

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Ана З. Ранђеловић

**ЈЕЗИКОСЛОВНА ТЕРМИНОЛОГИЈА
КОД СРБА У 19. ВЕКУ**

докторска дисертација

Београд, 2016

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Ana Z. Randelović

**SERBIAN LINGUISTIC TERMINOLOGY IN
THE 19TH CENTURY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Ментор:

проф. др Александар Милановић, ванредни професор

Филолошки факултет

Универзитета у Београду

Чланови комисије:

проф. др Божо Ђорић, редовни професор у пензији

Филолошки факултет

Универзитета у Београду

др Рада Стијовић, научни саветник

Институт за српски језик

Српске академије наука и уметности

доц. др Исидора Бјелаковић, доцент

Филозофски факултет

Универзитета у Новом Саду

Датум одбране: _____

Посебну захвалност дугујем својој професору и ментору, проф. др Александру Милановићу, на издвојеном времену, преданом и савесном менторском ангажовању, бројним саветима и бескрајном стрпљењу.

Значајну помоћ веома корисним сугестијама пружили су и чланови комисије: доц. др Исидора Бјелаковић, др Рада Стијовић и проф. др Божо Ћорић, на чему им срдечно захваљујем.

Искрену захвалност дугујем и колегама и пријатељима из Института за српски језик САНУ, пре свега мр Александри Марковић и Николи Санковићу, за драгоцен извор подршке, као и члановима своје породице – што су претрпели све фазе израде овог текста.

Рад посвећујем успомени на свога оца, Звонимира.

Аутор

ЈЕЗИКОСЛОВНА ТЕРМИНОЛОГИЈА КОД СРБА У 19. ВЕКУ

РЕЗИМЕ

Предмет анализе у овом раду чини предстандардни и стандардни лексикон, тематски ограничен на језикословну терминологију регистровану током 19. века у граматицама, уџбеницима, уопште делима научног, публицистичког и есејистичког карактера са филолошком тематиком. С циљем да се прати развој језикословног метајезика код Срба у 19. веку, анализирано је укупно 127 различитих извора, објављиваних у периоду од 1801. до 1894. године. Корпус за ово истраживање чине: 21 грамика, 19 специјализованих језикословних уџбеника (из области синтаксе и акцентологије) и монографија о језику, три буквара, два правописа и 82 дела научног, публицистичког и есејистичког карактера (чланци, полемичке расправе, писма и предговори појединих издања у којима се расправља о питањима језикословља). Наведени текстови писани су на рускословенском, славеносрпском, доситејевском славеносрпском, вуковском, али и на српском народном језику.

Примарни циљ рада јесте да се системски прикупи и опише језикословна термилошка грађа у српским научним, публицистичким и есејистичким делима из 19. века. Лексичко-семантичка и дериватолошка анализа термилошке грађе, као и међусобно поређење термина на основу стања затеченог у представљеном корпусу, води ка утврђивању основних праваца развоја српског језикословног термилошког система, смене појединих термилошких решења, евентуалних узора, као и процеса стабилизације термилошког регистра из ове области.

Ексерпирана грађа упоређена је са стањем у савременој лингвистичкој терминологији, с циљем да се утврди у којој мери језикословна терминологија из 19. века одговара савременој и постоји ли континуитет у формирању метајезика анализираних научних дисциплина. Поред тога, у раду се анализира синонимија, творбена дублетност и семантичко варирање како унутар термилошког лексикона, тако и у вези са терминима насталим термилогизацијом неких лексема из општег лексичког фонда.

Забележена грађа класификована је и према врсти речи (именице, придеви и синтагме у којима су ове врсте речи управни чланови, глаголи и прилози), структури (једночлане термилошке јединице, термилошке синтагме) и пореклу (термини странага порекла – интернационализми, русизми и рускословенизми, германизми, бохемизми; славеносрбизми и посрбице; термини домаћег порекла).

Спроведена анализа језикословног метајезика код Срба у 19. веку указала је на велики утицај руске и рускословенске језикословне терминологије у предстандардној фази развитка српског језика, док је у стандардној фази посведочено понародњавање и тежња ка интернационализацији термина. Стога се може закључити да се завршна фаза стандардизације српског књижевног језика одликује потискивањем славенизама у српском језикословном термилошком систему, али и понародњавањем језикословних термина у ширем смислу (пре свега на фонетском, творбеном и лексичком нивоу).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историја српског књижевног језика, језикословље, терминологија, лексикологија, рускословенски језик, славеносрпски језик, стандардни српски језик.

НАУЧНА ОБЛАСТ:

СРПСКИ ЈЕЗИК

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ:

ИСТОРИЈА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

УДК:

SERBIAN LINGUISTIC TERMINOLOGY IN THE 19TH CENTURY

SUMMARY

The subject of the analysis in this work is the pre-standard and standard lexicon, thematically limited to linguistic terminology registered during the 19th century in grammar books, textbooks, and generally in scientific, publicist and essay works with a philological context. In order to follow the development of the Serbian linguistic metalanguage in the 19th century, 127 different sources, published between 1810 and 1894, have been analyzed. The corpus for this research comprises: 21 grammar books, 19 specialized linguistic textbooks (syntax and accentology) and language monographies, three reading books, two orthography books and 82 scientific, publicist and essay works (articles, polemic discussions, letters, forewords to some editions discussing linguistic questions). The said texts were written in Russian-Slavonic, Slavonic-Serbian mixture, Vuk's language and Serbian folk language.

The primary objective of the work is to systematically gather and describe the linguistic terminological material in Serbian scientific, publicist and essay works of the 19th century. The lexical-semantic analysis of the terminological material, as well as the mutual comparison of terms on the basis of the situation found in the present corpus, shall lead to determining the basic directions of development of the Serbian linguistic terminological system, changes in certain terminological solutions, possible models, as well as the process of stabilization the terminological register in this field.

The excerpted material has been compared to the situation in the contemporary linguistic terminology, in order to determine to what extent the 19th century linguistic terminology corresponds to the contemporary, and whether there exists a continuity in the forming of the metalanguage of the analyzed scientific discipline. In addition, the work analyzes synonymy and semantic variation within the terminological lexicon, as well as in relation to terms created by terminologizing certain words from the general lexical fund.

The recorded material has also been classified according to word types (nouns, adjectives and syntagma featuring these types of words as leading elements, verbs and

adverbs), structure (monomial terminological units, terminological syntagma) and origin (terms of foreign origin – international, Russian and Russian-Slavonic, Bohemian; terms of Slavonic-Serbian origin, or Serbian modifications; terms of domestic origin).

The conducted analysis of the Serbian linguistic metalanguage in the 19th century has pointed out great influence of Russian and Russian-Slavonic linguistic terminology in the pre-standard phase of the Serbian language, while the standard phase testifies to modification based on folk language and tendency to internationalize terms. It can therefore be concluded that the final phase in the development of the Serbian literary language is characterized by the suppression of words of Slavic origin in the Serbian linguistic terminological system, but also by modification, in the more general sense, of linguistic terms, based on folk language (principally on the phonetical, formative and lexical level).

KEYWORDS: history of the Serbian literary language, linguistics, terminology, lexicology, Russian-Slavonic language, Slavonic-Serbian language, standard Serbian language.

SCIENTIFIC FIELD:

SERBIAN LANGUAGE

SPECIFIC SCIENTIFIC FIELD:

HISTORY OF THE SERBIAN LITERARY LANGUAGE

UDC:

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	1
1. 1. О појмовима терминологија и термин.....	1
1. 2. О појмовима језикословље и лингвистика.....	2
1. 3. Језичка испитивања до 19. века.....	4
1. 4. Језичка испитивања у 19. веку	9
1. 5. Предмет, корпус, циљеви и методолошки оквир истраживања.....	20
1. 6. Досадашња истраживања језикословне терминологије.....	24
2. ОПШТИ ЈЕЗИКОСЛОВНИ ТЕРМИНИ.....	28
2. 1. Општи термини који се односе на језик и научне дисциплине које се њиме баве.....	28
2. 2. Термини за језикословне поддисциплине	43
2. 3. Термини за приручнике о језику.....	66
2. 4. Термини за језичке стручњаке	72
2. 5. Закључне напомене о општој терминологији.....	77
3. ГРАФИЈСКА И ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА	83
3. 1. Термини за графијске системе	84
3. 2. Општи термини за графеме (одн. слова) и гласове	91
3. 3. Подела гласова и графема (одн. слова)	100
3. 4. Термини за говорне органе.....	140
3. 5. Термини за појам слог.....	144
3. 6. Закључне напомене о графијској и фонетско-фонолошкој терминологији....	147
4. АКЦЕНАТСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА	152
4. 1. Термини за акценат и његове врсте	152

4. 2. Закључне напомене о акценатској терминологији.....	192
5. МОРФОЛОШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА.....	197
5. 1. Термини којима се именују променљиве и непроменљиве врсте речи	197
5. 2. Термини за именице и њихове врсте	203
5. 3. Термини за придеве и њихове врсте	228
5. 4. Термини за бројеве и њихове врсте	245
5. 5. Термини за заменице и њихове врсте.....	263
5. 6. Термини за глаголе и глаголске облике	291
5. 7. Термини за прилоге	339
5. 8. Термини за предлоге	342
5. 9. Термини за везнике	345
5. 10. Термини за узвике	348
5. 11. Закључне напомене о морфолошкој терминологији.....	351
6. СИНТАКСИЧКА ТЕРМИНОЛОГИЈА	377
6. 1. Термини за главне реченичне конституенте.....	378
6. 2. Термини за споредне реченичне конституенте	385
6. 3. Закључне напомене о синтаксичкој терминологији	392
7. ЗАКЉУЧАК	394
ИЗВОРИ.....	432
ЛИТЕРАТУРА	444
ПРИЛОГ – УАЗБУЧЕНИ СПИСАК АНАЛИЗИРАНИХ ТЕРМИНА.....	460

1. УВОД

1. 1. О појмовима терминологија и термин

Назив *терминологија* потиче од латинских речи *terminus*, што значи 'међа, граница, циљ' и *logos*, што значи 'реч, говор', од којих је К. Готфрид Шуц, немачки професор поезије и реторике, сковао сложеницу *Terminologie* (Реј 1995: 15). На полисемичност лексеме *терминологија* указао је Ранко Бугарски у својој монографији *Лингвистика у примени* (Бугарски 2007: 75),¹ а у овом раду под *терминологијом* ће се подразумевати како наука која проучава терминолошки систем тако и скуп термина који именују одговарајуће појмове у одређеној области (Михаљевић 1998: 7; Шипка²2006: 149; Драгићевић 2007: 20; Бјелаковић 2012: 7). *Термини* су, заправо, речи (или групе речи) чији се језички знак поклапа са одговарајућим појмом одређене научне, техничке или уметничке области (Гортан Премк 1988: 15).

Будући да терминологија представља део лексикона, многи лексиколози су заинтересовани за ову област, тј. за истраживање њених специфичности у односу на друге делове лексикона (Драгићевић 2007: 20). Тако је у литератури често истицан специфичан статус термина у односу на лексеме које припадају општем лексичком фонду (Гортан Премк 1990: 15; Гортан Премк 2004: 117; Драгићевић 2007: 21). Наиме, главни и основни део лексичког фонда чине лексеме које истовремено имају и номинациону и семантичку функцију. Оне, дакле, имају способности именовања и означавања, а њихов семантички садржај чини појам (архисема) са елементима реализације (семама), релевантним за парадигматски тип коме лексема припада

¹ Бугарски наводи да се овај термин данас употребљава бар у пет значења, од којих прва три покривају практично-дескриптивне аспекте термина, а друга два се односе на теоријске видове терминолошких истраживања. У питању су следећа значења: 1) скуп термина који репрезентују систем појмова неке области; 2) систематски опис образовања и употребе овог скупа термина; 3) публикација у којој је систем појмова неке области репрезентован терминима; 4) специјална теорија терминологије за поједине области и језике; 5) општа теорија терминологије” (Бугарски 2007: 75).

(Гортан Премк 1990: 16; Гортан Премк 1991: 50). Код термина је, међутим, ситуација нешто друкчија. Имајући у виду високи степен апстракције којом је издвојена појмовна вредност реалије на који се номинација термина односи, у садржају термина налази се „само архисема (или нешто слично архисеми)” (Гортан Премк 2004: 118).

Термини су, дакле, настали из потребе да се именује и дефинише нека специјална реалија у одређеној, углавном научној области, те у функцији инструмената у научној и стручној комуникацији термин представља један од индикатора научног функционалног стила (Дудок 1996: 17; Бјелаковић 2012: 23).

За разлику од лексема из општег лексичког фонда, које се у језику манифестују свим врстама речи, термини, будући да им је основна функција номинација, најчешће су репрезентовани именицом, а ређе придевима, глаголима или прилозима (Ћихоњска 1990: 24; Бјелаковић 2012: 25). Ипак, структурно гледано, највећи број термина у свим језицима је вишечлан (Ћорић 1990: 76; Бјелаковић 2012: 25). У питању је скуп лексема које се формално реализују као синтагме, али имају јединствено значење и функцију (Драгићевић 2007: 40). У литератури се ове јединице различито именују,² а у овом раду биће коришћени називи *вишечлана термилошка јединица* и *термилошка синтагма*.

1. 2. О појмовима језикословље и лингвистика

1.2.1. *Језикословље* или, савременом терминологијом речено, *лингвистика* јесте наука о језику (Кристал⁶2008, под *linguistics*; Ахманова⁵2009, под *лингвистика*; Симеон 1969, под *језикословље*; Бугарски²2003: 11). Она проучава структуру појединачних језика као и језике уопште, како на синхронијској тако и на дијахронијској равни (Суботић 2002: 8).

Интернационализам *лингвистика* латинског је порекла и употребљава се у многим светским језицима (исп. енгл. *linguistics*, фр. *linguistique*, нем. *Linguistik*, рус.

² Исцрпан попис термина којима се овакве термилошке јединице називају в. у Бјелаковић 2012: 25, у фусноти.

лингвистика), мада поједини народи користе и домаћу реч уместо интернационалног термина. Тако се, на пример, назив *глотологија* (*glottologia*), који води порекло из грчког језика, јавља ретко и углавном у италијанској лингвистичкој терминологији. У немачком језику у употреби је и кованица *Sprachforschung* (Симеон 1969, под *лингвистика*), док се у руском користе и облици *јазиковеденије* и *јазикознаније* (Ахманова ⁵2009, под *языковедение* и *языкознание*). Назив *језикословље* јавио се код Јужних Словена у 19. веку. У РЈАЗУ је као прва потврда за овај термин наведен Шулеков *Хрватско-њемачко-талијански рјечник знанственога називља* из 1874. године. У савременој српској лингвистичкој терминологији термин *језикословље* сматра се застарелим, али се у хрватском језику и данас употребљава напореда са интернационализмом *лингвистика* (уп. *Институт за хрватски језик и језикословље*, али *Хрватско друштво за примјењену лингвистику*).

1.2.2. Као наука која настоји да проучи сâм језик као појаву, лингвистика је израсла из окриља *филологије*, науке која у језицима види средство историјски усмереног проучавања књижевности и културе појединих народа. Иако им се предмет, методе и циљеви најчешће разликују, ове две велике научне области имају много тога заједничког, те их је понекад тешко разликовати (Бугарски ²2003: 15).

1.2.3. Будући да је лингвистика сложена и интердисциплинарна област, систематизација њених поддисциплина је врло отежана. С обзиром на ниво језичке структуре који проучава, лингвистика се може поделити на: 1) *фонетику* – део науке о језику који проучава гласове и њихове промене (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 27); 2) *фонологију* – део науке о језику који проучава фонеме, одн. гласове као најмање језичке јединице за обележавање разлике у значењу морфема и речи (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 38); 3) *морфофонологију* – део науке о језику који проучава и описује гласовни (фонолошки) састав речи и понашање гласова (фонема)

у промени облика речи и у творби речи (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 42); ³ 4) *морфологију* – део науке о језику који проучава речи, њихове врсте и облике (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 69); 5) *творбу речи* – део науке о језику који проучава грађење (образовање) нових лексичких јединица (Ћорић 2008: 11); 6) *лексикологију* – део науке о језику који проучава значење речи, као и синтагматске, парадигматске и деривационе везе међу речима (Драгићевић 2007: 17); 7) *синтаксу* – део науке о језику који изучава принципе на основу којих се од речи формирају реченице као целовите (завршене) јединице усмене или писане комуникације (Станојчић/Поповић 2014: ¹⁵206); 8) *стилистику* – део науке о језику који проучава избор и употребу речи и њихових облика у одређеним стилевима језика, али и у односу различитих стилова унутар једнога језика (Симић ²2010: 11); 9) *семантику* – део науке о језику који проучава значење морфема, фраза, речи и реченица (Бугарски 2003: 207).

Свака од наведених лингвистичких поддисциплина може се испољавати у два вида: *дијахронијском* или *разновременом* и *синхронијском* или *истовременом*. Први подразумева развој језика у времену, одн. проучавање развитка неког језика (или више њих) у различитим временским периодима, а други проучава језичка стања у одређеном временском периоду, не водећи рачуна о евентуалним променама које су у току (Суботић 2002: 9, у фусноти).⁴

1. 3. Језичка испитивања до 19. века

Интересовање за језичке проблеме јавља се од најстаријих историјских времена код многих културно развијених народа (Ивић М. ⁶1990: 15). Различита запажања о језику почињу да се развијају у Античкој Грчкој и Индији неколико векова пре нове ере.

³ У наведену дисциплину сврстава се и *прозодија* као наука о акцентима и квантитету слога (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 63).

⁴ Наведене димензије лингвистичких истраживања увео је швајцарски лингвиста Фердинанд де Сосир.

1.3.1. Стари Грци били су први теоретичари језика у свету и њима припада слава као оснивачима принципа класичне европске граматике. Њихов рад на језичкој теорији произашао је из њиховог филозофског интересовања: како би прецизније образложили своје филозофске ставове, они су се трудили да сагледају порекло језика, однос његове гласовне структуре и одговарајућег значења, као и могућност примене логичких принципа у разјашњавању суштине граматичких форми (Ивић М. ⁶1990: 17–18). Грци су извршили и поделу гласова на самогласнике и сугласнике, а затим су сугласнике класификовали на полувучне и безвучне (Троцки 1936: 69–70; Марицки Гађански 1975).

Готово да нема значајне личности античке филозофије која се, бар успутно, није упустила у теоретисање о језику: Протагора, Питагора, Хераклит, Демокрит, Сократ, Платон, Аристотел, Аристрах итд. Платон полази од уверења да је реч материјални облик идеје, те покушава да дефинише основне граматичке категорије: указује на именицу као на оно о чему се нешто констатује, док би глагол требало схватити као нешто што се констатује о именици (Салус 1969: 27). На Платоново учење надовезује се Аристотел, који се у историји лингвистике сматра утемељивачем класичне европске граматике. Он је први покушао да разради теорију о подели речи на врсте: издвојио је именице и глаголе као речи које могу да значе нешто за себе, насупрот осталим речима, које служе само за повезивање у логичким процесима мишљења (исп. Троцки 1936: 60–64).

У трећем и другом веку п. н. е. по својим језичким учењима издвајају се две филозофске школе, чије се присталице називају *стоици* и *александријци*. Стоичка школа продубљује Аристотелово учење о падежима. Аристотел је, наиме, падежом сматрао сваки облик неке речи који одступа од онога што се сматрало основним, нпр. сваки глаголски облик у односу на презентски, био је падеж; компаратив придева према облику позитива такође је био падеж итд. (Троцки 1936: 63). С друге стране, стоици су искључили глаголе из падежне категорије, обухватајући појмом падежа искључиво номиналне облике (Ивић М. ⁶1990: 19, у фусноти). Врхунац језичких

хеленистичких проучавања достигли су александријци (Суботић 2002: 14).⁵ До појаве Александријске школе, граматика је била само огранак грчких филозофских студија, а у њихово време она постаје самостална дисциплина коју изучавају посебно обучени стручњаци.

Грамматичко интересовање Индијаца посведочено је у њиховој древној писмености, у тзв. *ведским текстовима*. Потврду о континуитету језичких испитивања даје познати граматичар из Таксиле, Панини, који је у 4. веку п. н. е. описао и прописао правила употребе санскрта у своме делу *Осмокњиже*. Ова граматика је уједно прва позната граматика санскртског језика, која је постала узор готово свим потоњим граматичарима класичног санскрта.

Проучавајући латински језик, Римљани су примењивали грчке принципе (Блумфилд ¹³1976: 7). Веома је значајна латинска граматика *De lingua latina* Марка Теренција Варона (1. век п. н. е.), будући да је послужила као узор у проучавању латинског језика многим генерацијама средњовековних граматичара. Од каснијих граматичара, у доба Римског царства, најзначајнији су Донат (4. век н. е.) и Присцијан (6. век н. е.) (Ивић М. ⁶1990: 31).

Доба средњег века и ренесансе доносе промене у проучавању језика. Нарочита пажња поклања се светим књигама попут Библије и Курана, с циљем да се утврде оригиналне верзије и сачувају од промена. У ренесансном периоду обнавља се интересовање за тзв. класичне језике и интензивира се рад на стварању граматика и речника све већег броја језика који улазе у хоризонт европских истраживача. Два граматичара издвајају се у 16. веку: Италијан Клаудио Толмеј, који је први уочио правилности гласовних закона (развој латинског *pl* у италијанско *pi*: лат. *plenus* → итал. *pieno* и сл.) (Ивић М. ⁶1990: 36) и Француз Жозеф Ж. Скалигер, који је први покушао да одреди сродност међу различитим језицима европских народа и да установи терминологију према грчким и латинским узорима (Симеон 1969, под *лингвистика*).

⁵ Чувени граматичар ове школе Дионисије Трачанин написао је најстарију сачувану грчку граматiku, у којој излаже систем од осам врста речи.

Географска открића у 16. и 17. веку, одн. откривање тзв. Новог света и отварање путева ка Истоку, подстакли су заинтересованост европских филолога и за до тада непознате језике. У то доба јавља се идеја о стварању опште рационалне, тзв. *универзалне граматике*, утемељене на логичкој концепцији језика (Суботић 2002: 14). Прву и најпознатију такву граматику створили су учењаци из француског граматичког центра *Port Royal* 1660. године, у којој су установљене граматичке категорије јединствене за све језике.

Компаративна и историјска лингвистика у раном 18. веку постају много конзистентније: тврдило се да сродност међу језицима мора бити заснована на сличностима њихових граматика, а не речника (Суботић 2002: 149). Посебна пажња посвећивана је и пореклу језика и почињу се нагло ширити знања о разноврсности језичке структуре.

1.3.2. Словени се у средњем веку у европски културни круг укључују углавном под утицајем Византије. Најстаријим сачуваним граматичким списом код Словена сматра се *Осмочастіе, осмочастный разумъ, осмочастное ученіе. Ѓ осмихъ частехъ слова*,⁶ настао највероватније у 14. веку.⁷ Изворима овог трактата сматрају се византијске граматике М. Москопула и Хоиробоска, у којима су дефиниције и термини стоичке школе прерађени у духу византијске теологије (Обижајева 2008: 99).

По налогу деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф (Костенечки), оснивач ресавске правописне школе, почетком 15. века износи своја начела у ортографско-граматичком спису *Сказаніе изъявлено о писменехъ*. Будући добро упућен у реформе бугарског правописа, Константин Филозоф указује на правописно „кварење” светих књига, сматрајући да се у Трнову правилније пише (Јовановић Г. 2006: 286; Милановић А. ³2010: 46).

У првој половини 15. века трактат *Ѓ осмихъ частехъ слова* доспева у Русију преко Бугарске. По свом терминолошком систему он се може сматрати зачетком

⁶ У даљем тексту – *Ѓ осмихъ частехъ слова*.

⁷ Објавио га је В. Јагић тек крајем 19. века, тачније 1896. године.

руске граматичке традиције, будући да је постао извор граматика Ј. Зизанија (1596) и М. Смотрицког из 1619. године (Кузминова/Римњова 2000: 9). Од 16. века, код православних Словена промене у језичкој свести шириле су се са руских територија, а најзначајнији споменици руске лингвистичке мисли, које су постале основ за касније словенске граматике, јесу управо дела Ј. Зизанија и М. Смотрицког.

Грамматика Славенскихъ правильное Сунтагма М. Смотрицког објављена је у Јевју 1619. године. О њеном значају и утицају говоре и подаци о многобројним раним преводима, нарочито на латински језик (исп. Нимчук 1979). Она је ушла и у основе Ломоносовљеве *Російске грамматики* и Вукове *Писменице сербскога језика*, а од ње су полазили у изградњи својих књижевних језика Украјинци, Белоруси, Бугари и Румуни (Караца 1984: 81; Обижајева 2008: 102).

1.3.3. У 18. веку код свих православних Словена као кључно питање језичког одређења јавља се питање односа према статусу и функцији црквенословенског језика, одн. одређивање дистанце између црквенословенског и народног језика. У раду М. Обижајеве *Онтологија првих српских граматика (црквено)словенског језика за Србе* хронолошки је наведено 36 наслова о језику објављених за Србе као циљну групу у Аустроугарској током 18. века (исп. Обижајева 2008: 109–114).

Ушавши у 18. век са два језичка израза у књижевности, Срби су се нашли под ударом настојања католичке цркве и државних власти Хабзбуршке монархије, који су хтели да их покатоличе или поунијате. Будући да није било школа ни наставника који би образовали православно свештенство, Срби се окрећу Русији, из које долазе учитељи са руским уџбеницима (граматиком М. Смотрицког, букваром *Первое учение отрокѣмъ въ немъже буквыи слоги* Т. Прокоповича и речником *Лексиконъ трязычный сирѣчь речений славенскихъ, еллиногреческихъ и латинскихъ сокровище* Т. Поликарпова) (Младеновић 1987: 47; Милановић А. ³2010: 77; Ранђеловић 2014а: 127). Тако су се нове генерације образовале на рускословенском и руском, те су ова два језика завладала у књижевности и администрацији. Готово пола века граматика М. Смотрицког служила је као једини уџбеник језика у свим српским школама (Караца 1984: 88). Године 1755. прештампао ју је митрополит П. Ненадовић, те је

њена употреба, према Унбегауновој периодизацији развоја књижевног језика код Срба, обухватала два раздобља: прво, од 1690. до 1740, и друго, од 1740. до 1780. године (Унбегаун 1995: 21).

Са становишта развоја терминологије науке о језику, битно је истаћи и Ломоносовљевоу *Російску грамматику*, насталу 1755. године. Ломоносов је наставио традицију служења старом црквенословенском терминологијом, којом се служио приликом описа руског народног језика. Овај правац русификације граматичке терминологије посведочен је и на нашем тлу, а најизразитије у граматички *Руководство къ славенстѣй грамматицѣ во употребленіе славенско-сербскихъ народныхъ училищъ*,⁸ коју је у својству уџбеника за српске школе Аврам Мразовић написао и штампао 1794. године. Овај уџбеник, писан под непосредним утицајем граматике М. Смолитског, доживео је више издања и до појаве Вукове *Писменице* био је основни извор граматичких знања код Срба (Караџа 1984: 88).

1. 4. Језичка испитивања у 19. веку

1.4.1. Током 19. века, у средишту европске језичке пажње била је реконструкција индоевропске породице уз помоћ компаративне методе, чему је битно допринело ново поимање историјске димензије језика, као и појам о еволуцији, нарочито разрађен у биологији. Међу истакнутим припадницима ове епохе су Данац Расмус Раск, Немци Франц Боп, Јакоб Грим и Август Шлајхер. Највећи теоретичар лингвистике 19. века био је Немац Вилхелм фон Хумболт, који се сматра оснивачем *опште лингвистике*. Хумболт је развио теорију о томе да је језик својеврсна еманенција духа једног народа, спољашњи израз једне унутрашње форме која открива одређени поглед на свет (Ивић М. ⁶1990: 60). Сматрао је да се мишљење и перцепција могу пренети само помоћу језика, те да су језик и мишљење међузависни и неодојиви.

Седамдесетих година 19. века група лингвиста на Универзитету у Лајпцигу оснива тзв. *лајпцишки школу*. Њене тадашње присталице, као и сви познији лингвисти

⁸ У даљем тексту – *Руководство*.

који су се бавили истим методолошким концепцијама, познати су као *младограматичари*. Овај термин је скован када је млада генерација лајпцишке групе водила борбу против конзервативних идеја старијих лингвиста, будући да је противничка, старија генерација помињањем младости оних који су се залагали за нове токове лингвистичких мисли желела да умањи вредност њиховог научног залагања (Ивић М. ⁶1990: 73; Симеон 1969, под *младограматици*). Главни представници младограматичара – Карл Бругман, Август Лескин, Герман Остхоф, Ханс Делбрук и Херман Пол – сматрали су да су фонетски закони, по својој доследности којом делују, слични природним законима у физици (Суботић 2002: 19), те да се они апсолутно доследно врше, а изузеци настају тек накнадно, путем аналогije.

1.4.2. Оцем славистичке науке сматра се чешки филолог Јозеф Добровски, који је први на нов начин истраживао генетску повезаност словенских језика, извршио њихову класификацију и проучавао их у индоевропском контексту. Његове студије *Entwurf zu einem allgemeinen Etymologikon der slawischen Sprachen* (1813) и *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris* (1822) пионирска су и темељна славистичка дела. Бохемистички и славистички радови Ј. Добровског подстакли су слична, посебно палеославистичка и упореднограматичка истраживања у другим славенским срединама. На његов рад надовезује се и Павел Јозеф Шафарик својим делом *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (1826), у којем је покушао да опише историју језика и књижевности свих словенских народа. Овоме кругу припада и словенски филолог Јернеј Копитар, аутор прве словеначке граматике *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Karnten und Steyemark* (1808), бечки цензор за словенске и новогрчке књиге. Он је радио на стварању словеначког књижевног језика, а у србистици је познат као сарадник и ментор Вука Стефановића Караџића. Копитарев наследник у бечкој Царској библиотеци и први професор словенских језика и књижевности на бечком Свеучилишту, словенски филолог Франц Миклошич, иначе близак илиризму, био је један од најсвестранијих слависта

свога доба. За развој упоредне граматике словенских језика од изузетног је значаја његово дело *Vergleichende Grammatik der Slavischen Sprachen* (1852–1875).

Код руских језикословаца у 19. веку издвајају се Александар Востоков, присталица младограматичара (Михалев ³2008: 83) и аутор неколико приручника о руском и рускословенском језику – *Сокращенная русская грамматика для употребления в низших учебных заведениях* (1831), *Русская грамматика* (1831), *Грамматика церковнославянского языка, изложенная по древнейшим оного письменным памятникам* (1863), као и Николај Греч, са својим уџбеником *Практическая грамматика русского языка* (1827).

На истраживања Ф. Боба и Ј. Грима, у другој половини 19. века ослањају се Руси Федор Буслајев (*Опыт исторической грамматики русского языка*, 1858) и Александар Потребња (*Из записок по русской грамматике*, т. I, II – 1874, III – 1899, IV – 1941), усредсређени најпре на проучавање руског и осталих источнословенских језика, али уз праћење и развоја осталих словенских језика.

1.4.3.1. Почетак 19. века Срби су дочекали са три нерешена језикословна питања: којим типом књижевног језика и каквом ћирилицом и правописом треба писати у будућности (Милановић А. 2013: 16). Требало је, дакле, решити проблем српског књижевног језика, будући да су се током 18. века смењивали различити језички идиоми – српкословенски, рускословенски, руски, славеносрпски и српски народни (Толстој 2004: 162). У жељи да се језик српске културе у најширем смислу приближи језичком осећању просечног говорника српског језика, настала је током 60-их година 18. века хибридна творевина са елементима рускословенског, руског књижевног, српског народног и српкословенског језика, названа још у то доба *славеносрпски језик*. Имајући у виду да за славеносрпски језик није била написана граматика која би нормирала особине овога језика (Младеновић 1960: 160; Ивић П. 1998: 134; Ранђеловић 2012: 445), недостајала су правила о томе које језичке елементе треба узимати из једног извора, а које из другог или трећег.

Замах који је српска култура добила крајем 18. и почетком 19. века понајвише се огледа у развоју науке, у којој се почињу гранати различите дисциплине. Стога се

овај период може сматрати зачецима српског научног стила (Симић/Јовановић 2002: 61) и научне терминологије (Грицкат 1964: 139; Штасни 2001: 29; Бјелаковић 2012: 17).⁹ Значајно место међу научним дисциплинама, сходно нестабилној друштвенополитичкој ситуацији, добија и филологија, и језикословље у оквиру ње (Милановић А. 2013: 13).

Прве праве научне опсервације српско језикословље добија почетком 19. века, тачније – 1810. године, и то у двама филолошким делима. Прво је *Сало дебелого ера либо азбукопротрес*¹⁰ Саве Мркаља, објављено у Будиму, у коме је Мркаљ на свега 18 страница изложио реформу црквене ћирилице. Друго дело је *Опит наставлења к Србској сличноречености и слогомјерју или просодии*¹¹ Луке Милованова Георгијевића, које је 10. августа 1810. године прошло цензуру у Будиму, али, нажалост, Л. Милованов није имао довољно средстава да га штампа (Мићић 2010). Ценећи значај тог списка за правописну и језичку реформу, Вук Стефановић Караџић га је објавио о свом трошку и са својим предговором у Бечу, у Штампарији Јерменског манастира 1833. године, када аутор више није био жив. Основна идеја у оба дела јесте да се реформа књижевног језика мора извршити постепено, најпре одбацивањем сувишних графема из српске ћирилице, наслеђених из ранијих епоха (Чигоја 2006: 26; Милановић А. 2013: 14).

Решење проблема конкуренције језичких идиома код Срба почетком 19. века сачекало је ступање Вука Стефановића Караџића на српску филолошку сцену. На подстицај Јернеја Копитара, Вук је 1814. године у Бечу објавио *Писменицу сербскога језика по говору простога народа написану*.¹² Свестан проблема који језички плурализам код Срба носи, Ј. Копитар је тражио неког ко ће написати прву српску граматику народног језика. Када је објављено Мркаљево *Сало*, он се понадао да је

⁹ О развоју српског научног стила писао је и А. Стојановић (2003; 2007). Овај аутор истиче да је у историјској стилистици словенских језика (пре свега у руској) присутна тзв. рецептурност или рецептурни стил, која указује на недовољну развијеност научног метода и на начин излагања научно-стручних садржаја у равни интегралног текста, типичан пре свега за ране фазе развоја научно-функционалног стила српског језика (Стојановић 2007: 59–60).

¹⁰ У даљем тексту – *Сало*.

¹¹ У даљем тексту – *Опит*.

¹² У даљем тексту – *Писменица*.

пронашао најпогоднију личност за овај посао, али се у томе преварио. Пре него што се упознао са Вуком, наговарао је Ј. Копитар неколико учених Срба, међу којима су и Димитрије Фрушић и Димитрије Давидовић, да се прихвате овог посла. Након сусрета са Вуком у Бечу 1813. године, Копитарева настојања да пронађе писца прве граматике српског народног језика крунисана су успехом. Млади Вук био је идеална личност за тај посао јер је одлично познавао народни језик, а истовремено је имао снаге и воље да се упусти у борбу за његово увођење у књижевност и подизање на ниво стандардног језика.

Вукова борба против славеносрпског доситејевског језика¹³ од 1815. године огледала се и у бројним полемичким расправама, вођеним најпре са најчитанијим писцем тога времена Милованом Видаковићем, а затим и са Јованом Хаџићем, једним од оснивача Матице српске. У ове језикословне расправе различитим прилозима у периодици укључио се и велики број српских интелектуалаца, свештеника и лаика (Милановић А. 2013: 12). Иако се расплет тих полемика протегао и на другу половину 19. века, теорије Вукових противника научно је оборио млади Ђуро Даничић у свом чувеном делу *Рат за српски језик и правопис*, објављеном 1847. године.

1.4.3.2. У првој половини 19. века, осим Мразовићевог *Руководства* и Вукове *Писменице*, објављено је још неколико граматичких уџбеника. Сам Вук, четири године након штампања прве граматике српског народног језика, издаје *Српски рјечник* (1818), уз који је штампана и граматика. *Рјечник* многи сматрају Вуковим најзначајнијим делом, будући да су у њему реализована језичка, графичка и правописна начела за која се он залагао. *Српска граматика* (1818) мањег је обима него *Писменица* (1814) јер је Вук у њој изоставио непотребне податке о славеносрпском језику. Од овог Вуковог дела до појаве Даничићевог *Рата за српски језик и правопис* код Срба је објављено још шест граматика:

¹³ Термин *доситејевски језик* употребљава се у значењу које му даје Суботић 2007а.

1) *Вход к' Писменицы и езикознанию*¹⁴ Павла Соларића, који није штампан као засебна књига, већ је у деловима објављиван у часопису *Сербскій Лѣтописъ* Матице српске (1831–1834);

2) *Грамматика Сербска или паче краткое по испытословію у Сербскій языкъ Руководство, по чистомъ, у садашне време, нарѣчію: не самъ какъ у Сербіи, и у Сремъ; у Бачки, Славоніи и т.д. Сербли обичныя говоре, но и какъ треба да говоре, а нарочитъ да кнѣге пишъ, придерживаюћисе своихъ, языкъ своиственныхъ, Правила и орѣографіе* Милована Видаковића (1838), посвећена Сави Текелији. Попут П. Соларића, и М. Видаковић је издао граматiku доситејевског славеносрпског језика. Још је пред крај 19. века Ђ. Магарашевић запазио да М. Видаковић у свом делу није био самосталан, већ да је „Мразовића [...] на многим местима до речи исписао”, те „узе Мразовића, овога сакато посрбио од почетка до свршетка, и тако даде Србима у руке не своју, него Мразовићеву граматiku у накарађеноме облику” (Магарашевић 1890: 15, 17);

3) *Србска Грамматика састављѣна за црногорску младежъ. Часть 1* Димитрија Милаковића (1838). По општој оци истраживача, ово Милаковићево дело такође није оригинално, већ је настало компилацијом трију граматика, две руске (А. Востокова и Н. Греча) и једне српске (Вукове *Српске граматике*) (исп. Шуковић 1972: 111; Гутков 1974–1975: 57; Симић 2008: 21);

4) *Србска Грамматика или Писменица: по начину, коимъ найславнии наши садашњи Спѣсатели пишу, нарочно на ползу премиле младежи Србске устроѣна* Јована Поповића (1843). Иако је језик којим је овај уџбеник писан више народним него доситејевским славеносрпским језиком, терминологија је углавном преузета из рускословенских и славеносрпских граматика А. Мразовића, П. Соларића и М. Видаковића;¹⁵

¹⁴ У даљем тексту – *Вход*.

¹⁵ Поједини истраживачи истицали су, поред наведених рускословенских и славеносрпских граматика, и Вуков утицај на Ј. Поповића, као и утицај немачких језикословаца и ондашње језикословних приручника на настанак Поповићевог дела (нпр. *Anleitung zur deutschen Sprachlehre* из 1779; исп. Кајперт 1992: 113; Окука 2016).

5) *Србска Грамматика* Илије Захаријевића (1847). Захаријевић је овим делом наставио традицију стварања славеносрпских граматика, која се, изузимајући Вукова дела, усталила код Срба у првој половини 19. века;

6) *Србска граматика за ниже гимнасијалне класе* Петра Нинковића (1848). Нинковићева граматика доживела је касније још неколико издања, у којима је аутор, пре свега, мењао и усавршавао свој метајезик, постепено посербљавајући руске одн. рускословенске и славеносрпске термине.

Иако је Вук обе своје граматике, као и преостали језикословни опус, базирао на српском народном језику, његове идеје углавном нису усвојене код поменутих аутора граматичких уџбеника, који су стварали „српске” граматике само по имену.¹⁶ Писци ових дела задржали су историјски и морфонолошки правопис, као и структуру и терминологију рускословенских граматика, постепено је србизирајући (неко више, неко мање) према потребама српскога језика.

Крајем 1849. године, Министарство просвете у Србији оснива Школску комисију са задатком да за потребе српских школа, нарочито основних, израђује и прегледа уџбенике (СЗ 1878: 236). Већ наредне 1850. године код Срба су објављена још два граматичка приручника чланова ове комисије:

1) *Србска граматика за основне србске школе* Константина Косте Цукића (1850), која је више пута прештампована;

2) *Грађа за србску граматику. Теоретическо-практично руководство ко основномъ наставленіу у србской граматики* Јована Балугџића (1850).

Оба уџбеника одликују се мешавином историјског и морфонолошког правописа, а терминологија у њима је србизирана рускословенска.

Друга половина 19. века може се одредити као период у којем наступају филолози вуковци, пре свих Ђуро Даничић, чије је дело огромно по обиму и по дometу. Као врстан филолог, способан да настави рад свог непосредног учитеља Вука кроз даље анализирање, допуњавање и продубљивање његових дела, показао се Ђ.

¹⁶ „Највише рускословенских елемената има код Соларића – чији је рад настао много пре осталих – и код Видаковића, који је из ината према Вуку и даље упорно кокетирао са славеносрпском традицијом” (Ивић П. 1998: 205–206).

Даничић својом *Малом српском граматиком* (1850), која је потпуно изграђеном теоријском и терминолошком базом одмах заменила Вукове граматике и послужила као основица за све касније граматике код Срба (Јонке 1976: 50; Симић 1983: 4). Једна од највећих Даничићевих заслуга јесте та што је овом граматиком, као и осталим својим делима – *Српски буквар* (1854), *Српска синтакса* (1858), студије о српским акцентима (1851–1872),¹⁷ *Историја облика српскога или хрватскога језика* (1874), *Диоба словенских језика* (1874), *Основе српскога или хрватскога језика* (1876) итд.) – изградио научну подлогу и дао коначан облик реформисаном књижевном језику (Симић 1983: 1), тј. стандардном српском језику.

Даничићеви непосредни следбеници, београдски професор Јован Бошковић и карловачки професор Јован Живановић, углавном су неговали чистоту језика. Бошковићев *Извод из српске граматике I* (1863), који је саставио према Даничићевој граматизици, доживео је више издања и био уџбеник у средњим школама све до прве граматике Стојана Новаковића. И Ј. Бошковић и Ј. Живановић залагали су се за исправљање појединачних грешака, испољавајући понекад и непотребну меру пуризма (Херити 1978: 204). Њихово је начело било да у језик не сме ући ништа што је противно „духу језика”, одн. правилима његове структуре. Борба ових аутора и њихових сабораца против страних речи била је далеко мање успешна „од много потпунијег изгоњења, односно посрбљивања рускословенских елемената” у првој половини 19. века (Ивић П. 1998: 236).

Даничићев ученик Стојан Новаковић заузима значајно место у нашој језикословној науци. О његовим филолошко-лингвистичким делима писао је А. Белић:

„Њега је у филолошко-лингвистичким пословима више интересовала пракса, школска граматика или развитак језика, него ли решавање научних проблема [...] Научна терминологија школске граматике, нови обрти и изрази за различне преливе у исказивању мисли, она гипкост коју наш књижевни језик тако моћно све више развија у делима савремених књижевника, све је то Новаковић подједнако неговао и утицао је тиме и на своје савременике и на поколења која су долазила. Он је тражио у исто време

¹⁷ Прештампано у књизи *Српски акценти* 1925. године.

да се о свима тим позитивним успесима води рачуна и у граматикама и у речницима, да се у том правцу граматика 'модернизује'" (Белић 1998б: 462–463).

Новаковићева *Српска граматика*, коју је годинама дорађивао и допуњавао (прво издање објављено је 1894, а друго 1902. године), заменила је у српским школама Даничићеве граматике.¹⁸

С друге стране, Новаковићев уџбеник замениле су граматике његовог ученика, академика и професора Велике школе, Љубомира Стојановића: *Лекције из српскога језика за II разред гимназије* (1891) и *Српска граматика за I разред гимназије* (1892). Стојановићево систематично и приступачно излагање учинило је да се ово дело задржи у српским школама много година и да доживи бројна издања.

Говорећи о развоју језикословних мисли код Срба у 19. веку, значајно је истаћи и рад двеју значајних институција – Матице српске и Друштва српске словесности. Најзначајнија културна и научна установа српског народа у Угарској била је Матица српска, основана 1826. године. Један од њених оснивача био је и Јован Хацић, оштар противник Вукове реформе.¹⁹ Матица српска од 1826. преузима издавање најстаријег српског књижевног часописа који се бавио језиком, књижевношћу, историјом, религијом, фолклором и уопште културом не само српског народа него и целог словенског света – *Сербскій Лѣтописъ*. Први уредник овог листа био је Георгије Магарашевић, а након њега, уредничког посла латили су се и знаменити филолози 19. века – Јован Хацић, Јован Суботић, Јован Бошковић и др.

Однос Матице српске према Вуковој реформи није био нимало благонаклон, а централно место у формирању оваквог става имао је Сава Текелија, утицајан члан и финансијер ове установе (Милисавац 1986: 396–407; Милисавац 1987: 197; Ивић П.

¹⁸ Поједини делови ове граматике објављени су још 1879. године: „Старајући се у пролеће 1879-те године о четвртоме издању Српске Синтаксе, смислим да према синтакси израдим и остале делове граматике, те да тако употребим белешке, студије и размишљања дугога низа година. У тим мислима и по тој одлуци четврто издање дотадашње Српске Синтаксе први пут се наштампа с натписом целокупнога дела 'Српска Граматика за ниже гимназије и реалке у Кнежевини Србији. Четврти део. Наука о реченицама'. И одмах, још те године, изађе у првоме издању први део Граматике 'Наука о гласовима', а на скоро за њим и трећи део 'Наука о облицима'. Неизрађен остао беше други део граматике, 'Наука о основама', за коју се, осим научних дела Ђ. Даничића и Ф. Миклошића, тада истом у свет пуштених, у нас налазило само нешто претходне страна V радње у ранијим пословима Ђ. Даничића" (Нов. 4: IV–V, у предговору).

¹⁹ Детаљније о односу чланова Матице српске према Вуку исп. Милисавац 1987.

1998: 207, у фусноти; Милановић А. 2013: 59).²⁰ Након Текелијине смрти 1842. године, уредник *Лѣтописа* постаје Ј. Суботић, који је међу сарадницима Матице српске имао најтолерантнији став према Вуковој реформи писма и правописа (Милановић А. 2014: 16). Будући да је Матица српска одбила његов предлог да се приложи штампају и Вуковом азбуком и правописом, он подноси оставку на место уредника *Лѣтописа*. Говорећи о Суботићевом језикословном опусу, важно је истаћи да се бавио решавањем актуелних проблема на многим језичким нивоима: графичком, ортографском, граматичком, лексичком и нормативистичком, као и да је 1847. године победио на конкурс Матице српске за граматiku српског језика (Милисавец 1992: 162; Милановић 2014: 397). Нажалост, ова граматика је остала у рукопису.²¹ Питање штампања Суботићеве граматике поново је покренуо Светозар Милетић 1867. године, али без успеха. Према речима Ж. Милисавца, „очигледно су обе стране увиделе да је она тада већ представљала анахронизам” (Милисавец 1992: 164).

Под уредништвом Ј. Бошковића у Матичином *Лѣтопису* уведен је фонолошки правопис, те овај часопис више није био „србски” него „српски”. Највећа заслуга овог језикословца огледа се у томе што је доследно увео Вуков правопис за све прилоге у *Лѣтопису*, без обзира на то како су их њихови аутори написали (Милисавец 1992: 403).

Развитак српског друштва и растуће интересовање за нормирање језика све више су актуализовали питања стручне и научне терминологије. Посебан проблем чинио је недостатак термилошке лексике, али и постојање конкурентних облика (нпр. *казнословно* и *казнително право*) (Поп. Ј. С. 2, 872). Године 1842. новоосновано

²⁰ „Текелија је током времена постајао све огорченији противник Вукове реформе. Године 1842, неколико месеци пре своје смрти, он је написао на рускословенском – додуше не баш беспрекорном – познато писмо Платону Атанацковићу у којем је претио да ће, ако се у Матици српској буде употребљавала Вукова азбука, ускратити своју материјалну помоћ тој установи” (Ивић П. 1998: 207, у фусноти).

²¹ „Иако су рецензенти Суботићеву граматiku веома позитивно оценили (а за Матичину одлуку нарочито је било меродавно мишљење Јозефа Шафарика), Матица се није могла одлучити да то дело штампа без икаквих измена. Она се још увек сматрала обавезном према Текелијином завету и његовој последњој вољи. До споразума није могло доћи јер Суботић ’ни за јоту’ није хтео одступити од онога што је написао и како је написао” (Милисавец 1992: 162).

Друштво српске словесности (1841–1846), далеки предак данашње Српске академије наука и уметности, прихватило је рад на терминологији као један од својих основних задатака. Чланови овог удружења били су истакнути српски научници, међу којима има значајних филолога, који су пружили значајан допринос развоју српског језикословља у 19. веку: Јован Стејић, Јован Стерија Поповић, Димитрије Тирол, Вук, Гаврило Поповић, Петар Нинковић, Јован Балугџић, Константин Коста Цукић, Ђуро Даничић итд. (исп. Никић и др. 2007). Први нацрти *називословног речника* појавили су се још исте, 1842. године. Стерија, један од иницијатора ове акције, имао је пуристички став према терминима страног порекла (Милисавац 1969: 105). Наместо грчких и латинских термина, често су предлагани рускословенски или руски називи, понекад домаћи, већ затечени у језику, али је нарочито много било новоскованих речи: „Терминологически или називословни речник овај биће дакле садржај технички из туђи језика, особито јелинског и латинског, на србски језик преведене речи” (Матић П., у Перуничкић 1973: 61). Наведеним идејама успротивио се најпре Петар Матић, судија и књижевник из Беловара, а затим и Вук, сматрајући да би кодификација терминологије у том тренутку у језику учврстила многе непожељне изразе „будући да чланови Друштва нису довољно познавали правила српског језика” (Ивић П. 1998: 209). Дошавши на седницу Друштва у мају 1845. године, Вук је издејствовао да се акција обустави и да се неговање терминологије препусти заинтересованим појединцима, иза чијег мишљења не би стајао ауторитет Друштва. Две године касније, Стерија је у *Гласнику Друштва србске словесности* објавио списак од 513 термина из различитих научних области, који је Друштво до тада саставило (Стерија 1847).²² Детаљном анализом ових назива бавили су се Ирена Грицкат у раду „Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века” (Грицкат 1964), Александар Младеновић у чланку „Стеријина схватања о терминолошком речнику и грађанској ћирилици” (Младеновић 1988) и Љиљана Суботић у раду „Још једном о Стерији и ’називословним речима’” (Суботић 2007б).

²² Овај списак првобитно је излазио у *Подунавци*, књижевном додатку ондашњих *Српских новина*, у неколико бројева од 1844. до 1845. године (Грицкат 1964: 132).

1. 5. Предмет, корпус, циљеви и методолошки оквир истраживања

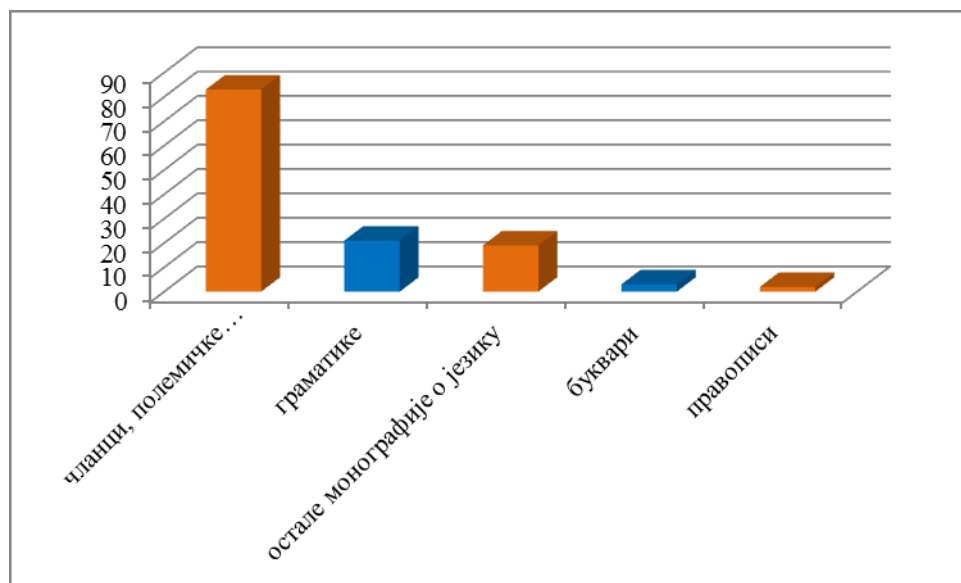
На важност и потребу систематског проучавања развоја лексикона српског језика, пре свега у предстандардној епоси, указивали су многи лингвисти (Грицкат 1964: 139; Ивић П. 2001: 291; Бјелаковић 2012: 17). Развијена терминологија јесте један од примарних услова који мора бити задовољен како би се о једном језичком изразу говорило као о стандардном, те би требало да буде резултат свесне интервенције и неговања. Управо су термини онај слој лексике који једном језику у великој мери обезбеђује атрибут поливалентног, чиме се једном народу омогућава да се укључи у интернационалну цивилизацију и у оквиру ње почне да се служи својим идиомом (Бјелаковић 2012: 17). Потреба за стварањем нових термина у српском језику била је директно условљена степеном развоја друштвеног живота и његовом уклопљеношћу у опште цивилизацијске токове. Нагли развој науке о језику код Срба почетком 19. века сукобио са недостацима постојеће, традиционалне језикословне терминологије. С тим у вези, веома је важно проучити метајезик језикословља, науке која је код Срба у време о којем говоримо тек у зачетку.

Предмет анализе у овом раду чини предстандардни и стандардни лексикон, тематски ограничен на језикословну терминологију регистровану током 19. века у граматикама, уџбеницима, уопште делима научног, публицистичког и есејистичког карактера са филолошким контекстом. О терминологији из области науке о књижевности већ је доста писано у литератури,²³ те се ово истраживање неће бавити филолошким већ само лингвистичком, језикословном терминологијом код Срба у 19. веку. Почетком 19. века у српској научној јавности не користи се термин *лингвистика*, већ је уобичајено да се наука о језику назива *језикословијем*. Стога је у наслову и кроз цео рад коришћен наведени термин.

У истраживању је коришћено неколико различитих техника као што су: преглед и ексцерпција корпуса, класификација и анализа грађе, реконструкција основног облика термина (у случајевима када у тексту није потврђен) и транскрипција.

²³ Исп. РКТ 1986; РКТ ²2001; Поповић ²2010; Штасни 2012 и др.

Примарни циљ рада јесте да се системски прикупи и опише језикословна термилошка грађа, што представља неопходну базу на основу које би се могао саставити речник језикословних термина у 19. веку.²⁴ С наведеним циљем, анализирано је укупно 127 дела 42 аутора, која су објављивана од 1801. до 1894. године. Корпус за ово истраживање чине: 21 граматика, 19 специјализованих језикословних уџбеника (из области синтаксе и акцентологије) и монографија о језику, три буквара, два правописа и 82 дела научног, публицистичког и есејистичког карактера (чланци, полемичке расправе, писма и предговори појединих издања у којима се расправља о питањима језикословља).²⁵ Процентуална заступљеност типова извора у корпусу приказана је Графиконом 1.

Графикон 1: Процентуална заступљеност типова извора у корпусу

Наведени текстови писани су на рускословенском, славеносрпском, доситејевском славеносрпском, вуковском, али и на српском народном језику.²⁶

²⁴ О теоријско-методолошкој концепцији израде дијахронијског термилошког речника в. у Бјелаковић/Суботић 2011 и Бјелаковић 2012: 280–302.

²⁵ Детаљни подаци о корпусу хронолошки су изложени на крају рада.

²⁶ Под појмом *вуковски језик* подразумева се књижевни језик који је нормирао Вук, а који су прихватиле будуће генерације. Иако је изграђен на народном и фолклорном језику, овај књижевни

Анализирана грађа транскрибована је савременом српском ћирилицом у складу са постулатима правописа стандардног српског језика, према упутствима А. Младеновића (1979). Укупно је ексцерпирано преко 8.000 страна, на којима је забележено око 3.500 термилошких јединица. Имајући у виду ограничени обим овога рада, за анализу су издвојена 1.092 термина из језикословних области којима су аутори ексцерпираних дела посвећивали највећу пажњу.²⁷ Тако је у даљем раду грађа подељена у пет поглавља: „Општи језикословни термини”, „Графијска и фонетско-фонолошка терминологија”, „Акцентска терминологија”; „Морфолошка терминологија” и „Синтаксичка терминологија”.²⁸

Лексичко-семантичка и дериватолошка анализа термилошке грађе, као и међусобно поређење термина на основу стања затеченог у представљеном корпусу, води ка утврђивању основних праваца развоја српског језикословног термилошког система, смене појединих термилошких решења, евентуалних узора, као и процеса стабилизације термилошког регистра из ове области. Поређењу језикословних термина добијених из ексцерпираног корпуса приступало се дијахронијски, полазећи од најстаријих језикословних дела према новијим.

Поред наведеног, у раду се анализира синонимија,²⁹ творбена дублетност, као и семантичко варирање како унутар термилошког лексикона, тако и у вези са терминима насталим термилогизацијом неких лексема из општег лексичког фонда.

језик се још у 19. веку почео богатити изражајним средствима која су му недостајала, првенствено у лексици и синтакси, те ваља истаћи да вуковски језик ни у Вуково време, а посебно не данас, није у потпуности једнак народном језику.

²⁷ Узбучени списак анализираних термилошких јединица дат је у прилогу на крају рада.

²⁸ Као подстицај за даља истраживања остаје проучавање терминологије из осталих језикословних дисциплина – творбе речи, лексикологије и лексикографије, стилистике, ортографије, дијалектологије, као и термина који се односе на језичке идиоме. Тако комплетирана анализа била би погодан извор за стварање речника језикословних термина код Срба у 19. веку. Концепција и израда оваквог речника допринела би, између осталог, и конструисању речника савремених лингвистичких термина, који постоје за велики број језика (руски, енглески, немачки, шпански, италијански, румунски итд.), али не и за српски.

²⁹ Синонимима се у овом раду сматрају све термилошке јединице које имају исти семантички садржај, одн. под синонимима се подразумевају и *једнокоренски (истокорени)* (нпр. *лингвист(а) – лингвистичар*) и *разнокоренски* термини (нпр. *језикословије – лингвистика*) који имају исто значење (исп. с тим у вези Драгићевић 2007: 246). У том смислу, термин *синоними* обухватаће и термилошке *дублете* – термине различитог (или делимично различитог) фонолошког облика, а истог значења (нпр. *времја – време*).

У овом смислу, *језичка конкуренција* показала се као значајан феномен и у области терминологије.

Забележена грађа анализирана је и према врсти речи (именице, придеви и синтагме у којима су ове врсте речи управни чланови, глаголи и прилози), структури (једночлане термилошке јединице, термилошке синтагме) и пореклу (термини странага порекла – интернационализми, русизми и рускословенизми, германизми, бохемизми; славеносрбизми и посрбице; термини домаћег порекла). Порекло ексцерпираних термина утврђено је на основу података изложених у следећим речницима и приручницима:

- *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика* (Скок 1971–1974);
- „Преглед српскохрватске граматичке терминологије XVII, XVIII и XIX вијека” (Маретић 1932);
- *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива* (Симеон 1969);
- *Рјечник хрватскога или српскога језика* (РЈАЗУ);
- *Словарь лингвистических терминов* (Ахманова ⁵2009);
- *Грамматический словарь: Грамматические и лингвистические термины* (Дурново ²2001);
- *Словарь лингвистических терминов* (Жеребило ⁵2010);
- *Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий* (Журављова и др. 2008);
- *Славенизми у Његошевим песничким делима* (Стијовић С. 1992);
- *Грађа за речник страних речи у преддуковском периоду* (Михајловић 1972; 1974);
- *Посрбице од Орфелина до Вука* (Михајловић 1982; 1984).

Коначно, ексцерпирана грађа упоређена је и са стањем у савременој лингвистичкој терминологији, с циљем да се утврди у којој мери језикословна терминологија из 19. века одговара савременој и постоји ли континуитет у формирању метајезика анализираних научне дисциплине. Приликом утврђивања

статуса термилошких јединица посведочених у анализираном корпусу поштовао се следећи принцип: ако је дати термин забележен у референтним граматичким уџбеницима (Станојчић/Поповић ¹⁵2014; Пипер/Клајн 2013) или у дескриптивним речницима³⁰ – РСАНУ (од слова А до слова О) и РМС (од слова П до слова Ш), сматран је савременим.

1. 6. Досадашња истраживања језикословне терминологије

Имајући у виду значај проучавања метајезика лингвистике, низ научника из различитих земаља света посветио је пажњу истраживању овога проблема, углавном предлажући стабилизацију и интернационализацију лингвистичких термина. Тако је у 20. и 21. веку настао велики број речника лингвистичке терминологије, од којих ће, илустрације ради, бити приказано неколико:

- *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics* (Метјуз ³2014);
- *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (Кристал ⁶2008);
- *Dictionnaire de la linguistique* (Мунен 1972),
- *Wörterbuch der grammatischen und metrischen Terminologie* (Хофман/Рубенбауер ²1963);
- *Diccionario de Términos filológicos* (Каретер 1953);
- *Rusko-český slovník lingvistické terminologie* (Ковал/Ман 1960);
- *Речник на лингвистичните термини в българския език* (Манолова 1999);
- *Грамматический словарь: Грамматические и лингвистические термины* (Дурново ²2001);
- *Словарь лингвистических терминов* (Ахманова ⁵2009).

³⁰ Термин се сматра савременим уколико није означен квалификаторима *заст.* или *арх.* Ипак, поједини термини тумачени су као застарели и када су у речницима наведени квалификатори изостали (одн. у време објављивања појединих томова нису били застарели), а аутор рада је, на основу свог језичког осећања и провере у електронском *Корпусу српског језика* који одржава проф. др Душко Витас с Математичког факултета у Београду и који у овом тренутку садржи текстове различитих функционалних стилова укупног обима око 122 милиона речи, проценио да нису актуелни у савременом језику (нпр. *језични, лингвистичар, етимологички, наглас* итд.).

За развој словенског терминосистема науке о језику у 14, 15. и 16. веку веома је значајна студија Рите Трифонове *Истоки русской грамматической терминологии*, објављена 1967. године. Ауторка је анализирала четири извора (трактат *GD осмихъ частехъ слова* из 14. века; рукописни превод латинске граматике Доната Елија *Ars minor*, који је на руски превео Д. Герасимов у 16. веку; *Адельфотес* – грчко-словенска граматика објављена у Лавову крајем 16. века; и *Грамматика Словенска съвршенанаго искусства осьми частей слова и иныхъ нуждныхъ* Л. Зизанија из 1596. године). На основу спроведеног истраживања, Р. Трифонова је закључила да су аутори наведених дела прве граматичке термине преузимали из грчких и латинских граматика, као и да је највећи број црквенословенских калкова настао према грчком, а мањи према латинском језику (Трифорова 1967).

Први, пионирски покушај истраживања српскохрватске граматичке мисли огледа се у раду Томе Маретића „Преглед српскохрватске граматичке терминологије 17, 18. и 19. вијека”, објављеном 1932. године у Загребу. Маретић најпре запажа да се српскохрватска граматичка терминологија темељи на грчкој, али да није преузимана непосредно, већ помоћу два језика посредника – латинског и црквенословенског (Маретић 1932: 13). Према његовим речима, латински језик није био само језик-посредник, већ и изворник термина које су створили Римљани јер за њих није било одговарајућих назива у грчкој терминологији. За други језик-посредник, црквенословенски, он везује три значајна дела – граматике М. Смотричког, М. Ломоносова и А. Мразовића, од којих је последња играла велику улогу у русификацији терминологије на српскохрватском тлу (Маретић 1932: 14). Други део Маретићевог истраживања обухвата попис српскохрватских граматичких термина који су се употребљавали од 17. до 19. века, са подацима о пореклу, као и о ауторима и делима у којима су употребљени. Иако се аутор није подробније упустио у истраживање развоја, усавршавања и улоге анализираног терминосистема у процесу стандардизације, његово дело је остало незаобилазан и богат извор података за све који се баве терминолошким истраживањима.

Српскохрватском лингвистичком терминологијом бавио се Далибор Брозовић у чланку „О стању српскохрватске лингвистичке терминологије” из 1962. године.

Аутор је њен развој поделио на четири раздобља: а) пре Даничића, б) Даничићево, в) Маретићево и г) Белићево. Лингвистичку терминологију „пре Даничића”, Д. Брозовић је веома прецизно описао у само једној реченици: „Termini toga doba, veoma mnogobrojni i raznoliki, sastojali su se od latinskog, grčkog i crkvenoslavenskog nazivlja, s mnogim ruskim i češkim pozajmicama, srpskohrvatskim neologizmima i kalkovima njemačkih ili internacionalnih naziva” (Брозовић 1962: 143). Даничићево раздобље и Т. Маретић и Д. Брозовић оцењују као базу савременог лингвистичког метајезика (Маретић 1932: 25; Брозовић 1962: 144).

Обрадом граматичке терминологије бавила се и Мевлида Караца у својој докторској дисертацији *Извори српскохрватске граматичке терминологије – улога и место Вука Караџића у њеном формирању и стандардизацији*. Као што се из самог наслова види, ауторка је фокус свога истраживања усмерила на Вукову граматичку терминологију. Имајући у виду да „Vukova gramatička terminologija nije samobitna struktura nego je ona u određenom odnosu prema svim ranijim terminološkim uzusima na sh. jezičkom tlu” (Караца 1984: 31), она је, осим Вукових дела, ексцерпирала и неколико граматика насталих од 1595. до 1814. године, као и неколико језичких уџбеника објављених за Вукова живота.³¹ Након прегледне анализе Вукових граматичких термина, ауторка наводи њихов регистар. Иако је ова целина насловљена „Рјечник Вукових граматичких појмова-термина”, у питању је заправо абecedни инвентар, поткрепљен примером, годином која указује на извор и страном на којој је термин посведочен.

О развоју граматичке мисли у Србији и Црној Гори до 1850. године писала је Зорица Радуловић у студији објављеној 1990. године у Никшићу. Предмет ауторкиног интересовања биле су Мразовићева, Вукова, Милаковићева и Даничићева

³¹ Корпус за ово истраживање само се делимично поклапа са изворима коришћеним у делу М. Караце. У питању су Мркаљево *Сало*, Миловановљев *Опит*, Вуков језикословни опус, граматике М. Видаковића, И. Захаријевића и Ј. Илића, као и *Мала српска граматика* Ђ. Даничића. Што се тиче Мразовићевог, Нинковићевог и Вујићевог уџбеника, у овом раду је коришћено друкчије издање у односу на изворе у дисертацији М. Караце, те су нам у анализи њени спискови граматичких термина код Вукових претходника и савременика служили као контролни корпус. Такође би ваљало истаћи да се ауторка у своме делу бавила искључиво *граматичком* терминологијом, док је тема овог истраживања мало шири и обухвата анализу *језикословног* терминосистема.

граматика. Ово дело, међутим, има недостатака. Поред тога што уводни део студије З. Радуловић обилује пасусима преузетим из дисертације М. Караџе, без истицања да је реч о цитатима,³² у централном делу ауторка врло често парафразира делове и класификације из анализираних граматика, не упуштајући се у њихова тумачења и појашњења,³³ те у том смислу њена студија није сматрана релевантном за ово истраживање.

Осим наведених компаративних истраживања, неколико краћих чланака посвећено је изучавању метајезика појединих српских језикословаца из 19. века. Тако су се Вуковом граматичком терминологијом бавиле у својим радовима Радослава Брапцова (1988) и Наташа Марковић (2007), преглед Соларићеве граматичке терминологије представила је Биљана Панић Бабић (2003), док је метајезик у полемикама Ј. Хаџића анализирала Љиљана Суботић (1984а).

Најзначајнију и највећу помоћ при тумачењу језикословне терминологије у овом раду пружио је *Енциклопедијски рјечник лингвистичких термина* Р. Симеона (1969). У њему су, осим исцрпне обраде лингвистичких термина од најстаријих времена до актуелног стања, забележени и називи из бројних других области које су у тесној вези са науком о језику (књижевност, реторика и сл.).

³² Исп.: „Tek će treće, Maretićevo, razdoblje donijeti skladan i potpun terminološki sistem koji će ukloniti Daničićeve dvojnosti i popuniti postojeće praznine. U četvrtom, Belićevom, razdoblju ojačale su tendencije stabilizacije i unifikacije gramatike terminologije” (Караџа 1984: 23; Радуловић 1990: 20); „Poređenje Mrazovićevih i Vukovih gramatičkih pojmova i termina kojima su označeni pokazuje priličnu podudarnost. Većina pojmova podrazumijeva isto ili vrlo slično značenje, s tim što se kod Vuka primjećuje težnja ka pojednostavljivanju i odbacivanju onoga što nije moglo biti potvrđeno u narodnom jeziku” (Караџа 1984: 130; Радуловић 22–23) итд.

³³ Чак и приликом преношења појединих класификација, ауторка прави материјалне грешке. Тако, на пример, представљајући Мразовићеву поделу придева, она погрешно наводи примере – уместо придева, она поделу поткрепљује показним заменицама (Радуловић 1990: 51), које је аутор навео само да би указао на непроменљивост придевске речи (исп. тачку 5.3.1). Такође, запажене су бројне недоследности и грешке у транскрипцији (нпр. Мразовићеве заменичке врсте транскрибоване су на следећи начин: *оуказателна* као *указателно*, *возносителна* као *возносителнаја*, а *возвратително* као *возвратителнице*) и сл. (Радуловић 1990: 58).

2. ОПШТИ ЈЕЗИКОСЛОВНИ ТЕРМИНИ

У овом поглављу најпре ће бити представљени општи термини који се односе на *језик* и научне дисциплине које се њиме баве, затим ће бити наведени термини за језикословне поддисциплине, називи за приручнике у којима су језикословци износили своја сазнања и запажања о језику, док ће на самом крају анализа бити усмерена на називе којима су се именовали сами језички стручњаци у 19. веку. Ради боље прегледности, грађа ће бити представљена табеларно.

2. 1. Општи термини који се односе на језик и научне дисциплине које се њиме баве

Табела 1: Општи термини који се односе на *језик* и научне дисциплине које се њиме баве

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
јазик	Стојк., XII	1801.
јазик	Страт., 121	1805.
језик	Дош., 14	1809.
језик, писменица	Мркаљ 1, 3, 18	1810.
граматика, језик, језиконаук, писменица	Мил., 468, 463, 468, 468	1810.
граматијски, јазик, скудојазични, странојазични	Кенг., 14, 13, 13, 13	1811.
јазик, писменица	Сол. 1, 3, 10	1812.
граматика, јазик	Мраз., 1, 1	1811.
језик	Вид. 1, 354, 355	1813.
језик, писменица	Вук 1, 37, 43, 33	1814.
граматика, језик	Вук 2, 20, 15	1814.

језик	Вук 3, 126	1814.
граматика, језик	Вид. 2, 316, 315	1815.
језик	Вид. 3, 361	1816.
језик	Мркаљ 2, 328	1817.
граматик, граматически, језик	Муш. 1, 79, 79, 65	1817.
језик	Вук 4, 136	1817.
граматика, граматикални, језик	Вук 5, 183, 183, 143	1817.
граматика, граматически	Вук 6, 207, 203	1817.
граматика, граматически	Вук 7, 215, 214	1817.
граматика, граматически, језик	Вук 8, V, XII, III	1818.
граматика, језик	Вук 9, XXX (у фусноти), XXX (у фусноти)	1818.
граматика	Вук 11, 231	1818.
језик	Муш. 2, 486	1819.
граматика	Вук 13, 26	1820.
граматика, језик	Вук 14, 43, 44	1820.
језик	Вук 16, 31	1820.
граматика, граматически, језик	Вук 18, 73, 68, 65	1821.
граматички	Вук 20, 101	1821.
језик	Вук 23, 338	1823–1825.
граматика, језик	Вук 24, 82, 79	1826.
језик	Вук 25, 54	1826.
језик	Вук 26, 116	1827.
граматика	Вук 27, 233	1828.
језик, језикознаније, писменица	Сол. 2, СЛ 24, 13, 13, 15	1831–1834.
граматика, граматически, језик, језикословни	Хаџ. 1, 291, 293, 292, 290 (наслов)	1837.
граматика, граматически, језик, језикословни	Павл., 299, 301, 299, 303	1838.

граматика, граматически, језик, писменица	Вид. 4, 1, 3, 1, 1	1838.
граматика, граматически	Милак., 1, II (предговор)	1838.
граматика, језик, језикословни	Бој., 304, 305, 304 (наслов)	1838.
граматика, граматически, језик	Хаџ. 2, 416, 417, 414	1839.
граматика, језик, језични, љубословље, филологија, филолошко	Драг., 81, 6, 60, 7, 7, 136	1840.
граматически	Суб. 2, 23	1840.
језик	Тек., 135	1842.
граматика, граматически, језик, језикословни	Пеј., 813, 812 (наслов), 812, 812 (наслов)	1842.
језични, филологија, филологични	Рад., 817, 815, 813 (наслов)	1842.
језик	Суб. 3, 46	1842.
граматика, језик	Нинк. 1, 898, 898	1842.
граматика, језик	Суб. 4, 59, VII (предговор)	1843.
језик	Нинк. 3, 891	1843.
језик	Јов. 1, 900	1843.
граматика, граматически, језик, језикословије, писменица	Поп. Ј., 1, X (предговор), 104, VII (предговор), 1	1843.
граматични	Вук 37, 166	1845.
језик	Суб. 5, 16	1845.
граматика, језик	Лаз., 800, 784	1845.
језик	Поп. Ј. С. 1, 857	1845.
језик	Јов. 2, 918	1846.
граматически	Јов. 3, 923	1846.
језикословни, филологија	Хаџ. 4, 1009, 1039	1846.
језик, језикословије	Поп. Ј. С. 2, 871, 874	1846.

језик, језикословије	Суб. 6, 109, 122	1846–1847.
граматика, граматични, језик	Зах. 1, 5, 5, 12	1847.
граматика, језик, језикословни, филологовање, филолођија	Дан. 2, 6, 5, 4, 58, 8	1847.
граматика, граматични	Бал. 1, III (предговор), IV (предговор)	1848.
језик	Поп. Г., 886	1848.
језик	Јов. 4, 925	1849.
граматика, језик	Бал. 2, 5, 1	1850.
граматика, језик	Цук., 3, 3	1850.
језик	Груј., 1	1852.
граматика	Стеј. 2, 6	1853.
језик, филологија	Суб. 7, 16, 15	1853.
језик	Поп. Ј. С. 3, 7	1854.
граматика, граматични, језик, наука о говору	Нинк. 4, III (предговор), III (предговор), III (предговор)	1856.
граматика, језик	Дан. 5, 26, 3	1858.
писменица	Ил., 1	1860.
граматика, језик	Мих., 13, 7	1863.
граматика, језик	Бошк. 1, 1, 1	1863.
граматика	МСГ, 3	1866.
граматика, граматички, језик, писменица	Вуј., 1, 47, 1, 1	1867.
граматика	Нов. 1, 1	1870.
језик, лингвистички	Дан. 6, 16, 4	1874.
граматика	Жив. 2, 5	1874.
језик	Дан. 8, 1	1876.
граматика, језик	Маг., 3, I (предговор)	1883.

граматика, језик, филолошки	Бошк. 4, 6, 4, 64	1887.
глотика, граматика, граматични, језик, језикоучевни, језичарство, лингвистика, лингвистични, филологија, филолошки	Бошк. 5, 132, 76, 302, 126, 99, 132, 132, 1, 131, 1	1888.
граматички	Жив. 3, 82	1888.
граматика, граматички, језик, језиковни, лингвистика, лингвистичка наука, лингвистички, филолошки	Нов. 2, 7, 34, 7, 23, 35, 34, 34, 53	1888.
језик, лингвистичка наука	Жив. 4, 6, 5	1889.
граматика	Стој. 1, 3	1891.
граматика	Стој. 2, 1	1892.
граматика, језик, лингвистички	Нов. 3, 4, 3, 7	1893.
граматика, граматички, језик	Нов. 4, 21, 147, 1	1879–1894.

2.1.1. Термин *ЈЕЗИК/ЈАЗИК* и његови деривати³⁴ *ЈЕЗИКОВНИ* и *ЈЕЗИЧНИ* у употреби су код 35 језикословаца, од укупно 42 аутора чија дела представљају корпус овог истраживања. У првих дванаест година 19. века, код А. Стојковића, С. Стратимитовића, П. Кенгелца, А. Мразовића и П. Соларића јавља се руски фонетски лик овог термина – *ЈАЗИК*. Након 1812. године, овај русизам/рускословенизам ниједном се није јавио у ексцерпираним корпусу. У своме делу *Букварь славенскій триазбучный, или первое руководство къ познанію книгъ и писаній, во употребленіе славено-сербовъ*³⁵ из 1812. године П. Соларић употребљава облик са руским фонетизмом, а у граматици из 1831. године користи српски народни облик – *ЈЕЗИК*. Лексема *језик* у најопштијем смислу означава систем знакова који служи као

³⁴ Под појмом *дериват* у овом раду подразумевају се сви производи настали у процесу творбе речи.

³⁵ У даљем тексту – *Буквар*.

средство споразумевања међу појединцима (Симеон 1969, под *језик*). Тако, на пример, Мркаљ *ЈЕЗИК* дефинише на следећи начин: „Најбољи су они [знаци – А. Р.], које човек очлененим гласом либо звуком своим от себе дае, и кои се нашики називаю рѣчма. Цѣли овакови знакова сбир, то ест, цѣли сбир очленнени разборни звукова, коима човек човеку мисли своје соопштава, наричемо езиком у нас” (Мркаљ 1, 3). У истом значењу овај термин се јавља и код осталих језикословаца у 19. веку: „Све рѣчи заедно, које мы говоримо за изразити друг другу своје мысли, чувствованья, и волю, зовусе [...] едним именем *езык*” (Сол. 2, СЛ 24, 13); „Гласови они из уста, чрез које льуди мисли своје їедан другоме изїављуїу и соопштаваїу, зову се рїечи, а све рїечи у їедно зову се їезик или говоренье” (Вук 1, 43).³⁶

У *Салу дебелого ера либо азбукопротресу*, поред наведеног значења, Мркаљ наводи још два „знаменовања” речи *ЈЕЗИК*: „Иначе три знаменована има код нас рѣч ова език. Наипре бо нам то, што смо рекли, значи; по томе уд едан тѣла, *Zunge*; а најпослѣ способность, возможность говорити; н.п. кад речем: Човек има език, на мѣсто: Човек ест словесан” (Мркаљ 1, 3). Према овом последењем значењу, такође термилошком, *ЈЕЗИК* подразумева ’моћ, способность говореня’,³⁷ које П. Соларић именује русизмом одн. рускословенизмом *СЛОВЕСНОСТ*.³⁸ „Словесность дакле, илити, способность мыслити и словити, сирѣчь говорити“ (Сол. 2, СЛ 24, 14).

Придеви *ЈЕЗИЧНИ* и *ЈЕЗИКОВНИ*³⁹ јављају се као синоними и посведочени су само код А. Драгосављевића, В. Радишића и С. Новаковића, и то у значењу ’који се односи на језик, који се бави проучавањем језика’: „Ни у каквомъ право старомъ изъ другога езычнога корака нашавшемсе рукопису неналази се знака, да се љ гдигодъ менято са іа, него понайвише са е и еи” (Драг., 60); „Огромна грађа писаца католика

³⁶ Тек почетком 20. века швајцарски лингвиста Фердинанд де Сосир, утемељивач модерне лингвистике и творац тзв. женевске школе, развија теорију према којој се целокупно подручје људског језика, дакле језик у општем смислу (*langage*), дели на *језик* као систем знакова који припада одређеној друштвеној заједници (*langue*) и *говор*, суму индивидуалних остварења тог система (*parole*) (Сосир ²1977; Бугарски ²2003: 20–24).

³⁷ О још једном језикословном значењу термина *ЈЕЗИК* биће више речи у одељку о терминима за говорне органе.

³⁸ Облик је потврђен у *Посрбицама* В. Михајловића (1984) примером из 1840. године.

³⁹ Придев *ЈЕЗИКОВНИ* представља калк према немачком облику *sprachlich* (РЈАЗУ, под *језикован*).

[...] који су нарочито у делима поезије употребили силну језиковну грађу, употребљена је сва у новоме академијском речнику” (Нов. 2, 23). Посматрано из савремене перспективе, ови термилошки придеви могу се сматрати застарелим. Кроз 20. век они полако ишчезавају из употребе, а замењује их придев *језички*, за који нису забележене потврде у анализираном корпусу из 19. века. О томе сведочи и РСАНУ, у коме је термин *ЈЕЗИКОВНИ* одређен као застарели облик придева *језички*, док придев *ЈЕЗИЧНИ* нема квалификатор *заст.*, али се такође упућује на облик *језички*, а најмлађа потврда датира из треће деценије 20. века.

У предговору дела „Естествословіе” (1811) П. Кенгелца срећу се две занимљиве термилошке кованице, тј. два неологизма, и то у истој реченици: „Не џчилиса матерней, но странноџзычнѣй Грамматіцѣ, и не члили своа но странныа книги: и тогѣ ради скџдоџзычни вѣ своємѣ џзыцѣ всташа” (Кенг., 13). Сложенице *СТРАНОЈАЗИЧНИ* и *СКУДОЈАЗИЧНИ* П. Кенгелац сковао је по угледу на руски језик. Првом је описао граматику, уџбеник ’на страном језику’, а другом ’ограниченост, слабост, мањкавост језика’ (ТС 1935–1940) која настаје под утицајем страних речи.⁴⁰ Ипак, у даљем развоју језикословног термилошког система код Срба ови облици остали су нераспрострањени.

2.1.2. Прва дефиниција термина *ГРАМАТИКА*,⁴¹ који води порекло из грчког језика (Маретић 1932: 13; Симеон 1969: 447), у анализираном корпусу посведочена је код А. Мразовића: „Славенскаѣ Грамматіка естѣ Наџка оучаштаѣ Славенски добрѣ глаголати, и правѣ писати” (Мраз., 1).⁴² За Мразовића је, дакле, *ГРАМАТИКА* наука која учи правилном говору и писању. И истом значењу овај термин се затим јавља у Видаковићевом полемичком спису из 1815. године:

⁴⁰ Из наведеног примера запажа се да се Кенгелчев пуризам није односио на рускословенизме и русизме.

⁴¹ Интернационализам грчкога порекла *ГРАМАТИКА* посведочен је у Михајловићевом речнику у значењу ’грана лингвистике која утврђује законе језика и даје систематику језичких елемената и језичких појава’. Аутор као прву потврду за овај облик наводи пример из Орфелиновог *Славеносрпског магазина*, из 1768. године (Михајловић 1972).

⁴² Ова дефиниција налази се и у првом издању Мразовићеве граматике из 1794. године.

„Понеже, гдѣтъе мени простый еданъ Сербїянаць, а и нашъ Бачванинъ, кой нїе науке слушао, нїе Идее свое на оне субтилне предмете возводїо, нїе умъ свой истончавао, кой незна што є Грамматїка, и кой нигда ни чуо заръ нїе штое Реторїка, гдѣтъе велимъ онъ болѣ сзыкъ знати нежели наученый гражданинъ” (Вид. 2, 316).

Већ у првој деценији 19. века као конкурентни облик термину *ГРАМАТИКА* јавља се и именица *ПИСМЕНИЦА*.⁴³ Овај термин може се тумачити као калк⁴⁴ интернационализма грчког порекла *ГРАМАТИКА* или као изведеница од именице *писме* (ген. *писмена*) (Маретић 1932: 13–14). У корпусу ексцерпираном за овај рад први пут је посведочен у Мркаљевом *Салу*:⁴⁵ „Да се діечица наша не буду ціелу, као сада, Писменницу изучити морала, перво него што право писати знаду” (Мркаљ 1, 18) и *Опиту* Л. Милованова: „Писменица то јест Грамматика или Језиконаук учиниће о том најбољу осуду” (Мил., 468).⁴⁶ У наведеном примеру Л. Милованов је употребио три синонимна термина, од којих последњи највероватније представља калк немачке сложенице *Sprachwissenschaft*, мада се може претпоставити и да га је Л. Милованов сковао од синтагме *наука о језику*. Облик *ЈЕЗИКОНАУК* забележен је и у *Рјечнику* Р. Симеона и у РСАНУ, као и у *Посрбицама* В. Михајловића, а једина потврда је управо из *Опита*. Стога се наведени термин може сматрати Миловановљевим индивидуализмом.⁴⁷

Будући да је Миловановљево дело штампано тек 1833. године, термин *ПИСМЕНИЦА* П. Соларић је највероватније преузео од Мркаља. У свом *Буквару* из

⁴³ Термин *ПИСМЕНИЦА* јавља се и у *Посрбицама* В. Михајловића (1984). Најстарији пример који В. Михајловић наводи такође је из 1810. године, али из *Бес(ј)едника илиричко-италијанског* Василија Вићентија Ракића, објављеног у Млецима. У руским речницима овај облик није посведочен.

⁴⁴ Под *калкирањем* се подразумева дословно превођење (Ћорић 2008: 10), настало процесом позајмљивања творбеног модела из страног језика, док се као чланови тога модела појављују домаћа лексика и домаће везане морфеме (префикси, инфикси и суфикси) (Станојчић/Поповић¹⁵2014: 185). Резултати оваквих преводних позајмљеница називају се *калкови*. Детаљније о калковима и њиховим врстама в. у Јовановић В. 2014.

⁴⁵ И РЈАЗУ као најстарију потврду наводи управо овај пример из Мркаљевог *Сала*.

⁴⁶ Да је Мркаљ креатор термина *ПИСМЕНИЦА* наводи и А. Младеновић: „Како Мразовићева терминологија није могла у свему задовољити Мркаљево расправљање о српским гласовима, то је аутор *Сала* прибегавао стварању нових назива. Тако је он место *граматика* начинио *писменица*, што ће касније и Вук прихватити” (Младеновић 1987: 61). Ипак, имајући у виду да је Миловановљев *Опит* настао исте године када и Мркаљево *Сало*, не може се искључити могућност да би и Л. Милованов могао бити творац овог термина.

⁴⁷ Појмом *нераспрострањени термин* у раду се назива свака термилошка јединица која је посведочена у језикословном опусу само једног аутора.

1812. године, он наводи: „Художество сје называесе у вбширномъ смыслѣ Писменица и раздѣлесе у Славенскомъ ѡзыкъ на петъ частей”⁴⁸ (Сол. 1, 10).⁴⁹

Може се претпоставити да је и Вук облик *ПИСМЕНИЦА* преузео од Мркаља, мада није искључен ни Миловановљев утицај. Своје прво капитално дело, уједно и прву граматику српског народног језика (1814), Вук је управо назвао *Писменицом*,⁵⁰ иако је исте године, у „Рецензији Новина српских”, употребљавао термин *ГРАМАТИКА* (Вук 2, 20). Вук у *Писменици* проширује оквир проучавања ове науке у односу на Мразовићеву дефиницију: „Писменица Сербскога језика јест наука која садржава правила како треба Сербске рјечи писати, уписане изговарати; по том познавати, и у различном употребљавању скланјати (прегибати), и из рјечи разговоре састављати” (Вук 1, 37). Осим што учи правилном говору и писању, *ПИСМЕНИЦА* је, према Вуку, наука која се бави значењима речи, њиховим облицима и реченичном структуром.

Поред Мркаља, Ј. Милованова, П. Соларића и Вука, термин *ПИСМЕНИЦА* у значењу ’наука о правилном говору и писању’ у ексцерпираним корпусу употребљавали су и следећи аутори – Ј. Суботић, Ј. Илић, М. Видаковић, Ј. Поповић и В. Вујић (последња тројица само као контактни синоним⁵¹ термину *ГРАМАТИКА*). Дакле, већ крајем 60-их година 19. века, грецизам тј. интернационализам *ГРАМАТИКА* у потпуности је потиснуо лексему *ПИСМЕНИЦА* из употребе.

И сâм Вук се од 1817. године враћа термину *ГРАМАТИКА*, а овога пута га употребљава и у новом, метонимијском значењу – ’школски предмет у оквиру којег

⁴⁸ О подели писменице код П. Соларића, као и код осталих језикословаца, в. потпоглавље „Термини за језикословне поддисциплине”.

⁴⁹ Русизам *ХУДОЖЕСТВО* код Р. Симеона дефинисан је као ’умјетност’ (Симеон 1969, под *художество*). У Мркаљевом *Салу* јавља се и термин *ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ*. О нејасној мотивацији овога термина в. потпоглавље „Термини за језикословне поддисциплине”.

⁵⁰ Поред тога што именују науку која се бави језичким законитостима, термини *ГРАМАТИКА* и *ПИСМЕНИЦА* именују и уџбенике из те науке. О томе ће детаљније бити речи у наредном одељку овог поглавља.

⁵¹ Под појмом *контактне синонимије* подразумева се „навођење два или, ређе, више синонима различитог порекла у линеарном низу и непосредном контакту” (Милановић А. 2013: 220).

се ова наука изучава': „Требало бы већ да се почне и Србска Грамматика предавати по школама” (Вук 5, 183).⁵²

У граматизи П. Нинковића (1856) као синоним термину *ГРАМАТИКА* јавља се и описна термиолошка конструкција *НАУКА О ГОВОРУ* (Нинк. 4, 1): „Србска е грамматика наука, која насъ учи србски чисто и правилно говорити, и читати, писати и разумѣти [...] Наука о говору дѣли се на четири главне части” (Нинк. 4, 1).

Најопштија и најшира дефиниција *ГРАМАТИКЕ* забележена је код Ј. Бошковића (1863): „Грамматика је наука о језику. Српска је грамматика дакле наука о српском језику” (Бошк. 1, 1). С друге стране, *ГРАМАТИКУ* као науку о гласовима, постајању речи, њиховим облицима и науку о реченицама одређују српски језикословци с краја 19. века – Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић и С. Новаковић. Занимљиво је да се код Љ. Стојановића среће дефиниција која је још почетком 19. века посведочена најпре код А. Мразовића: „Српска грамматика је наука која учи како се српски правилно чита и пише” (Стој. 2, 1).

О распрострањености термина *ГРАМАТИКА* говоре и бројни термиолошки придеви у чијем се саставу ова именица налази – *ГРАМАТИЈСКИ*, *ГРАМАТИКАЛНИ*, *ГРАМАТИЧЕСКИ*, *ГРАМАТИЧНИ* и *ГРАМАТИЧКИ*.⁵³ Сви наведени термини јављају се као синоними, са значењем 'који се односи на грамматику'.

Облик *ГРАМАТИЈСКИ* посведочен је као термиолошка иновација П. Кенгелца: „Вси народи, и сами назычницы книги своа по грамматѣйскимъ правиламъ списаша” (Кенг., 14).

Придев *ГРАМАТИКАЛНИ* највероватније води порекло од латинског облика *grammaticalis* (Михајловић 1972) или од немачког *grammatikalisch*, а забележен је само у једном Вуковом чланку, одн. полемичкој расправи са М. Видаковићем из

⁵² Код хрватских језикословаца из 19. века (Вј. Бабукића, А. Мажуранића, Б. Шулека и др.) у овом значењу јавља се и термин *СЛОВНИЦА* (Маретић 1932: 67). У корпусу ексцерпираном за овај рад, облик *СЛОВНИЦА* посведочен је само код А. Драгосављевића и В. Вујића, али у значењу 'уџбеник' (в. наредни одељак).

⁵³ У Михајловићевом речнику посведочени су придеви *ГРАМАТИЧЕСКИ* (са првом потврдом из 1790. године) и *ГРАМАТИКАЛНИ* (са првом потврдом из 1815. године), али и прилог *ГРАМАТИЧЕСКИ*, у значењу 'на граматички начин', забележен 1799. год., као и глагол *ГРАМАТИЧИТИ* (потврђен 1770), са значењем 'изражавати се сувише учено' (Михајловић 1972).

1817. године: „Кадъ бы смо имали граматикалне школе, морали бы имати и Граматику” (Вук 5, 183). Овај облик изостаје са списка Вукових граматичких термина М. Караца (1984),⁵⁴ а нема га ни у *Рјечнику* Р. Симеона (1969), али је посведочен у РСАНУ, који га упућује на облик *граматички*, а потврде које су наведене указују да је форма *граматикални* била уобичајенија код хрватских језикословаца (Вј. Новак, М. Ђалски) него код српских.

Од свих наведених придева у чијој се основи налази именица *граматика*, у ексцерпираним корпусу најфреквентнији је облик *ГРАМАТИЧЕСКИ*. Ова форма, са карактеристичним руским/рускословенским суфиксом *-ески*,⁵⁵ посведочена је код Вука, Л. Мушицког, Ј. Хаџића, Т. Павловића, М. Видаковића, Д. Милаковића, Ј. Суботића, К. Пејчића и Ј. Поповића. Тако, нпр., Т. Павловић истиче: „Има [се] сербскій писателъ збогъ недостатка граматически правила борити” (Павл., 301). У предговору својој граматици Ј. Поповић запажа да не треба „писати, као што простъ народъ говори, и то безъ икаквы Грамматически правила” (Поп. Ј., X, предговор).

Процес понародњавања овог руског одн. рускословенског облика код Вука запажа се већ почетком 20-их година 19. века, те тако он у једном чланку из 1821. године користи термин *ГРАМАТИЧКИ*: „Да узмемо најновије изданије Славенске библије, која је поправљата и поправљата, па ћемо још наћи у њој, не само *неједнакости*, него и сами *граматички погрјешака!*” (Вук 20, 101). Вуков толерантан став према конкурентним наставцима за извођење придева лепо одсликава коегзистенција облика *ГРАМАТИЧНИ* и *ГРАМАТИЧКИ* од средине 40-их година па до краја 19. века: „Од гдјекојијех сушт. имена може бити да би се могло прил. начинити и на *ни* (мјесто *ки*), н. п. кад се каже *мотично* држало, ваља да би се могло казати и *граматична* погрјешка?” (Вук 37, 166).

Придев *ГРАМАТИЧНИ* јавља се још и код И. Захаријевића, П. Нинковића, Ј. Балугџића и Ј. Бошковића, а напореда са овим обликом у другој половини 19. века у употреби је и форма *ГРАМАТИЧКИ*, и то код В. Вујића, Ј. Живановића и С. Новаковића.

⁵⁴ Посведочене су синонимне истокорене варијанте облика *ГРАМАТИКАЛНИ*: *ГРАМАТИЧЕСКИ*, *ГРАМАТИЧНИ* и *ГРАМАТИЧКИ* (Караца 1984: 187).

⁵⁵ О придевском суфиксу *-ски* и његовим сложеним варијантама при грађењу славенизама исп. Стијовић С. 1992: 114.

Коегзистенцију ових творбених дублета најбоље ће приказати примери двојице аутора из исте, 1888. године: „Ред речи у реченици може за разумевање много више да важи. То јест речи су слободније и мењају место, како кад иште потреба, док језик држи све, или барем многе граматичне облике” (Бошк. 5, 302); „Осим тога, г. С. Вуловић мисли, да су све оно погрешке,⁵⁶ што није по правилима граматичким” (Жив. 3, 82).

2.1.3. Граматика П. Соларића из 1831. године носи наслов *Вход к' Писменицы и ęzyкознанію*. Облик *ЈЕЗИКОЗНАНИЈЕ* највероватније представља калк према немачком *Sprachforschung* или *Sprachwissenschaft*.⁵⁷ Да два језикословна термина употребљена у наслову нису синоними, односно да *ПИСМЕНИЦА* представља ужи појам од *ЈЕЗИКОЗНАНИЈА*, П. Соларић појашњава већ у уводном делу: „Броисе у двору Писменице петъ прехода, чрез коє прелази се до ęzyкознанія: то естъ, има петъ Руководства, коя ученика руководе около осамъ дѣлова Говоренья” (Сол. 2, СЛ 24, 15). Он, дакле, издваја пет делова *ПИСМЕНИЦЕ*, али се у своме делу бави само једним – *РЈЕЧЕВЈЕДСТВОМ*,⁵⁸ које представља „матицу ęzyкознанія”, односно део науке о језику.⁵⁹ Овај термин руског тј. рускословенског порекла у анализираним језикословним делима из 19. века није посведочен ни код једног аутора осим П. Соларића, те се може сматрати нераспрострањеним.

Још један нераспрострањени облик у именовању науке о језику запажа се у српском терминолошком регистру. У Михајловићевим *Посрбицама* забележен је термин *ЉУБОСЛОВИЈЕ*, уз потврду из 1834. године (Михајловић 1982). Код А.

⁵⁶ У питању је штампарска грешка, требало би да стоји „погрешке”.

⁵⁷ У РЈАЗУ и код Р. Симеона потврђен је облик *језикознанство*, са потврдом из Шулековог *Хрватско-њемачко-талијански рјечник знанственога називља*.

⁵⁸ Графеме <ѣ> су, приликом транскрипције, додељиване следеће изговорне вредности: а) /je/ у терминима руског/рускословенског порекла; б) /(j)e/ у хибриднијим терминима; в) /e/ код екаваца одн. /je/ или /ije/ код ијекаваца у терминима домаћег порекла; г) /(j)e/ одн. /(иј)e/ у *Малој србској граматици* непознатих аутора, као и у делима појединих језикословаца код којих није било могуће утврдити изговорну вредност графеме <ѣ> у етимолошком положају; д) /e/ у секвенци са иницијалним палаталом /ље, ње/.

⁵⁹ О подели *ПИСМЕНИЦЕ* код П. Соларића и значењу термина *РЈЕЧЕВЈЕДСТВО* в. потпоглавље „Термини за језикословне дисциплине”.

Драгосављевића, осам година касније, запажа се посрбљени облик *ЉУБОСЛОВЉЕ*.⁶⁰ „Уколико ми слабо знанѣ моє у любословлю (филологи) [...] успомогне, желимъ редомъ [слова – А. Р.] протолковати” (Драг., 7). Поред овог калка према облику *ФИЛОЛОГИЈА*, аутор је, ради појашњења, у заградама навео управо овај контактни синоним, пореклом из грчког језика, од којег је направио и прилог *ФИЛОЛОЖНО*: „Докле намъ се небы исторично и филоложно у примерима доказало, не може се веровати” (Драг., 136).⁶¹

Терминолошко шаренило запажа се и код других језикословаца из овог периода. Наиме, осим Соларићевог *ЈЕЗИКОЗНАНИЈА* и Драгосављевићевог *ЉУБОСЛОВЉА*, у српски терминолошки регистар у општем значењу ’наука о језику’ 40-их година 19. века улази и терминолошка сложеница *ЈЕЗИКОСЛОВИЈЕ*,⁶² са карактеристичним црквенословенским суфиксом *-ије*. Најстарија потврда у ексцерпираном корпусу забележена је у предговору граматике Ј. Поповића из 1843. године. Истичући своју љубав према матерњем језику, Ј. Поповић бележи:

„Таквомъ дакле я [...], любовомъ одушевљенъ, – да бы у лаввринеу езыкословія нашегъ, непотребне травке истребити [...] могао, шта самъ дакле друго чинити морао, развѣ прилѣжно сматрати на Списанія Славны у Роду Мужева; ово у призрѣнію Правописаня; ово у смотренію правости, и свойства езыка” (Поп. Ј., VII–VIII, предговор).

Црквенословенизам *ЈЕЗИКОСЛОВИЈЕ* јавља се и у Стеријином тексту посвећеном терминолошкој лексици, односно *НАЗИВОСЛОВНИМ РЕЧИМА*.⁶³ Стерија један део овог чланка посвећује упливу страних речи у српски терминолошки систем и закључује: „Нѣке су уведене безъ нужде, или по нѣкой моди [...] При свемъ томъ тежко ѿ є сасвимъ прогнати изъ обичногъ говора, ерѣ се народъ не занима езыкословіемъ и численѣмъ рѣчій” (Поп. Ј. С. 2, 847). Трећа и последња потврда овог термина регистрована је код Ј. Суботића: „Вукъ [...] изда [...] ’Даницу’ Забавникъ одъ велике цѣне за езыкословіе” (Суб. 6, 122).

⁶⁰ РСАНУ бележи и именицу *ЉУБОСЛОВАЦ*, потрепљену једним примером из 1829. године.

⁶¹ Аутор критикује Шафарикове погледе на српски језик.

⁶² Термин је забележен у *Посрбицама* В. Михајловића, са потврдом из 1841. године (Михајловић 1982).

⁶³ Придев *НАЗИВОСЛОВНИ* посведочен је у *Посрбицама* В. Михајловића (1982), као и у РСАНУ, и поткрепљен је управо називом Стеријиног чланка.

Занимљиво је пак напоменути да се у *Рјечнику* Р. Симеона, као и у РСАНУ, јављају само понародњени облици *језикословје* и *језикословље*,⁶⁴ у којима је црквенословенско *-ије* замењено еквивалентним *-је*. Наведени облици у корпусу ексцерпираном за потребе овога рада нису потврђени.

Посебну пажњу привлачи податак да је придев *ЈЕЗИКОСЛОВНИ* потврђен пре именице *ЈЕЗИКОСЛОВИЈЕ*: према ексцерпирном корпусу, он ушао у српски термилошки систем појавом Хаџићевог полемичког списа „Ситнице езикословне” из 1837. године. Овај термин заступљен је и код Т. Павловића, Л. Бојића, К. Пејчића и Ђ. Даничића, који су, подстакнути овим Хаџићевим чланком, објављивали различите језичке расправе 30-их и 40-их година 19. века. Иако се у Симеоновом *Рјечнику*, као и у РСАНУ, овај придев дефинише преко именице *језикословље*, не може се искључити могућност да је мотивна реч за извођење овог придева црквенословенски облик *језикословије*.⁶⁵

На даљу судбину овог термилошког придева указује једна занимљивост уочена у *Скупљеним списима* П. Ј. Бошковића. За потребе овога рада ексцерпирано је друго, измењено и допуњено издање овог Бошковићевог дела.⁶⁶ Измене које је аутор унео у ово допуњено издање указују на промене у српском језикословном термилошком регистру. Наиме, придев *ЈЕЗИКОСЛОВНИ*, употребљен у првome издању овога дела, аутор је у другом издању заменио сложеницом *ЈЕЗИКОУЧЕВНИ*: „Сви бољи граматичари словенски оставише деобу [облика – А. Р.] Добровскога [...] а не примише Шлајхерову, која може бити да је подесна за језикоучевна разбирања, али је заплетена” (Бошк. 5, 99). С обзиром на то да је придев *језикоучеван* у РСАНУ поткрепљен једино наведеним примером из Бошковићевог дела, овај пример се може одредити као Бошковићева кованица.

⁶⁴ Симеон бележи потврде из Шулековог *Њемачко-илирског рјечника* (1860), а у РСАНУ одредница *језикословје* такође је поткрепљена примерима хрватских филолога – М. Дивковића и В. Богишића, док су све наведене потврде за облик *језикословље* из 20. века.

⁶⁵ У чланцима Ј. Хаџића, дакле, није регистрована именица од које је изведен овај придев. Занимљиво је да он у свом „Утуку III” из 1846. године науку о језику назива *ФИЛОЛОГИЈОМ* (Хаџ. 4, 1039).

⁶⁶ Прво издање чланка из наведеног Бошковићевог дела објављено је 1867. године.

Неуједначеност назива за науку о језику се наставља, те се тако у Даничићевом *Рату за српски језик и правопис* из 1847. године запажају две необичне форме: адаптирани облик грчке речи *филологија* – *ФИЛОЛОЉИЈА*⁶⁷ и девербатив *ФИЛОЛОГОВАЊЕ*.⁶⁸ Ставши у одбрану Вукових реформаторских идеја, Ђ. Даничић је у овоме делу аргументовано критиковао Ј. Хаџића, а обе наведене именице употребио је у ироничном контексту: „О да дубока знања филолођије Славенске!” (Дан. 2, 8); „Само [...] по својему вјештом филологовању могао је рећи [Ј. Хаџић – А. Р.] да би требало у нас да је и *закан* и *канац*” (Дан. 2, 58). Имајући у виду експресивност контекста у којем се ове лексеме јављају, питање је треба ли их убрајати у језикословни терминолошки регистар.

Иако се прва потврда за интернационализам латинског порекла *ЛИНГВИСТИКА* јавља 1888. године код Ј. Бошковића и С. Новаковића, придев *ЛИНГВИСТИЧКИ* посведочен је код Ђ. Даничића 1874. године: „Ту мисао подупиру осим реченога историјскога разлога још и лингвистички разлози” (Дан. 6, 4). Терминолошка синтагма *ЛИНГВИСТИЧКА НАУКА* забележена је у делима С. Новаковића и Ј. Живановића, а као конкурентан творбени синоним придеву *ЛИНГВИСТИЧКИ* јавља се и облик *ЛИНГВИСТИЧНИ* (Бошк. 5, 1).

Крајем 19. века, под утицајем угледног немачког филолога и слависте А. Шлајгера, Ј. Бошковић износи два гледишта „с којих се језик може схватити”. Он, наине, врло прецизно разграничава термине *ФИЛОЛОГИЈА* и *ЛИНГВИСТИКА*:

„Онај део науке, коме је језик предмет, али који језик сматра више као средство, да би њиме дошао до садржине, ушао у књижевност каквога народа, те схватио сав духовни и просветни му живот, па ишао [...] до појединости његових, тај део науке зовемо *филологијом*. А ону страну научнога истраживања, која језик сматра као *језик*, коју језик занима само као говор, не питајући има ли на томе језику какве књижевности, да ли народ који њим говори има места у историји светској или не, ту страну зовемо *општом науком о језику*, о човечјем говору, или пола латински пола грчки *лингвистиком*, место чега Шлајхер предлаже чисто грчку реч 'глотика'. *Филологија* се бави целим *духовним и просветним животом* каквога народа, или више њих, *наука о језику* само

⁶⁷ О дублетним групама речи из грчког и латинског језика према изговору сугласника *г* испред вокала *е* или *и* исп. Пендељ 2012: 185.

⁶⁸ У Михајловићевом речнику посведочен је само придев *ФИЛОЛОГИЧЕСКИ* (Михајловић 1974).

језиком као говором. Филологија може бити само онде, где има духовнога и просветнога живота, за науку је о језику то споредна ствар, она има посла с језиком гледајући граматику и речник. А што језичарство служи за познавање књижевности, ако какве има, то је код њега у другом реду” (Бошк. 5, 131–132).

Термин *ФИЛОЛОГИЈА*, дакле, код Ј. Бошковића добија ново, свеобухватније значење, које је заступљено и у савременој науци – њиме се више не именује само наука о језику, већ он подразумева и књижевност и друге научне дисциплине нужне за познавање историје и културе неког народа. Што се тиче термина *ЛИНГВИСТИКА*, стиче се утисак да га Ј. Бошковић није сасвим усвојио. Он наводи и Шлајхеров предлог – интернационализма грчког порекла *ГЛОТИКА*, али се у даљем тексту не опредељује ни за један интернационализам, већ користи описну терминолошку конструкцију *НАУКА О ЈЕЗИКУ* и уводи кованицу *ЈЕЗИЧАРСТВО*, која у даљем развоју језикословне терминологије није заживела.⁶⁹

2. 2. Термини за језикословне поддисциплине

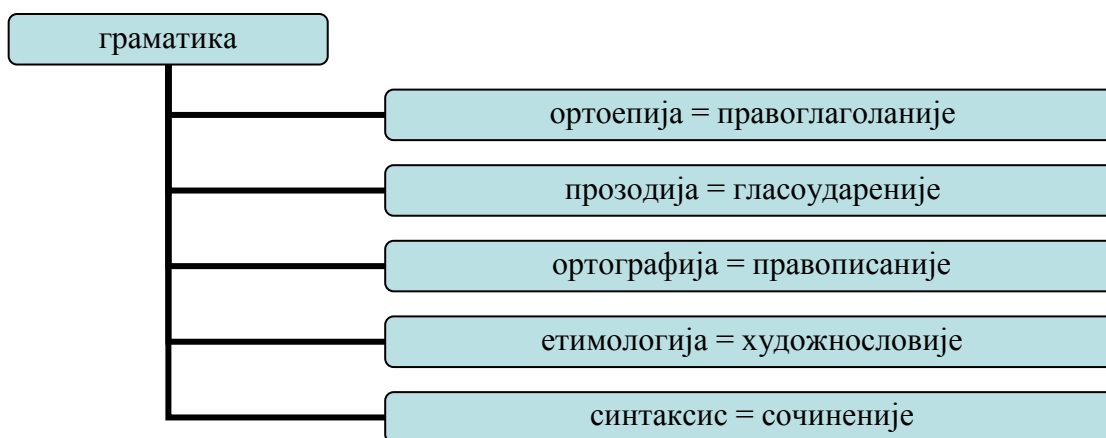
Као што је у уводном делу истакнуто, корпус за ово истраживање чине граматике, буквари и друге монографије које се баве науком о језику код Срба, као и чланци и полемички списи српских језикословаца у 19. веку. Међу ексцерпираним делима налази се 21 граматика, а анализа њихових структура била је полазна основа за утврђивање језикословних поддисциплина које су аутори уочавали и издвајали. Најчешће је језикословац на самоме почетку своје граматике, у уводном делу, наводио области које наука о језику проучава, а затим би детаљно представио правила и законитости неких од њих. Тако, нпр. П. Соларић започиње своју граматику њеним гранањем на пет делова, а затим сву пажњу усмерава само на једну област, коју сматра „матицом језикознанија”.

Ради боље прегледности и структурне целовитости потпоглавља, грађа ће бити представљена у дијаграмима, за сваког аутора граматике понаособ, према хронолошком редоследу (почевши од граматике А. Мразовића из 1811. закључно са

⁶⁹ У РСАНУ је, поред Бошковићевог примера, забележена још само једна потврда за термин *ЈЕЗИЧАРСТВО*, и то из 1895. године.

граматиком С. Новаковића из 1894. године), а затим ће бити допуњена терминима за језикословне дисциплине у осталим делима тога аутора, уколико су у њима потврђени. Такође, биће представљени и термини осталих аутора, који нису писци граматика, али су о појединим језикословним нивоима говорили у оквиру својих дела.

2.2.1. На самом почетку своје рускословенске граматике, А. Мразовић је издвојио пет језикословних дисциплина, а затим је свакој од њих посветио по једно поглавље (Мраз., 2). Структура Мразовићеве поделе приказана је у Дијаграму 1:

Дијаграм 1: Термини за језикословне поддисциплине код А. Мразовића (1811)

Као што се види из Дијаграма 1, он најпре наводи интернационалне термине грчког порекла, а затим уз њих бележи и руске одн. рускословенске синониме, од којих поједини представљају калкове према грчким облицима – ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ⁷⁰ према ОРТОЕПИЈА,⁷¹ ПРАВОПИСАНИЈЕ⁷² према ОРТОГРАФИЈА,⁷³ СОЧИНЕНИЈЕ према

⁷⁰ Облик је забележен у Михајловићевим *Посрбицама*, уз потврду из 1800. године (Михајловић 1984).

⁷¹ Интернационализам грчког порекла *ОРТОЕПИЈА* посведочен је у Михајловићевом речнику, са првом потврдом из 1800. године (Михајловић 1974).

⁷² Облик је забележен у Михајловићевим *Посрбицама*, уз потврду из 1794. године (Михајловић 1984).

⁷³ Термин *ОРТОГРАФИЈА* забележен је у Михајловићевом речнику и поткрепљен примером из 1794. године (Михајловић 1974).

СИНТАКСИС. Тако се, по А. Мразовићу, у оквиру *ОРТОЕПИЈЕ* или *ПРАВОГЛАГОЛАНИЈА*⁷⁴ проучавају гласови и њихова класификација, подела речи на слоге и графички знакови који утичу на правилан изговор гласова и гласовних целина; *ПРОЗОДИЈА*⁷⁵ или *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*⁷⁶ обухвата квантитет слогова и правила о месту акцента у речи; у склопу *ОРТОГРАФИЈЕ* или *ПРАВОПИСАНИЈА* излажу се начела за ваљану употребу интерпункцијских знакова; *ЕТИМОЛОГИЈА*⁷⁷ или *ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ*⁷⁸ обухвата грађење и промену речи; док се под *СИНТАКСИСОМ*⁷⁹ или *СОЧИНЕНИЈЕМ* подразумевају правила за повезивање речи у реченице. Термини *ПРАВОПИСАНИЈЕ* и *СОЧИНЕНИЈЕ* потврђени су у руским речницима лингвистичких термина (Дурново ²2001; Ахманова ⁵2009, под *правописание* и *сочинение*).

Иако је Мразовићево дело настало под непосредним утицајем уџбеника М. Смолитског, композиције ове две граматике се донекле разликују. Први део Мразовићеве граматике – *ОРТОЕПИЈА*, није посебно издвојен у граматички М.

⁷⁴ Код М. А. Релковића јавља се термин *ПРАВОГОВОРЕЊЕ* (Симеон 1969).

⁷⁵ Облик *ПРОСОДИЈА* забележен је у Михајловићевом речнику, са потврдом из 1726. године, а потврђен је и придев *ПРОСОДИЈСКИ*, поткрепљен примером из 1794. године (Михајловић 1974).

⁷⁶ Овим термином се у језикословним текстовима из прве половине 19. века углавном именује *нагласак*, *акцент* (исп. поглавље „Акцентска терминологија”). Управо је ово једино значење које је забележено у речнику Р. Симеона (1969, под *гласоудареније*). У *Посрбицама* В. Михајловића (1982) уз овај термин наведено је само значење ‘акцент’, али примери које аутор наводи указују на семантичко варирање овог термина.

⁷⁷ Овај термин грчког порекла посведочен је у Михајловићевом речнику, са првом потврдом из 1790. године (Михајловић 1972).

⁷⁸ Термин *ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ* јавља се и код Мркаља (Мркаљ 1: 18). Потврђен је и у Михајловићевим *Посрбицама* (1984), уз пример из 1832. године. На нејасну мотивацију овог термина указао је Б. Ћорић. Он истиче како су преводиоци Мркаљевог *Сала* овај термин задржали као непреведен, али уз побочна објашњења: Могуш и Вончина су се послужили техником контактне синонимије стављањем еквивалента у заграде – *реторика*, док ју је Окука у дну странице описао изразом *језичка знања и вјештине*. Према Б. Ћорићу, ова тумачења нису тачна и он као аргумент управо наводи наслов Мразовићевог поглавља „О етимологији или художнословију”, иза којег следи морфологија у савременом смислу речи (2012: 204–205). И РСАНУ, поред основног значења овог термина које се везује за науку о пореклу речи, издваја и секундарно – ‘наука о облицима речи, морфологија’, али без примера, са редакторском скраћеницом у заградама. Требало би још додати да је у питању морфологија у ширем смислу, одн. да обухвата и творбу (грађење) речи.

Да је овај термин семантички проблематичан, види се и по начину на који се према њему односе досадашњи проучаваоци граматичке терминологије (Ћорић 2012: 204–205) – Мразовићева синтагма из назива поглавља преводи се само као *етимологија* (Караца 1984: 236), Мркаљев пример фигурира у списку термина (Караца 1984: 92), али га касније у индексу, где се иначе дају преводи на савремени језик, уопште нема.

⁷⁹ Грчки термин *СИНТАКСИС* забележен је у Михајловићевом речнику и поткрепљен примером из 1794. године (Михајловић 1974).

Смотричког, али је у Ломоносовљевом делу *Російская грамматика* из 1755. године веома развијен и разрађен, те би се могло рећи да је до одвајања *ОРТОЕПИЈЕ* од *ОРТОГРАФИЈЕ* код А. Мразовића могло доћи под утицајем М. Ломоносова (Караца 1984: 89).

Условно речено, прву Мразовићеву језикословну дисциплину – названу *ОРТОЕПИЈА (ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ)* – савремена лингвистика рашчлањује на два, одн. три језичка нивоа⁸⁰ – *фонетику са фонологијом и ортоепију*; друга се и данас назива *прозодијом* и изучава се у оквиру *морфофонологије*; трећа дисциплина такође задржава интернационализам грчког порекла – *ОРТОГРАФИЈА*, док је калк *ПРАВОПИСАНИЈЕ* замењен другим калком – *правопис*; четврту дисциплину (*ЕТИМОЛОГИЈА* или *ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ*) савремена лингвистика проучава у оквиру *морфологије* и *творбе речи*, а термин *ЕТИМОЛОГИЈА* данас има сасвим другачије значење и односи се на грану лингвистике која проучава порекло речи; пета Мразовићева језикословна област (*СИНТАКСИС* или *СОЧИНЕНИЈЕ*) такође задржава интернационални термин (адаптиран, без карактеристичног грчког форманта *-ис*), те се данас назива *синтаксом*.⁸¹

2.2.2. *Опит наставлења к србској сличноречности и слогомјерју или просодии*
Л. Милованова већ у самоме наслову садржи два синонимна термина – *СЛОГОМЈЕРЈЕ*⁸² и *ПРОЗОДИЈУ* (Мил., 462). За разлику од А. Мразовића, који под термином *ПРОЗОДИЈА* подразумева науку о акцентима и квантитету слога, Л. Милованов овим термином означава науку о склопу стиха, о дугим и кратким слоговима и о акценту. Дакле, наведени интернационализам грчког порекла код А. Мразовића има уско граматичко, а код Л. Милованова заправо филолошко значење, будући да се односи и на науку о језику и на науку о књижевности.

⁸⁰ О савременој подели језичких нивоа исп. Станојчић/Поповић¹⁵2014.

⁸¹ Према речима И. Грицкат, у вук-даничићевском периоду синтакса је била „донекле у сенци других лингвистичких грана, које су се бавиле изолованим лексичким јединицама” (Грицкат 1983: 6).

⁸² Термин је посведочен у *Посрбицама* В. Михајловића (1984) и поткрепљен је управо насловом Миловановљевог *Опита*.

У Миловановљевој *Опиту* јавља се још један термин под којим се подразумева одређени ниво језикословне науке, а то је ПРАВОПИСАЊЕ (Мил., 462). Овај облик представља србизирани варијанту русизма ПРАВОПИСАНИЈЕ, који је пре Миловановљевог дела, осим код А. Мразовића, посведочен и у Мркаљевом *Салу* (Мркаљ 1, 18).

2.2.3. Када је реч о језикословним дисциплинама, у Мркаљевим делима је, осим термина ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ (исп. фусноту 78) и ПРАВОПИСАНИЈЕ, забележена и кованица СЛОВОСЛОЖНОСТ,⁸³ која по свој прилици представља синоним за ортографију (Ђорић 2012: 204).

2.2.4. Истакавши да се писменица састоји из три главне целине, Вук их је, у недостатку адекватне терминологије, дефинисао описним терминолошким конструкцијама (Вук 1, 33).

Дијаграм 2: Термини за језикословне дисциплине у Вуковој *Писменици* (1814)

Он најпре издваја ПРАВОПИСАЊЕ и ПРАВОИЗГОВАРАЊЕ РИЈЕЧИ, а у примедби коју испод текста наводи издваја одељке које овај део граматике треба да описује (писмена, срицање, читање, гласоударење, употребљавање различитих знакова попут тачке, запјате и сл., велика писмена). Вук је, дакле, Мразовићеве прве три језикословне дисциплине сажео у једну, а неке од његових руских одн. рускословенских термина посрбио. Тако је Мразовићево ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ код Вука

⁸³ Наведени термин у истом значењу јавља се и у граматичи М. А. Релковића из 1767. године (Караца 1984: 234).

постало *ПРАВОИЗГОВАРАЊЕ*, а *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* – *ГЛАСОУДАРАЊЕ*. У оба Вукова термина запажа се посрбљавање црквенословенског суфикса *-ије*, а у првој посрбици је измењена и руска одн. рускословенска основа *глаголаније* у народну форму *изговарање*. Мразовићева *ЕТИМОЛОГИЈА* или *ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ*, одн. морфологија и творба речи са аспекта савремене лингвистике, код Вука је означена као *ПОЗНАВАЊЕ И СКЛАЊАЊЕ*⁸⁴ *РИЈЕЧИ*, а *СОЧИНЕНИЈЕ* (у данашњој лингвистици именовано као *синтакса*) Вук назива описном конструкцијом *САСТАВЉАЊЕ РАЗГОВОРА ИЗ РИЈЕЧИ*.

У граматици која претходи *Српском рјечнику* из 1818. године нема поделе на језикословне дисциплине, а уз три централна поглавља Вук у заградама наводи и контактне синонине на латинском језику: „О словима (Serborum linguae elementa 28; vocales 5; p syllabam facit vel absque vocali)”, „О гласоударенију (de accentu)” и „Склоненија (de substantivorum declinatione)” (Вук 9: XXIX, XXXIV–XXXV).

Иако га не издваја као засебну дисциплину у оквиру својих граматика, Вук у својим делима помиње *правопис (ортографију)* и за ову дисциплину употребљава три облика – русизам одн. рускословенизам *ПРАВОПИСАНИЈЕ* (Вук 13, 25),⁸⁵ у посрбљеној варијанти *ПРАВОПИСАЊЕ* (Вук 1, 31; Вук 2, 15) и најчешће интернационализам грчког порекла *ОРТОГРАФИЈА* (Вук 5, 196; Вук 6, 214; Вук 7, 214; Вук 8, IX, XI; Вук 11, 233; Вук 13, 26; Вук 19, 88; Вук 23, 338; Вук 24, 79, 80; Вук 37, 191). Међутим, наведени термини код Вука немају значење језикословне дисциплине која дефинише правила за писање речи и употребу реченичних знакова, већ подразумевају ’начин писања речи’ (Симеон 1969, под *ортографија, правопис и правописање*): „Што се тиче Србскога эзика, и свойства нѣгова, у тому Г: Србски новина учредници заслужую чест. Но будући да ни една ствар от човека совершена изитѣи неможе, тако и овде э Рец. неке погрешке, особито у правописаню, примѣтио” (Вук 2, 15).

⁸⁴ Термин је забележен у *Посрбицама* В. Михајловића (1984), али је потврђен примером из 1861. године.

⁸⁵ У монографији М. Караџе није посведочен облик *ПРАВОПИСАНИЈЕ* (Караџа 1984: 200), али се у њеном индексу Вукових граматичких темина налази и облик *ПРАВОПИС*, потврђен у чланку „Писма о српском правопису и језику” (1845), који није ушао у корпус за ово истраживање.

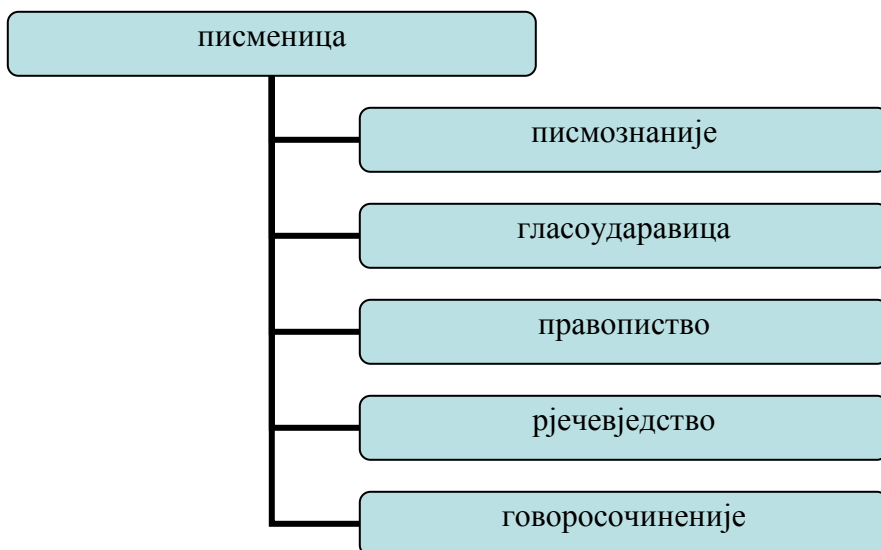
У Вуковим текстовима јавља се и интернационализам *ЕТИМОЛОГИЈА* (Вук 9, XXXI; Вук 17, 80; Вук 18, 69; Вук 31, 437), као и придев *ЕТИМОЛОГИЧЕСКИ*, са карактеристичним руским одн. рускословенским суфиксом *-ически* (Вук 9, XXXII),⁸⁶ односно његова посрбљена варијанта *ЕТИМОЛОГИЧКИ* (Вук 37, 152, у фусноти). Овај термилошки придев најчешће се употребљава у колокацији са именицом *премјена*, а та би се колокација у савременој лингвистици могла дефинисати као 'промена на морфемском шаву'.

2.2.5. У писму које је почетком 1817. године Л. Мушички упутио Вуку, објављеном у виду чланка „О србском' езыку и грамматики” у часопису *Сербскій Лѣтописъ* тек 1838, посведочена су два термилошка интернационализма грчког порекла – *ОРТОГРАФИЈА* (Муш. 1, 72) и *ЛЕКСИКОГРАФ* (Муш. 1, 66). Први се, као и код Вука, односи на начин писања, а други означава особу која израђује, саставља речнике, иако у овом писму сама дисциплина којом се та особа бави није именована.

2.2.6. Соларић⁸⁷ у уводном делу свог *Входа* издваја пет „руководстава”, које треба да „ученика руководе около осамъ дѣлова Говоренья (врста речи – прим. А. Р.)” (Сол. 2, СЛ 24, 15). Иако није навео шта би која дисциплина требало да проучава, на основу њиховог именовања може се закључити да Соларићева класификација углавном одговара Мразовићевој.

⁸⁶ Придев је потврђен у Михајловићевом речнику и поткрепљен примером из 1795. године (Михајловић 1972).

⁸⁷ О граматичкој терминологији П. Соларића писала је Б. Панић Бабић. Ауторка је у раду навела терминологију из Соларићеве граматике, не узевши у обзир још једно његово језикословно дело – *Букварь славенскій тріазбучный, или первое руководство къ познанію книгъ и писаній, во употребленіе славено-сербивъ*. Рад представља попис Соларићевих граматичких термина, без података о њиховом пореклу и значењу (Панић Бабић 2003: 169–177).

Дијаграм 3: Термини за језикословне поддисциплине код П. Соларића (1831–1834)

Тако црквенословенизам *ПИСМОЗНАНИЈЕ* одговара Мразовићевом *ПРАВОГЛАГОЛАНИЈУ*, *ГЛАСОУДАРАВИЦА*⁸⁸ представља понародњено *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*, а *ПРАВОПИССТВО*⁸⁹ – *ПРАВОПИСАНИЈЕ*, Соларићевом *РЈЕЧЕВЈЕДСТВУ* пандан је Мразовићево *ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ*, а руска одн. рускословенска сложеница *ГОВОРСОЧИНЕНИЈЕ* прецизирала је Мразовићев термин *СОЧИНЕНИЈЕ*.

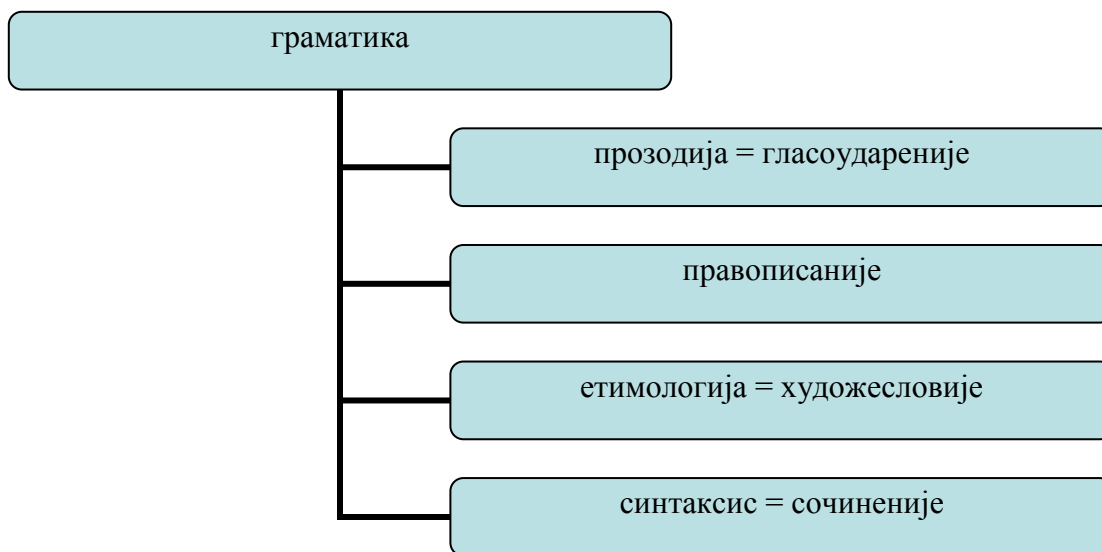
Ипак, треба напоменути и то да је П. Соларић у свом буквару из 1817. године (написаном четрнаест година пре објављивања првог дела граматике) користио Мразовићеву рускословенску терминологију, те се у овом делу запажају термини *ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ* (Сол. 1, 10) и *ПРАВОПИСАНИЈЕ* (Сол. 1, 21).

2.2.7. Велики Вуков противник М. Видаковић писао је своја дела на доситејевском славеносрпском језику, а његова *Граматика Србска* (1838) је и структурно и терминолошки рађена по узору на Мразовићеву. Иако у Видаковићевој

⁸⁸ Термин *ГЛАСОУДАРАВИЦА* није потврђен у РЈАЗУ нити код осталих аутора чији је корпус ексцерпиран за потребе овога рада, те се може сматрати нераспрострањеним.

⁸⁹ Овај облик забележио је и В. Михајловић у својим *Посрбицама* (1984), а поткрепио га је управо примером из Соларићевог *Входа*.

граматици нигде не постоји класификација језикословља на мање дисциплине, она се ипак назире из саме структуре дела.

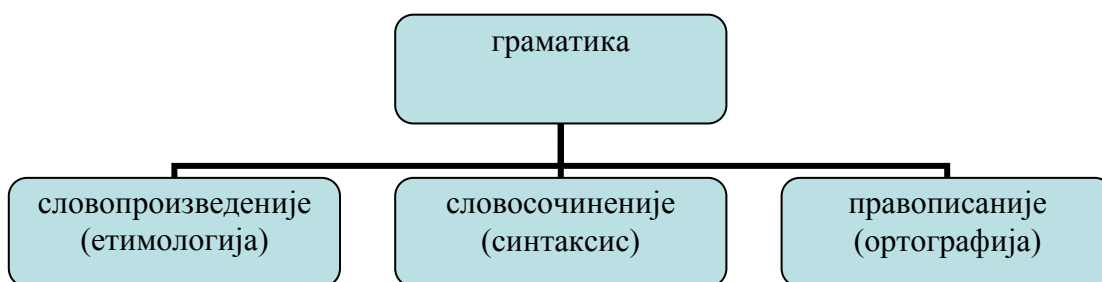
Дијаграм 4: Термини за језикословне поддисциплине код М. Видаковића (1838)

Уводно поглавље М. Видаковић је насловио „Вступленіе у Сербскѡ Грамматикѡ” (Вид. 5, 15) и у њему обрађује све оно што је Мразовић представио у поглављу о *ПРАВОГЛАГОЛАНИЈУ*: гласовни систем српскога језика и његову класификацију, поделу речи на слоге, употребу интерпункцијских знакова који помажу при правилном изговору речи. Називи осталих поглавља терминолошки одговарају Мразовићевој подели (најпре је наведен грецизам, а затим његов руски одн. рускословенски еквивалент), уз незнатна одступања. Тако је и код М. Видаковића у другој целини пажња посвећена *ПРОЗОДИЈИ* или *ГЛАСОУДАРЕНИЈУ* (Вид. 4, 29), у трећем поглављу се представља *ПРАВОПИСАНИЈЕ* (Вид. 4, 31), четврто је намењено *ЕТИМОЛОГИЈИ* или *ХУДОЖЕСЛОВИЈУ*⁹⁰ (Вид. 4, 50), а пето се бави *СИНТАКСИСОМ* или *СОЧИНЕНИЈЕМ* (Вид. 4, 149).

⁹⁰ Овај облик има нешто другачији фонетски лик у односу на Мразовићев термин (уп. *ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ – ХУДОЖЕСЛОВИЈЕ*).

Премда у поглављу о *ПРАВОПИСАНИЈУ* М. Видаковић у самом наслову не наводи интернационални термин грчког порекла – *ОРТОГРАФИЈА*, он га употребљава у самоме тексту (Вид. 4, 7, предговор), као и у једноме од својих полемичких чланака (Вид. 1, 355), али, попут Вука, у донекле измењеном значењу, које подразумева начин писања речи, а не саму дисциплину: „Тко не чита радо Досіѳеа нашегъ? [...] Хотя да овый Славный мужъ нити е на орѳографію, нити на чуже рѣчи позоръ давао” (Вид. 1, 355).

2.2.8. У исто време када и М. Видаковић објављује своју граматiku, у Црној Гори, на Цетињу, излази Милаковићева *Србска граматика састављена за црногорску младежъ. Часть прва*. Кратак увод састоји се од свега две реченице, у којима аутор дефинише појам *ГРАМАТИКЕ* и дели је на три целине, најпре наводећи руски одн. рускословенски, а затим, као контактни синоним, у заградама и грчки термин (Милак., 1).

Дијаграм 5: Термини за језикословне поддисциплине код Д. Милаковића (1838)

Милаковићева подела граматике разликује се од класификација његових претходника, али она не сведочи о ауторској оригиналности. Наиме, поједини истраживачи указали су на неоригиналност овог дела. Према В. Гуткову, Милаковићев текст обилује читавим пасусима преузетим из граматика руског језика двојице у то време водећих руских лингвиста – А. Востокова и Н. Греча (Гутков 1974–1975: 51), док Р. Шуковић сматра да се у овоме делу преплићу норме Вуковог језика са нормама језика Вукових противника (Шуковић 1972: 116). Податак да је

језикословна терминологија којом се Д. Милаковић служио углавном руског (и рускословенског) порекла иде у прилог Гутковљевим закључцима.

Први део свога уџбеника Д. Милаковић назива *СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЈЕМ* или *ЕТИМОЛОГИЈОМ*: „Србска Грамматика раздѣлюе се на три части, које су: I. Словопроизведеніе (Етимологія). II. Словосочиненіе (Синтаксисъ). III. Правописаніе (Орѳографія) [...] Словопроизведеніе показуе, како се састављаю рѣчи, то естъ, разбира њіове саставне части и промѣне, и разлаже рѣчи у редове” (Милак., 1–2). Овој области Д. Милаковић посвећује читаву своју граматiku, која проучава гласове и њихову поделу, акценат и његове врсте, врсте речи и грађење речи. То заправо значи да руском одн. рускословенском терминолошком сложеницом *СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЈЕ* (РОС 2001–2007) аутор подразумева неколико језичких нивоа савремене лингвистике: фонетику са фонологијом, морфофонологију, морфологију и творбу речи. Будући да термин *ЕТИМОЛОГИЈА* Д. Милаковић наводи као контактни синоним руском/рускословенском облику *СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЈЕ*, овај интернационализам у Милаковићевом уџбеникуима шире значење него у делима његових претходника.

Још у предговору ове граматике аутор напомиње да ће наредне, 1839. године, објавити њен други део, одн. *СЛОВСОЧИНЕНИЈЕ (СИНТАКСИС)* и *ПРАВОПИСАНИЈЕ (ОРТОГРАФИЈУ)* (Милак., предговор), али се ова замисао није остварила.

2.2.9. Полемички списи Ј. Хаџића, у којима се у више наврата сукобљавао са Вуком око правописне реформе и уздицања чистог народног језика на ниво књижевног идиома, садрже термине управо из ове језикословне области. Аутор је као синонимне облике употребљавао интернационализам грчког порекла *ОРТОГРАФИЈА* (Хаџ. 4, 998), калк *ПРАВОПИС*⁹¹ (Хаџ. 4, 989) и посрбљени русизам/рускословенизам *ПРАВОПИСАЊЕ* (Хаџ. 4, 992). Ни један термин, међутим, није именовану научну дисциплину, већ су се, као и код Вука и М. Видаковића, односили на ’начин писања

⁹¹ Облик *ПРАВОПИС* забележен је у *Посрбицама* В. Михајловића, са потврдом из 1841. године (Михајловић 1984). Михајловић бележи и прилог *ПРАВОПИСНО*, потврђен 1830. године. У корпусу анализираном у овоме раду тог прилога нема.

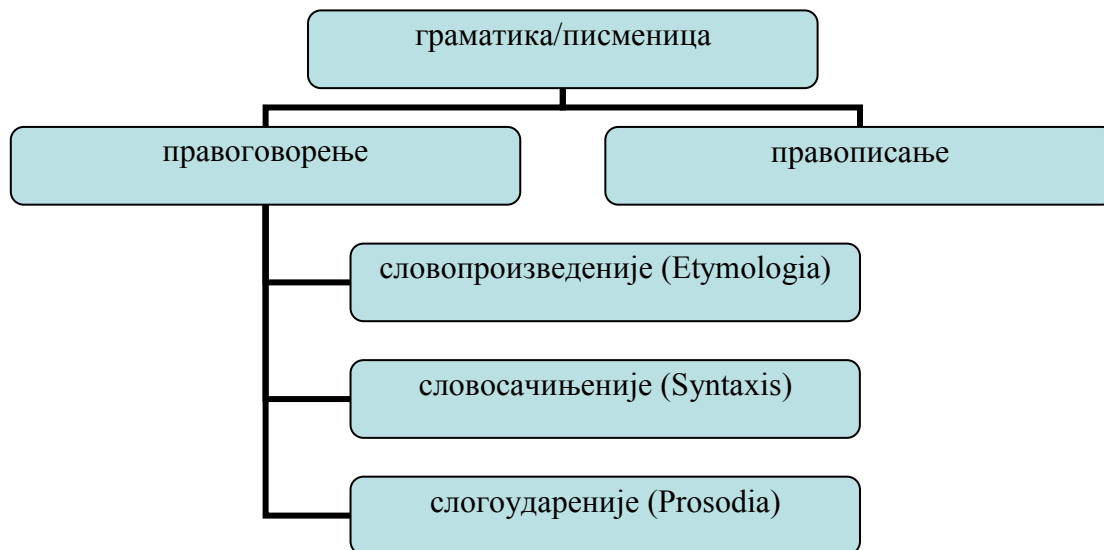
речи': „И зато е онъ [Вук – прим. А. Р.] са своимъ послѣдовательима са свимъ удаліо се и одцепіо одъ правописа Славенскогъ, и задржао е свакій таковый звукъ само едно едино слово” (Хац. 4, 989).

2.2.10. Слична ситуација забележена је и код А. Драгосављевића, који проучава „писменост каква је и каква треба да је у српском језику” (Драг.). И овај аутор употребљава гречизам *ОРТОГРАФИЈА* (Драг., 30), али и руски одн. рускословенски синоним *СЛОВОПИС* (Драг., 76), који није посведочен ни код једног аутора у анализираном корпусу, те се може сматрати нераспрострањеним. Оба ова термина употребљена су у значењу 'начин писања речи'. У Драгосављевићевом тексту налази се и још једна терминолошка новина – интернационализам *ОРТОГРАФИСТ*, који је у РСАНУ обележен квалификатором *нераспр.*, дефинисан као 'онај који се бави ортографијом, који саставља правопис, правописац' и посведочен једним примером управо из Драгосављевићевог дела (Драг., 115). Овај облик, са основинском именицом на *-ија* (уп. *ортографија*), изведен је интернационалним суфиксом *-ист*.

2.2.11. Терминолошки калк *ПРАВОПИС* у значењу 'начин писања' јавља се и у тексту В. Радишића (Рад., 814), док се код Е. Јовановића, поред овог (Јов. 5, 928), као синониман јавља и интернационализам грчког порекла *ОРТОГРАФИЈА* (Јов. 1, 901; Јов. 2, 917; Јов. 3, 924). У чланку В. Радишића забележен је и термин за језикословну поддисциплину која проучава акценатски систем – интернационализам грчког порекла *ПРОЗОДИЈА* (Рад., 817).

2.2.12. *Србска Грамматика или Писменица* Ј. Поповића доноси једну новину у класификацији науке о језику. Аутор најпре граматику дели на две дисциплине, које именује посрбљеним терминима – *ПРАВОГОВОРЕЊЕ* и *ПРАВОПИСАЊЕ* (Поп. Ј., 1), а

затим ову прву рашчлањује на три дела: *СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЈЕ* (*ETYMOLOGIA*), *СЛОВОСАЧИЊЕНИЈЕ*⁹² (*SYNTAXIS*) и *СЛОГОУДАРЕНИЈЕ* (*PROSODIA*).

Дијаграм 6: Термини за језикословне поддисциплине код Ј. Поповића (1843)

И Ј. Поповић се, дакле, служи поступком контактне синонимије, али, за разлику од својих претходника, иза руских одн. рускословенских и славеносрпских сложеница наводи неадаптиране термине грчког порекла. Са савременог аспекта, могло би се рећи да аутор под русизмом одн. рускословенизмом *СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЈЕ* подразумева фонетику са фонологијом, морфологију и творбу речи, посрбљеном облику *СЛОВОСАЧИЊЕНИЈЕ* одговара синтакса, а *СЛОГОУДАРЕНИЈУ*, сложеници рускога порекла (ТС 1935–1940; РОС 2001–2007) – прозодија, као део морфофонологије (Станојчић/Поповић¹⁵2014).

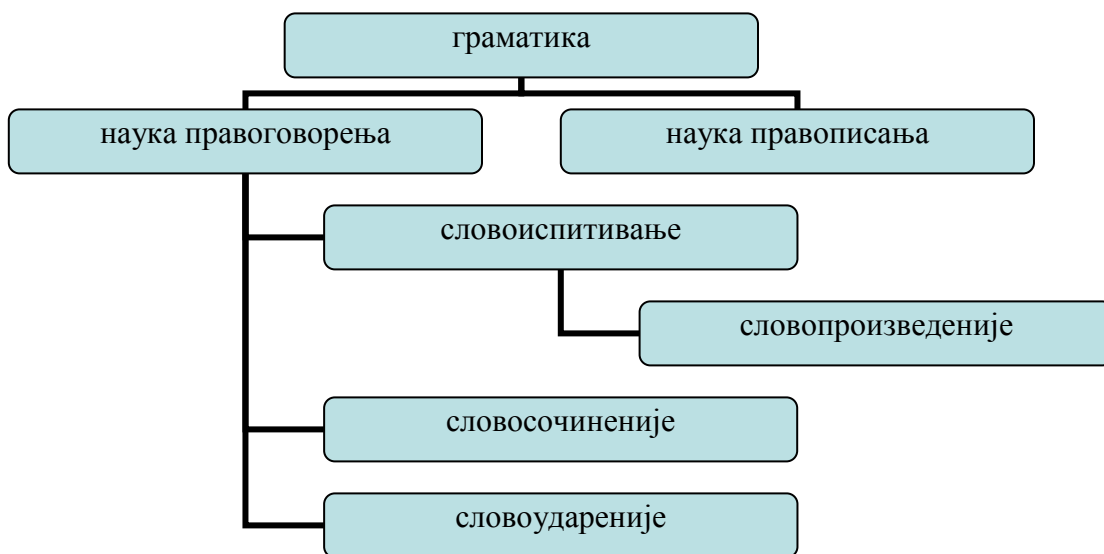
2.2.13. Године 1845. Ј. Суботић у Будиму објављује *Науку о србскомъ стихотворенію*. У овој филолошкој студији термин *ПРОЗОДИЈА* посведочен је у истом значењу у којем га је користио и Л. Милованов (Суб. 5, 15). Суботић употребљава и

⁹² У односу на Д. Милаковића, Ј. Поповић је донекле на фонетско-творбеном нивоу посрбио овај руски одн. рускословенски термин (формант *со-* постао је *са-*), стварајући славеносрбизам.

термин *ПРОЗОДИК* када жели да именује особу која проучава наведену филолошку дисциплину (Суб. 5, VI).

У Суботићевим текстовима забележен је и термин *ПРАВОПИС*, али, као и код већине његових претходника, само као 'начин писања' (Суб. 6, 122).

2.2.14. Захаријевићева подела језикословних дисциплина структурно и семантички углавном одговара класификацији Ј. Поповића. И он најпре издваја две граматичке целине, које описује терминолошким синтагмама – *НАУКА ПРАВОГОВОРЕЊА* и *НАУКА ПРАВОПИСАЊА* (Зах. 1, 1). Даље посрбљавање руских одн. рускословенских термина уочава се само у првој грани *НАУКЕ ПРАВОГОВОРЕЊА* – *СЛОВОИСПИТИВАЊУ*, док облици *СЛОВСОЧИНЕНИЈЕ* и *СЛОВОУДАРЕНИЈЕ* задржавају карактеристичан црквенословенски суфикс *-ије*.

Дијаграм 7: Термини за језикословне поддисциплине код И. Захаријевића (1847)

Чини се интересантним податак да је И. Захаријевић, у оквиру одељка о *СЛОВОИСПИТИВАЊУ*, након обрађених *СКЛАЊАЈЕМИХ* и *НЕСКЛАЊАЈЕМИХ ЧАСТИ РЕЧИ* (одн. *променљивих* и *непроменљивих врста речи*), дефинисао и описао још једну језикословну дисциплину – *СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЈЕ*: „Словопроизведеніе естъ такова наука, која показуе, како се речъ одъ речи прави” (Зах. 1, 73), иако је није уврстио у

класификацију с почетка граматике. Овај руски одн. рускословенски термин односи се на *творбу (грађење) речи* и могло би се рећи да И. Захаријевић поменути дисциплину сматра пододељком *СЛОВОИСПИТИВАЊА*, пре свега због позиције на којој се налази у структури његове граматике.

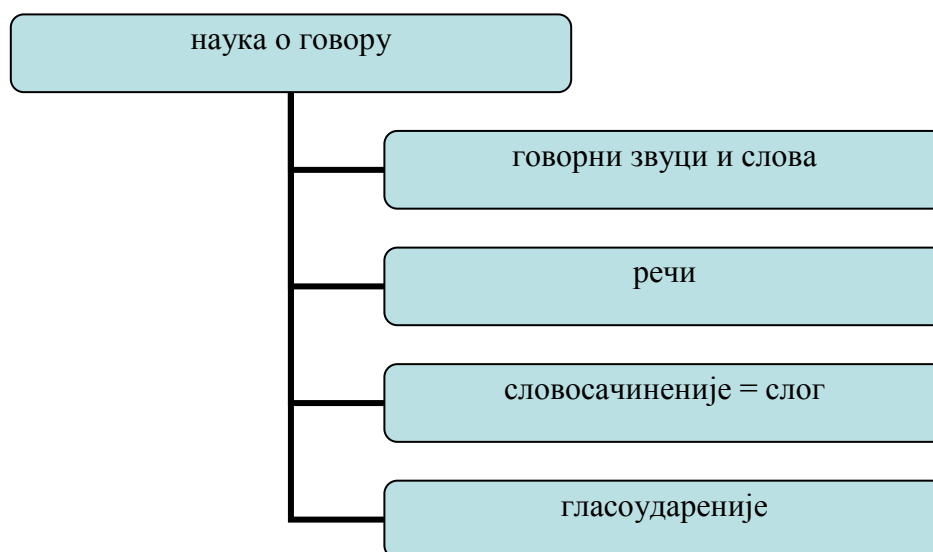
2.2.15. Године 1850. појавиле су се чак три граматике српскога језика. Једна је *Мала српска граматика* Ђ. Даничића, друга је *Грађа за србску граматику* Ј. Балугџића, а трећа је *Србска граматика за основне србске школе* К. Цукића. Ни у једној од њих нема поделе науке о језику нити се у овим делима јављају термини за језикословне поддисциплине. Аутори су поглавља најчешће насловљавали према језичким елементима које описују (нпр. „Слова”, „Акценти”, „Прременљиве части говора”, „Познавање суштествителних” и сл.).

2.2.15.1. Ипак, у осталим Даничићевим делима забележени су термини за поједине језикословне дисциплине. Тако у *Историји облика* Ђ. Даничић користи термилошку синтагму *НАУКА О ГЛАСОВИМА* (Дан. 7, III, предговор), а у „Српским акцентима” вишечлану термилошку јединицу *НАУКА О ОБЛИЦИМА* (Дан. 1, 89). Интернационализам грчког порекла *СИНТАКСА* посведочен је у називу његове обимне студије *Српска синтакса* из 1858. године (Дан. 5), у којој је забележен и термилошки придев *СИНТАКТИЧКИ* (Дан. 5, 87, у фусноти). У својим делима Ђ. Даничић је користио и калк *ПРАВОПИС* (Дан. 2, 3; Дан. 4, 5) у значењу ’начин писања’, а за науку о пореклу речи употребљавао је интернационални термин грчког порекла *ЕТИМОЛОБИЈА* (Дан. 2, 12).

2.2.15.2. Термин *ПРАВОПИС*, такође као ’начин писања’, посведочен је и у језикословном чланку „Критичко-разложне мысли о двоякой служби писмена ѳ, ю, я” Ј. Балугџића.

2.2.16. Критикујући ред речи у Вуковој реченици приликом превода *Новог завјета*, Н. Грујић употребљава славеносрбизам *СЛОВОСАЧИЊЕЊЕ*⁹³ (данашња синтакса), који су у својим делима користили још и Д. Тирол (Тир., 3), Ј. Стејић (Стеј. 2, 12), Стерија (Поп. Ј. С. 3, 8) и Ј. Михајловић (Мих., 32).⁹⁴

2.2.17. У уводном делу *Србске грамматице за ниже гимнасијалне класе*, П. Нинковић раздељује *НАУКУ О ГОВОРУ* на четири целине (Нинк. 4, 1).

Дијаграм 8: Термини за језикословне поддисциплине код П. Нинковића (1856)

Прве две нису терминолошки одређене и аутор их назива према језичким сегментима које оне проучавају, а то су *ГОВОРНИ ЗВУЦИ И СЛОВА* и *РЕЧИ*. И управо они представљају предмет анализе у Нинковићевој граматици, на чијем се крају налази поглавље о *ПРАВОПИСУ* (Нинк. 4, 91). Будући да је овај термин, који представља калк са грчког језика, употребљавао В. Бабукић у својој *Словници* из 1836. године (Бабукић 1836/2013: 61), може се претпоставити да га је П. Нинковић од њега преузео, мада у једном чланку користи и гречизам *ОРТОГРАФИЈА* (Нинк. 3, 897).

⁹³ Руски одн. рускословенски формант *со-* посрбљен је у *са-*, а црквенословенски суфикс *-ије* у *-је*.

⁹⁴ О Грујићевим примедбама Вуку в. Мошин 1974; Стијовић Р. 2014; Окука 2014.

Уз термин *СЛОВОСАЧИНЕНИЈЕ*, који је у овом облику (са посрбљеним формантом *са-*) користио и Ј. Поповић, П. Нинковић наводи синоним *СЛОГ*,⁹⁵ али ни ова област, као ни *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*, нису обрађене у његовој граматици. Занимљиво је напоменути да је П. Нинковић у првом издању своје граматике, објављеном 1848. године, ову језикословну дисциплину именовао руским одн. рускословенским термином *СОЧИНЕНИЈЕ*, уз коју је у заградама навео интернационализам грчког порекла *SYNTAKSIS* (Караца 1984: 259).

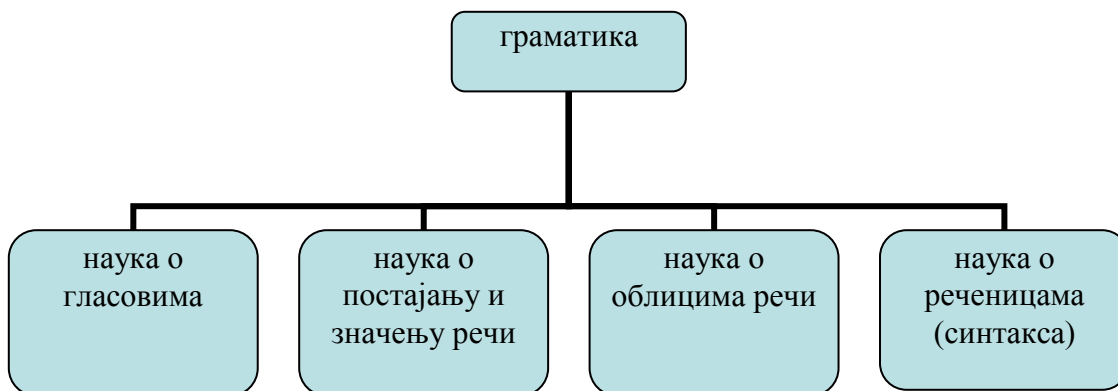
2.2.18. Ни у *Српској писменици* Ј. Илића из 1860. године нема термина за језикословне дисциплине, а аутор је, попут тројице претходника који су објавили своје граматике 1850, поглавља насловљавао према језичким елементима које је у њима анализирао (нпр. „О писменима”, „О речима” и сл.).

2.2.19. Појава дела Ј. Бошковића на српској језикословној сцени донела је новине у гранању ове науке и терминолошку шароликост у именовању њених дисциплина. Док је већина његових претходника најчешће обједињавала области које се данас називају фонетика (са фонологијом), морфологија и творба речи, Ј. Бошковић већ у *Изводу из српске граматике I* (1863),⁹⁶ вођен Даничићевим идејама, науку о језику дели на четири гране, а то су: *НАУКА О ГЛАСОВИМА*, *НАУКА О ПОСТАЈАЊУ И ЗНАЧЕЊУ РЕЧИ*, *НАУКА О ОБЛИЦИМА РЕЧИ* и *НАУКА О РЕЧЕНИЦАМА (СИНТАКСА)* (Бошк. 1, 1).

⁹⁵ Ово је једини случај у анализираном корпусу где се термин *СЛОГ* употребљава као синоним *СЛОВОСАЧИНЕНИЈУ*, одн. данашњој синтакси. Његово значење у ексцерпираној грађи најчешће одговара оном које има у савременој лингвистици, а то је ’гласовна језичка јединица која се остварује једним изговорним захватом’ (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 37). Управо у том значењу користио га је и П. Нинковић у једној својој полемичкој расправи (Нинк. 2, 892).

У прилог терминолошкој вишезначности облика *СЛОГ* иде и податак да у анализираном корпусу (код С. Стратимировића и Д. Милаковића) он бележи још једно значење – ’стил’. Тако, нпр., С. Стратимировић у писму Доситеју Обрадовићу из 1805. године наводи: „Совѣтуйте Ему моимъ именемъ да онъ [Павле Соларић – истакла А. Р.] писаютьи просто Сербски, потрудисе, и величайшее прилѣжаніе въ томъ да приложи, да свойство, чистоту, и ясность Славеносербскаго слога (то естъ Стила) себи придобіе” (Страт., 120–121).

⁹⁶ У даљем тексту – *Извод I*.

Дијаграм 9: Термини за језикословне поддисциплине код Ј. Бошковића (1863)

Под *НАУКОМ О ГЛАСОВИМА* Ј. Бошковић је подразумевао област која се у савременој лингвистици назива фонетиком, *НАУКА О ПОСТАЈАЊУ И ЗНАЧЕЊУ РЕЧИ* обухватала је творбу речи и поделу речи на врсте (део данашње морфологије), *НАУКА О ОБЛИЦИМА РЕЧИ* односила се на именске и глаголске парадигме, док је *НАУКА О РЕЧЕНИЦАМА* одговарала синтакси.

Иако се може чинити да ове описне конструкције сведоче о недостатку адекватног терминолошког апарата којим би се именовала одређена језикословна дисциплина, у *Скупљеним списима II* (1888) види се да је Ј. Бошковићу свакако позната адаптирана грчка терминологија којом се и данас означавају различити језички нивои: „Садашња наука дели граматiku на четири дела: на фонологију, етимологију, морфологију и синтаксу или српски: науку о гласовима, о основама (творби речи), облицима речи и реченицама” (Бошк. 5, 117). Аутор, дакле, чешће употребљава описне терминолошке конструкције како би избегао термине страног порекла и под *ФОНОЛОГИЈОМ* подразумева науку о гласовима, под *ЕТИМОЛОГИЈОМ* – науку о основама, одн. творбу речи, *МОРФОЛОГИЈОМ* назива науку о облицима речи, док је *СИНТАКСА* – наука о реченици.

Интернационалне термине грчког порекла *ФОНЕТИКА* и *ФОНОЛОГИЈА* Ј. Бошковић је употребио као синониме у истом делу, подразумевајући под њима ’науку о гласовима’ (Бошк. 5, 240, 117). Од првог термина аутор изводи два придева – *ФОНЕТИЧАН* (Бошк. 5, 240), *ФОНЕТИЧКИ* (Бошк. 5, 62), у значењу ’заснован на гласовима, гласовни’, као и два прилога – *ФОНЕТИЧКИ* (Бошк. 5, 275) и *ФОНЕТИЧНО*

(Бошк. 5, 66), у значењу 'по гласовним принципима'. Осим у првом делу своје граматике (Бошк. 1, 1) и *Скупљеним списима II* (Бошк. 5, 117), термилошку синтагму *НАУКА О ГЛАСОВИМА* Ј. Бошковић је употребио и у *Скупљеним списима I* из 1887. године (Бошк. 4, 55). У *Скупљеним списима II* посведочена је и вишечлана јединица *НАУКА О АКЦЕНТИМА* (Бошк. 5, 182).

Интернационализам грчког порекла *ЕТИМОЛОГИЈА* Ј. Бошковић је дефинисао на следећи начин: „Етимологија [је] наука о 'етимонима', тј. о коренима, основама, пореклу речи, а неје само о гласовима и о мењању именских и глаголских облика” (Бошк. 5, 117). Будући да под термином *ТВОРБА РЕЧИ* (Бошк. 4, 87; Бошк. 5, 3) аутор подразумева *НАУКУ О ОСНОВАМА*, из наведеног се може закључити да ова научна дисциплина чини један сегмент онога што би *ЕТИМОЛОГИЈА* требало да проучава. Занимљиво је напоменути и то да се у *Скупљеним списима II* јавља и вишечлана термилошка јединица *НАУКА О ТВОРБИ ОСНОВА* (Бошк. 5, 122), док је у првом издању поменутог дела из 1867. године ова термилошка синтагма гласила *НАУКА О ТВОРЕЊУ РЕЧИ*.

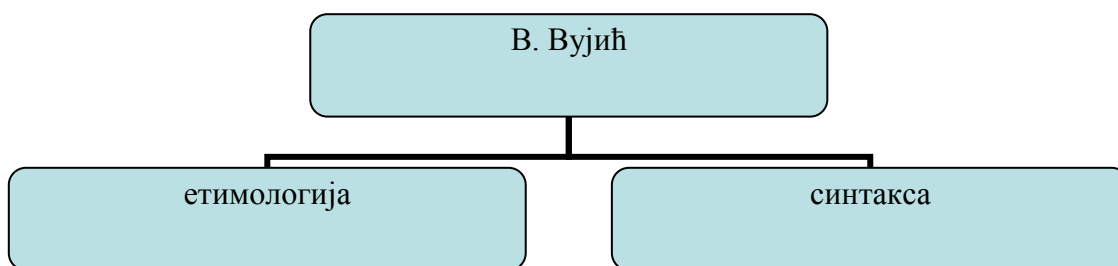
Термин *СИНТАКСА* једини је интернационализам грчког порекла који Ј. Бошковић користи уместо вишечланих термилошких јединица (Бошк. 1, 1; Бошк. 2, 1; Бошк. 5, 3), а јавља се и облик *СИНТАКТИЧКИ*, и као придев (Бошк. 5, 116) и као прилог (Бошк. 5, 234).

У Бошковићевим делима термином *ПРАВОПИС* доследно је означен 'начин писања' (Бошк. 2, 4; Бошк. 5, 12), док се сама наука која проучава овај језички ниво назива описно – *НАУКА О ПРАВОПИСУ* (Бошк. 5, 40). Термилошки придев *ПРАВОПИСНИ* посведочен је у *Скупљеним списима II* (Бошк. 5, 316).

Посебно је важно напоменути и то да, иако не именује саму језикословну дисциплину, Ј. Бошковић први у ексцерпираној грађи употребљава интернационализам грчког порекла *ЛЕКСИКОГРАФ* (Бошк. 5, 61) у значењу 'особа која израђује, саставља речнике', као и придев *ЛЕКСИКОГРАФСКИ* (Бошк. 5, 73) – 'који је у вези са израдом речника'.

2.2.20. У *Малој србској граматичи за основне србске школе* (1866), чији аутори нису познати, а коју је прегледала и одобрила ондашња Школска комисија, нема поделе језикословља на мање дисциплине. Сама поглавља у овом уџбенику насловљена су према врстама речи (нпр. „Именице”, „Прид(ј)еви” и сл.).

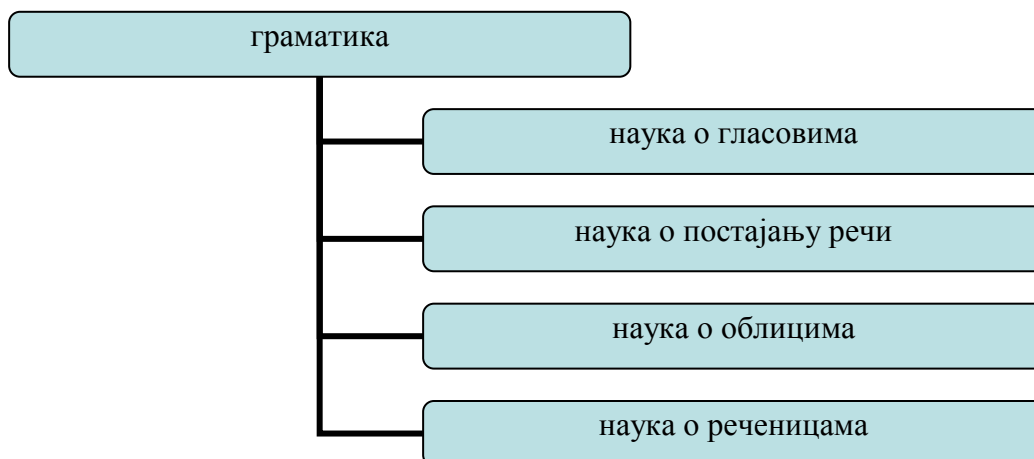
2.2.21. У уводном делу *Србске граматике за гимназије у Кнежевини Србији* В. Вујића наука о језику подељена је на два сегмента – *ЕТИМОЛОГИЈУ* и *СИНТАКСУ* (Вуј., 1), а затим су обрађене *ПРИГЛАСИЦЕ*, одн. акценти, и *НАЧИНИ ГОВОРА*, тј. дијалекти. Аутор потом прелази на *ЕТИМОЛОГИЈУ* и најављује да под њом подразумева одељке „о писменима, о слоговима и о речима” (Вуј., 3), те овај термин код В. Вујића обухвата фонетику са фонологијом, морфологију и творбу речи.

Дијаграм 10: Термини за језикословне поддисциплине код В. Вујића (1867)

Други део, који би требало да чини *СИНТАКСА*, тј. наука која анализира „како се речи једна с другом по законима језика слажу и састављају, па да из њих прави говор произађе” (Вуј., 1) у овом уџбенику није обрађен.

2.2.22. Живановићева класификација језикословних дисциплина у потпуности одговара Даничићевој и Бошковићевој, с тим што су код Ј. Живановића пуристичке тенденције изразитије, те нема употребе интернационалних термина грчког порекла за нивое науке о језику (Жив. 2, 5).

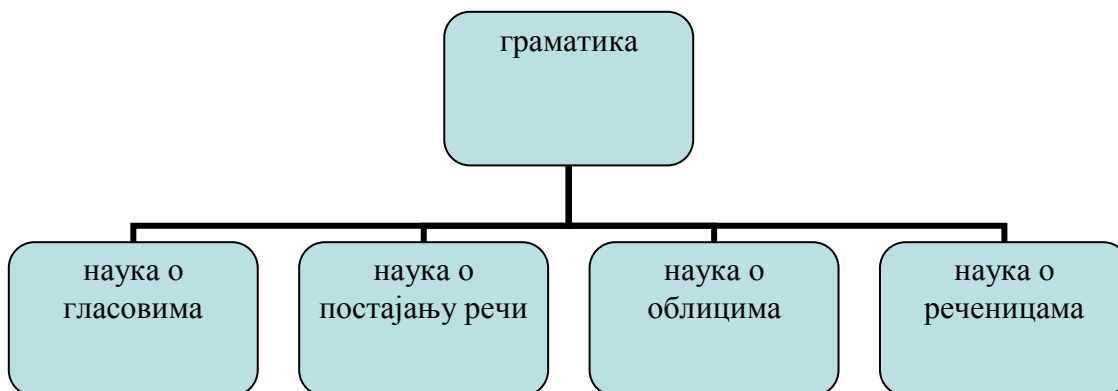

Дијаграм 11: Термини за језикословне поддисциплине код Ј. Живановића (1874)

Једини изузетак представља термин *СИНТАКСА*, који је посведочен у називу његове обимне монографије *Српска синтакса* из 1889. године и сакупљеним чланцима објављеним у књизи *О српском језику* (Жив. 3, 65). Живановићев однос према терминима за језикословне дисциплине управо је исказан у овом делу: „Не ће бити добре ни оне речи, које се налазе по граматикама нашим: гласословље, обликословље, него наука о гласовима, наука о облицима” (Жив. 3, 11). Аутор даље наводи да термин *СЛОВО* у српском језику не значи ’реч’, као што значи у „старом словенском језику”, те да стога термини са овом речју као основом нису у духу нашег матерњег језика.

У Живановићевим чланцима посведочен је и термин *ПРАВОПИС*, али, као и код већине његових претходника, не у значењу научне дисциплине, већ као ’начин писања’ (Жив. 3, 175).

2.2.23. Даничићеве вишечлане терминолошке јединице у класификацији језикословних дисциплина, поред Ј. Бошковића и Ј. Живановића, преузео је и Ђ. Магарашевић (Маг., 3–4).

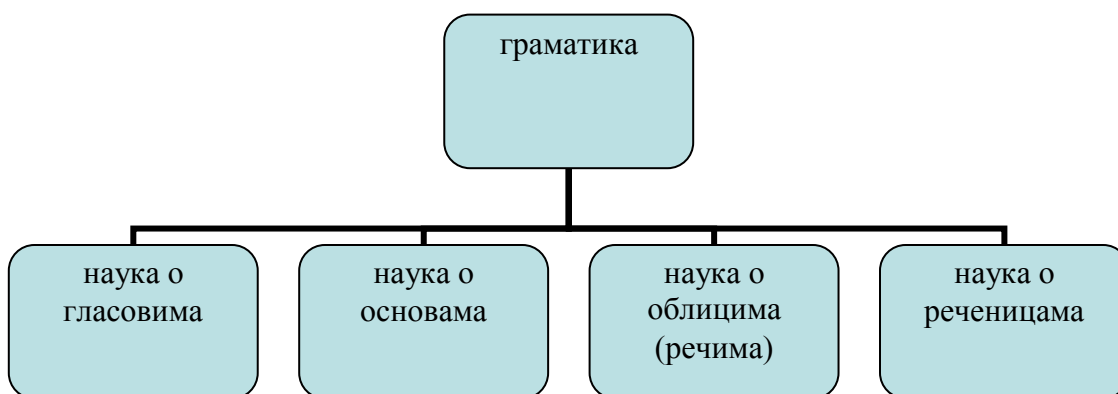

Дијаграм 12: Термини за језикословне поддисциплине код Ђ. Магарашевића (1883)

У самом предговору *Малој српској граматичици за српске народне школе* (1883) он истиче да се, поред Миклошичеве и Павловићеве, послужио граматикама и ове тројице аутора (Маг., предговор).

2.2.24. Што се тиче Љ. Стојановића, ни у једној од две његове анализиране граматике нема поделе науке о језику.

2.2.25. Низ Даничићевих следбеника у 19. веку завршава се са С. Новаковићем.

Дијаграм 13: Термини за језикословне поддисциплине код С. Новаковића (1879–1894)

Новаковићева *Српска граматика*, коју је аутор стално дорађивао и допуњавао (прво издање објављено је 1894, а друго 1902. године), заменила је у српским средњим школама Бошковићеву граматiku. Готово да нема термилошких иновација у односу на своје претходнике – и С. Новаковић употребљава од Даничићевих времена устаљене вишечлане термилошке јединице, те прву граматичку област представља као *НАУКУ О ГЛАСОВИМА* (Нов. 4, 22), друга је *НАУКА О ОСНОВАМА* (Нов. 4, 22) и проучава *ГРАЂЕЊЕ РЕЧИ* (Нов. 4, 30), трећу чини *НАУКА О ОБЛИЦИМА (РЕЧИМА)* (Нов. 2, 36; Нов. 4, 23), а четврту *НАУКА О РЕЧЕНИЦАМА* (Нов. 4, 23).

Иако не употребљава интернационализам грчког порекла *ФОНЕТИКА*, у његовим текстовима посведочен је термилошки придев *ФОНЕТИЧКИ* (Нов. 2, 50). Попут својих претходника, и С. Новаковић за *НАУКУ О РЕЧЕНИЦИ* користи дотад већ устаљени термин *СИНТАКСА* (Нов. 1, 1; Нов. 2, 34; Нов. 4, 248), и од њега изведен придев *СИНТАКТИЧКИ* (Нов. 2, 27).

Новину у језикословном термилошком систему код Срба у 19. веку свакако представљају интернационализми којима С. Новаковић назива поједине дисциплине науке о језику о којима до сада или није било речи, или су помињане узред и површно. Тако, на пример, Л. Мушицки први помиње термин *ЛЕКСИКОГРАФ*, који се јавља још и код Ј. Бошковића, али термилошка потврда за ову језикословну дисциплину – *ЛЕКСИКОГРАФИЈА* (Нов. 2, 17; Нов. 3, 3) у ексцерпираној грађи први пут је посведочена тек код С. Новаковића, као и придев *ЛЕКСИКОГРАФСКИ* (Нов. 2, 27). Овај податак не треба да чуди ако се има у виду да је управо од овог великог језикословца потекла идеја о стварању Академијиног тезаурусног речника, одн. *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*.⁹⁷ У Новаковићевом првом обраћању ондашњој Српској краљевској академији 1888. године употребљени су термини за две језикословне области о којима, у материјалу који чини корпус за ово истраживање, није било помена. У питању су интернационализам *СТИЛИСТИКА* (Нов. 2, 36) и од њега изведени придев *СТИЛИСТИЧКИ* (Нов. 2, 34), као и термин

⁹⁷ Детаљније о Новаковићевом доприносу српској лексикографији в. у Стијовић Р. 1995.

грчког порекла – *ФРАЗЕОЛОГИЈА* (Нов. 2, 34). Под првом дисциплином С. Новаковић је подразумевао науку која се бави стилем у књижевним делима, а друга обухвата проучавање устаљених израза и фраза у језику.

Занимљиво је напоменути и то да је у анализираној грађи код С. Новаковића први пут посведочен и термин *ГРАФИКА*, такође грчког порекла, а њиме је аутор означавао начин бележења гласова словима (Нов. 2, 20). Стога се значење овог термина може сматрати ужим од секундарне семантичке реализације термина *ПРАВОПИС* (Нов. 2, 10), која подразумева 'начин писања'.

2. 3. Термини за приручнике о језику

У овом раду приручницима о језику сматраће се све књиге чији је предмет проучавања језик у најширем смислу – његови закони и појаве, елементи и структура његова, као и научне дисциплине које се језиком баве. Савременом терминологијом речено, у питању су уџбеници граматике, буквари, правописи и речници, о чијем ће именовану код српских језикословаца у 19. веку бити речи у предстојећем одељку. Хронолошки распоред ексцерпираних грађа представљен је у Табели 2.

Табела 2: Називи за *приручнике о језику*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
писменица	Мркаљ 1, 18	1810.
граматика, писменица, словар	Мил., 468, 463, 468	1810.
граматика	Мраз., наслов	1811.
буквар, граматика	Сол. 1, наслов, 5	1812.
буквар, писменица	Вук 1, 38 (у фусноти), наслов	1814.
граматика	Вук 2, 20	1814.
граматика, писменица	Вид. 2, 354, 354	1815.

писменица	Вид. 3, 361	1816.
буквар, граматика	Вук 5, 183, 183	1817.
граматика	Вук 6, 206	1817.
лексикон, словник	Муш. 1, 65, 79	1817.
буквар, граматика, рјечник	Вук 8, V, V, VIII	1818.
граматика, рјечник	Вук 9, наслов, LXVIII	1818.
граматика	Вук 10, 220	1818.
граматика	Вук 12, 15	1819.
граматика	Вук 16, 35	1820.
рјечник	Вук 17, 79	1821.
граматика	Вук 18, 68	1821.
словар	Вук 20, 95	1821.
рјечник, словарь	Вук 22, наслов, 116	1821.
буквар	Вук 23, 337	1823–1825.
буквар	Вук 26, наслов	1827.
граматика	Вук 27, 233	1828.
рјечник	Вук 28, 345	1828.
буквар, рјечник, словарь	Сол. 2, СЛ 24, 14, 14, 14	1831–1834.
граматика	Вук 31, 438	1833.
граматика, словарь	Вид. 4, наслов, 3	1838.
граматика	Милак., наслов	1838.
граматика	Вук 33, 29	1839.
буквар	Хац. 2, 422	1839.
буквар, граматика, писменица, словница	Драг., 10, 81, 81, 81	1840.
граматика, писменица	Поп. Ј., наслов, наслов	1843.
буквар	Хац. 3, 524	1844.
граматика	Зах. 1, наслов	1847.

граматика	Дан. 3, наслов	1850.
граматика	Бал. 2, наслов	1850.
граматика	Цук., наслов	1850.
правопис	Стеј. 1, наслов	1852.
правопис	Тир., наслов	1852.
граматика, речник	Стеј. 2, наслов, наслов	1853.
буквар	Дан. 4, наслов	1854.
граматика	Нинк. 4, наслов	1856.
синтакса	Дан. 5, наслов	1858.
граматика, писменица	Ил., наслов, наслов	1860.
граматика	МСГ, наслов	1866.
граматика	Вуј., наслов	1867.
синтакса	Нов. 1, наслов	1870.
граматика	Маг., наслов	1883.
синтакса	Жив. 5, наслов	1889.
граматика	Стој. 1, наслов	1891.
граматика	Стој. 2, наслов	1892.
речник	Нов. 3, наслов	1893.
граматика	Нов. 4, наслов	1879–1894.

2.3.1. Као што је у претходном одељку истакнуто, науку која се бавила језичким елементима, законитостима и појавама у ужем смислу српски језикословци 19. века називали су *ПИСМЕНИЦОМ* или *ГРАМАТИКОМ*. Појам којим су именовали науку о језику аутори језикословних текстова користили су и за означавање уџбеника из те науке.⁹⁸ Термин *ПИСМЕНИЦА* у овом новом, метонимијски добијеном терминолошком значењу први пут је посведочен 1810. године у текстовима Л. Милованова и С. Мркаља: „Наш језик јоште до сад Писменицу своју на свијет издану видити жели”

⁹⁸ Детаљније о метонимији в. у Ковачевић (1999: 171–202), Гортан Премк (²2004: 67–79) и Драгићевић (2007: 160–175).

(Мил., 468); „На конач четврто: да тѣ нам бити лагше толико нуждну језика Сербског сочиннити Писменицу” (Мркаљ 1, 18), а затим је Вук прву граматику српскога народнога језика насловио управо овим термином. Ипак, чини се да овај облик није заживео међу српским језикословцима у 19. веку. Свој уџбеник *ПИСМЕНИЦОМ* су назвали још и Ј. Поповић (1843) и Ј. Илић (1860), мада су у самом наслову додали и синоним *ГРАМАТИКА*. Уџбеници осталих језикословаца, укључујући и Вуков из 1818. године, насловљени су интернационализмом *ГРАМАТИКА*.

Највећи број синонима којима се именује уџбеник из језика посведочен је у делу А. Драгосављевића из 1840. године: „Свакій живый народъ има у своме езыку, коимъ говори, свою тако рећи Словницу, Писменицу, Граматику, која се ненаписана написати може” (Драг., 81). Према Т. Маретићу, облик *СЛОВНИЦА* може се тумачити на исти начин као и термин *ПИСМЕНИЦА* – или као калк грчке речи *граматика* или као изведеница од именице *слово* (Маретић 1932: 13–14).⁹⁹ Корпус за ово истраживање бележи још једну потврду овог термина, и то у граматици В. Вујића из 1867. године: „ГраMATика је реч грчка [...], а то ће рећи *писменица* или *словница*. У њој се излажу закони о језику, по којима се чисто говори, чита и пише” (Вуј., 1).

У значењу ’уџбеник граматике, граматика’ РСАНУ бележи још једну лексему – *ЈЕЗИКОВКА*, а као потврде наводи примере из Даничићевих *Ситнијих списа*¹⁰⁰ и Новаковићеве студије о Ј. С. Поповићу из 1907. године.

Попут лексема *писменица* и *граматика*, у процесу метонимијског преноса значења нашле су се и одређене језикословне дисциплине о којима су писали поједини аутори. Тако, нпр., Ј. Стејић и Д. Тирол своје књижице посвећене правилима за писање речи и употребу интерпункцијских знакова називају *ПРАВОПИСОМ*, а Ђ. Даничић, Ј. Живановић и С. Новаковић *СИНТАКСОМ* именују уџбенике посвећене управо овој језикословној грани.

⁹⁹ Термин *СЛОВНИЦА* заступљен је код хрватских језикословаца из 19. века и у значењу ’наука о језику’ (Маретић 1932: 67).

¹⁰⁰ Објавио их је 1925. године у Сремским Карловцима Љ. Стојановић.

2.3.2. Термин *БУКВАР* од 19. века до данас није променио своје значење. Њиме се назива књига из које се учи читати и писати, а прва потврда у 19. веку посведочена је 1812. године код П. Соларића: „Букварь Славенскій есть книга содержаштаа Правоглаголаніе Славенское” (Сол. 1, 10), који под *ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕМ* подразумева „Познаніе Писменъ, Срицаніе, и Чтеніе” (Сол. 1, 11). Порекло термина *БУКВАР* често се у литератури везује за именицу *буква*, у значењу ’слово’ (исп. Симеон 1969, под *буквар*; Скок 1971–1974, под *буквар*). Међутим, и РЈАЗУ и Р. Симеон наводи прве потврде за овај термин из 18. века, док је лексема *буква* у значењу ’слово’ први пут потврђена у првој деценији 19. века (в. тачку 3. 2. у поглављу „Графијска и фонетско-фонолошка терминологија”), највероватније је да су оба термина у српски језикословни термилошки регистар доспели под утицајем руског одн. рускословенског језика.

Осим П. Соларића, букваре су написали Вук (1827) и Ђ. Даничић (1854), а сâм термин јавља се и у делима Ј. Хаџића.

2.3.3.1. О значају појаве граматике и речника за даљи развој књижевног језика били су свесни и српски језикословци с почетка 19. века. Тако Л. Милованов, позивајући се на П. Соларића, у свом *Опиту* истиче: „Писменица [...] и Словар јесу, како вели учени Соларић, два судилишта, по којима ће се и последњи чрчало¹⁰¹ судити моћи” (Мил., 468–469). Оба „судишта” убрзо су изашла из Вуковог пера – *Писменица* 1814, а прво издање *Српског рјечника* 1818. године. Осим у делу Л. Милованова, русизам/рускословенизам *СЛОВАР*¹⁰² јавља се у два Вукова чланка, као и у граматикама П. Соларића и М. Видаковића. Код М. Видаковића је, уз русизам *СЛОВАР*, посведочен и термин *РЕЧНИК*.

Посебно је интересантно запазити два, у 19. веку нераспрострањена синонимна облика, посведочена код Л. Мушицког, у писму посвећеном Вуку. У

¹⁰¹ Погрдан назив за рђавог, слабог писца, пискарала, шкрабала (РМС, под *чрчало*).

¹⁰² Термин *СЛОВАР* потврђен је у Михајловићевим *Посрбицама* (1984).

питању су термини *ЛЕКСИКОН*¹⁰³ и *СЛОВНИК*, од којих је први грчког, а други руског одн. рускословенског порекла (исп. Ахманова⁵2009, под *словник*): „Вашъ вопростъ о писмену Х даде ми поводъ, да Вам’ о главным’ совершенствама езыка, у колико се она у Лексикону появити могу, и мораю, мнѣніе мое [...] открывемъ” (Муш. 1, 65); „Како се из словника избади Х, где га народъ не говори, мора се избацити и изъ Грамматическогъ слововіенія (Biegung)” (Муш. 1, 79). И интернационализам грчког порекла *ЛЕКСИКОН* и русизам одн. рускословенизам *СЛОВНИК* у значењу ’речник’ нису потврђени у преосталом анализираном корпусу.¹⁰⁴

2.3.3.2. О пореклу и историјату термина *Р(Ј)ЕЧНИК* у науци о језику јављају се опречна мишљења. Загребачки језикословац В. Путанец објавио је студију о пореклу неких језичких термина, између осталог и термина *Р(Ј)ЕЧНИК* (Путанец 1976–1977). На основу старине потврда, В. Путанец закључује: „Termin *rječnik* stvorio је Belostenac u zadnjim godinama svoga života (negdje prije 1675), preuzeo га u 18. stoljeću M. A. Reljković (1767), Kavanjin, Kanižlić (1780)”, а затим истиче да Вук „napušta rusizam slovar [...] i odlučuje се за Belostenčevu riječ *rječnik*” (Путанец 1976–1977: 142–144). С друге стране, В. Гутков узима у обзир шири круг извора, укључујући српска и руска издања из 18. века, те историју термина *Р(Ј)ЕЧНИК* реконструира другачије. Према овом аутору, именица *Р(Ј)ЕЧНИК* „била је за старе српске језикословце (и, наравно, читаоце њихових дела) сасвим обична, редовна”, те стога сматра да ју је Вук изабрао јер се „била већ одомаћила у српској књижи и говору мање-више образованих Срба а уз то је била везана својим кореном за народни српски језик” (Гутков 1980: 37).

О Вуковој дилеми у вези са насловом *Српског рјечника* сведочи и његова преписка са Л. Мушицким, вођена између 1816. и 1818. године. Вук, наиме, као могућа имена помиње и *РЈЕЧНИК* и *СЛОВАР* и *ЛЕКСИКОН* и *СЛОВНИК*, да би се на крају, након двогодишњег колебања, определио за именицу *РЈЕЧНИК* (Ивић П. 1966: 42–43,

¹⁰³ Термин *ЛЕКСИКОН* грчког је порекла, а у речнику В. Михајловића се као прва потврда јавља пример из *Славеносрпског магазина* З. Орфелина (Михајловић 1972).

¹⁰⁴ У списку граматичких термина П. Нинковића у монографији М. Караце налази се и лексема *ЛЕКСИКОН*, посведочена у првом издању његове граматике из 1848. године (Караца 1984: 257). У другом издању (1856), ексцерпираним за потребе овога рада, наведеног термина нема.

у фусноти), која убрзо почиње да потискује русизам/рускословенизам *СЛОВАР* и постаје доминантна у језикословној терминологији код Срба у 19. веку.

2. 4. Термини за језичке стручњаке

Под *језичким стручњаком* подразумева се 'особа која влада стручним знањем везаним за науку о језику, одн. онај који се бави том науком'. Шаренило у именовану језичких стручњака у 19. веку хронолошки је представљено у Табели 3.

Табела 3: Називи за *језичке стручњаке*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
филолог	Вид. 3, 363	1816.
језикоиспитатељ	Мркаљ 3, 384	1817.
граматик, језикоиспитатељ	Муш. 1, 77, 69	1817.
језикопоправитељ	Вук 5, 197	1817.
граматик	Вук 8, VI	1818.
граматик, језикопоправитељ	Вук 9, LIII, XLVII (у фусноти)	1818.
граматик	Вук 11, 227	1818.
граматик	Вук 16, 35	1820.
филолог	Вук 17, 80	1821.
граматик	Вук 24, 81	1826.
језикопоправитељ	Вук 25, 61	1826.
филолог	Вук 32, 17	1836.
граматик	Хаџ. 1, 291	1837.
филолог	Вид. 4, 3	1838.
граматик	Бој., 304	1838.
граматик, филолог	Хаџ. 2, 431, 418	1839.
граматик, граматикар,	Драг., 8, 54, 121, 82, 44 (у	1840.

језикозналац, језикоучитељ, филолог	фусноти)	
граматик	Тек., 137	1842.
језикоиспитатељ, језикописац	Рад., 813, 817	1842.
филолог	Нинк. 1, 898	1842.
граматик	Суб. 4, 53	1843.
филолог	Поп. Ј., IX (предговор)	1843.
језикоградитељ, језикопоправитељ	Вук 37, 196, 196	1845.
језикоградитељ, језикоиспитатељ, језикопознаватељ, језикочиститељ, филолог	Хац. 4, 1040, 1025, 1016, 1040, 1037	1846.
филолог	Дан. 2, 32	1847.
граматик	Бал. 1, 903	1848.
филолог	Мих., 92	1863.
филолог	Бошк. 4, 172	1887.
глотичар, граматичар, језикоучевник/језикословац, језичар, језичарев, лингвиста, филолог	Бошк. 5, 293, 21, 115, 133, 136, 16, 1	1888.
граматичар, лингвист(а)	Жив. 3, 32, 57	1888.
филолог	Нов. 2, 16	1888.
лингвистичар	Жив. 4, 4	1889.

2.4.1. У првој половини 19. века истраживач који се бавио питањима из области језика најчешће је именован као *ГРАМАТИК*.¹⁰⁵ Овај термин према РЈАЗУ води

¹⁰⁵ У Михајловићевом речнику (1972) потврђен је само термин *ГРАМАТИСТА*, у значењу 'граматичар, граматик', посведочен примером из 1805. године. РСАНУ пак бележи другачије значење

порекло од латинског облика *grammaticus*, а први пут је потврђен у анализираном корпусу 1817. године код Л. Мушицког: „Грамматіцы присвоіше греческій знак меког’ діханія” (Муш. 1, 77), а затим се од 1818. јавља и код Вука: „Наши Славенски граматіци називају још неке глаголе страдателнима, а неке отложителнима” (Вук 9, LIII). Поред наведених аутора, термин *ГРАМАТИК* употребљавали су и Ј. Хаџић, Л. Бојић, А. Драгосављевић¹⁰⁶, С. Текелија и Ј. Суботић, а последњи посведочен пример у анализираном корпусу налази се у чланку Ј. Балугџића из 1848. године: „Да видимо, како су съ овим и граматіци наши мозакъ смели” (Бал. 1, 903). У другој половини 19. века облик *ГРАМАТИК* замењен је истозначником *ГРАМАТИЧАР*, са народним суфиксом *-ар*, која је и данас у употреби: „Грамматичари обично, што не могу да растумаче у језику по законима гласовним, веле да је изузетак, да је неправилно” (Жив. 3, 32); „Један од наших грамматичара готов [је] да прогласи употребљавање 5 пад. на *це* као злоупотребу” (Бошк. 5, 21).

Дакле, као истокорене терминолошке варијанте с формантима различитог порекла у 19. веку јављају се именице *ГРАМАТИК*, *ГРАМАТИСТА*, *ГРАМАТИКАР* и *ГРАМАТИЧАР*. Прва два облика представљају интернационализме, док су деривати *ГРАМАТИКАР* и *ГРАМАТИЧАР*¹⁰⁷ настали по истом творбеном моделу – изведени су суфиксом домаћег порекла *-ар* од основинске речи *граматика*, с тим да је у примеру *ГРАМАТИЧАР* путем аналогіје извршена палатализација.

2.4.2. За интернационализам грчког порекла *ФИЛОЛОГ* Р. Симеон као најстарију потврду наводи Шулеков *Рјечник* из 1874 (Симеон 1969, под *филолог*), а у корпусу анализираном за потребе овога рада посведочен је најпре код М. Видаковића 1816. године: „Најпосле пишемъ чакъ и у Прагу (у Чехску) Господину Добровскому, славному оному філологу, у мужу како у древному Славенскому езыку, тако и у

облика *ГРАМАТИСТ(А)* – ’ученик језичког, граматичког одсека неке школе, оних разреда где се учила граматика’, поткрепљено примером из 1809. године.

¹⁰⁶ Овде би било занимљиво напоменути да се код А. Драгосављевића, поред термина *ГРАМАТИК*, јавио и облик *ГРАМАТИКАР*, који је у српском језикословном терминолошком регистру остао нераспрострањен: „Краньцы су пакъ по сведочанству свога Грамматикара, Адама Бохорића, јотирано њ изговарали еј” (Драг., 54).

¹⁰⁷ У облику *ГРАМАТИЧАР* аналошким путем извршена је палатализација.

свимъ его діалектми искуснѣйшему” (Вид. 1, 363). Овај термин остао је у употреби је код многих српских језикословаца из 19. века.

2.4.3. Заједно са термином *ЛИНГВИСТИКА*, крајем 19. века јавља се и назив *ЛИНГВИСТ(А)* у значењу ’особа која се бави лингвистиком’,¹⁰⁸ и то у делима Ј. Бошковића и Ј. Живановића из 1888. године. Интересантно је запазити да Ј. Бошковић наведени интернационализам употребљава у женском роду: „Наше лингвисте знају врло често потезати [творбу речи]” (Бошк. 5, 16), док се код Ј. Живановића јавља у мушком: „Из сваке реченице видиш великога лингвисту и особитога познаваоца својега језика” (Жив. 3, 57), уз семантички конкурентан облик *ЛИНГВИСТИЧАР*: „Љуб. Стојановић [...] са недогледне висине уз Јована Шмита, славног лингвистичара ’презрително гледа на Миклошића” (Жив. 4, 4). Термин *ЛИНГВИСТ(А)*, са основинском именицом на *-истика* (*лингвистика*) и интернационалним суфиксом *-ист(a)* (Ћорић 2008: 81) преовладао је у односу на облик *ЛИНГВИСТИЧАР*, деривиран народним суфиксом *-ар* од основинске речи *лингвистика*, и задржао се у употреби и у савременој србистици.

2.4.4. Поред наведених терминолошких јединица којима су се именовали језички стручњаци у 19. веку, посебно су занимљиви деривати у чијем се саставу налази именица *језик*. Тако се још 1817. године у чланцима С. Мркаља и Л. Мушицког јавља сложеница *ЈЕЗИКОИСПИТАТЕЉ*,¹⁰⁹ са карактеристичним црквеновенским суфиксом *-тељ*:¹¹⁰ „Тако на именованой страны говори преславни тай Єзыкоиспытатель”¹¹¹ (Мркаљ 3, 384); „Сербском’ Лексікографу належи найвећа брига да [...] количество (массу) внутреннѣг’ богатства єзыка сабере, и филозофическом’ єзыкоиспытателю предъ очи стави” (Муш. 1, 69). О настанку ове лексеме писао је Б. Ћорић:

¹⁰⁸ О именицама на *-ист(a)* в. Ћорић 2008: 69–91.

¹⁰⁹ Облик је потврђен у *Посрбицама* В. Михајловића, али се прва потврда наводи из 1838. године (Михајловић 1982).

¹¹⁰ Детаљније о овом суфиксу исп. радове С. Ристић (1982; 1983).

¹¹¹ Мркаљ мисли на немачког научника Мајнера.

„Лексема *језикоиспитатељ* ... такође је Мркаљева креација. Она се, начелно, може творбено двојако интерпретирати: као права сложеница (*испитатељ* + *језик* = *језикоиспитатељ*) и као сложено-суфиксална творевина (онај који испитује језик). Прва солуција могућа је стога што је њен други конституент потврђен код Доситеја (сматра се његовом креацијом према сличним образовањима у руском језику, Купа 1970: 236). У том случају сложеница је настала по обрасцу И+И (*испитатељ језика*), са спојним вокалом -о-. По нашем мишљењу Мркаљ је ову реч направио по узору на немачку сложеницу *Sprachforscher*, на шта упућује контекст у коме се Мркаљ позива на немачког научника Мајнера” (Ђорић 2012: 206–207).

Корпус ексцерпиран за овај рад бележи, поред Мркаљеве, још једну потврду из 1817. године. У питању је писмо Л. Мушицког упућено Вуку. Иако је овај текст објављен тек 1838. године у часопису *Сербскій Лѣтописъ*, он је написан 11. марта 1817, а Мркаљев чланак „Предложенія противъ одбраненія” 2. јуна исте године. Стога се не може са сигурношћу рећи ко је творац овога термина, али је врло извесно, као што Б. Ђорић истиче, да је *ЈЕЗИКОИСПИТАТЕЉ* настао калкирањем немачке сложенице *Sprachforscher* (Ђорић 2012: 207). Осим контекста у којем Мркаљ употребљава ову лексему, овој тврдњи у прилог иде и податак да је Л. Мушицки у писму посвећеном Вуку поред многих речи у заградама наводио и контактне синониме из немачког језика. Лексема *ЈЕЗИКОИСПИТАТЕЉ* даље се јавља у Вуковом тексту „Второ обявленіе о србскоме словару” из 1818. године.¹¹² Вук је ову реч могао видети и код С. Мркаља и у писму Л. Мушицког, а од Вука су је даље преузели В. Радишић и Ј. Хацић.

Може се претпоставити да је *ЈЕЗИКОИСПИТАТЕЉ* Вуку послужио као деривациони модел за креирање нових сложеница – *ЈЕЗИКОПОПРАВИТЕЉ* и *ЈЕЗИКОГРАДИТЕЉ*: „Сад списатељ наш мора да се труди распознати чисти народни језик од онога што се говори покварено: који тако узради, онај ће и по жељи мојој писати народнијем језиком и по жељи нашијех језикопоправитеља и језикоградитеља не ће бити ништа друго до чисти народни српски језик” (Вук 37, 196).

Код А. Драгосављевића запажају се две нове сложенице овога типа, у којима је прва компонента реч *језик* – *ЈЕЗИКОЗНАЛАЦ* и *ЈЕЗИКОУЧИТЕЉ*: „Човекъ се мора

¹¹² Овај Вуков чланак није ушао у ексцерпирани корпус.

чудити, како е мого Аделунгъ, иначе великій езыкозналаць, тако у елеметар-ортографіи невештъ быти” (Драг., 121); „Некада [је] у Србѣи еданъ Езыкоучитель [...] учіо изъ Славенске Граматике Србскоме езыку” (Драг., 82).

Овај творбени начин постаје продуктиван 40-их година 19. века, па се тако у чланку В. Радишића јавља кованица *ЈЕЗИКОПИСАЦ*, а код Ј. Хаџића, поред поменутих лексема *ЈЕЗИКОИСПИТАТЕЉ* и *ЈЕЗИКОГРАДИТЕЉ*, још и *ЈЕЗИКОПОЗНАВАТЕЉ* и *ЈЕЗИКОЧИСТИТЕЉ*. Ову последњу сложеницу Ј. Хаџић је, полемишући са Вуком, употребио у ироничном контексту: „Него кадъ Вукъ и нѣму подобни езыкочистителии и езыкоградителии стану тимъ путемъ нарѣчіе южно одъ сѣвернога чистити, нека незабораве, да и *жаока* и *жалацьи* одъ *жалло жалъце*, по њиовомъ правилу треба да буде *жеока* и *желаць*” (Хаџ. 4, 1040).

Крајем 19. века, код Ј. Бошковића посведочена је кованица *ЈЕЗИКОУЧЕВНИК*:¹¹³ „Језикоучевници разликују и код самогласних гласове јасне [...] и мукле” (Бошк. 5, 115). Занимљиво је запазити да је у првом издању овог Бошковићевог дела из 1867. године уместо наведене сложенице стајао облик *ЈЕЗИКОСЛОВАЦ*.

2. 5. Закључне напомене о општој терминологији

2.5.1. У Табели 4 приказани су синонимни облици општих језикословних термина који се односе на језик и научне дисциплине које се њиме баве. Поред сваког термина у заградама се налази година када је први пут забележен у анализираном корпусу.

Табела 4: Синоними општих термина који се односе на језик и научне дисциплине које се њиме баве

јазик (1801) – језик (1809)
писменица (1810) – граматика (1810) – језиконаук (1810) – језикознаније

¹¹³ Будући да РМС бележи лексему *учевник*, наведена Бошковићева кованица настала је слагањем (композицијом).

(1831) – филологија (1840) – љубословље (1840) – језикословије (1843) – филолођија (1847) – наука о говору (1856) – глотика (1888) – лингвистика (1888) – лингвистичка наука (1888)

Међу општим језикословним терминима свакако је најраспрострањенији облик *ЈЕЗИК*, који се јавља код већине српских језикословаца у 19. веку са значењем 'систем знакова који служи као средство споразумевања међу појединцима'. На почетку 19. века, под утицајем руске школе и науке, у употреби је био и руски фонетски лик *ЈАЗИК*. Већ код Мркаља овај назив проширује своје значење и на 'моћ, способност говорења', а код појединих аутора посведочени су и придевски деривати *ЈЕЗИЧНИ* и *ЈЕЗИКОВНИ*, који се данас сматрају застарелим. Термин *ЈЕЗИК* у 19. веку остварио је широки творбени потенцијал, о чему сведочи и неколико кованица у чијем се саставу он налази, а којима су се именовали језички стручњаци (в. тачку 2.4.3).

У првој половини 19. века паралелно се употребљавају термини *ПИСМЕНИЦА* и *ГРАМАТИКА*. Интернационализам грчког порекла *ГРАМАТИКА* с временом је проширио своје значење – њиме се најпре именovala 'наука о читању и писању', а касније 'наука о језику' уопште. Бројни су придевски деривати добијени од овог облика – *ГРАМАТИЧЕСКИ*, *ГРАМАТИЧНИ* и *ГРАМАТИЧКИ*, од којих је најфреквентнији у анализираном корпусу облик са рускословенским суфиксом *-ески*. Међутим, у другој половини 19. века овај русизам одн. рускословенизам потиснут је из употребе, а запажа се коегзистенција творбено конкурентних ликова *ГРАМАТИЧНИ* и *ГРАМАТИЧКИ*.

Анализирана грађа показала је термилошко шаренило у именовању науке о језику. Поред поменутих термилошких јединица, јављају се и термилошке нераспрострањене форме попут облика *ЈЕЗИКОЗНАНИЈЕ*, *ЉУБОСЛОВЉЕ* и *ЈЕЗИЧАРСТВО*, док у другој половини 19. века превагу односе термини *ФИЛОЛОГИЈА*, *ЈЕЗИКОСЛОВИЈЕ*, *ЛИНГВИСТИКА* и термилошке синтагме *ЛИНГВИСТИЧКА НАУКА*, *НАУКА О ЈЕЗИКУ*. Прецизно разграничење термина *ФИЛОЛОГИЈА* и *ЛИНГВИСТИКА* јавља се крајем 19. века у *Скупљеним списима* И. Ј. Бошковића.

2.5.2.1. У првој половини 19. века наука о језику почиње да се развија, самим тим је формирање њеног метајезика тек у зачетку, те је термилошко шаренило сасвим очекивано. Еволуцију термилошког регистра којима се именују језикословне поддисциплине најбоље одсликава табела семантички конкурентних облика у овом периоду. Поред сваког термина у заградама је наведена година када је први пут посведочен у анализираном корпусу.

Табела 5: Синонимни термини којима се именују *језикословне поддисциплине*

правоглаголаније (1811) – правоизговарање (1814) – право говорење (1843)
гласоудареније (1811) – гласоударање (1814) – гласоударавица (1831) – слоگوудареније (1843) – словоудареније (1847)
правописаније (1811) – правописање (1810) – правописство (1831) – правопис (1842)
художнословније (1811) – рјечевједство (1831) – художесловије (1838) – словопроизведеније (1838) – словоиспитивање (1847)
сочиненије (1811) – говоросочиненије (1831) – словосочиненије (1838) – словосачиненије (1843) – словосачињење (1852)

Табела 5 указује на чињеницу да је процес посрбљавања термина којима се означавају језикословне дисциплине у првој половини 19. века текао на два нивоа:

а) фонетском и творбеном – руски одн. рускословенски формант *со-* замењен је српским народним *са-* (нпр. *СЛОВСОЧИНЕНИЈЕ* : *СЛОВСОЧИНЕНИЈЕ*); црквенословенски суфикс *-ије* доследно је посрбљен у *-је*, те је дошло до јотовања са финалним *-н* у основи (нпр. *ПРАВОПИСАНИЈЕ* : *ПРАВОПИСАЊЕ*);

б) лексичком – руско одн. рускословенско *ГЛАГОЛАНИЈЕ* замењено је српским еквивалентима *ИЗГОВАРАЊЕ* и *ГОВОРЕЊЕ*.

У другој половини 19. века, језикословне поддисциплине претежно се означавају термилошким синтагмама (нпр. *НАУКА О ГЛАСОВИМА*, *НАУКА О ОБЛИЦИМА*,

НАУКА О РЕЧЕНИЦАМА), али се спорадично користе и интернационализми грчког порекла (нпр. *ФОНЕТИКА* и *ФОНОЛОГИЈА*, *МОРФОЛОГИЈА*, *СИНТАКСА*).

2.5.2.2. Имајући у виду да је развој језикословне науке код Срба у 19. веку тек у повоју, и њен термилошки апарат тек је кренуо да се формира. Број језичких нивоа које српски језикословци проучавају варира, али окосницу представљају они који и данас чине граматику у ужем смислу – морфологија, творба речи и синтакса. Ако се узме у обзир појмовно-термилошка неуједначеност самих назива за језикословне дисциплине (*ЕТИМОЛОГИЈА* је, на пример, код А. Мразовића, подразумевала морфологију и творбу речи, код В. Вујића је, поред наведених области, обухватала је и фонетику са фонологијом, а код Д. Милаковића и прозодију), наредна поглавља у овоме раду биће насловљена према језичким нивоима који се издвајају у савременој лингвистици. Оваква концепција поглавља олакшаће савременом читаоцу претрагу и проналажење жељеног термина.

2.5.3. Синонимне термилошке јединице, којима су се у 19. веку називали приручници о језику, одн. граматике, буквари и речници, приказане су у Табели 6. Година поред сваког термина означава време прве потврде у ексцерпираним корпусу.

Табела 6: Синонимни термини којима се именују *приручници о језику*

писменица (1810) – граматика (1810) – словница (1810)
словар (1810) – лексикон (1817) – словник (1817) – р(ј)ечник (1818)
буквар (1812)

Метонимијским преносом значења термини *ПИСМЕНИЦА* и *ГРАМАТИКА* у 19. веку су, поред саме науке, проширили свој семантички опсег и на уџбенике из те науке.¹¹⁴ Као синонимни овим термилошким јединицама, јављају се и облици

¹¹⁴ Идентична семантичка трансформација ('наука' → 'уџбеник из те науке') у анализираном периоду потврђена је и код термина *ПРАВОПИС* и *СИНТАКСА*. Занимљиво је, међутим, запазити да се

СЛОВНИЦА и *ЈЕЗИКОВКА*, али они нису посведочени у широј употреби, те се могу сматрати нераспрострањеним термилошким решењима.

Термилошка уједначеност код српских језикословаца запажа се у именовану књиге из које се учило читање и писање. Она је доследно код свих аутора називана *БУКВАРОМ* и овај термин задржао се у употреби и до данас.

Књига која пописује речи једног језика и тумачи њихова значења код српских језикословаца у 19. веку најчешће је називана *Р(Ј)ЕЧНИКОМ*, али је у употреби био и русизам/рускословенизам *СЛОВАР*. У овом значењу код Л. Мушицког јављају се и облици *ЛЕКСИКОН* и *СЛОВНИК*, који нису заживели у даљој употреби.¹¹⁵

2.5.4. У Табели 7 приказани су синонимни називи за језичке стручњаке у језикословним делима из 19. века. Као и у претходним закључним табелама, иза сваког термина је у заградама наведена година првог појављивања у анализираном корпусу.

Табела 7: Синонимни називи за *језичке стручњаке*

граматик (1818) – граматикар (1840) – граматичар (1888)
филолог (1816) – глотичар (1888) – језичар (1888) – лингвист(а) (1888) – лингвистичар (1889)
језикоиспитатељ (1817) – језикоправитељ (1818) – језикозналац (1840) – језикоучитељ (1840) – језикописац (1842) – језикоградитељ (1846) – језикопознаваатељ (1846) – језикочиститељ (1846) – језикоучевник (1888) – језикословац (1888)

грецизмом *ОРТОГРАФИЈА*, који се јављао као конкурентан облику *ПРАВОПИС* није именован уџбеник из ове области.

¹¹⁵ Лексема *ЛЕКСИКОН* није нестала из употребе, већ се семантички развила у другој смеру, те се њоме данас најчешће означава 'врста енциклопедије (обично мање или специјализоване)' (РСАНУ).

Термин *ГРАМАТИК*, којим се у првој половини 19. века најчешће називао језички стручњак, последњих деценија замењен је формом *ГРАМАТИЧАР*. Током читавог 19. века у употреби је био и интернационализам грчког порекла *ФИЛОЛОГ*, док се истокорени синоними с формантима различитог порекла *ЛИНГВИСТ(А)* и *ЛИНГВИСТИЧАР* јављају крајем 19. века.

Са дериватолошког аспекта, посебно су занимљиве бројне сложенице у чијем се саставу као прва компонента јавља лексема *језик*: *ЈЕЗИКОИСПИТАТЕЉ*, *ЈЕЗИКОГРАДИТЕЉ*, *ЈЕЗИКОПОПРАВИТЕЉ*, *ЈЕЗИКОЧИСТИТЕЉ*, *ЈЕЗИКОЗНАЛАЦ*, *ЈЕЗИКОПИСАЦ*, *ЈЕЗИКОПОЗНАВАЛАЦ* и *ЈЕЗИКОУЧИТЕЉ*. Неке од њих, попут *ЈЕЗИКОГРАДИТЕЉ*, *ЈЕЗИКОЧИСТИТЕЉ* и *ЈЕЗИКОПОПРАВИТЕЉ*, поједини аутори употребљавали су у својим расправама са ироничним призвуком, како би омаловажили језичку компетенцију особе са којом полемишу, те остаје отворено питање да ли оне имају статус терминолошких јединица.

3. ГРАФИЈСКА И ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА

Славеносрпска ћирилица,¹¹⁶ којом су Срби писали крајем 18. и почетком 19. века, била је веома компликована и неподесна азбука, будући да се у њеном саставу налазило много више знакова него што је у српском језику било гласова (Ивић П. 1998: 172). Битка за стварање ефикасније и лакше ћирилице, која ће делотворније представити српски фонолошки систем и у којој неће бити сувишних, двофункционалних и вишефункционалних графема (Суботић 1991: 91–96; Милановић А. 2013: 47) интензивно се одвијала почетком 19. века, када су се појавили различити предлози за физиономију будућег ћириличног писма, што се најдиректније одразило и на графијски и фонетско-фонолошки термилошки систем нашег језика.

У овом поглављу најпре ће бити наведени називи графијских система, затим општи термини којима се именују графеме (и слова)¹¹⁷ и њихове гласовне реализације, затим поделе гласова и графема (и слова), термини којима су означавани говорни органи и, на самом крају, термини за појам *слог*.¹¹⁸

Ипак, неопходно је истаћи да је подела термина на оне којима се називају графеме (и слова) и оне који именују гласове врло условна. Имајући у виду да је концепт фонеме усвојен у европској лингвистици тек почетком 20. века, није реално очекивати да оно што се данас подразумева под појмовима *фонема* и *графема* у 19. веку, у времену настајања и формирања српског језикословног термилошког система, буде јасно издиференцирано. Наиме, у претходном поглављу истакнуто је

¹¹⁶ Овај термин први је почео користити Б. Ћорић, сматрајући да је адекватнији од распрострањенијег термина *предвуковска ћирилица* „с обзиром на језик коме је служила” (Ћорић 2009: 157).

¹¹⁷ Термини *слово* и *графема* у овом раду употребљавају се у значењу које им даје Љ. Суботић: „Термин *графема* употребљава се у значењу најмање јединице која, на плану писаног текста, одговара фонему или секвенци фонема и представља се једним симболом, за разлику од термина *слово*, употребљеног овде у означавању симбола који нема фонетску вредност или је фонемски ентитет репрезентован комбинацијом двају симбола (диграфима)” (Суботић 1989: 14, у фусноти).

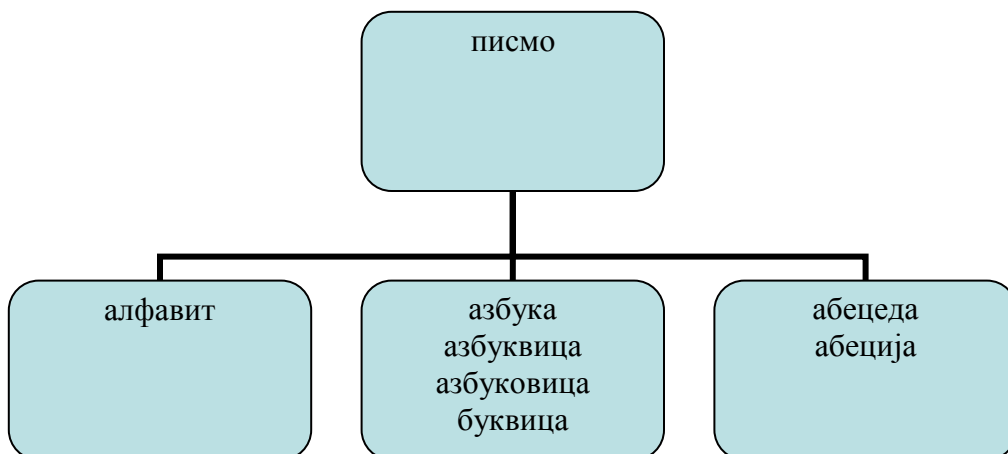
¹¹⁸ Имајући у виду ограничени обим овога рада, комплетна анализа ортографске терминологије остаје као подстицај за наредно истраживање.

да је до одвајања *ортоепије* од *ортографије* код А. Мразовића дошло под утицајем М. Ломоносова. Ипак, ово одвајање било је само условно јер је А. Мразовић мешао особине усменог и писаног говора, из чега је уследила и појмовно-терминолошка неуједначеност односа „глас : слово”, која прожима читав језикословни опус у 19. веку.¹¹⁹ Овај однос раздвојио је и појмовно и терминолошки М. Ломоносов у својој граматичи, у којој је *голос* дефинисан као „нераздѣлимая часть слова [...] въ которой, въ нераздѣлимое по чувствамъ время, ни напряженіемъ, ниже повышеніемъ ничего отмѣннаго произвести не возможно” (Ломоносов 1755: 15), док је појмовни садржај термина *буква* описао на следећи начин: „Таковыя нераздѣлимыя части слова изображаются по ихъ разности различными начертаніями, которыя называются по нашему *буквы*” (Ломоносов 1755: 15). У развоју језикословне мисли и терминологије код Срба у 19. веку ово Ломоносовљево дефинисање *гласа* као најситније, недељиве говорне јединице са особинама по којима се разликује од свих других звукова било је значајно откриће које је омогућило разјашњавање и прецизирање многих појмова, нарочито у фонетици и фонологији.

3. 1. Термини за графичке системе

Графички систем се у језикословним делима из 19. века (код С. Мркаља, П. Соларића, Вука, А. Драгосављевића, Ј. Суботића, Ђ. Даничића, Ј. Бошковића и др.) најчешће именује општим термином *ПИСМО*.

¹¹⁹ Анализирајући *Српску граматичу*, објављену уз прво издање *Српског рјечника*, П. Ивић је запазио да Вук често не разликује слово од гласа (Ивић П. 1966: 58–59).

Дијаграм 14: Приказ термина за утврђени систем и поредак графема у писму

Пишући о настанку „славенских слова” и утицају грчког писма на српску азбуку, А. Драгосављевић употребљава облик *АЛФАВИТ*: „Ни у едномъ алфавиту неналази [се] таковы знакова, кои бы се старима ієроглифима приуподобили” (Драг., 4). Овај термин заправо представља грецизам јер се у њему запажа грчки фонетизам, такозвани витацизам (слово *бета* постало је *вита*). Познато је да је витацизам, насупрот бетацизму који је био устаљен у изразу католичке цркве, доминирао у делима православне цркве. Облик *АЛФАВИТ* настао је од имена прва два грчка слова – *алфа* и *вита*, и А. Драгосављевић га употребљава у значењу ’скуп слова у писму са утврђеним редоследом’. Слично значење има и термин *АЗБУКА*, који је настао од два прва словенска слова – *аз* и *буки* (Правопис МС 2010: 16): „Писмена кад се уједно скупе и напишу, зову се азбука” (Ил., 5); „Сва слова скупа кад се узму, чине *азбуку*” (Маг., 5). Занимљиво је пак напоменути да В. Вујић уз термин *АЗБУКА* у заградама наводи контактни синоним из латинског језика – *ALPHABETUM*: „Сва [...] писмена, узета скупа, зову се *Азбука* (alphabetum)” (Вуј., 4). Ипак, овај термин у 19. веку најчешће се користи у суженом значењу – као збирно име *словенских азбука*, глагољице и ћирилице, односно – имајући у виду да је глагољско писмо код Срба рано ишчезло из употребе, најчешће као синоним за ћирилицу (Мркаљ 1, 1; Вук 1, 35; Вук 11, 229, 231, 232; Вук 13, 26; Вук 19, 88; Вук 23, 338 (у фусноти); Хац. 4, 1010; Вид. 3, 361; Суб. 3, 38, 40; Суб. 2, 15; Муш. 1, 79; Вуј., 4; Мих., 39; Стеј. 1, 4; Поп. Ј.

С. 3, 3): „Ја сад овде имајући за наміеренје успіех Сербскога Књижества не могу друге Азбуке употребити него Меркаилову” (Вук 1, 35); „Ј [се] нисамъ доволно оному писателю начудити могао, како е се онъ смѣо усудити онако до кровава живца нашу азбуку подкресавати, и онолика наша краснѣйша писмена около 16, безъ коихъ мы не можемо быти, изоставити!” (Вид. 3, 361).

У ексцерпираним језикословним текстовима из 19. века посведочен је и придев *АЗБУЧНИ*, и то најчешће у колокацији са именицама *ред*, *словар*, *писмја*, у значењу ’који је састављен по реду слова у азбуци; који се односи на азбуку’ (Сол. 1, 10, у фусноти; Вук 8, XVIII; Вук 22, 116; Милак., 146; Драг., 62; Бошк. 5, 66): „Зато ћемо ниже показати у азбучномъ реду сва окончанія првога главнога времена” (Милак., 146); „Писац не намешта свуда речи азбучним редом” (Бошк. 5, 66).

У анализираном корпусу посведочена су и два занимљива синонима, са значењем ’азбука’ – *АЗБУКВИЦА* (код А. Драгосављевића) и *АЗБУКОВИЦА* (код И. Захаријевића): „У старо време докъ јоштъ ніе было артие, писали су или управо рећи урезивали су люди речи на кори одъ дрвета, и то вальда букова, кадъ се каже буквица, азбуквица, букваръ” (Драг., 10); „Изъ овога: кайсіи, и кайсіомъ, и подобны види се, да се ј или примити, или направити мора, па ће се и Азбуковица онда скратити моћи” (Зах. 1, 8). Облик *АЗБУКОВИЦА* није потврђен у РЈАЗУ, али га бележи РСАНУ, уз једину потврду из 1905. године. Подаци о пореклу овог термина налазе се у првом тому *Етимолошког речника српског језика*: „Азбука [...] од стсл. назива прва два слова ћирилице, [...] *азбуквица* пре плод укрштања са буквица, него ранији облик ове речи” (ЕРСЈ, под *азбука*). Међутим, имајући у виду да се у *Енциклопедијском рјечнику* Р. Симеона налази потврда за термин *АЗБУКВА* из 1561. године, а да је термин *АЗБУКВИЦА* посведочен 1583, вероватније је да је овај облик деривиран суфиксом *-ица* од мотивне речи *азбука*.

С друге стране, облик *АЗБУКОВИЦА*, изведен од именице *азбука* сложеним суфиксом *-овица*, може се сматрати Захаријевићевом кованицом, будући да у РСАНУ нема других потврда за овај термин.

Као синониман термину *АЗБУКА* у оба значења јавља се код појединих аутора и облик *БУКВИЦА* (Мркаљ 1, 6; Вук 1, 38; Вук 35, 209; Дан. 2, 3; Дан. 4, 13; Драг., 10;

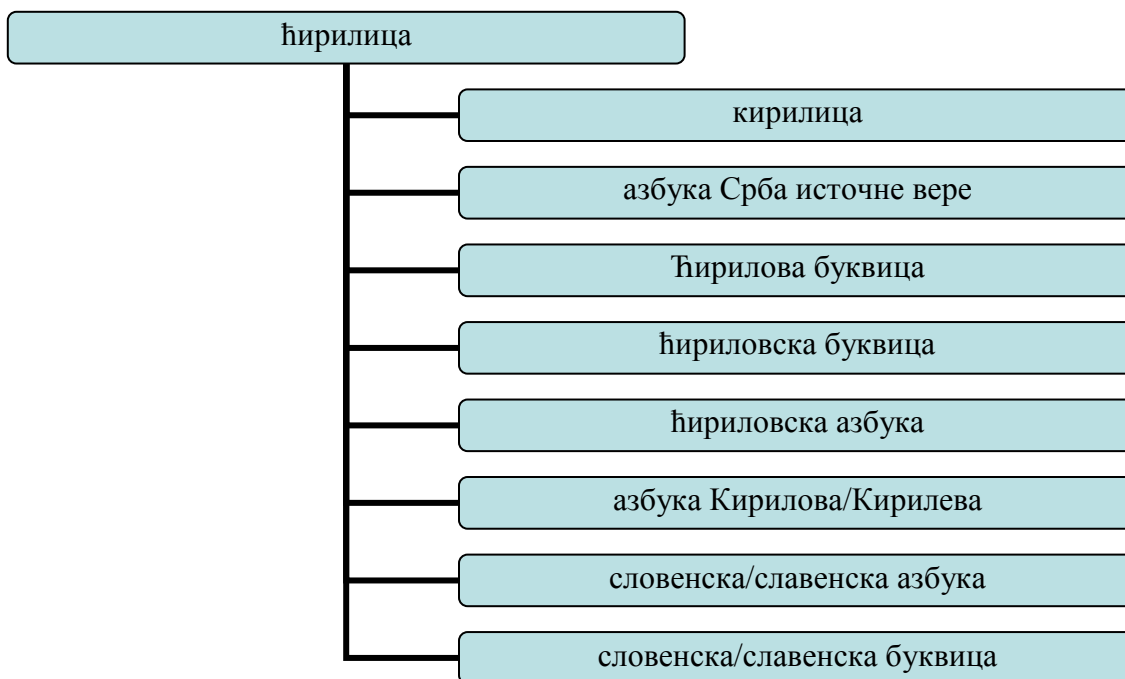
Бошк. 1, 3; Бошк. 5, 241; Жив. 2, 5): „У Славенској буквици има више од 40 слова, а у Српскоме језику нема више од 30 различнијех гласова” (Вук 35, 209); „Сва слова у скупу зову се буквица” (Бошк. 1, 3). РЈАЗУ за овај облик у значењу ’азбука’ бележи потврде још из 16. века, те овај облик припада општесловенском лексичком наслеђу.

Термин *АБЕЦЕДА*, потврђен једино код Ћ. Даничића, настао је од назива прва четири латинска слова – *а, бе, це* и *де* (Правопис МС 2010: 16) и односи се на латинички систем слова: „Ни Чесима *ѓ, љ, љ* ни Пољацима *а, е* не би била за себе слова нити би требало да стоје у њиховијем абецедима” (Дан. 4, 13). Варијанту овог термина користи и С. Мркаљ у своме *Салу – АБЕЦИЈА*: „За примѣр узети, може нам и овде Нѣмачка служити абецѣа” (Мркаљ 1, 5). Облик *АБЕЦИЈА* није посведочен у преосталом корпусу, а не бележе га ни РЈАЗУ ни РСАНУ. Мркаљ га је највероватније сковао додавањем суфикса *-ица* на основу коју чине збир прва три латиничка слова – *абец-*.

Основ словенске писмености чине три писма – глагољско, ћирилично и латиничко. За старословенску азбуку, насталу у 9. веку као дело Константина Солунског, Ј. Бошковић и Ј. Живановић користе руски/рускословенски термин *ГЛАГОЛИЦА*:¹²⁰ „Тако се латиница са глаголицом подудара и слаже у изговарању [...] имена: *Званимир* или *Завнимир*” (Бошк. 4, 236); „У хрватским споменицима писаним глаголицом одговара нашем *ђ* слово ово: П-Р” (Жив. 1, 131).

С друге стране, најраспрострањеније писмо у словенском свету српски језикословци из 19. века именовали су на различите начине. Термини којима се, поред претходно наведених назива, именовало ћирилично писмо приказани су у следећем дијаграму:

¹²⁰ Име овог писма лингвисти различито тумаче: према П. Скоку, оно потиче од назива четвртог слова старословенске азбуке – *глагол*, на који је додат суфикс *-ица* (Скок 1971–1974, под *глагољица*); други пак сматрају да води порекло од старословенског глагола *глаголати*, што значи ’говорити’ (Милановић А. ³2010: 27), док у РЈАЗУ за овај термин стоји да је начињен према облику *ћирилица*.

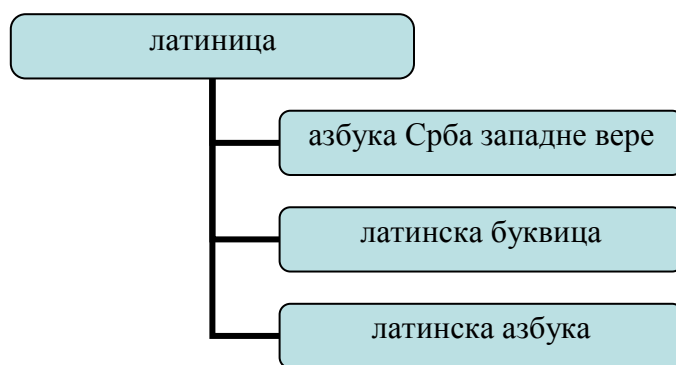
Дијаграм 15: Термини за ћирилично писмо¹²¹

Назив *КИРИЛИЦА/ЋИРИЛИЦА* везује се за Кирила, одн. Ћирила, чији су ученици саставили ову азбуку. Ипак, чини се да су српски језикословци управо овог грчког мисионара сматрали творцем друге словенске азбуке, што потврђује и Ј. Бошковић у својој граматици: „Срби православнога закона служе се словенском или ћириловском буквицом [...] Ћириловска се зове за то, што ју је свети Ћирило, који је у деветом веку после Христа преводио свето писмо и православну службу божију, удесио онаку, каква је у црквеним књигама и у другим књижевним старинама” (Бошк. 1, 3). Прва варијанта овог термина, са иницијалним грчким палаталним /к-/ , доминирала је код српских језикословаца до 70-их година 19. века (Хаџ. 4, 1027; Поп. Ј. С. 3, 8; Мих. 2, 24; Вуј., 4). Тако, нпр., у једној полемици са Вуком, Ј. Хацић истиче: „Ј овде нећу потезати Азбуку Латинску [...] надъ којомъ Кириллица [...] свакојко првенство има” (Хаџ. 4, 1027). Још један Вуков противник, Ј. Михајловић, критикује реформу ћириличног писма: „Реформа та кірилице на добро народа и цркве наше неклонисе”

¹²¹ У ексерпираном корпусу није посведочен облик *ћириловица*. Ову лексему не бележи ни РЈАЗУ, али се она јавља у РМС, али уз потврду из 1960. године.

(Мих., 24). Од 70-их година 19. века *КИРИЛИЦУ* замењује фонетски дублет *ЋИРИЛИЦА* (Бошк. 5, 308; Жив. 1, 131; Маг., 4; Нов. 2, 19; Нов. 4, 26): „Светски споменици ћирилицом писани већ у дванаестом веку имају за ђ облик овај: ħ” (Жив. 1, 131); „Слова којима ми пишемо зову се насупротив латиници *ћирилица*” (Нов. 4, 26). У ексцерпираној грађи забележене су и термилошке синтагме, чији центар чине термини *ЋИРИЛИЦА* или *БУКВИЦА* – у већини примера конгруентни атрибут у синтагми представља одређена варијанта присвојног придева изведеног од имена грчког мисионара Ћирила: *ЋИРИЛОВА БУКВИЦА* (Дан. 4, 4), *ЋИРИЛОВСКА БУКВИЦА* (Бошк. 1, 3), *ЋИРИЛОВСКА АЗБУКА* (Бошк. 5, 318) одн. *АЗБУКА ЋИРИЛОВСКА* (Маг., 5), *АЗБУКА КИРИЛОВА* (Поп. Ј. С. 3, 5), *АЗБУКА КИРИЛЕВА* (Мих. 1, V), *КИРИЛОВА АЗБУКА* (Вуј., 4), док се код појединих аутора језикословних текстова као конгруентни атрибут јавља придев *словенски/славенски*: *СЛОВЕНСКА АЗБУКА* (Нов. 4, 25), *СЛАВЕНСКА АЗБУКА* (Вук 19, 87; Зах. 1, 2), *АЗБУКА СЛАВЕНСКА* (Сол. 2, 14, у фусноти), *СЛОВЕНСКА БУКВИЦА* (Бошк. 1, 3), *СЛАВЕНСКА БУКВИЦА* (Вук 9, XXXVI; Дан. 2, 3; Нинк. 3, V). У Илићевој граматици ћирилично писмо именовано је описном термилошком конструкцијом *АЗБУКА СРБА ИСТОЧНЕ ВЕРЕ* (Ил., 5). Занимљиво је напоменути и то да је у својој студији *Одбрана езика србскогъ од изопачиваня и протаченя нѣговогъ и кирилице одъ вуковице* Ј. Михајловић за Вукову реформисану азбуку, на коју је имао мноштво замерки, сковао термин *ВУКОВИЦА*, највероватније по угледу на термин *КИРИЛИЦА*, мада је у заградама наводио и термилошку синтагму *ВУКОВА АЗБУКА*, како би читаоцу појаснио значење своје кованице: „Кадъ су неки последоватељи Вуковице (Вукове Азбуке) пре више година по гдикое стіхове и краће саставе съ ј, љ и њ, покушавали печатати [...] нису онда наши високи Достойници и Літератори рукомъ одманъивали” (Мих., 23); „Недаймо се варати съ онимъ аргументима, да є Вуковица згоднія за нашъ езикъ него кіріліца” (Мих., 44). Облик *ВУКОВИЦА* није забележен у преосталом корпусу, али се јавља у РСАНУ, поткрепљен примерима с почетка 20. века.

Историјат српске ћирилице може се пратити од 12. века, када је у њу уведено једно специфично слово – *ћерв*.¹²² Срби су вековима користили тзв. *црквену ћирилицу* (најпре српскословенску, а затим и рускословенску), а онда су с временом преузели реформисану, *грађанску ћирилицу* Петра Великог, уведену у Русији између 1707. и 1710. године (Младеновић 1989; Милановић А. ³2010: 83). Термиолошке синтагме за наведене варијанте ћириличног писма забележене су и у језикословним текстовима из 19. века – *КИРИЛИЦА ЦРКОВНА* (Мих., 46), *ЦРКВЕНА КИРИЛИЦА* (Мих., 39), *ЦРКВЕНА ЋИРИЛИЦА* (Бошк. 1, 3), *ЦРКВЕНА АЗБУКА* (Нов. 4, 25), *МИНЕЈСКА БУКВИЦА* (Бошк. 1, 3), с једне стране, на супрот терминима *ГРАЂАНСКА КИРИЛИЦА* (Мих., 40), *ГРАЂАНСКА ЋИРИЛИЦА* (Бошк. 5, 318), *ГРАЂАНСКА АЗБУКА* (Драг., 84; Поп. Ј. С. 3, 7; Нов. 4, 25), *ГРАЂАНСКА БУКВИЦА* (Бошк. 1, 3), *СВЕТОВНА ЋИРИЛИЦА* (Бошк. 1, 3)¹²³.

Дијаграм 16: Термини за латиничко писмо

Термин *ЛАТИНИЦА* најфреквентнији је у анализираној грађи за називање латиничког писма, а запажа се у текстовима из друге половине 19. века (Мих., 44; Вуј., 4; Бошк. 4, 125; Жив. 1, 136; Маг., 4; Нов. 2, 15; Нов. 4, 26): „Ако би и ’ко нужду осећао, да читанћ езика свогъ одлакшати мора, то би [...] скоро сви они народи, кои се Латиницомъ служе, то чинити морали” (Мих., 44); „Иста слова могу се написати и латинским знацима, отуда се каже, да се пише *латиницом*” (Маг., 4). Поред облика

¹²² О историјату српске ћирилице исп. Ђорђевић 1990; Ивић П. 2001.

¹²³ У својој граматичи из 1863, Ј. Бошковић истиче да је *СЛОВЕНСКА БУКВИЦА* била двојака: у црквеним књигама користила се *МИНЕЈСКА* или *ЦРКВЕНА ЋИРИЛИЦА*, док је у световним делима у употреби била *ГРАЂАНСКА* или *СВЕТОВНА ЋИРИЛИЦА* (Бошк. 1, 3).

ЛАТИНИЦА, јављају се и термилошке синтагме *ЛАТИНСКА БУКВИЦА* (Вук 38, 213; Дан. 2, 3) и *ЛАТИНСКА АЗБУКА* (Поп. Ј. С. 3, 4). Насупрот термину *АЗБУКА СРБА ИСТОЧНЕ ВЕРЕ*, којим је означио ћирилицу, Ј. Илић за латиничко писмо употребљава описну термилошку конструкцију *АЗБУКА СРБА ЗАПАДНЕ ВЕРЕ* (Ил., 5).

3. 2. Општи термини за графеме (одн. слова) и гласове

Табела 8: Општи термини којима се именују графеме (и слова)

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
писме, знак	Мил., 462, 464	1810.
буква, знак, писме, слово	Мркаљ 1, 2, 16, 4, 2	1810.
буква, писмја	Мраз., 3, 2 ¹²⁴	1811.
писме/писмо ¹²⁵	Муш. 1, 65	1811.
буква, писме	Сол. 1, 18, 20	1812.
писмо	Вид. 1, 360	1813.
писме	Вук 1, 39, 34	1814.
писме	Вук 2, 19	1814.
слово	Вук 4, 137	1817.
знак, писмена ¹²⁶	Мркаљ 2, 327, 327	1817.
писмена	Мркаљ 3, 383	1817.
слово	Вук 8, III	1818.
слово	Вук 9, XXIX	1818.
слово	Вук 10, 219	1818.

¹²⁴ Термин *СЛОВО* код А. Мразовића, Л. Мушицког и М. Видаковића означава *реч* (исп. тачку 5.1. у поглављу „Морфолошка терминологија”).

¹²⁵ У чланку „О србском’ езку и грамматики” Л. Мушицког јављају се оба облика ном. јд., и то на истој страни (Муш. 1, 72).

¹²⁶ Уколико је реконструкција основног облика термина *ПИСМЕ* одн. *ПИСМО* у текстовима у којима он није потврђен представљала потешкоћу, он је у тим случајевима наведен у облику ном. мн., како су га и сами аутори најчешће бележили.

слово	Вук 11, 227 (у фусноти)	1818.
слово	Вук 12, 16	1820.
слово, словце	Вук 13, 26, 25	1820.
слово	Вук 15, 55	1820.
слово	Вук 16, 34	1820.
слово	Вук 18, 61	1821.
слово	Вук 22, 117	1821.
слово	Вук 23, 338	1823–1825.
слово	Вук 25, 59	1826.
слово	Вук 24, 80	1826.
слово	Вук 26, 116	1827.
буква, писмена	Сол. 2, СЛ 24, 14, 24	1831–1834.
слово	Вук 31, 437	1833.
писмена	Хац. 1, 294	1837.
писмена	Бој., 305	1838.
писмо, знак	Вид. 4, 12, 11	1838.
писме	Милак., 2	1838.
писмо	Суб. 1, 24	1839.
знак, писме, слово	Драг., 16, 31, 39	1840.
писме	Рад., 814	1842.
писме	Поп. Ј. 1, 3	1843.
слово	Вук 37, 171 (у фусноти)	1845.
знак, писмена	Лаз., 801, 795	1845.
слово, писме	Поп. Ј. С. 1, 1, 2	1845.
знак, писмја	Суб. 3, 33, 34	1845.
писмо	Јов. 2, 917	1846.

писмо	Јов. 3, 924	1846.
писмена	Нинк. 2, 893	1846.
слово, словце	Хаџ. 4, 1008, 1007	1846.
знак, писмо	Зах. 1, 75, 1	1847.
писме	Бал. 2, 901	1848.
писме	Зах. 2, 14	1850.
слово	Дан. 3, 1	1850.
писмо	Цук., 3	1850.
писмо	Стеј. 1, 4	1852.
писмена	Тир., 4	1852.
писмо	Стеј. 2, 11	1853.
писмо, слово	Поп. Ј. С. 4, 3	1854.
слово	Нинк. 4, 2	1856.
знак	Дан. 7, 5	1858.
писме	Ил., 5	1860.
знак, слово	Бошк. 1, 3, 3	1863.
писмена	Мих., 10	1863.
слово	МСГ, 4	1866.
знак, писме	Вуј., 2, 3	1867.
слово	Жив. 1, 132	1872.
знак	Дан. 2, 18	1874.
знак, слово	Жив. 2, 5	1874.
знак, слово, писмена	Маг., 4, 4, 4	1883.
знак	Бошк. 5, 53	1888.
слово	Жив. 3, 10	1888.
слово	Нов. 2, 19 (у фусноти)	1888.
слово, знак	Стој. 2, 1, 1	1891.
слово	Нов. 4, 25	1879–1894.

У ексцерпираним језикословним делима из 19. века забележена су четири синонимна назива којима су се именовали писани знаци у азбуци. У питању су термини *БУКВА*, *ЗНАК*, *ПИСМЈА/ПИСМЕ/ПИСМО* и *СЛОВО*. Термин *БУКВА*, преузет из првог издања Мразовићеве граматике из 1794. године, употребљавали су у својим делима С. Мркаљ (1810) и П. Соларић (1817, 1834). Будући да је Мркаљево *Сало* посвећено реформи црквене ћирилице, не чуди што се у овом, по обиму невеликом делу, јављају сва четири поменута синонима, и то у једној реченици: „И ови посебити, сирѣч прости гласчитѣа, знаци писменама, буквама, а от неки и словама именујоусе” (Мркаљ 1, 2). О пореклу термина *БУКВА* РЈАЗУ бележи следеће: „BUKVA [...] *d*) litera, slovo, nazvano po bukvi još u Nijemaca,¹²⁷ od kojih je riječ došla, što se negda rezalo na bukovu drvetu mjesto pisanja [...] Може бити и да је узето из руских књига” (РЈАЗУ, под *буква*).¹²⁸ У *Енциклопедијском рјечнику* Р. Симеона поред ове одреднице наводи се само старонемачка етимологија (исп. Симеон 1969, под *буква*). Међутим, будући да у Даничићевом *Рјечнику* нема потврда за термилошко значење лексеме *буква* (исп. Даничић 1880–1882), као и да РЈАЗУ и Р. Симеон наводе прве потврде за ово значење с почетка 19. века, може се закључити да је термин *буква* у значењу ’слово’ руског одн. рускословенског порекла. У прилог наведеној тврдњи говори и податак из РСАНУ. Наиме, у овом тезаурусном речнику именице *буква* као ’врста листопадног дрвета’ и *буква* у значењу ’слово’ обрађене су као хомоними (исп. РСАНУ, под *буква*¹ и *буква*²), с тим да је уз одредницу *буква*² (’слово’) дата руска етимологија.

Именица *ЗНАК* води порекло из прасловенског језика (Скок 1971–1974, под *знак*). Попут лексеме *буква*, своје термилошко значење ’обележени глас, слово’ (РСАНУ, под *знак ба*) развила је из општег лексичког значења ’ознака, обележје.’ У употреби је код већине језикословаца из 19. века, најчешће као синоним терминима

¹²⁷ Исп. старонемачки *buocha* (РЈАЗУ).

¹²⁸ О етимологији овог термина изнео је свој став и П. Соларић. Он, наиме, наводи како су Словени писали на буковим дашчицама (за разлику од Латина и Грка, који су писали на липовим корама), те је *БУКВА* најпре означавала књигу уопште, а затим је добила уже значење – *АЗБУЧНОЈЕ ПИСМЈА* (Сол. 1, 9–10, у фусноти). Слично запажа и А. Драгосављевић: „У старо време док њошѣ не было артие, писали су или управо рећи урезивали су люди речи на кори одѣ дрвета, и то ваьда букова, кадѣ се каже буквица, азбуквица, букварѣ; Латини пакѣ назову књигу по кори липовой Liber (ликомѣ – личиномѣ) названой” (Драг., 10).

ПИСМЈА/ПИСМЕ/ПИСМО и *СЛОВО*, и то у оквиру њиховог дефинисања, нпр.: „Писмена јесу најпростији знаци гласова, којима људи мисли своје откривају другима” (Мил., 464); „Знаке Ѓ đ (ђ), Љ љ (љ), Њ њ (њ), и Ѓ ģ (ц) увео је у латиницу Ђуро Даничић” (Нов. 4, 26). Овај термин има развијену полисемантичку структуру, те се поред наведеног термилошког значења јављају још два – једно се односи на акценатско обележје (в. поглавље „Акценатска терминологија”), а друго на правописну ознаку.¹²⁹ Интересантно је запазити да именицу *ЗНАК* Вук ни у једном свом делу није користио у значењу ’графема одн. слово’, већ искључиво као акценатски термин.

Облици *ПИСМЈА/ПИСМЕ/ПИСМО* и *СЛОВО* представљају калкове са грчког језика (Маретић 1932: 13–14), а у српски термилошки систем ушли су преко рускословенског. Овај термин углавном се јавља у множинском лику – *ПИСМЕНА*. Руски одн. рускословенски облик *ПИСМЈА* посведочен је у Мразовићевој граматици, а јавља се и у Суботићевом чланку „О писмену ы” из 1842. године: „Писма е или е въ Славенскихъ реченїахъ двоѣко произносита” (Мраз., 5); „Писмя и, као знакъ гласа елементарног’ оснива се на природной нужности” (Суб. 3, 33–34).

Код појединих аутора, попут Л. Милованова, С. Мркаља, П. Соларића, Вука (само у *Писменици* и чланку „Рецензија Новина српских” из 1814. године), А. Драгосављевића, В. Радишића, Ј. Поповића и др., забележен је посрбљени облик *ПИСМЕ* (руско /-ја/ замењено је српским /-е/), нпр.: „Писме е или е [...] произносисе двоѣкѡ” (Сол. 1, 20); „У оконченїама *ство* и *скїѣ* почетно писме *с* естъ предъ писмама *т* и *к* дометаѡ” (Рад., 814).

С друге стране, у делима М. Видаковића, И. Захаријевића, Е. Јовановића, Стерије, Ј. Стејића и К. Цукића, у ном. јд. потврђен је облик *ПИСМО*,¹³⁰ нпр.: „Писмо ћ не треба нам, имаютьи ми т, к и ѡ” (Јов. 2, 917); „Писмо *і* пише се, мѣсто *и*, предъ свима гласнымъ писменима” (Стеј. 1, 4). Назив *ПИСМЕ/ПИСМО* био је у употреби до краја 60-их година 19. века, када је замењен синонимом *СЛОВО*.

¹²⁹ Термином *ЗНАК* у анализираном корпусу именовано се и знак интерпункције, нпр. „Велика писмена [...] пишу се [...] после вопросителне (?) и удивителне (!), кадъ се овымъ знацима, као точкомъ (.), слогъ или смисао заключава” (Стеј. 1, 13–14).

¹³⁰ Овај термин најчешће се јавља у значењу ’азбука’.

Термин *СЛОВО* први пут је забележен у Мркаљевом *Салу*. Код Вука се најпре запажа у полемичком чланку „Одговор на Палинодију, или Одбрану дебелого јера њ” из 1817. године и од тада га он системски и доследно користи – у једном тексту чак и у деминутивном облику *СЛОВЦЕ*, који се јавља и код Ј. Хацића : „Кадъ бы имали мы какво слово, кое бы значило као латинско h, онда бы могли писати врh, врhа, врhu, крhати и т. д.” (Вук 4, 139); „Ми бисмо највољели, да он [П. Соларић – А. Р.] није ни једнога словца додао, ни *изоставио*, ни *промијенио* него управо онако како га је наштампао, као што је Доситеј написао” (Вук 113, 25).

Од 70-их година 19. века, потиснувши најпре синоним *БУКВА*, а затим и термин *ПИСМЕ/ПИСМО*, термин *СЛОВО* постаје доминантан у српском граfiјском терминолошком систему.

Табела 9: Општи термини којима се именују *гласови*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
глас	Мил., 465	1810.
глас, глашчић, звук, звучић	Мркаљ 1, 1, 3, 1, 4	1810.
глас, писмја	Мраз., 3, 3	1811.
гласак, звук	Муш. 1, 71, 70	1811.
глас	Сол. 1, 16	1812.
глас, звук, писме	Вук 1, 43, 38, 36	1814.
глас	Вук 4, 138	1817.
глас	Вук 5, 182	1817.
глас, гласак, глашчић	Мркаљ 2, 326, 327, 327	1817.
глас	Вук 8, IX	1818.
глас, слово	Вук 9, XXX, XXIX	1818.
глас	Вук 18, 68	1821.
глас	Вук 26, 116	1827.
глас, гласић	Сол. 2, СЛ 26, 26; СЛ 24, 24	1831–1834.
глас	Вук 31, 437	1833.

глас	Хаџ. 1, 294	1837.
глас, звук, звучић	Вид. 4, 11, 16, 19	1838.
глас, звук, писме	Милак., 3, 2, 2	1838.
глас, гласић, писме	Драг., 3, 8, 31	1840.
глас, звук	Суб. 4, 47, 45	1842.
глас	Тек., 137	1842.
глас	Поп. Ј., 96	1843.
глас	Суб. 3, 39	1845.
глас	Суб. 1, 16	1846.
глас, гласић, звук	Хаџ. 4, 989, 1011, 989	1846.
глас, звук, писме	Зах. 1, 2, 2, 2	1847.
глас	Суб. 2, 14	1847.
глас, гласић	Бал. 2, 902, 902	1848.
глас	Бал. 1, 23	1850.
глас	Зах. 2, 12	1850.
глас, слово	Дан. 3, 1, 1	1850.
глас	Цук., 3	1850.
глас	Стеј. 1, 4	1852.
глас	Груј., 10	1852.
глас	Тир., 8	1852.
глас	Суб. 5, III (предговор)	1853.
глас, гласић, звук, писме	Нинк. 4, V (предговор), 99, 1, 2	1856.
глас	Дан. 7, 1	1858.
звук, писме	Ил., 1, 7	1860.
глас, слово	Бошк. 1, 1, 5	1863.
глас	Мих., 10	1863.
глас, звук	МСГ, 3, 3	1866.
глас	Бошк. 3, 14	1867.

глас, звук, писме	Вуј., 2, 5, 4	1867.
глас	Дан. 2, 6	1874.
глас, слово	Жив. 2, 5, 5	1874.
глас	Дан. 6, 26	1876.
глас, слово	Маг., 3, 5	1883.
глас, звук	Бошк. 5, 9, 63	1888.
глас, звук	Нов. 2, 34, 67	1888.
глас	Стој. 2, 1	1891.
глас	Стој. 1, 3	1892.
глас	Нов. 4, 1	1879–1894.

Терминима домаћег порекла *ГЛАС*¹³¹ и *ЗВУК*¹³² именован је артикулисани звук као основни елемент говора, који улазе у састав слогова и речи (исп. РСАНУ, под *глас 4а* и *звук 3*). Као што се из Табеле 9 запажа, у употреби су били и њихови деминутивни облици – *ГЛАСАК*,¹³³ *ГЛАСИЋ*, *ГЛАСЧИЋ* и *ЗВУЧИЋ*, и то нарочито код оних аутора који су писали доситејевским славеносрпским језиком (Мркаљ, П. Соларић, М. Видаковић, Ј. Балугџић итд.): „Согласно, на примѣрь, писме ж, јоште не означава гласакъ жъ” (Мркаљ 2, 327); „Примѣтимо овде, да писмена, или паче гласићи, г, ж, з. есу сродни” (Сол. 2, СЛ 24, 24); „Но како годъ што сваком гласчитѹ

¹³¹ Облик *ГЛАС* јавља се у *Посрбицама* В. Михајловића, са првом потврдом из 1790. године (Михајловић 1982).

¹³² Именица *ЗВУК* се у литератури тумачи као русизам (Маретић 1932; Кравар 1955: 84). У прилог томе иду и чињенице да је Вук није забележио у своме речнику – вероватно му је или била непозната или му се чинило да је славенизам, а ни РЈАЗУ не бележи потврде млађе од 18. века. Ипак, ни РЈАЗУ као ни П. Скок не помињу њено руско порекло – Скок истиче да је она настала превојем вокала од свесловенске и прасловенске речи *звекъ* (Скок 1971–1974, под *звук*). Потврђена је и у *Посрбицама* В. Михајловића (1982) примером из 1790. године.

С обзиром на то да ова лексема постоји у многим словенским језицима (исп. чеш. *zvuk*, пољ. *dzwięk*, буг. *звук*, слов. *zvok*), може се сматрати да она припада општем словенском фонду.

¹³³ Овај облик посведочен је у Михајловићевим *Посрбицама*, а поткрепљен је примером из 1832. године (Михајловић 1982), те би Мркаљева потврда била старија.

свој надлежи добити знак, тако исто не вала, да и више, него по едан имаду” (Мркаљ 1, 3); „Што език више прости частица, више прости звучитѡ има” (Мркаљ 1, 3).¹³⁴

Именица *ГЛАС* је, према П. Скоку, у значењу ’збир звукова људских говорних органа’ настала још у прасловенском језику према закону ликвидне метатезе (Скок 1971–1974, под *глас*). Из свог основног значења развила је термилошко значење ’артикулисани звук коа основни елемент говора, који улази у састав слогова и речи’ (РСАНУ, под *глас* (4а)). Поред наведеног, у анализираним делима из 19. века овај термин развио је још једно језикословно значење, које се односи на акценатску терминологију и о њему ће бити речи у наредном поглављу. Именица *ЗВУК*¹³⁵ користи се у овом значењу напореда са термином *ГЛАС* – ни код једног анализираниог језикословца није забележена само употреба облика *ЗВУК*, те је термин *ГЛАС* практично доминантан у српском фонетско-фонолошком термилошком систему из 19. века.

Као што је на почетку поглавља истакнуто, појмовно-термилошка неуједначеност односа „глас : слово” прожима читав језикословни опус у 19. веку. Нажалост, и поред одређеног утицаја М. Ломоносова, ова схватања нису оставила дубљег трага на већину српских језикословаца. С друге стране, важно је истаћи да Мркаљ већ 1810. године у своме *Салу* започиње реформу црквене ћирилице идејом да „за език едан толико писмена треба, колико звучитѡ прости све рѣчи нѣгове имаду” (Мркаљ 1: 3). Мркаљ је, заправо, једини граматичар у чијем се тексту доследно, с једне стране, јасно разликују термини *ГЛАС*, *ГЛАШЧИЋ*, *ЗВУК*, *ЗВУЧИЋ*, а с друге *БУКВА*, *ЗНАК*, *ПИСМЕ* и *СЛОВО*.

Вук је затим Мркаљев модел реформе усвојио, довршио је и применио на грађанско ћириличко писмо, али се у терминологији и даље, особито у првој половини 19. века, уочава неуједначеност. Наиме, терминима *ГЛАС* и *ЗВУК* именовани су само основни елементи гласовног система, који улазе у састав речи и слогова. С

¹³⁴ Занимљиво је издвојити да су у Мркаљевом *Салу* потврђене и синтагме *очленени глас* одн. *очленени звук*: „Најболѣи су они [знаци – А. Р.], кое човек очлененим гласом либо звуком своим от себе дае, и кои се наши називаю рѣчма” (Мркаљ 1, 3). Облик *очленени* представља калк према према придеву латинскога порекла *артикулисани* (исп. лат. *articulatus*). Наведене синтагме нису потврђене у преосталом корпусу.

¹³⁵ О проблему синонимије термина *ГЛАС* и *ЗВУК* писао је Мирослав Кравар (1955).

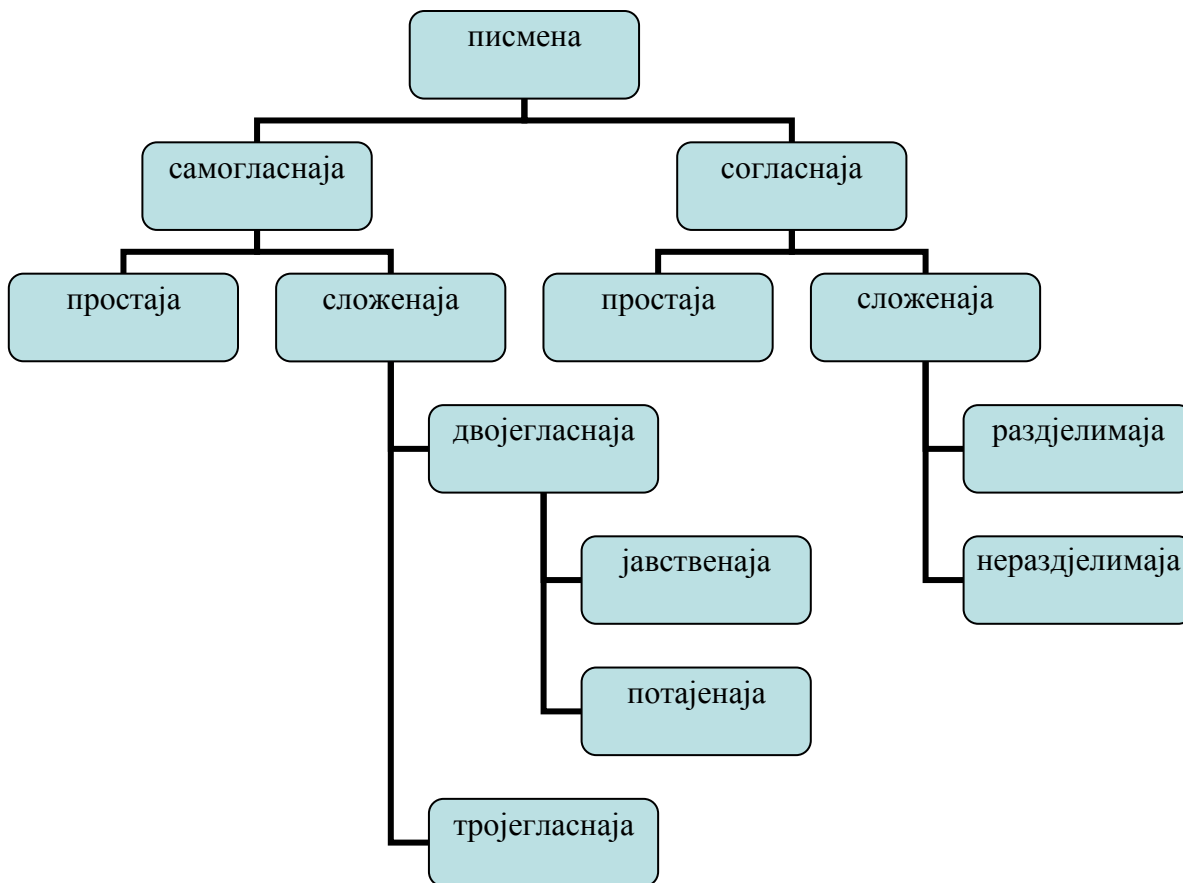
друге стране, терминима *ПИСМЕ/ПИСМО* и *СЛОВО* углавном су се називали писани знаци у азбуци, али су се они могли односити и на њихове гласовне реализације. Тако, нпр. Вук у *Писменици* говори о изговору *ПИСМЕНА*: „Даклем кад је писме њ равно писмену и, то нам перво (ы) не треба: на што би нам два једнака писмена?” (Вук 1, 36). Он затим *ПИСМЕНА* дели на *САМОГЛАСНА* и *СОГЛАСНА*, док у „Српској граматички” уз *Рјечник* из 1818. *СЛОВА* рашчлањује на *САМОГЛАСНА* и *ПОЛУГЛАСНА*.

Употреба термина *ПИСМЕ/ПИСМО* и *СЛОВО* у значењу ’глас’ карактеристична је и за друге ауторе језикословних текстова – А. Мразовића, П. Соларића, М. Видаковића, Д. Милаковића, А. Драгосављевића, Ђ. Даничића, И. Захаријевића, П. Нинковића, Ј. Илића, Ј. Бошковића, В. Вујића, Ј. Живановића и Ђ. Магарашевића: „Писмена раздѣлаются [...] на самогласнаа, [...] на согласнаа” (Мраз. 3–4); „Примѣтимо овде, да писмена, или паче гласићи, г, ж, з есу сродни” (Сол. 2, СЛ 24, 24); „Писме естъ изображеніе основнога звука, кои служи да састави рѣчь [...] Писмена раздѣлюю се на гласна, согласна и безгласна” (Милак., 2); „Слова *а, е, и, о, у* зову се самогласна, остала пак сугласна” (Дан. 3, 1); „Слова се дѣле на велика и мала, самогласна, сагласна, двогласна и безгласна, проста и сложена, тврда, мекана и сродна” (Нинк. 4, 2).

3. 3. Подела гласова и слова

3.3.1. Након што је истакао да *СЛАВЕНСКИ ЈАЗИК* има 42 *БУКВЕ*, А. Мразовић *ПИСМЕНА* најпре дели на *САМОГЛАСНАЈА* и *СОГЛАСНАЈА* (Мраз., 3–4). Тако, на пример, А. Мразовић наводи да *САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА* „естъ, еже само собою безъ дръгагw писмене гласъ ѿ себе дати можетъ” (Мраз., 3), а *СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА* „естъ, еже само собою безъ дръгагw писмене гласъ ѿ себе дати не можетъ ” (Мраз., 4). Досадашњи проучаваоци граматичке терминологије први наведени појам дефинисали су као *самогласник*, а други као *сугласник* (Караца 1984: 237, 238; Радуловић 1990: 34–35). Из дефиниција које је изнео А. Мразовић, а које су касније, доследно или уз мање интервенције, преузимали српски језикословци из 19. века, могло би се запазити да понуђени савремени синоними нису адекватни. Наиме, већ је наведено да је већина

српских језикословаца у 19. веку мешала особине усменог и писаног говора, што је резултирало појмовно-термиолошком неуједначеношћу односа „глас : слово”. Дакле, под наведеним терминима А. Мразовић не подразумева *гласове*, већ *слова* – први представља *слово* које самостално у говору може реализовати *глас*, а други оно које то не може.¹³⁶

Дијаграм 17: Мразовићева подела *писмена* (1811)

¹³⁶ О комплексности Мразовићеве поделе писмена сведочи изостанак њеног семантичког тумачења у досадашњим истраживањима. Наиме, М. Караца у одељку посвећеном терминологији А. Мразовића прескаче ову класификацију, усредсредивши се на његову морфолошку терминологију. Термиолошке синтагме које је А. Мразовић у њој употребио ауторка наводи у индексу, али се не упушта у разјашњавање њихове семантике (нпр. *РАЗДЈЕЛИМАЈА СОГЛАСНАЈА* дефинисана су као 'врста сугласника', а *ПОТАЈЕНАЈА САМОГЛАСНАЈА*, која су, вероватно због нејасног отиска графеме <а>, која може заличити и на графему <а> у наведеној Мразовићевој термиолошкој синтагми, погрешно представљена као *ПОТЛЕНАЈА САМОГЛАСНАЈА*, као 'врста самогласника') (Караца 1984: 237). С друге стране, З. Радуловић излаже Мразовићеву класификацију, али се такође не бави њеним појмовним одређењем (Радуловић 1990: 33).

А. Мразовић даље дели и *САМОГЛАСНА* и *СОГЛАСНА ПИСМЕНА* на *ПРОСТАЈА* и *СЛОЖЕНАЈА* (Мраз., 3–4).¹³⁷ Он их не дефинише, али је из примера које наводи очигледно да првој групи припадају слова која у говору реализују један глас (нпр. <а>, <е>, <б>, <в> и др.), а другој она која у говору реализују два или три гласа. *СЛОЖЕНАЈА САМОГЛАСНАЈА ПИСМЕНА* стога, према А. Мразовићу, могу бити *ДВОЈЕГЛАСНАЈА* и *ТРОЈЕГЛАСНАЈА* (Мраз., 3–4). *ДВОЈЕГЛАСНАЈА* се пак деле на *ЈАВСТВЕНАЈА*¹³⁸ (Мраз., 3) – састоје се из два самогласна, од којих је друго увек *кратко и* (нпр. <ај>, <еј>, <јј> итд.) и то су, заправо, дифтонзи, и на *ПОТАЈЕНАЈА*¹³⁹ (Мраз., 4) – која аутор такође не дефинише, али се из наведених примера (<ѣ>, <ю>, <я>, <ѡ>) закључује да су у питању знаци који у говору реализују два гласа. *ТРОЈЕГЛАСНАЈА САМОГЛАСНАЈА ПИСМЕНА* (Мраз., 4) настају када се на *ПОТАЈЕНАЈА* дода *кратко и* (нпр. <ѣј>, <юј>, <ѡј>).

СЛОЖЕНАЈА СОГЛАСНАЈА ПИСМЕНА А. Мразовић грана на *РАЗДЕЛИМАЈА* (Мраз., 4), и то су она која, када се нађу између вокала, не могу стајати заједно, већ се раздељују у две изговорне целине, одн. у два слога (нпр. <лл>, <нн>, <рс>, <км> итд.), и *НЕРАЗДЕЛИМАЈА* (Мраз., 4–5), која се у истој позицији не деле, већ припадају једној изговорној целини, тј. истом слогу (нпр. <бл>, <ст>, <вр>, <мл> итд.).

У одељку „Произношење писменъ” (Мраз., 5), А. Мразовић употребљава термилошке синтагме *УСУГУБЛЕНАЈА*¹⁴⁰ *ЈЕДИНАКА САМОГЛАСНАЈА*, која се односе на удвојено бележење *САМОГЛАСНИХ ПИСМЕНА* (нпр. *Авраамъ, бѣдѡѡ*) и *УСУГУБЛЕНАЈА ЈЕДИНАКА СОГЛАСНАЈА*, која подразумевају удвојено писање *СОГЛАСНИХ ПИСМЕНА* (нпр. *странный*).

¹³⁷ Иако је истакнуто да су М. Смолитски и М. Ломоносов утицали на структуру и терминологију Мразовићеве граматике, његова класификација писмена није преузета из граматика ове двојице аутора. И М. Смолитски и М. Ломоносов писмена деле најпре на *ГЛАСНАЈА* и *СОГЛАСНАЈА* (Смолитски 1619/2000: 136–140; Ломоносов 1755: 15), а *гласнаја* М. Смолитски даље рашчлањује на *САМОГЛАСНАЈА* и *ПРИПРЈАЖНОГЛАСНАЈА* (одн. два полугласна слова) итд.

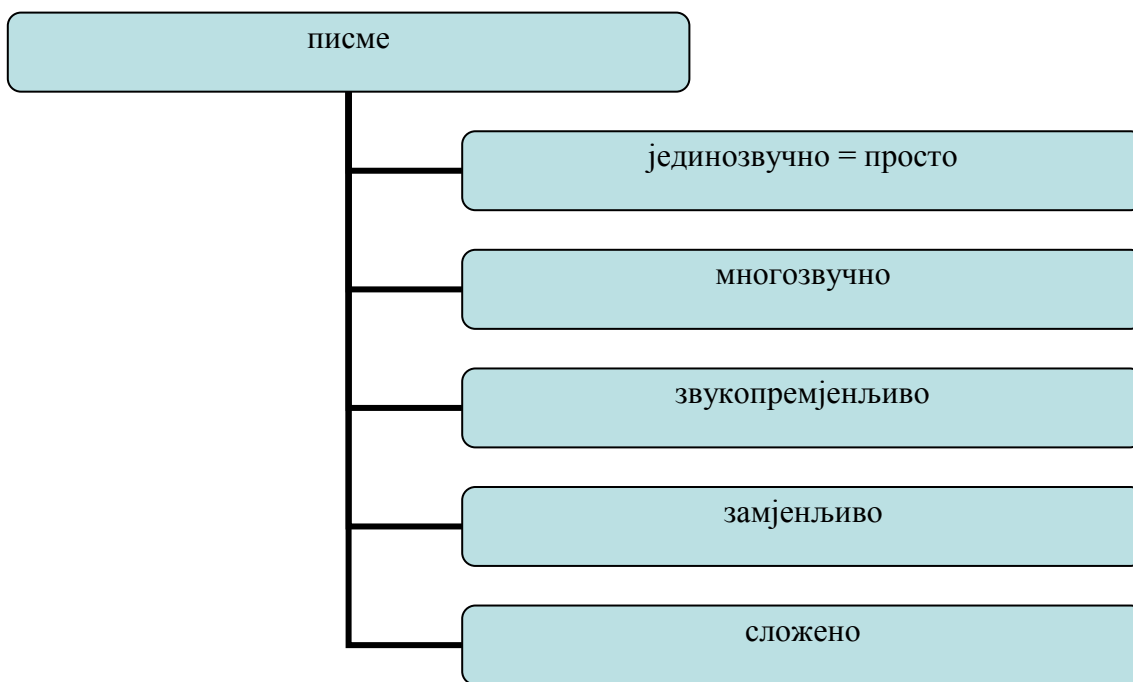
¹³⁸ У РЈАЗУ посведочен је придев *јавствен* у значењу ’јаван’, уз напомену да се јавља само у црквенословенским текстовима.

¹³⁹ Придев *потајан* такође се јавља у РЈАЗУ и има основно значење ’скривен, тајан’, а као једно од секундарних значења јавља се и ’чему је постање, порекло непознато’.

¹⁴⁰ У РЈАЗУ посведочен је глагол руског порекла *усугубити*, у значењу ’удвостручити’.

Код А. Мразовића забележена је и вишечлана термилошка јединица *МЕЖДОМЕТАЈЕМОЈЕ ПИСМЈА* и она означава слово које се бележи у средини сложене целине и чијом се звуковном реализацијом олакшава њен изговор (нпр. *предо-мною*, *надо-мною*).

3.3.2. Језикословна терминологија у анализираним Мркаљевим радовима углавном је графичка и фонетско-фонолошка. Супротстављање звука и слова и идеја да сваки глас треба да има засебни знак подстакла је Мркаља да створи нове термине уместо Мразовићевих, који очигледно нису прецизно термилошки одређивали поједине граматичке појмове на начин како их је тумачио С. Мркаљ. Чини се да је С. Мркаљ заправо схватао да је А. Мразовић у својој сложеној класификацији писмена више мислио на графичку него на гласовну страну језика, те је створио прецизније термилошке синтагме.

Дијаграм 18а: Мркаљева класификација *писмена* пре извршене реформе (1810)

Пошавши од *ГЛАШЧИЋА* (одн. гласа) ка *СЛОВУ*, тј. од изговореног ка написаном, С. Мркаљ је најпре класификовао словне знакове црквене ћирилице. О Мркаљевој реформи писма у литератури се доста писало,¹⁴¹ а за истраживање Мркаљеве терминологије од великог значаја јесте рад М. Окуке (2010). Аутор је у овом делу изложио Мркаљеву класификацију црквених ћириличких знакова пре извршене реформе и врло прецизно је означио њен појмовно-терминолошки опсег (Младеновић 1983–1984: 5; Окука 2010: 76): *ЈЕДИНОЗВУЧНО* или *ПРОСТО ПИСМЕ* представља један знак, одн. једна графема која означава једну фонему (нпр. <а>, <б>, <в>); *МНОГОЗВУЧНО ПИСМЕ* чини један знак који има вредност две фонеме (нпр. <а>, <ю>); *ЗВУКОПРЕМЈЕНЉИВО*¹⁴² *ПИСМЕ* је графема које може имати различите гласовне вредности (нпр. <е>, <ѝ>, <т>); *ЗАМЈЕНЉИВО ПИСМЕ* реализује исту фонему као неко друго слово у азбуци (нпр. <ѣ>, <ы>); док се *СЛОЖЕНО ПИСМЕ* састоји од више знакова, а реализује једну фонему¹⁴³ (нпр. <дѣ>, <лѣ>, <нѣ>).

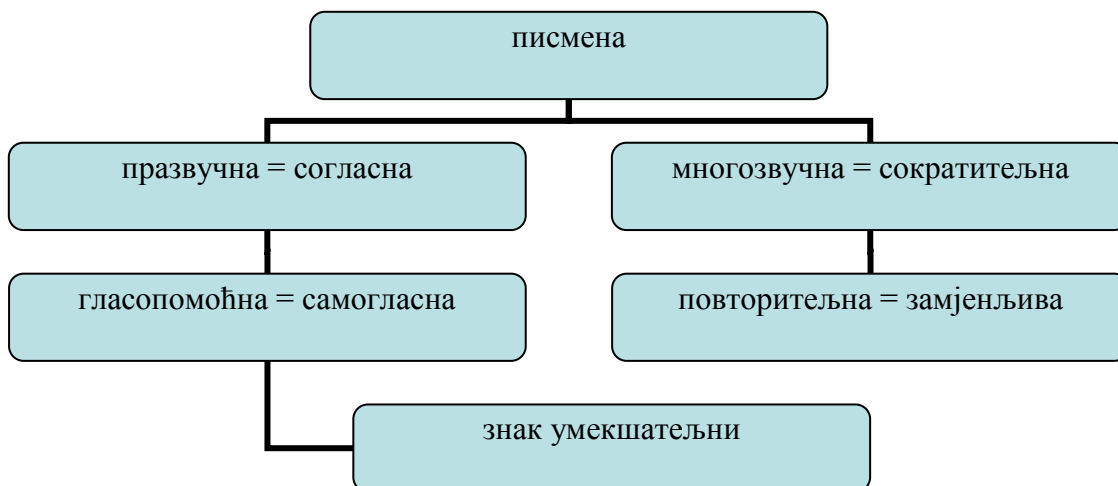
Излажући даље своје реформаторске идеје, С. Мркаљ уместо Мразовићеве руске одн. рускословенске синтагме *ДВОЈЕГЛАСНО ПИСМЕ* користи такође вишечлану терминолошку јединицу *ДВОЗВУЧНО ПИСМЕ* (Мркаљ 1, 7, у фусноти), која се може тумачити као подврста *МНОГОЗВУЧНИХ ПИСМЕНА* јер подразумева један знак који има вредност две фонеме. У „Палинодији либо одбрани дебелога њ”¹⁴⁴ С. Мркаљ се враћа Мразовићевој традицији и користи поименичени придев *ДВОЈЕГЛАСНО* (Мркаљ 2, 327).

¹⁴¹ Искрпну библиографију радова посвећених С. Мркаљу објавила је Г. Илић Марковић (2012: 371–409).

¹⁴² Од овог придева С. Мркаљ је извео и именицу *звукотремјенљивост* (Мркаљ 1, 8) (Ћорић 2012: 204).

¹⁴³ Овакви знакови данас се називају *диграфима*.

¹⁴⁴ У даљем тексту – „Палинодија”.

Дијаграм 18б: Мркаљева класификација *писмена* након извршене реформе (1810)

Након извршене реформе црквене ћирилице, из које је искључио сва сувишна слова, Мркаљ наводи нову класификацију писмена (Мркаљ 1, 14–15). Слова која је задржао у реформисаном ћириличком инвентару подељена су на *ПРАЗВУЧНА* или *СОГЛАСНА* (нпр. <б>, <в>, <г>), *ГЛАСОПОМОЋНА* или *САМОГЛАСНА* (нпр. <а>, <е>, <и>) и на *ЗНАК УМЕКШАТЕЉНИ*, који још назива и *УМЕКЧАК* (Мркаљ 1, 11), одн. *танко јер*. Одстрањена ћириличка слова најзначајнији Вуков претходник класификовао је на *МНОГОЗВУЧНА* или *СОКРАТИТЕЉНА* и на *ПОВТОРИТЕЉНА* или *ЗАМЈЕНЉИВА*. Мркаљ даље напомиње да се *ПРАЗВУЧНА ПИСМЕНА* могу поделити „по сродству своје или по тврдости, или по мекости”, као и то да је <і> најмекше (Мркаљ 1: 15).¹⁴⁵

У „Палинодији” се, међутим, јављају одређене термилошке иновације. Уместо термилошких синтагми *САМОГЛАСНО ПИСМЕ* и *СОГЛАСНО ПИСМЕ*, С. Мркаљ употребљава поименичене придеве *САМОГЛАСНО*¹⁴⁶ и *СОГЛАСНО* (Мркаљ 2, 326; Мркаљ 3, 384). Поред ових термина, С. Мркаљ користи и облике *САМОГЛАСНИК* и *СОГЛАСНИК* (Мркаљ 2, 327). Прва изведеница потврђена је и у Миловановљевом

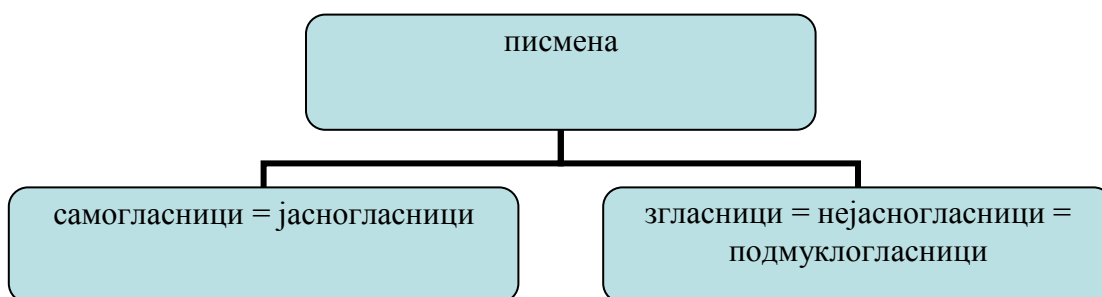
¹⁴⁵ М. Караца се, у оквиру истраживања Вукове граматичке терминологије, дотакла и Мркаљевог доприноса у *Салу*. Ауторка констатује његове термилошке иновације, али наводи само класификацију писмена на *ЈЕДИНОЗВУЧНА* и *МНОГОЗВУЧНА*, и на *ЗВУКОПРЕМЈЕНЉИВА* и *ЗАМЈЕНЉИВА*, не упуштајући се у семантичку диференцијацију ових термилошких јединица. У индексу Мркаљевих термина такође нема дефиниције ових појмова (Караца 1984: 239).

¹⁴⁶ Поименичени придев *САМОГЛАСНО* потврђен је у Михајловићевим *Посрбицама* (1984), али са првом потврдом из 1830. године.

Опиту, који је постхумно објављен 1833, али је за штампу био припремљен већ 1810. године, те би, тако гледано, Милованов био творац овог термина, док се термин *СОГЛАСНИК* може сматрати Мркаљевом креацијом (Ћорић 2012: 203). Поред наведених изведеница, С. Мркаљ је од облика *ДВОЈЕГЛАСНО* парадигматски направио и термин *ДВОЈЕГЛАСНИК* (Мркаљ 2, 327) (Ћорић 2012: 203).

Занимљиво је издвојити и то да је С. Мркаљ, бранећи дебело јер у „Палинодији”, именовано овај знак као *НИЈЕМИ САМОГЛАСНИК* (Мркаљ 2, 328).

3.3.3. У уводном делу свога *Опита* поделом *ПИСМЕНА* бавио се и Л. Милованов. Он најпре наводи да српски језик има 28 писмена или „свепрости знакова”, те овом броју додаје графему <x>, „за туђе речи нужно”, а затим констатује да су <i> и <i> два знака и да српски језик има 30 писмена – „прекрасно и знаменито число” (Мил., 465).

Дијаграм 19: Подела *писмена* Л. Милованова (1810)

Сва писмена српске азбуке Л. Милованов дели у две групе (Мил., 465). Првој припадају *САМОГЛАСНИЦИ*, а појам означен овим термином одговара појму који је А. Мразовић именовано као *САМОГЛАСНАЈА ПИСМЕНА*. Милованов их назива још и *ЈАСНОГЛАСНИЦИМА* „јер су то знаци они гласова, који отвореним устима, самом паром извјестно угођеном и оглашеном бивају” (Мил., 465). Будући да су у РЈАЗУ најстарије потврде наведених термина управо из овог Миловановљевог дела, он се може сматрати њиховим творцем.

Насупрот *САМОГЛАСНИЦИМА*, Ј. Милованов издваја *ЗГЛАСНИКЕ*, чије се појмовно одређење поклапа са Мразовићевим *СОГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА*. За ову групу писмена Ј. Милованов је сковао још два синонима – *НЕЈАСНОГЛАСНИЦИ* и *ПОДМУКЛОГЛАСНИЦИ*.

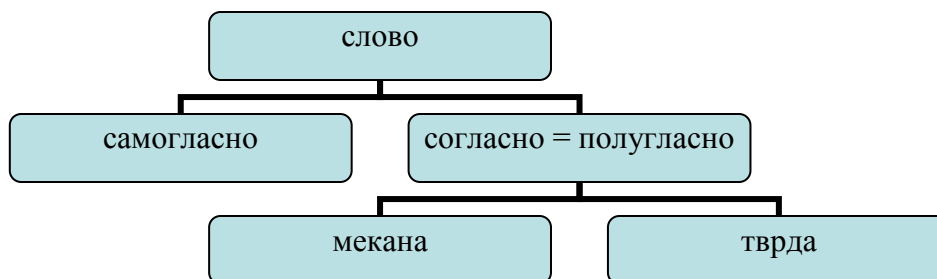
Миловановљево и Мркаљеве термилошке кованице указују на то да су ови језикословци веома добро разумевали и осећали проблеме номинације, коју нису доживљавали као механички процес. Њихова тежња за уочавањем и обележавањем гласа и слова, као и разлика у изговору вокала и консонаната веома је значајна за развој српске језикословне мисли у 19. веку.

3.3.4. У *Писменици* из 1814. године Вук употребљава руске одн. рускословенске термилошке синтагме – *САМОГЛАСНО ПИСМЕ* и *СОГЛАСНО ПИСМЕ* (Вук 1, 38). *САМОГЛАСНА ПИСМЕНА* он је разделио на *ПРОСТА* и *СЛИВЕНА* (Вук 1, 37). У индексу термина код М. Караџе као синоним *СЛИВЕНОМ САМОГЛАСНОМ ПИСМЕНУ* у савременој лингвистици наводи се *дифтонг* (Караџа 1984: 207). Овај интернационализам грчког порекла такође је посведочен у једном Вуковом језикословном чланку (Вук 25, 58). Иако код Вука нема дефиниције ових термина, из контекста се може закључити да он под *СЛИВЕНИМ САМОГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА* подразумева појам који је Мркаљ дефинисао као *МНОГОЗВУЧНО ПИСМЕ* – један знак којим се реализују два гласа: „Ово писме е (или э) да узмемо да може на свакоме мјесту стајати и пребити као сливено је пак ће нам онда бити сливено самогласно писме као што је я и ю” (Вук 1, 37).

Већ у „Одговору на *Палинодију*” 1817. Вук русизам одн. рускословенизам *ПИСМЕ* замењује термином *СЛОВО*, те тако говори о *САМОГЛАСНИМ СЛОВИМА* (Вук 4, 136), док се на истој страни јављају колебања између рускословенске синтагме *СОГЛАСНО СЛОВО* и посрбљеног облика *САГЛАСНО СЛОВО*¹⁴⁷ (Вук 4, 137). Поред наведених, Вук у овом чланку употребљава и поименичене придеве *САМОГЛАСНО*

¹⁴⁷ Наведени облик изостао је из индекса Вукових термина код М. Караџе (1984). Поименичени придев *САГЛАСНО* у значењу 'консонант' посведочен је у *Посрбцима* В. Михајловића (1982), са првом потврдом из 1846.

(Вук 4, 137) и *СОГЛАСНО* (Вук 4, 138) и подсећа да су још Стари Римљани *СОГЛАСНА СЛОВА* делили на *НЕМА* (STUMME) и *ПОЛУГЛАСНА* (HALBLAUTENDE) (Вук 4, 137). Вук се, дакле, поново служи контактном синонимијом, па поред калкова *НЕМО* и *ПОЛУГЛАСНО* (*СЛОВО*) у заградама бележи и термине из немачког језика који су послужилимкао узор при превођењу.¹⁴⁸

Дијаграм 20: Вукова подела *слова* (1818)

Терминолошку синтагму *САМОГЛАСНО СЛОВО* Вук задржава у свим својим делима (Вук 8, IX; Вук 9, XXIX; Вук 11, 229; Вук 16, 34; Вук 25, 54; Вук 26, 121; Вук 27, 233; Вук 31, 439), док је *СОГЛАСНО СЛОВО* већ у Предговору *Српској граматичи*, објављеној уз *Српски рјечник* 1818, замењено вишечланом терминолошком јединицом *ПОЛУГЛАСНО СЛОВО* (Вук 8, IX), коју доследно употребљава до краја свога стваралаштва (Вук 9, XXIX; Вук 10, 219; Вук 11, 226; Вук 23, 339; Вук 25, 54; Вук 26, 121; Вук 27, 240).

Дефинишући принцип своје ортографије, у којој се огледа фонолошки условљена алтернација сугласника по звучности, Вук у *Српској граматичи* истиче:

„Нека су полугласна слова врло налик по гласу једно на друго, н. п. *б* и *п*, *г* и *к*, *д* и *т*, *ђ* и *ћ*, *ж* и *ш*, *з* и *с*, *џ* и *ч*. Ова су слова тако налик (по гласу) једно на друго, да се само по том разликују што је *б* мекше од *п*, *г* од *к*, *д* од *т*, *ђ* од *ћ*, *ж* од *ш*, *з* од *с*, а *џ* од *ч*. Кад у каквој ријечи дође које од овије *мекши* слова пред *тврђа* (друго, а не пред његово) онда се оно *мекше* претвори у друго *тврђе* од њега (зашто се друкчије не може говорити), нпр. *б* у *п*: ши**б**, ши**п**ка; Срб, Српски итд...” (Вук 9, XXX).

¹⁴⁸ Сви термини који су у оригиналу дати готицом, у овом раду транслитеровани су латиничким писмом.

Вук, дакле, под термилошком синтагмом *МЕКАНА (МЕКША) СЛОВА* подразумева *звучне сугласнике*, а под вишечланом термилошком јединицом *ТВРДА (ТВРЂА) СЛОВА – безвучне сугласнике*.¹⁴⁹ Наведене синтагме, по свему судећи, представљају калкове према немачким терминима *LENES (WEICH)* и *FORTES (HART)*.

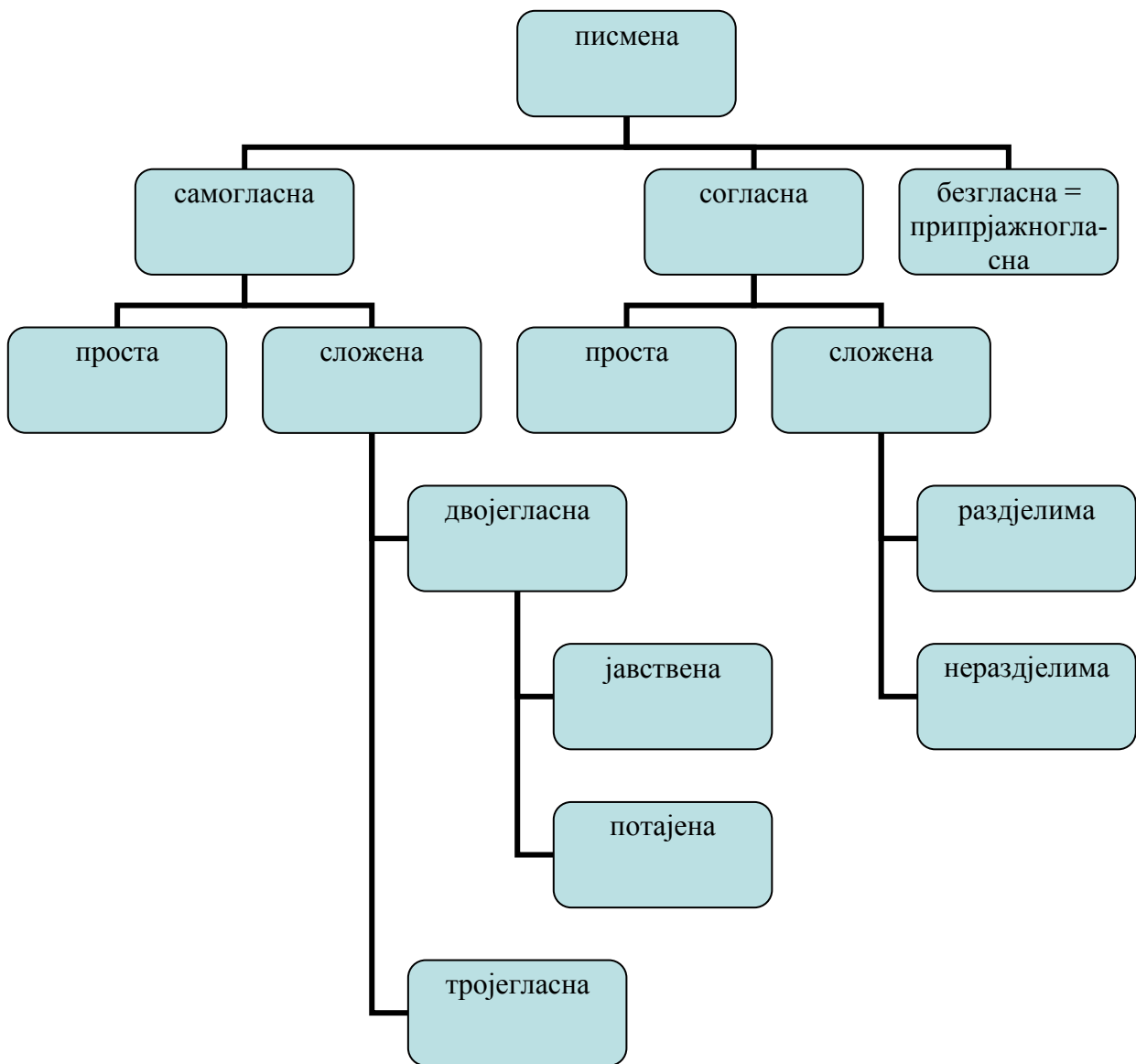
У *Српској граматици* Вук помиње и *СЛАВЕНСКА СЛОВА* (Вук 9, XXXIII), која представљају знаке црквене ћирилице. Ова термилошка синтагма јавља се и у другим његовим текстовима објављеним 20-их година 19. века (Вук 20, 95; Вук 23, 338; Вук 24, 80; Вук 26, 120; Вук 27, 234), а као синонимне јављају се још и синтагме *ЋИРИЛОВА СЛОВА* (Вук 15, 55; Вук 23, 339; Вук 24, 81; Вук 26, 120) и *ЦРКВЕНА СЛОВА* (Вук 15, 55; Вук 20, 98, у фусноти; Вук 37, 171, у фусноти). Насупрот њима, Вук наводи црквенословенску синтагму *ГРАЖДАНСКА СЛОВА* (Вук 15, 55; Вук 24, 81), која се 1845. године јавља у посрбљеном лику – *ГРАЂАНСКА СЛОВА* (Вук 37, 171, у фусноти). У једном полемичком чланку из 1826. године Вук помиње и *ЛАТИНСКА СЛОВА* (Вук 24, 81), а у „Огледу Српског Буквара” истиче правила за употребу *ВЕЛИКОГ* и *МАЛОГ СЛОВА* (Вук 26, 120).

3.3.5. Најкомплекснија подела *ПИСМЕНА* представљена је у *Буквару* П. Соларића из 1817. године.¹⁵⁰ Аутор је, служећи се најчешће руском одн. рускословенском језикословном терминологијом, 42 *ПИСМЕНА СЛАВЕНСКЕ АЗБУКЕ* најпре поделио „по образџ чертанїа”, одн. по начину бележења, на *РУКОПИСНА* и *КНИГОПЕЧАТНА* (Сол. 1, 15), а даље, „по внѣшнемџ видџ”, одн. према њиховој величини, на *СТРОЧНА МАЛА* или *ПОДНАЧАЛНА*, *СТРОЧНА ВЕЛИКА* или *НАЧАЛНА* и *ДВОЈЕСТРОЧНА* или *НАДНАЧАЛНА* (Сол. 1, 15).¹⁵¹

¹⁴⁹ У регистру Вукових термина код М. Караце (1984) ове термилошке синтагме нису посведочене.

¹⁵⁰ Термини из наведене Соларићеве класификације нису представљени у раду Б. Панић Бабић, будући да *Буквар славенски* није ушао у ауторкин корпус (Панић Бабић 2003).

¹⁵¹ Придев *НАЧАЛНИ* забележен је у Михајловићевим *Посрбицама* у значењу ’елементарни’ (Михајловић 1982).

Дијаграм 21: Подела *писмена* П. Соларића (1831)

У Дијаграму 21 представљена је Соларићева подела *ПИСМЕНА* „по внџтренић силы” (Сол. 1, 15–17), која углавном одговара Мразовићевој класификацији. Једина разлика јесте у томе што П. Соларић, поред *САМОГЛАСНИХ* и *СОГЛАСНИХ*, издваја и *БЕЗГЛАСНА* или *ПРИПРЈАЖНОГЛАСНА ПИСМЕНА*. Русизам *ПРИПРЈАЖНОГЛАСНА ПИСМЕНА* П. Соларић преузео је од М. Смотричког (Смотрички 1619/2000: 136). У питању су

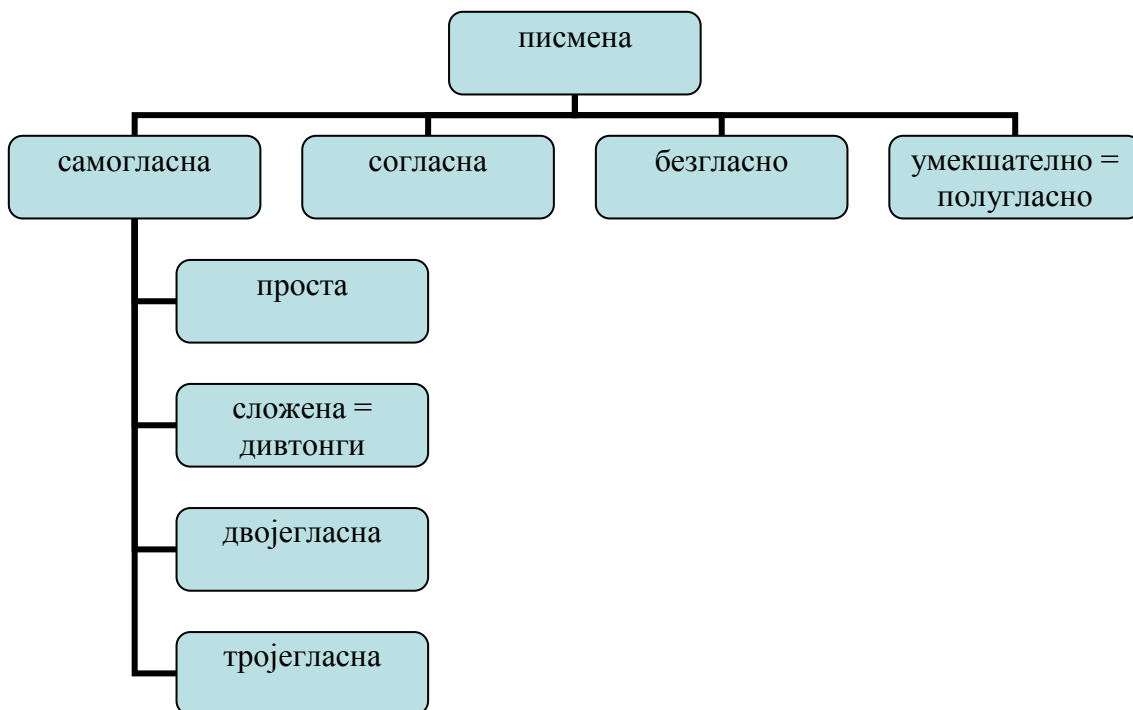
ПИСМЕНА која „сама собомъ гласа издати не могъ; а согласнымъ припраженна,¹⁵² биваю полгласна”, односно <ъ> и <ь> (Сол. 1, 17).

Да је П. Соларић писао свој буквар по угледу на Мразовићево поглавље о *ОРТОЕПИЈИ*, одн. *ПРАВОГЛАГОЛАНИЈУ*, сведочи и то што се и у његовом одељку „Произношеніе писменъ” јављају термилошке синтагме *УСУГУБЛЕНАЈА ЈЕДИНАКА САМОГЛАСНАЈА* (Сол. 1, 19), која се односи на удвојено бележење *САМОГЛАСНИХ ПИСМЕНА* и *УСУГУБЛЕНАЈА ЈЕДИНАКА СОГЛАСНАЈА*, која подразумева удвојено писање *СОГЛАСНИХ ПИСМЕНА* (Сол. 1, 20), као и вишечлана термилошка јединица *МЕЖДОМЕТАЈЕМОЈЕ ПИСМЈА*, која означава слово што се бележи у средину сложене целине и чијом се звуковном реализацијом олакшава њен изговор (Сол. 1, 26). Соларић је преузео чак и идентичне Мразовићеве примере као илустрације за појаве које представља.

3.3.6. Термилошке синтагме *ПИСМЕ СОГЛАСНО* и *ПИСМЕ САМОГЛАСНО* јављају се и код Л. Мушицког (Муш. 2, 70), који, поред наведених облика, употребљава и поименичене придеве *СОГЛАСНО* (Муш. 2, 71) и *САМОГЛАСНО* (Муш. 2, 73).

3.3.7. Видаковићева подела *ПИСМЕНА* представља нешто упрошћенију Мразовићеву класификацију.

¹⁵² Овај партицип представља архаизам у савременом руском језику и једно од његових значења гласи 'који је спојен са нечим' (Ефремова 2000).

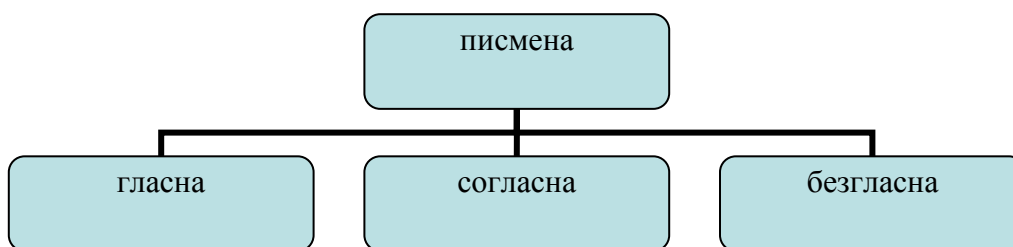
Дијаграм 22: Подела *писмена* М. Видаковића (1838)

М. Видаковић је, попут већине својих претходника, *ПИСМЕНА* поделио на *САМОГЛАСНА* и *СОГЛАСНА* (Вид. 4, 19) и ове термилошке синтагме јављају се и у другим Видаковићевим делима (Вид. 1, 360). Затим је *САМОГЛАСНА ПИСМЕНА* разделио на *ПРОСТА*, *СЛОЖЕНА*, *ДВОЈЕГЛАСНА* и *ТРОЈЕГЛАСНА* (Вид. 4, 21), преузимајући Мразовићеву руску/рускословенску терминологију. Уз црквенословенску термилошку синтагму *СЛОЖЕНА САМОГЛАСНА ПИСМЕНА* као контактни синоним у заградама наводи и грецизам *ДИВТОНГИ*.¹⁵³ Подела *СОГЛАСНИХ ПИСМЕНА* представљена је описно на она која се раздељују између два *САМОГЛАСНА* (нпр. Ан-на) и на она која се не раздељују између њих (нпр. <бл>: *о-блакъ*) (Вид. 4, 23), али аутор на једном месту у тексту употребљава поименичену придевску синтагму *НЕРАЗД(Ј)ЕЛИМА СОГЛАСНА* (Вид. 4, 24).

¹⁵³ Овај термин, у нешто другачијем граfiјско-фонолошком облику, јавља се у граматицима Л. Шитовића Љубишког (1713) и гласи *DIFTONGO*, и М. А. Рељковића (1767), у форми *DIFTONGUS* (Караца 1984: 228, 233). Занимљиво је да овај грецизам изостаје из индекса Видаковићевих термина у монографији М. Караца (1984).

БЕЗГЛАСНИМ ПИСМЕНОМ М. Видаковић назива само дебело јер, док танко јер означава као *УМЕКШАТЕЛНО* или *ПОЛУГЛАСНО ПИСМЕ* (Вид. 4, 20).¹⁵⁴ Термини *УСУГУБЉЕНА ЈЕДНАКА ПИСМЕНА*, који се јавља још и у облику *УСУГУБЉЕНА ЈЕДНАКОГЛАСНА ПИСМЕНА* (Вид. 4, 22), и *МЕЖДУМЕТАЈЕМО ПИСМО* (Вид. 4, 23) такође су преузети од А. Мразовића.¹⁵⁵

3.3.8. Милаковићева подела писмена показује одступања у односу на досад анализирани језикословце. Иако је област фонетике у његовој граматици слабо заступљена (Радуловић 1990: 33), он је 39 писмена поделио на *ГЛАСНА*, *СОГЛАСНА* и *БЕЗГЛАСНА* (Милак., 2). Оваква класификација указује на директан утицај М. Смотричког и М. Ломоносова.

Дијаграм 23: Подела *писмена* Д. Милаковића (1838)

Под *БЕЗГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА* Д. Милаковић подразумева јерове, а *танко јер* назива још и *УМЕКШАТЕЉНИМ* (Милак., 3).

3.3.9. Постанку *СЛАВЕНСКИХ СЛОВА* А. Драгосављевић посветио је читаву монографију, која се одликује обиљем различитих термина и термилошких синтагми везаних са гласове и слова. И овај аутор користи вишечлану термилошку јединицу *СУГЛАСНО СЛОВО* (Драг., 26), као и поименичени придев термин *СУГЛАСНО*. Овај облик представља калк према латинском *CONSONANS*, које А. Драгосављевић наводи у заградама као контактни синоним (Драг., 31). Као синоним овом

¹⁵⁴ Код М. Караџе наведене термилошке синтагме изостају, уместо њих се у индексу Видаковићевих термина наводе придеви *ПОЛУГЛАСАН* и *УМЕКШАТЕЛАН* (Караџа 1984: 247, 248).

¹⁵⁵ И ове термилошке синтагме изостају са списка М. Караџе (1984).

поимениченом придеву А. Драгосављевић употребљава и облик *ПОЛУГЛАСНО* (Драг., 31). Уместо досад уобичајене термилошке синтагме *САМОГЛАСНО СЛОВО*, аутор употребљава вишечлану термилошку јединицу *ГЛАСНО СЛОВО*, а напореда са њим и поименичени придев *ГЛАСНО* (Драг., 29). Као синониман наведеним облицима јавља се и термин *ГЛАСНИК*¹⁵⁶ (Драг., 22), а наведеним формама би у савременој лингвистици одговарао латинизам *вокал*, одн. термин домаћег порекла *САМОГЛАСНИК*. У овоме делу А. Драгосављевића посведочен је и поименичени придев *ВРЛОГЛАСНО*, који се такође односи на вокале у савременом смислу, а уз њега је наведен контактни синоним, такође из латинског језика – *VOCALIS* (Драг., 31).

Описујући постанак и функцију слова *иже*, А. Драгосављевић га назива *ДВОГЛАСНИМ* или *ДВОЛИЧНИМ СЛОВОМ* (Драг., 30), одн. поимениченим придевом *ДВОГЛАСНО* (Драг., 38), због двоструке гласовне реализације које је оно могло имати. Наведена термилошка синтагма синонимна је Мркаљевој вишечланом термилошкој јединици *ДВОЗВУЧНО ПИСМЕ*. Насупрот њему, слово коме одговара једна фонема аутор одређује као *ЈЕДНОГЛАСНО* (Драг., 30).

Да је и А. Драгосављевић успостављао јасно разлику између звука и гласа, с једне стране, и знака, одн. слова, с друге стране, сведочи његова језикословна терминологија. Графему *јери* овај аутор је описао као *ДВОСЛОЖНО СЛОВО* (Драг., 38), имајући у виду са се састоји од два знака, а њену говорну реализацију означио је као *ДВОСЛОЖНИ ГЛАС* (Драг., 38).

Јерови су и код А. Драгосављевића дефинисани термилошком синтагмом *БЕЗГЛАСНА*, одн. *НЕМА СЛОВА* (Драг., 39), а на једном месту их назива и *МУТНИМ ПОЛУГЛАСНИЦИМА* (Драг., 35). Насупрот њима, остала слова у азбуци одређује као *УСНЕНА ГЛАСНА СЛОВА* (Драг., 35) управо због њиховог јасног изговора.

¹⁵⁶ У савременој лингвистичкој терминологији термин *гласник* има нешто друкчије значење – њиме се именује 'сугласник који се по извесним особинама приближава самогласницима, сонант' (исп. РСАНУ, под *гласник* (5а)).

3.3.10. У трећем, последњем делу својих полемичких расправа „Утукъ III. Єзыкословный. О єзыку и правопису србскомъ”¹⁵⁷ из 1846. године, Ј. Хаџић прави разлику између изговора гласова и њихових писаних знакова, те тако поред дотад уобичајене термилошке синтагме *САМОГЛАСНО СЛОВО* и поимениченог придева *САМОГЛАСНО* (Хаџ. 4, 1011), за њихове гласовне реализације користи изведеницу *САМОГЛАСНИЦЕ* (Хаџ. 4, 989).¹⁵⁸ У РЈАЗУ нема потврде за овај термин, те би се он могао сматрати Хаџићевом термилошком иновацијом. Према истом принципу, поред вишечлане термилошке јединице *СЛОЖЕНА СЛОВА*, којом су се именовали словни знаци за дифтонге, Ј. Хаџић ствара и термин *ДВОГЛАСНИЦЕ* (Хаџ. 4, 990). Поред наведених облика, он употребљава и поименичени придев *СОГЛАСНА* (Хаџ. 4, 1011), док о *ПОЛУГЛАСНИМ СЛОВИМА*¹⁵⁹ говори када критикује Вуков рад (Хаџ. 4, 997).

И овај аутор танко јер назива *ЗНАКОМ УМЕКШАТЕЛНИМ*, али истиче да се некада за умекшавање користио *СЛИВАТЕЛНИ ЗНАК <i>* (Хаџ. 4, 1011), који је, у комбинацији са *СОГЛАСНИМА*, у изговору именован као *СЛИВЕНИ ГЛАС* или *СЛИВАТЕЛНИ ГЛАСИЋ* (Хаџ. 4, 1011).

Критикујући Вуков фонолошки правопис, Ј. Хаџић у свом „Утуку III” наводи: „Вукъ є іоштъ у Грамматици своіой год. 1818. поредъ Рѣчника стр. XXX. поставіо за писанѣ полугласны слова’ тай основъ, да како годъ што се *тврдо слово* предъ *меканымъ* не може изговорити као тврдо, но се преліє у сродно себи *мекше*, и обратно, тако исто валя то и претворено написати, неотрећи ни мало на коренитость нѣгову, тако да предъ *меканымъ* словима свима валя ’б’ (буки) претворити у ’п’, *з* у *к*, *д* – *т*, *ђ* – *ћ*, *ж* – *ш*, *з* – *с*, *и* – *ч*, и обратно.” (Хаџ. 4, 997).

Из наведеног одломка јасно је да је термилошке синтагме *МЕКАНО СЛОВО*, *ТВРДО СЛОВО* и *ПОЛУГЛАСНО СЛОВО* Ј. Хаџић преузео од Вука. Ипак, Љ. Суботић с правом запажа да синтагма *МЕКАНО СЛОВО* код Ј. Хаџића означава *безвучни сугласник*,

¹⁵⁷ У даљем тексту – „Утук III”.

¹⁵⁸ РСАНУ бележи да Ј. Хаџић у једном делу из 1858. употребљава и термин *гласница* у значењу ’самогласник, вокал’ (исп. РСАНУ, под *гласница* (3)).

¹⁵⁹ У раду о Хаџићевој граматичкој терминологији, Љ. Суботић напомиње да је овај велики Вуков противник у једном чланку из 1864. године термилошку синтагму *ПОЛУГЛАСНО СЛОВО* заменио кованицом *СВГЛАСНИЦА* (Суботић 1984а: 48), вероватно по угледу на облик *ДВОГЛАСНИЦА*, којим је именовано дифтонг.

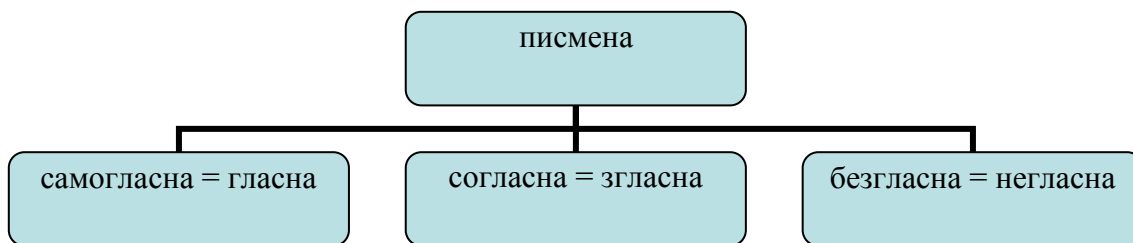
а *ТВРДО СЛОВО – звучни* (Суботић 1984а: 49).¹⁶⁰ Дакле, наведене Хаџићеве термилошке синтагме имају супротно значење у односу на оно које је посведочено у Вуковим делима.

3.3.11. У „Писмима Платону Атанацковићу” С. Текелија употребљава три термилошке синтагме: *САМОГЛАСНО СЛОВО* (Тек., 137) – подразумевало је знак којим се бележио самогласник, *СЛОВО БЕЗГЛАСНО* (Тек., 138) односило се на јерове, и *ДВОЈЕГЛАСНО СЛОВО* (Тек., 137), одн. знак за дифтонг, док се код В. Лазића јавља једино поименичени придев *САМОГЛАСНО* (Лаз., 800).

Занимљиво је уочити термине које у чланку „Филологичный погледь” користи В. Радишић. Он за слова којима се бележе самогласници употребљава руску одн. рускословенску термилошку синтагму *ЈАСНОГЛАСНА ПИСМЕНА*, док она којима се бележе сугласници назива *ТАВНОГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА* (Рад., 814). Радишићева терминологија може се упоредити са Миловановљевом, који је вокале називао *ЈАСНОГЛАСНИЦИМА*, а сугласнике *НЕЈАСНОГЛАСНИЦИМА* или *ПОДМУКЛОГЛАСНИЦИМА*.

3.3.12. У чланку „Нешто о сербској азбуки” Ј. Суботић *ПИСМЕНА* дели на *САМОГЛАСНА* или *ГЛАСНА*, с једне стране, док с друге издваја термилошке синтагме – *СОГЛАСНА* или *ЗГЛАСНА ПИСМЕНА*, и она која су уведена „за не-гласове” – *БЕЗГЛАСНА* или *НЕГЛАСНА ПИСМЕНА* (Суб. 1, 1).

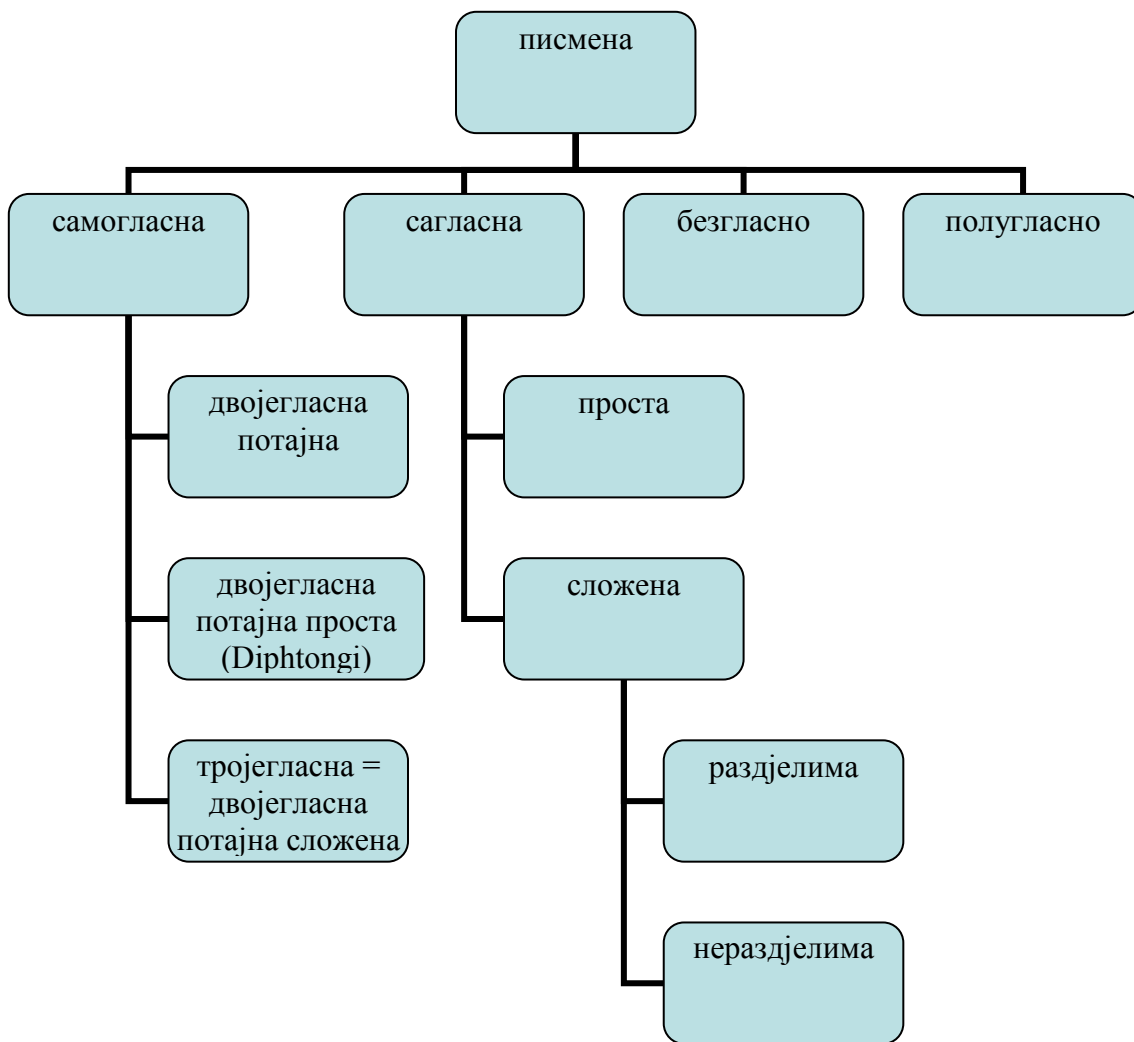
¹⁶⁰ Анализирајући Хаџићеву терминологију, ауторка је као синонимну синтагму *ТВРДО СЛОВО* представила термилошку синтагму *ПОЛУГЛАСНО СЛОВО* (Суботић 1984а: 49). Из наведеног одломка Хаџићевог „Утука III” чини се да је његово значење поменуте синтагме равно Вуковом, односно да подразумева знаке којима су се бележили сугласници. Стога се *МЕКАНА* и *ТВРДА СЛОВА* у Хаџићевим делима, као и у Вуковим, могу сматрати врстом *ПОЛУГЛАСНИХ*.

Дијаграм 24: Подела *писмена* Ј. Суботића (1839)

У истом тексту јављају се и поименичени придеви *САМОГЛАСНО* (Суб. 1, 4) и *СОГЛАСНО* (Суб. 1, 7), али и интернационализам грчког порекла *ДИФТОНГ*, највероватније преузет од Вука, уз који као контактни синоним наводи посрбицу *ДВОГЛАСНО* (Суб. 1, 7).

3.3.13. У граматичари Ј. Поповића забележен је инвентар од 38 *АЗБУЧНИХ ПИСМЕНА*. Овај граматичар је преузео и донекле модификовао Мразовићеву и Видаковићеву класификацију.

Дијаграм 25: Подела *писмена* Ј. Поповића (1843)

Поповић је најпре *ПИСМЕНА* поделио на *САМОГЛАСНА* и *САГЛАСНА* (Поп. Ј., 1), посрбивши руски одн. рускословенски префикс *со-* у Видаковићевом термину *СОГЛАСНА ПИСМЕНА*. Затим је издвојио *БЕЗГЛАСНО ПИСМЕ*, одн. дебело јер, док је танко јер именовao као *ПОЛУГЛАСНО ПИСМЕ*, истакавши његову функцију умекшавања, по угледу на М. Видаковића (Поп. Ј., 2).

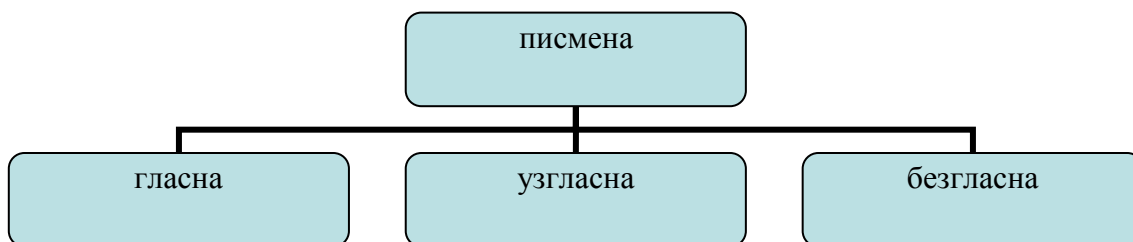
Поповићева класификација *САМОГЛАСНИХ ПИСМЕНА* донекле се разликује од Видаковићеве. Он издваја: *ДВОЈЕГЛАСНА ПОТАЈНА ПИСМЕНА* (нпр. <ѿ>, <ѣ>, <ја>), *ДВОЈЕГЛАСНА ПРОСТА ПИСМЕНА*, уз које наводи контактни синоним из грчког језика – *DIPTONGI* и дефинише их као спој двају *САМОГЛАСНИХ ПИСМЕНА* (нпр. <ај>, <еј>, <ој>, <иј>).

<ій>¹⁶¹ и *ДВОЈЕГЛАСНА ПОТАЈНА СЛОЖЕНА ПИСМЕНА*, које описује још и придевом *ТРОЈЕГЛАСНА* (нпр. <ђй>, <сй>, <яй>)¹⁶² (Поп. Ј., 2).

САГЛАСНА ПИСМЕНА Ј. Поповић је поделио по угледу на Мразовићеву класификацију. Дакле, разделио их је најпре на *ПРОСТА* (нпр. <б>, <в>, <г>) и *СЛОЖЕНА* (<бл>, <ст>, <нн>), а затим *СЛОЖЕНА* дели на *РАЗДЈЕЛИМА* и *НЕРАЗДЈЕЛИМА* (Поп. Ј., 2).

3.3.14. Поименичени придев *САМОГЛАСНО* употребљен је у језикословном чланку Е. Јовановића из 1845. године (Јов. 3, 930).

3.3.15. Азбучни инвентар у *Србској граматици* (1847) И. Захаријевића садржи 35 *ПИСМЕНА*. Она су најпре подељена на *МАЛА ГРАЂАНСКА* и *ВЕЛИКА ГРАЂАНСКА ПИСМЕНА* (Зах. 1, 2).

Дијаграм 26: Подела *писмена* И. Захаријевића (1847)

Класификација И. Захаријевића одговара Милаковићевој подели, који се пак угледао на М. Смотричког и М. Ломоносова. *ГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА* названа су она која „дају јасан глас, праве слоге и речи”, док се уместо Милаковићеве руске одн. рускословенске термилошке синтагме *СОГЛАСНА ПИСМЕНА* јавља вишечлана термилошка јединица *УЗГЛАСНА ПИСМЕНА*¹⁶³ (Зах. 1, 2). И овај језикословац јерове

¹⁶¹ Иако Ј. Поповић то не истиче, из примера које наводи запажа се да је друго *САМОГЛАСНО ПИСМЕ* увек <й>.

¹⁶² Из приложених примера уочава се да су *ТРОЈЕГЛАСНА ПИСМЕНА* сложена од *ДВОЈЕГЛАСНИХ ПОТАЈНИХ ПИСМЕНА* и *кратког и*.

¹⁶³ Термин је највероватније настао према синтагми *гласна писмена*, додавањем префикса *уз-*.

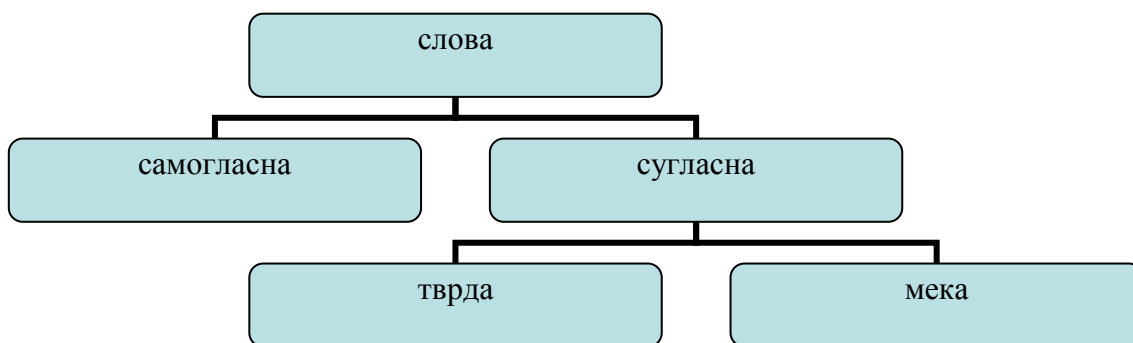
означава као *БЕЗГЛАСНА ПИСМЕНА*, истакавши три њихове особине: не дају глас, означавају род и умекшавају *ПИСМЕНА* (последња особина односи се само на танко јер) (Зах. 1, 3).

3.3.16. У *Рату за српски језик и правопис* (1847) Ћ. Даничић полази од става да се *ПИСМЕНИМ* или *МРТВИЈЕМ ЗНАЦИМА* бележе *ГОВОРНИ* или *ЖИВИ ГЛАСОВИ* (Дан. 2, 6). Те знаке представљају *САМОГЛАСНА* и *СУГЛАСНА СЛОВА*, за које користи и поименичене придеве *САМОГЛАСНО* и *СУГЛАСНО* (Дан. 2, 6–7).

Полемишући са Ј. Хаџићем и подржавајући Вука у начину на који Срби треба да пишу, Ћ. Даничић у једној фусноти помиње *ТВРДА* и *МЕКАНА СЛОВА* (Дан. 2, 24, у фусноти). Ову класификацију, у којој савремена фонетика користи термине *звучни* и *безвучни сугласници*, Ћ. Даничић је детаљније описао у *Малој српској граматици*, три године касније.

Попут већине својих претходника, он јерове описује као *БЕЗГЛАСНЕ* (Дан. 2, 7), али, за разлику од њих, за танко јер истиче да је некада представљало *ЗНАК УМЕКШАВАЊА* у нашем језику (Дан. 2, 14, у фусноти) и да је оно данас задржано у руском и пољском, али не и у српском, који нема *УМЕКШАНА СЛОВА* (Дан. 2, 19).

И у *Малој српској граматици* Ћ. Даничић је слова српске азбуке поделио на *САМОГЛАСНА* и *СУГЛАСНА* (Дан. 3, 1).

Дијаграм 27: Подела *слова* Ћ. Даничића (1850)

Ђ. Даничић истиче да *слово* <р> понекад може бити *САМОГЛАСНО* и да му у писању претходи знак <ъ> који „нема гласа”, али служи да обележи самогласничку функцију *слова* <р> (Дан. 3, 1).

У *Рату за српски језик и правопис* Ђ. Даничић помиње *ТВРДА* и *МЕКАНА СЛОВА*, а ови термини одговарају савременој класификацији на *звучне* и *беззвучне сугласнике*: „Сами и говорите и пишете пчела, а ту вам је и *мекано п* само по спољашњему претварању постало од *тврдога б*, какогод и Српче, ропче, какогод и Српски, врапци, копци и.т.д.” (Дан. 2, 28).

Не помињући Вуково име, у жељи да га не дискредитује, иако се са њим не слаже у погледу садржаја поменутих термина, Ђ. Даничић дискретно, у фусноти, наводи: „Мени је *б*, *г* и.т.д. *тврдо слово*, а *п*, *к*, и.т.д. *мекано*” (Дан. 2, 28, у фусноти). Дакле, Даничићев термилошки апарат овде појмовно одговара Хаџићевом.

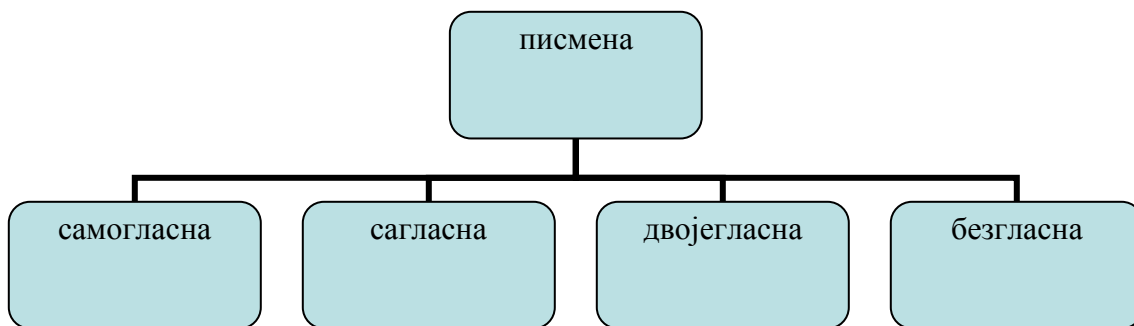
Три године касније, у *Малој српској граматици*, Ђ. Даничић је из *СУГЛАСНИХ СЛОВА* издвојио *ТВРДА* (<б>, <г>, <д>, <ђ>, <ж>, <з> и <ц>) и *МЕКА/МЕКАНА* (<п>, <к>, <т>, <ћ>, <ш>, <с>, <ч>, <ф>, <х> и <џ>) (Дан. 3, 1).

Даничићев *Нови српски буквар* из 1854. године доноси поделу *слова* на *РУКОПИСНА* и *КУРЗИВНА* (Дан. 4, 8). Други придев је латинског порекла и подразумева *слова* ’која су косо штампана’.

У монографији *Историја облика*¹⁶⁴ (1874) Ђ. Даничић помиње *ГРЛЕНЕ ГЛАСОВЕ* (Дан. 7, 53). У питању су гласови који се артикулишу у задњем делу усне дупље, уз учешће меког непца, а које савремена фонетика назива *ЗАДЊОНЕПЧАНИМ СУГЛАСНИЦИМА*. Као синониман овој термилошкој синтагми јавља се и латинизам *ГУТУРАЛ* (Дан. 7, 23).

3.3.17. Сва *ПИСМЕНА* К. Цукић је у свом уџбенику *Србска грамика за основне србске школе* (1850) поделио на *САМОГЛАСНА*, *САГЛАСНА*, *ДВОЈЕГЛАСНА* и *БЕЗГЛАСНА* (Цук., 3–4).

¹⁶⁴ О значају Даничићеве *Историје облика* за српску науку исп. радове С. Вукомановића (1981) и Б. Ћорића (2009: 149–154).

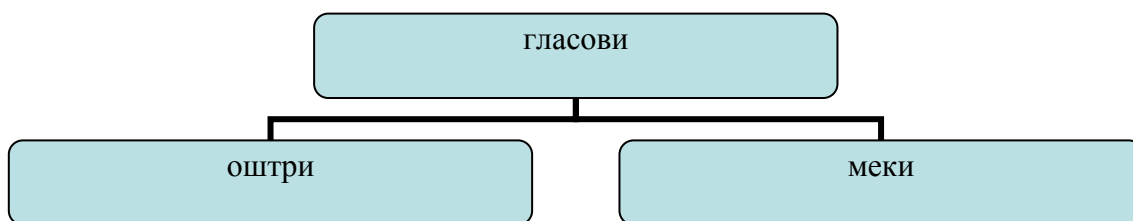

Дијаграм 28а: Подела *писмена* К. Цукића (1850)

Овај аутор задржава руски одн. рускословенски лик термилошке синтагме *ДВОЈЕГЛАСНА ПИСМЕНА* и под њоме подразумева *ПИСМЕНА* која су „час сагласна, час самогласна”, односно <i>i</i> и <p> (нпр. *іоште* : *Србинъ*, *гробъ* : *твердъ*). Дакле, К. Цукић је први језикословац из ексерпираног корпуса који је наведеној термилошкој синтагми приписао значење ’који може имати и самогласничку и сугласничку функцију’.

Говорећи о јеровима као о *БЕЗГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА*, К. Цукић напомиње да они немају гласовну реализацију, већ се додају *САГЛАСНОМ ПИСМЕНУ* као *МЕКИ* или *ОШТРИ ЗНАК* (Цук., 4).

Он затим *ГЛАСОВЕ* дели на *ОШТРЕ* и *МЕКЕ* (Цук., 5). Из примера које наводи запажа се да у *ОШТРЕ* убраја оне који се у савременој фонетско-фонолошкој терминологији називају *предњонепчаним* сугласницима, али и гласовне реализације *ПИСМЕНА* <я>, <е>, <ѣ>, <ю>, одн. *ДВОЈЕГЛАСНИХ ПИСМЕНА* чији је први гласовни елемент глас /j/, док све остале назива *МЕКИМ*.

Дијаграм 28б: Подела *гласова* К. Цукића (1850)

Он даље наводи да постоје *СРОДНИ* гласови (нпр. /д/ и /ђ/, /т/ и /ћ/, /л/ и /љ/, /о/ и /л/), уз објашњење: „Они се зато сродни зову, ерѣ се често заменяюу н. п. тврдь, тврђій; жуть, жућій; белый, бельій [...] пепео, пепела” (Цук., 5). *СРОДНИ* су, дакле, они парови гласова који учествују у различитим гласовним алтернацијама.

3.3.18. У Стејићевом правопису из 1852. запажа се појмовно-терминолошка диференцијација назива којима овај аутор именује *ПИСМЕНА* и њихове гласовне реализације. Он за вокале употребљава термине *ГЛАСНИЦИ* (Стеј. 1, 8) и *САМОГЛАСНИЦИ* (Стеј. 1, 9; Стеј. 2, 12), а за њихове писане знаке користи терминолошке синтагме *ГЛАСНА ПИСМЕНА* (Стеј. 1, 6), одн. *САМОГЛАСНА ПИСМЕНА* (Стеј. 1, 9). По истом моделу дифтонге назива *ДВОГЛАСНИЦИМА* (Стеј. 1, 4), а слова којима се они бележе *ДВОГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА* (Стеј. 1, 6). У овом делу посведочен је и термин *СУГЛАСНИК* (Стеј. 1, 8). Дакле, у анализираној грађи, термини *САМОГЛАСНИК* и *СУГЛАСНИК* први пут се код Ј. Стејића 1852. године јављају у заједно, и то у значењу које имају у савременој лингвистици.

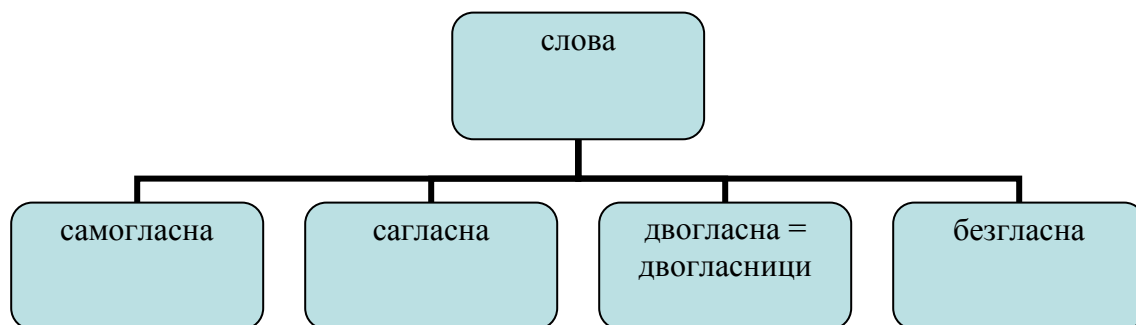
Требало би напоменути и то да је кратко и, тј. њ, Ј. Стејић назвао *ПОЛУГЛАСНИМ ПИСМОМ* (Стеј. 1, 8): „ѡ. – Ово се полугласно писмо, осимъ съ *i* и *ы* као *ій* и *ый* [...] пише іоштѣ после *а, я, е, о, у, ю, ѣ*, где се *и* с овимъ гласовима сливено изговара” (Стеј. 1, 8), а фонема /ѣ/ *СЛИВЕНИМ ГЛАСОМ* (Стеј. 1, 7): „ѣ. – Ово се писмо пише: [...] после други сугласника у корену и на крају рѣчій, где се сливений гласъ одъ *и* и *е* чуе, место писмена *ѣ* или *іѣ*” (Стеј. 1, 7).

3.3.19. Исте године кад и Ј. Стејић, свој правопис је објавио и Д. Тирол, али његови термини одговарају Вуковим из 1818. године. Наиме, Д. Тирол је знаке којима се бележе сугласници означио терминолошком синтагмом *ПОЛУГЛАСНА ПИСМЕНА* (Тир., 5), а оне којима се бележе вокали вишечланом терминолошком синтагмом *САМОГЛАСНА ПИСМЕНА* (Тир., 6). Он напоредо користи и поименичене придеве *ПОЛУГЛАСНО* и *САМОГЛАСНО* (Тир., 7), а као синонимна другом облику јавља се и форма *ГЛАСНО* (Тир., 6). Попут већине својих претходника који су се залагали за

стару, славеносрпску ортографију, и овај аутор јерове назива *БЕЗГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА*, одн. поимениченим придевом *БЕЗГЛАСНО* (Тир., 9).

Уместо Мразовићеве термилошке синтагме *УСУГУБЛЕНАЈА ПИСМЕНА* Д. Тирол користи посрбљену вишечлану термилошку синтагму *УДВОЈЕНА ПИСМЕНА* (Тир., 14), а уместо *НЕРАЗД(Ј)ЕЛИМИХ ПИСМЕНА* користи синониме *СПОЈЕНА* или *СЛИВЕНА ПИСМЕНА* (Тир., 16).

3.3.20. *Србска граматика за ниже гимнасијалне класе* П. Нинковића (1856) доноси нове термилошке занимљивости. Аутор у предговору употребљава термин *САГЛАСНИК*, али и поименичене придеве *САМОГЛАСНО* и *САГЛАСНО*, док за /р/ каже да је *ПОЛУГЛАСНО* (Нинк. 4, V, предговор).

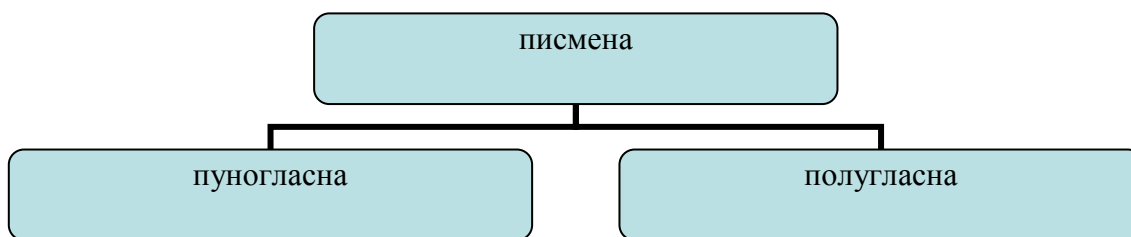

Дијаграм 29: Подела *слова* П. Нинковића (1856)

У првом поглављу, које је насловљено описном конструкцијом „Говорни звуци и слова”, слова су прво подељена на *ВЕЛИКА* и *МАЛА*, а затим на *САМОГЛАСНА*, *САГЛАСНА*, *ДВОГЛАСНА* и *БЕЗГЛАСНА* (Нинк. 4, 2). Осим посрбљавања руске одн. рускословенске терминологије, код П. Нинковића приметно је још неколико особености. За разлику од досад поменутих језикословаца, који су термин *ДВОЈЕГЛАСНА/ДВОГЛАСНА ПИСМЕНА* одређивали као подврсту *САМОГЛАСНИХ*, П. Нинковић из издваја у засебну врсту, напоредну са *САМОГЛАСНИМ*, *САГЛАСНИМ* и

БЕЗГЛАСНИМ СЛОВИМА. Поред термилошке синтагме *ДВОГЛАСНА СЛОВА*, овај аутор употребљава као семантички конкурентан облик и термин *ДВОГЛАСНИК* (Нинк. 4, 2), добијен највероватније фонолошким алтернацијама од Мркаљевог термина *ДВОЈЕГЛАСНИК*. Такође треба истаћи да подела слова на *ПРОСТА* и *СЛОЖЕНА* код овог аутора представља засебну класификацију, у којој истиче да су проста *САМОГЛАСНА* <a>, <e>, <i>, <i>, <o>, <y> и сва *САГЛАСНА*, док сложена чине само *САМОГЛАСНА* <я>, <е>, <ѣ>, <ю> и <ы> (Нинк. 4, 2). Нинковић је, попут већине аутора, јерове је назвао *БЕЗГЛАСНИМ СЛОВИМА*, а танко јер описује придевом *УМЕКШАВАЈУЋЕ* (Нинк. 4, 3).

3.3.21. Термилошке иновације запажене су и у граматици Ј. Илића. У њој се наводи да „азбука Срба источне вере” има 30 *ПИСМЕНА*, која дели на *ПУНОГЛАСНА* и *ПОЛУГЛАСНА* (Ил., 7).

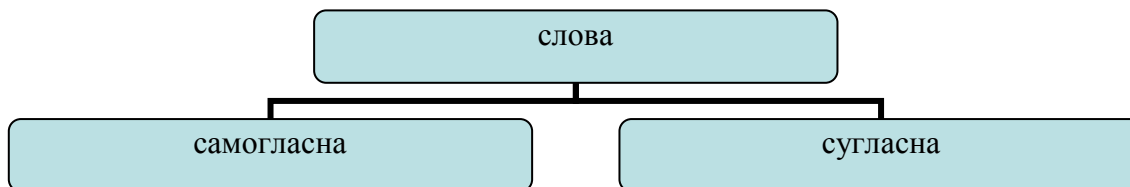
Дијаграм 30: Подела *писмена* Ј. Илића (1860)

Према Ј. Илићу, *ПУНОГЛАСНА ПИСМЕНА* су она која „имају потпуни глас, и чине слог”, а сва остала зову се *ПОЛУГЛАСНА*.

У одељку о *ПРЕТВАРАЊУ ПИСМЕНА*, одн. о гласовним променама, овај аутор помиње и *МЕКАНА ПИСМЕНА* (<ђ>, <ћ>, <њ> и <љ>), која настају стапањем јоте са *ПИСМЕНИМА* <д>, <т>, <н> и <л>.

3.3.22. Руска одн. рускословенска термилошка синтагма *САМОГЛАСНО ПИСМЕ* посведочена је и код Ј. Михајловића 1863. године (Мих., 145).

3.3.23. *Мала србска граматика за основне србске школе* непознатих аутора представља класификацију слова „по гласу или звуку” на *САМОГЛАСНА* и *СУГЛАСНА* (МСГ, 3).

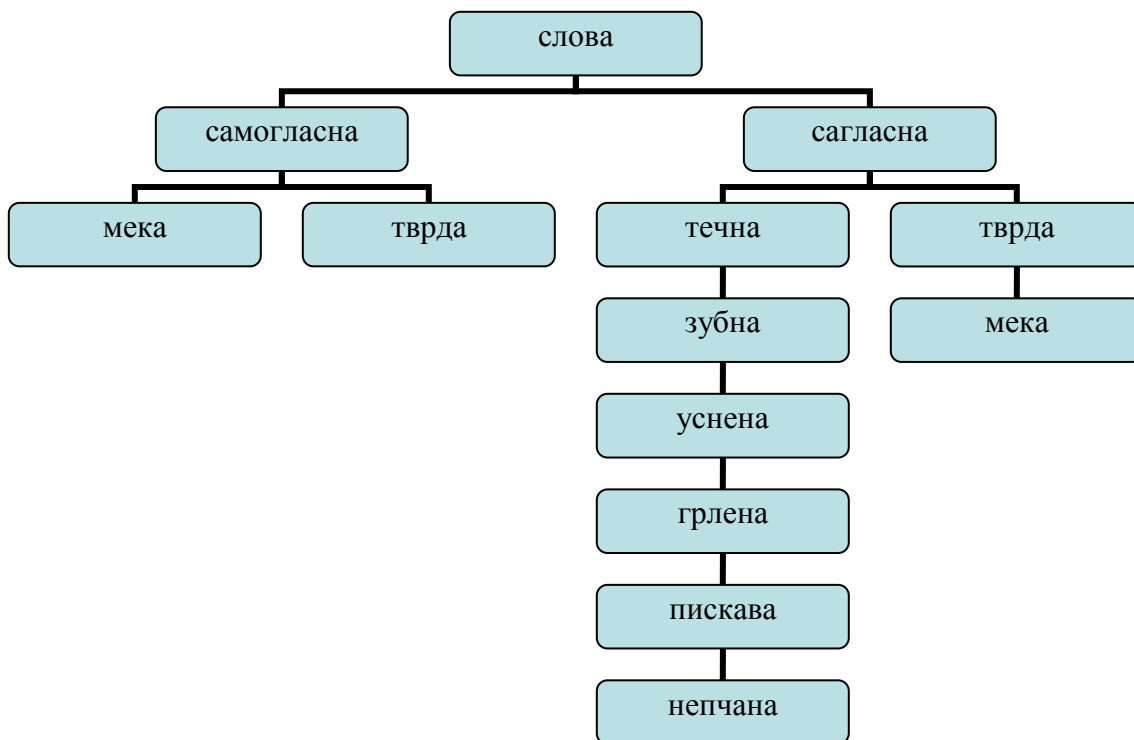

Дијаграм 31: Подела слова у *Малој србској граматици* (1866)

О јеровима се говори као и *БЕЗГЛАСНИМ СЛОВИМА*, одн. о словима која се пишу, али се не изговарају. Придевом *БЕЗГЛАСНО* аутори описују и *кратко и* које се нађе иза слова <i>, а испред <ы> (МСГ, 4).

У овој граматици истакнута је и самогласничка функција *СЛОВА* <р>, које се назива *СУГЛАСНИМ Р* (МСГ, 4).

3.3.24. Детаљнији и исцрпнију класификацију слова понудио је у првом делу своје граматике из 1863. године Ј. Бошковић. Он је пошао од основне поделе на *САМОГЛАСНА* и *СУГЛАСНА СЛОВА*, која је посведочена код већине српских језикословаца у 19. веку (Бошк. 1, 5), а употребљавао је и поименичене придеве *САМОГЛАСНО* (Бошк. 1, 9; Бошк. 4, 84) и *СУГЛАСНО* (Бошк. 4, 130; Бошк. 5, 14).

Дијаграм 32а: Подела *слова* Ј. Бошковића (1863)

Бошковић је истакао да *САМОГЛАСНИХ СЛОВА* има шест и класификовао их је на *МЕКА* (<и>, <е>) и *ТВРДА* (<а>, <о>, <у>, <р>) (Бошк. 1, 5). Ова подела одговара савременој класификацији на *вокале предњег реда* и *вокале задњег реда*, с тим што је Ј. Бошковић у инвентар укључио и *САМОГЛАСНО Р*.

Аутор затим представља две класификације *САГЛАСНИХ СЛОВА*. Прва одговара подели сугласника према месту и начину творбе (изговора), која је актуелна у модерној лингвистици, а код Бошковића она изгледа овако: *ТЕЧНА* (<л>, <н>, <р>), *ЗУБНА* (<д>, <т>), *УСНЕНА* (<б>, <п>, <в>, <ф>, <м>), *ГРЛЕНА* (<г>, <к>, <х>), *ПИСКАВА* (<з>, <ц>, <с>) и *НЕПЧАНА* (<ж>, <ш>, <џ>, <ч>, <ј>, <љ>, <њ>, <ћ>, <ђ>) (Бошк. 1, 5). Гласови које је Бошковић именовано као *ТЕЧНА САГЛАСНА СЛОВА*¹⁶⁵ данас се називају *надзубним* или *алвеоларним сонантима*; савремена термилошка синтагма *зубни*

¹⁶⁵ Придев *ТЕЧНИ* највероватније представља калк према латинском облику *liquidus*. *Ликвида* је 'ликвидни, текући сугласник' (Симеон 1969, под *ликвида*).

или *дентални сугласници* обухвата Бошковићева *ЗУБНА*, али и *ПИСКАВА*¹⁶⁶ *САГЛАСНА СЛОВА*; *УСНЕНА САГЛАСНА СЛОВА* и данас се називају *усненим* или *лабијалним*; Бошковићева *ГРЛЕНА СЛОВА* постала су *задњонепчани* или *веларни сугласници*, а *НЕПЧАНА* – *предњонепчани сугласници*. Заправо, у савременој фонетици се под *непчаним* подразумевају и *предњонепчани* и *задњонепчани сугласници*. Терминолошке синтагме *ГРЛЕНИ*, *ПИСКАВИ* и *НЕПЧАНИ ГЛАСОВИ* јављају се у Бошковићевим *Скупљеним списима I* (1887), приликом описа „закона у језику”, односно гласовних промена, и то палатализације и сибиларизације (Бошк. 4, 87).

Описујући шта је „поправљено новим правописом у световној буквици”, Ј. Бошковић у првом делу граматике, између осталог, наводи и то да *СЛОВА БЕЗ ГЛАСА*, под којима подразумева јерове, више нису у употреби (Бошк. 1, 4). Међутим, након представљене класификације *САГЛАСНИХ СЛОВА*, он напомиње да постоји још једно слово, за које у говору нема гласа, а то је <ъ>. Оно се бележи само као ознака самогласничке функције *СЛОВА* <р>, о чему је писао и Ђ. Даничић.

Од Ђ. Даничића Ј. Бошковић је преузео и поделу слова на *ТВРДА* и *МЕКА*, односно – савременом терминологијом представљено – поделу сугласника по звучности (Бошк. 1, 5).

У *Скупљеним списима I* Ј. Бошковић полази од класификације *САМОГЛАСНИКА* и *СУГЛАСНИКА* (Бошк. 4, 238) из грчких и латинских граматика и том приликом служи се контактном синонимијом. Само при првом навођењу интернационализам има првенство, а посрбица је забележена у заградама. Она даље у тексту најчешће постаје доминантна – или је једина у употреби, или се јавља као примарна, са термином интернационалног порекла у заградама. Тако Ј. Бошковић истиче да се у грчком и латинском сви сугласници „по својој врсти” деле на „*MUTÆ* (*МУКЛЕ*) и *SEMIVOCALIS* (*TÖNENDE*, *ГЛАСЧЕ* или *ЈАСЧЕ*)”. У *ГЛАСЧЕ* (*ЈАСЧЕ*), напомиње даље аутор, спадају: „*LIQUIDÆ*, *ТЕЧНО*; *NASALES*, *НОСНО*; и *SIBILANS*, *ПИСКАВО*” (Бошк. 4, 238). Сви остали сугласници спадају у *МУКЛЕ*, који се гранају на: *TENUES* (*ТАНКЕ*, *ТАНКОГЛАСЧЕ*), *MEDIAE* (*СРЕДЊЕ*) или „*CRASSÆ*” (*ДЕБЕЛЕ*, *ДЕБЕЛОГЛАСЧЕ*) и *ASPIRATÆ* (*ЗАДАХНУТЕ*). Осећајући да

¹⁶⁶ Придев *ПИСКАВ* може се тумачити као калк према латинском облику *sibilans*. *Сибиланти* су ‘пискави сугласници’ (Симеон 1969, под *сибилант*).

употребљена терминологија, поред наведених домаћих еквивалената, може представљати проблем читаоцима, Ј. Бошковић покушава да појасни значење појединих термина: „’Средњи’ се зову с тога, што су стављени у *среду* између *танких* и оних *са дахом* [...] *Tenuis* значи *танки, танкогласни, благи (lenes)*” (Бошк. 4, 239).

Аутор затим прелази на стање у српском језику. Најпре напомиње да се сви гласови деле на *МЕКЕ* и *ТВРДЕ*: „Од *самогласних* је *меко е и и*, а остала су *тврда*. А од *сугласних* су *мека* сва непчана: *ј* (и њиме умекшана) *љ, њ, ћ, ђ, ш, ж, ч, џ*, – сва остала су *тврда*” (Бошк. 4, 239). Затим прави паралелу између грчке и српске поделе сугласника, истакавши неуједначеност терминологије у српским граматицама: „Једни танкогласнике *к т п* зову *мекима* а други *тврдима*; једни опет [...] *дебелогласнике г д б* зову *тврдима* а други *мекима*. Даничићу су они први гласови *меки*, а ови последњи *тврди*” (Бошк. 4, 239). Термини *ТАНКОГЛАСНИК* и *ДЕБЕЛОГЛАСНИК* нису потврђени ни у РЈАЗУ ни у РСАНУ. Највероватније их је сковао сам Ј. Бошковић од придева *танкогласно* и *дебелогласно*. Овим облицима у савременој лингвистици одговарају терминолошке синтагме *безвучни* и *звучни сугласник*.

Након што је представио стање у дотадашњој литератури, овај језикословац прелази на сопствену поделу сугласника:

„Дакле, сугласници се деле на *јасне* и *мукле*; а мукли опет (изузимајући *ј*) на *јаче* и *слабије*; на послетку, сугласници се деле на *тврде* и *меке* (јотом умекшане).

Према свем томе предлажем:

1° Да се гласови *л р н* (и *м*) зову *јасници*, а зубни, уснени и грлени сугласници *муклаци* (*liquidæ* и *mutæ*).

2° Да се *tenuis* и *media* зову: сугласници *слични*, (јер *појединоме* гласу одговара *други*, изговорен *истим органом*, као *б* и *п*), од којих су по снази гласа: *б, в, д, г, з, ж, ћ, џ, ч, ѝ, јачи, звучни (tönend)*, а: *п, ф, т, к, с, ш, ћ, х, џ, слабији, тихи (tonlos)* [...]

3° Да се сугласници, који се радо ’претварају један у други’, зову *сродни*, а особито *тврди* сугласници и *меки* (јотом умекшани), који *тврдима* одговарају, као: *г* и *з, г* и *ж; з* и *ж; л* и *љ; д* и *ђ; и* тако даље.” (Бошк. 4, 240–241).

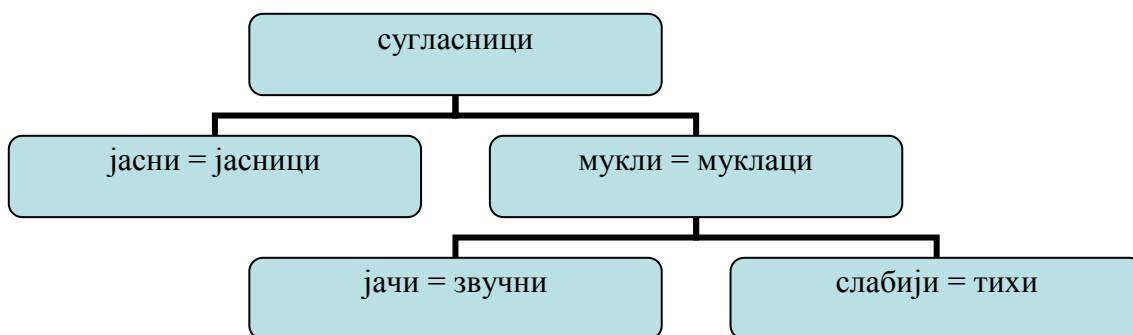
Бошковић је, дакле, 1887. представио нешто другачију поделу сугласника од оне из 1863. године. Под утицајем грчких и латинских граматица, он је све сугласнике најпре класификовао на *ЈАСНЕ* и *МУКЛЕ*. *ЈАСНИМ СУГЛАСНИЦИМА* или *ЈАСНИЦИМА* Ј. Бошковић је означио *ТЕЧНЕ СУГЛАСНИКЕ* (/л/, /р/, /н/) и *УСНЕНО* /м/.

Кованица *ЈАСНИК* није потврђена у РЈАЗУ, док је у РСАНУ квалификована као застарели граматички термин са два значења. Прво значење подразумева 'звучни, сонорни сугласник; звучни глас' и поткрепљено је примерима из Новаковићеве граматике (1902) и Поповићевог српско-немачког речника (1895). Друго значење је описано и као индивидуализам – 'текући ликвидни сугласник, ликвида', а примери који следе управо су из Бошковићевих *Скупљених списа I*. Стога се Ј. Бошковић може сматрати творцем овог језикословног назива.

Термином *МУКЛИ СУГЛАСНИЦИ* одн. *МУКЛАЦИ* Ј. Бошковић је збирно именовао *ЗУБНЕ*, *УСНЕНЕ* и *ГРЛЕНЕ СУГЛАСНИКЕ* и даље их је раслојио на *ЈАЧЕ* и *СЛАБИЈЕ*. Међутим, из примера које наводи запажа се да су се поред *ЗУБНИХ*, *УСНЕНИХ* и *ГРЛЕНИХ СУГЛАСНИКА* овде нашли и *ПИСКАВИ* и већина *НЕПЧАНИХ СУГЛАСНИКА*. РЈАЗУ не бележи граматичко значење кованице *МУКЛАЦ*, а код придева *мукао* једно од значења односи се на *НЕМЕ ГЛАСОВЕ*, одн. полугласнике. У РСАНУ се пак застарели граматички термин *МУКЛАЦ* дефинише као 'беззвучни сугласник, мукли, беззвучни глас уопште' и наводи се пример из Новаковићеве граматике (1902). Код придева *мукао* овај тезаурус бележи два значења – 'који се изговара без треперења гласних жица, беззвучан (о сугласницима)', поткрепљен Новаковићевим примером и потврдом из текста хрватског језикословца В. Пацела (1863), и 'који је неодређене, неизразите артикулације (о редуцираним вокалима, полугласницима), уз које се наводи пример из Бошковићевог језикословног чланка објављеног 1867. године у часопису *Вила*.

Бошковићева подела сугласника на *ЈАСНИКЕ* и *МУКЛАЦЕ*, а затим даље гранање *МУКЛАЦА* на *ЈАЧЕ (ЗВУЧНЕ)* и *СЛАБИЈЕ (ТИХЕ)* представља пионирски подухват класификације сугласничког система. Условно речено, његовим *ЈАСНИЦИМА* могли би одговарати *сонанти* у савременој класификацији. Од укупно осам сонаната у традиционалној фонетици, Ј. Бошковић је међу *ЈАСНИКЕ* сврстао четири *ликвиде*. Он је осетио да је њихов изговор другачији – јаснији и течнији од осталих сугласника, односно да ваздушна струја пролази неометано упркос препрекама које праве поједини делови говорног апарата. Његовом списку недостаје јота и њоме умекшано /љ/ и /њ/, као и спирант /в/, који се нашао међу *ЗВУЧНИМ СУГЛАСНИЦИМА*. Остале сугласнике он назива *МУКЛАЦИМА*, а данашња фонетика их одређује као *шумне*

сугласнике, који се даље гранају на *звучне* и *беззвучне*. Као што је напоменуто, Бошковићевом списку *ЈАЧИХ (ЗВУЧНИХ) СУГЛАСНИКА* са савремене тачке посматрано једино не припада спирант /в/, који се и у савременој фонолошкој литератури сматра тзв. прелазним гласом,¹⁶⁷ док списку *СЛАБИЈИХ (ТИХИХ)* недостаје сугласник /ч/.

Дијаграм 32б: Подела сугласника Ј. Бошковића (1887)

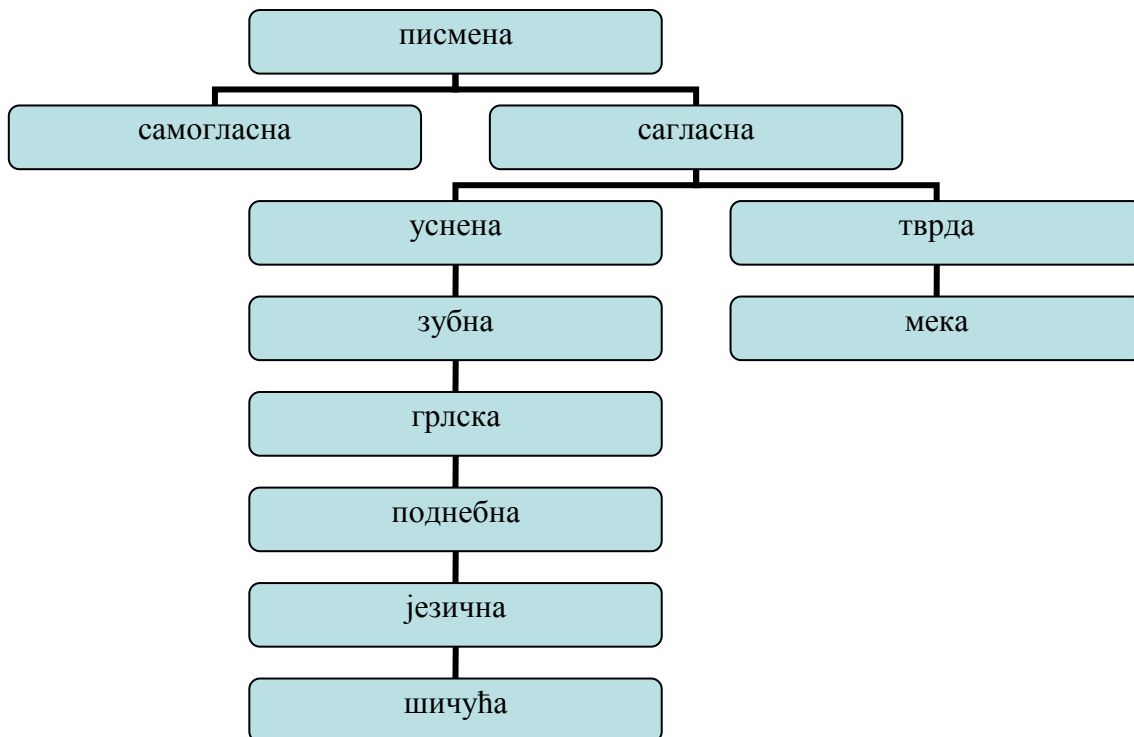
Попут К. Цукића, и Ј. Бошковић говори о *СРОДНИМ СУГЛАСНИЦИМА*, одн. о оним који учествују у сугласничким алтернацијама. Ту разликује *ТВРДЕ* и *МЕКЕ*, одн. јотом умекшане сугласнике.

У Бошковићевим *Скупљеним списима II* (1888) први пут у ексцерпираним корпусу јавља се латинизам *ВОКАЛ* (Бошк. 5, 6). На истој страни, Ј. Бошковић описује *ПОЛУГЛАСНИКЕ*, који су ишчезли из српског језика, и као контактни синоним уз овај термин наводи и облик *СЕМИВОКАЛ* (Бошк. 5, 6), такође латинског порекла.

3.3.24. И у граматичи В. Вујића, објављеној 1867. године, 30 писмена српске азбуке подељено је на пет *САМОГЛАСНИХ* и 25 *СУГЛАСНИХ*, с тим што /р/ у одређеним позицијама може бити *САМОГЛАСНО* (Вуј., 4).

Овај аутор је *СУГЛАСНА ПИСМЕНА* даље поделио према два критеријумима: „по сили изговора” на *ТВРДА* и *МЕКА*, и ова подела у потпуности одговара класификацији из *Мале српске граматике* Ћ. Даничића, одн. савременом фонетском терминологијом речено – подели сугласника по звучности.

¹⁶⁷ Исп. Гудурић 2004; Батас 2008.

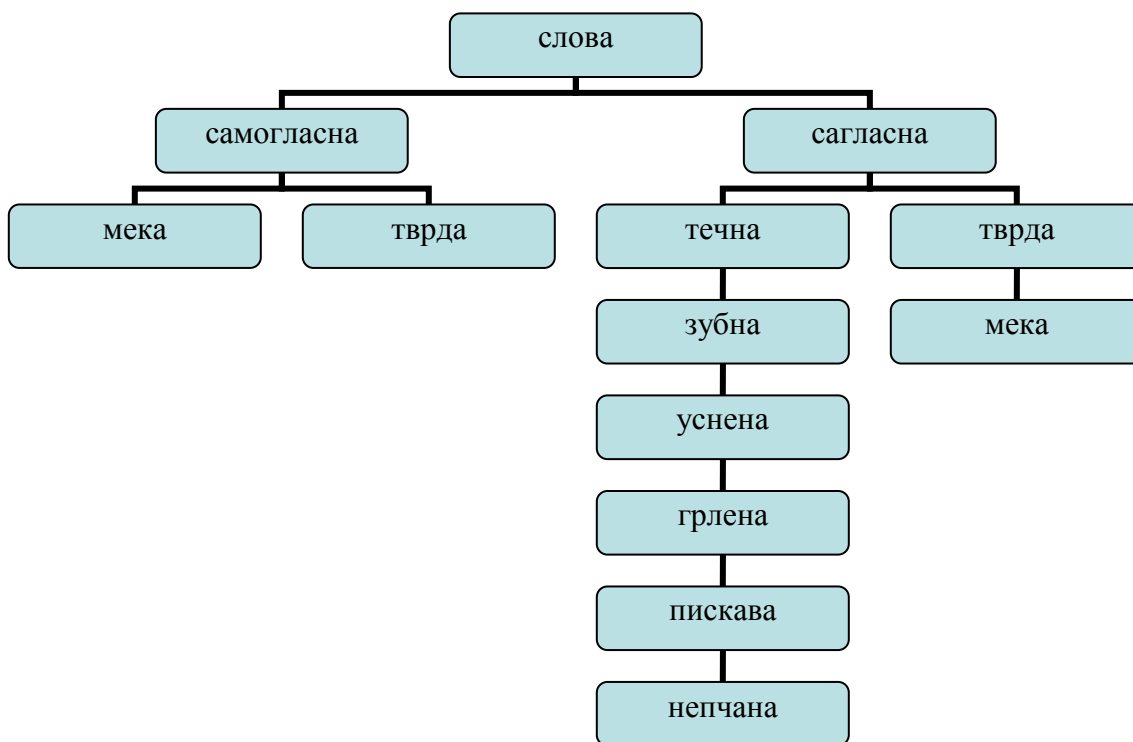
Дијаграм 33: Подела *писмена* В. Вујића (1867)

„Гледајући на говорна оруђа”, В. Вујић *СУГЛАСНА ПИСМЕНА* дели на: *УСНЕНА* (<б>, <п>, <в>, <ф>, <м>), *ЗУБНА* (<д>, <т>), *ГРЛСКА* (<г>, <к>, <х>, <ј>), *ПОДНЕБНА* (<л>, <н>), *ЈЕЗИЧНО* (<р>) и *ШИЧУЋА* (<з>, <с>, <ж>, <ш>, <ч>, <џ>, <ћ>, <џ>, <џ>) (Вуј., 4–5). Из представљене класификације запажа се очигледан утицај Бошковићеве граматике из 1863. године. *УСНЕНА* и *ЗУБНА СУГЛАСНА ПИСМЕНА/СЛОВА* идентична су код обојице аутора. Бошковићева *ГРЛЕНА СЛОВА* В. Вујић је преименовао у *ГРЛСКА ПИСМЕНА*, придодележујући им и јоту, док је Бошковићеву скупину названу *ТЕЧНА* раздвојио на *ПОДНЕБНА* и *ЈЕЗИЧНО ПИСМЕ*, а *ПИСКАВА* и *НЕПЧАНА СЛОВА* спојио је у једну целину, назвавши их *ШИЧУЋИМ*.

ПИСМЕНА <х> у овој класификацији нема јер оно, како аутор наводи, „у источном говору веома слабо се изговара” (Вуј., 5).

3.3.25. Живановићева класификација *СЛОВА* указује на несумњив утицај Ј. Бошковића. Читаво поглавље „Наука о гласовима” из Живановићевог *Извода из српске граматике* (1874) практично је идентично истоименом Бошковићевом поглављу у *Изводу I* (1863). Сва *СЛОВА* су најпре раздељена на *САМОГЛАСНА* и *СУГЛАСНА*, а *САМОГЛАСНА* затим на *МЕКА* и *ТВРДА* (Жив. 2, 5).¹⁶⁸ Једина новина у односу на Бошковићеву граматiku јесте фуснота у којој Ј. Живановић представља поделу *САМОГЛАСНИХ СЛОВА* „по оруђима за говор”, одн. по месту творбе. Тако је, према овоме језикословцу, /а/ *ГРЛЕНО*, /и/ *НЕПЧАНО*, /у/ *УСНЕНО*, /о/ *ГРЛЕНО* и *УСНЕНО*, а /е/ *ГРЛЕНО* и *НЕПЧАНО* (Жив. 2, 5, у фусноти).

Живановић такође описује самогласничку функцију *СЛОВА р*, наводећи да се она означава бележењем *СЛОВА БЕЗ ГЛАСА* (односно танког јер) уз *САМОГЛАСНО Р* (Жив. 2, 5).

Дијаграм 34: Подела *слова* Ј. Живановића (1874)

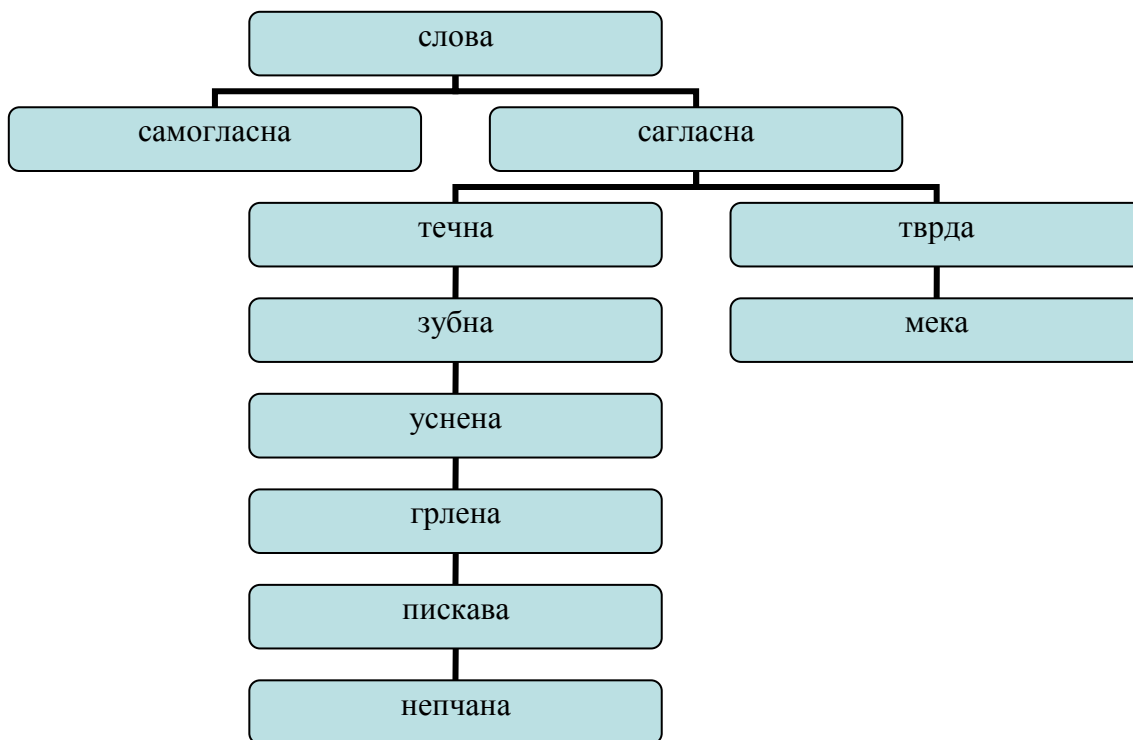
¹⁶⁸ Поред ових терминолошких синтагми, код Ј. Живановића се запажа и употреба поименичених придева *САМОГЛАСНО* и *СУГЛАСНО*.

Подела *СУГЛАСНИХ СЛОВА* такође у потпуности одговара Бошковићевој класификацији из *Извода I*. Најпре је представљена класификација на *ТЕЧНА*, *ЗУБНА*, *УСНЕНА*, *ГРЛЕНА*, *ПИСКАВА* и *НЕПЧАНА СУГЛАСНА СЛОВА*, а затим и подела на *ТВРДА* и *МЕКА СУГЛАСНА СЛОВА* (Жив. 2, 8).¹⁶⁹

Новине у Живановићевој терминологији која се односи на опис гласовног система српског језика запажају се у његовој студији *О српском језику*, објављеној 1888. године. Те новине се пре свега огледају у употреби терминолошких интернационализама. Тако се, поред термина *ВОКАЛ* (Жив. 3, 67), који је запажен и код Ј. Бошковића, јавља и интернационализам латинског порекла *КОНЗОНАНТ* (Жив. 3, 66), а *УСНЕНА СУГЛАСНА СЛОВА* постају *ЛАБИЈАЛНА* (Жив. 3, 235). С друге стране, Ј. Живановић је у овом делу преузео Бошковићев интернационализам латинског порекла *СЕМИВОКАЛ*, предовећи префиксални формант *семи-* у *полу-*: *ПОЛУВОКАЛ* (Жив. 3, 212).

3.3.26. И Ђ. Магарашевић се у потпуности угледао на Ј. Бошковића, те у *Малој српској граматици за српске народне школе* (1883) 30 *СЛОВА* или *ПИСМЕНА* српске азбуке дели на *САМОГЛАСНА* и *СУГЛАСНА* (Маг., 5), а *СУГЛАСНА* затим рашчлањује најпре према томе „како се и где на ком месту у устима изговарају” на *ЗУБНА*, *ГРЛЕНА*, *УСНЕНА*, *НЕПЧАНА*, *ТЕЧНА* и *ПИСКАВА*, а затим и на *ТВРДА* и *МЕКА* (Маг., 5–6).

¹⁶⁹ Придеви *ТЕЧНИ* и *ПИСКАВ* могу се тумачити као калкови према латинским облицима *sibilans* и *liquidus* (исп. фусноте 165 и 166).

Дијаграм 35: Подела *слова* Ђ. Магарашевића (1883)

Класификација коју је Ђ. Магарашевић у своме уџбенику представио преузета је из Бошковићеве граматике. Једино је изостављена подела *САМОГЛАСНИХ СЛОВА*, која је посведочена и код Ј. Бошковића и код Ј. Живановића.

3.3.27. У фусноти 13 напоменуто је да, иако је Новаковићева *Српска граматика* први пут у целини објављена 1894. године, аутор у предговору објашњава „како је постала ова књига”, односно „како су израђивани, штампани, прерађивани или прештампавани поједини њени делови” (Нов. 4, IV). Наука о гласовима је, према речима С. Новаковића, написана још 1879. године, а затим је мање или више прерађивана: „Од 1881 почињу већ нова издања, мање или више прерађивана. ’Наука о гласовима’ штампана је у новом издању са знатнијим допунама већ године 1881. Треће издање тога одељка, од 1884, и четврто, од 1888, штампано је без икаквих промена” (Нов. 4, VI). Свој крајњи облик ово дело доживело је у издању *Српске граматике* из 1894. године. Ако се има у виду да је Новаковић већ 1879. године

објавио уџбеник који проучава науку о гласовима, његова терминологија из ове области утицала је на Љ. Стојановића и многе потоње проучаваоце језикословних дисциплина.

Новаковић је гласове српскога језика поделио на *САМОГЛАСНИКЕ* и *СУГЛАСНИКЕ* (Нов. 4, 26). Миловановљева кованица *САМОГЛАСНИК* потврђена је и у Мркаљевој „Палинодији” и Стејићевом правопису, а С. Новаковић ју је највероватније преузео од Ј. Бошковића. Термин *СУГЛАСНИК* први пут у ексцерпираној грађи посведочен је код Ј. Стејића, али је у Новаковићев термилошки инвентар такође доспео под утицајем Бошковићевих језикословних дела.

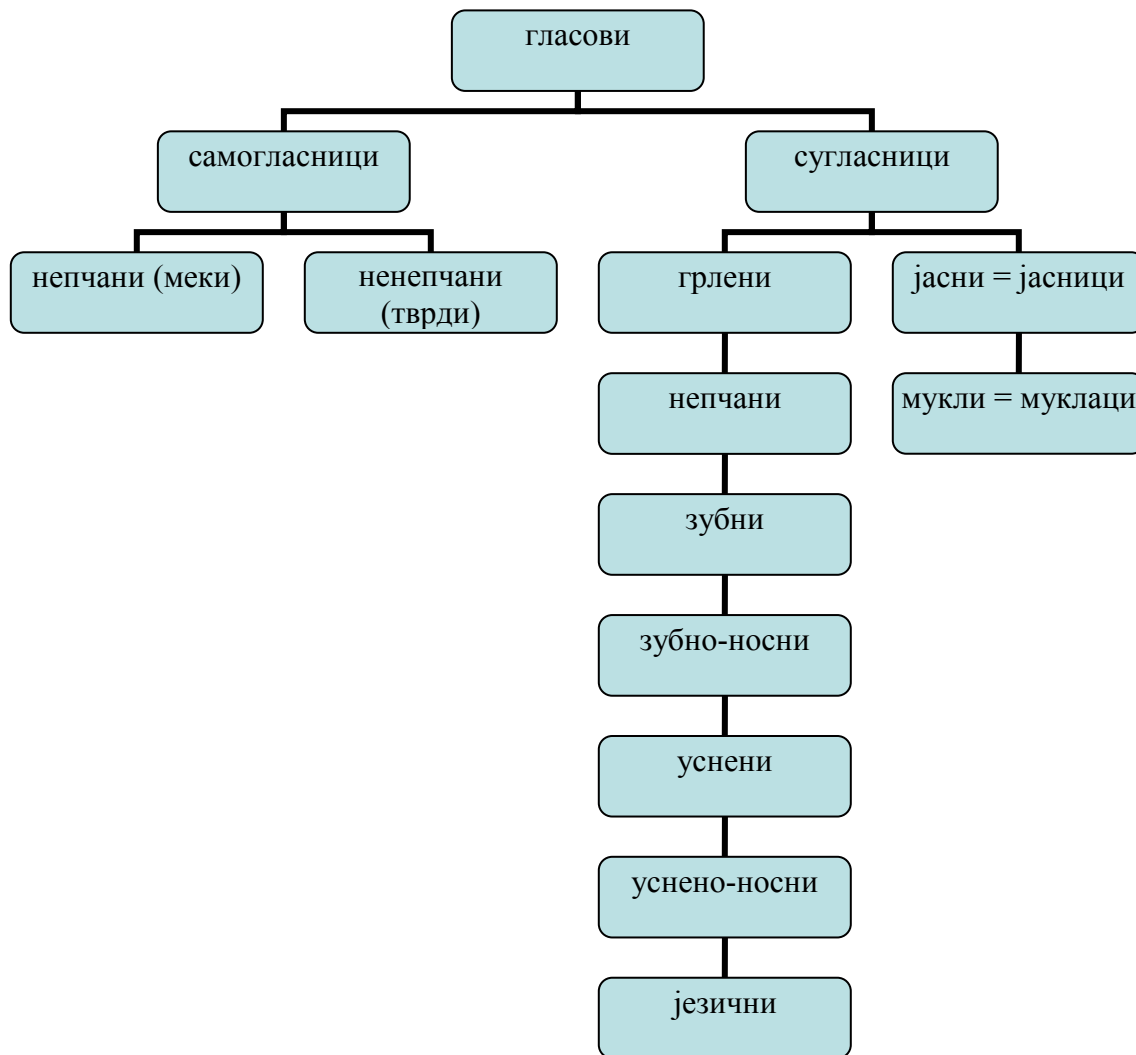
Аутор је истакао да српски језик има шест самогласника, сврставши међу њих и глас /р/, који је „и самогласник и сугласник, како у којој речи” (Нов. 4, 27). *САМОГЛАСНИКЕ* је даље поделио на *НЕПЧАНЕ* или *МЕКЕ* и *НЕНЕПЧАНЕ* или *ТВРДЕ*: „Између шест српских самогласника четири: *а, о, у, р*, изговарају се без учешћа непца; при изговору пак остала два – *е* и *и* – језик се прикучује у неколико непцу, те и оно учествује у изговору њихову.” (Нов. 4, 29–30)

Према досадашњој анализи, поделу самогласника С. Новаковић преузео је највероватније од Ј. Бошковића, додавши терминима *МЕКИ* и *ТВРДИ САМОГЛАСНИК* допунска термилошка одређења – *НЕПЧАНИ* и *НЕНЕПЧАНИ*. Употреба ових термина мотивисана је гласовним алтернацијама које се везују за задњонепчане сугласнике. Тако С. Новаковић напомиње: „Пред непчаним самогласницима ненепчани сугласници теже да се такође у непчане сугласнике претворе, нпр. *јунак, јуначе, јунаци*; *враг, враже, сиромах, сиромаше*; *рекох, рече*; *вргох, врже* итд.” (Нов. 4, 30)

Ове гласовне промене, у савременој лингвистици именоване као *палатализација* и *сибиларизација*, С. Новаковић је, услед недовољне развијености термилошког апарата, представио описном термилошком конструкцијом – *ГРЛЕНИ СУГЛАСНИЦИ И ЗУБНО Ц ПРЕД НЕПЧАНИМ САМОГЛАСНИКОМ И И Е* (Нов. 4, 50).

Имајући у виду да је под *НЕПЧАНИМ СУГЛАСНИЦИМА* С. Новаковић, попут Ј. Бошковића, подразумевао *предњонепчане сугласнике*, треба напоменути да се „претварање” *НЕНЕПЧАНИХ СУГЛАСНИКА* у *непчане* испред *НЕПЧАНИХ САМОГЛАСНИКА* односи само на промену која се данас назива *палатализацијом* (/к/ → /ч/, /г/ → /ж/, /х/

→ /ш/). Стога пример 'јунаци', наведен у претходно цитираном одломку, не припада наведеној скупини, будући да алтернација /к/ : /ц/ није „претварање” *НЕНЕПЧАНОГ СУГЛАСНИКА* у *НЕПЧАНИ*, већ у други *НЕНЕПЧАНИ*.

Дијаграм 36: Подела *гласова* С. Новаковића (1879–1894)

У својој граматичи С. Новаковић је представио две класификације сугласника. При подели сугласника „по говорним оруђима” (Нов. 4, 44), он је пошао од Бошковићеве класификације, коју је модификовао и проширио. Тако је сугласнике које је Ј. Бошковић називао *ПИСКАВИМ* (/з/, /с/, /ц/) припојио *ЗУБНИМ* (/д/, /т/), добивши у овој групи инвентар од пет сугласника, који је и данас актуелан. *ГРЛЕНИ*

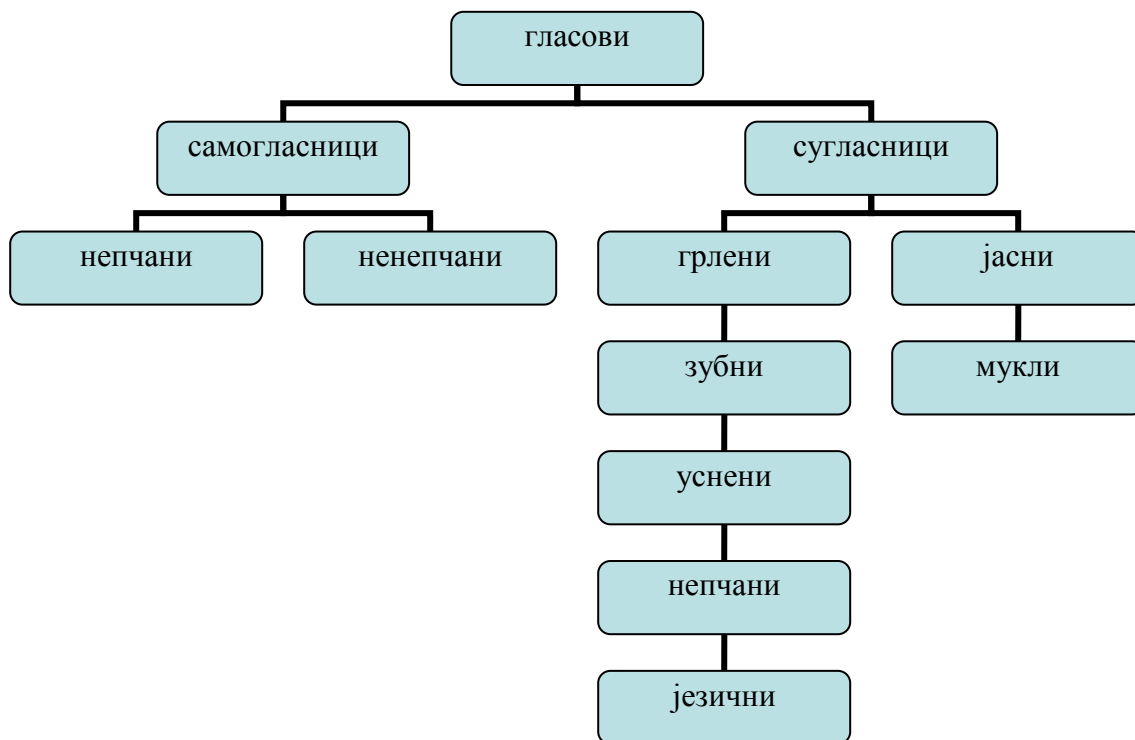
СУГЛАСНИЦИ (/к/, /г/, /х/) одговарају *задњонепчаним сугласницима* у савременој фонетици, а *НЕПЧАНИ* (/ђ/, /ћ/, /ж/, /ш/, /ј/, /љ/, /њ/, /џ/, /ч/) се данас називају *предњонепчаним*. Треба истаћи да је С. Новаковић уочио назалну компоненту приликом изговора сугласника /м/ и /н/, те је тако /м/ означио као *УСНЕНО-НОСНИ СУГЛАСНИК*, а /н/ као *ЗУБНО-НОСНИ*. Стога је његова група *УСНЕНИХ СУГЛАСНИКА* четворочлана (/б/, /п/, /в/, /ф/), а *ЈЕЗИЧНИХ* (данашњих *надзубних*) двочлана (/л/, /р/).

Поделу сугласника по звучности, а са њом и терминолошке синтагме и термине *ЈАСНИ* и *МУКЛИ СУГЛАСНИЦИ*, односно *ЈАСНИЦИ* и *МУКЛАЦИ*, С. Новаковић је такође преузео од Ј. Бошковића, истакавши да је „већи део сугласника подељен *на парове*” (Нов. 4, 44). И код овог језикословца сугласник /в/ нашао је своје место међу *ЈАСНИМ СУГЛАСНИЦИМА*, а његов *ПАРЊАК* чини сугласник /ф/. Стога С. Новаковић наводи само два сугласника који немају свога пара по звучности, а то су /џ/ и /х/, док за /ђ/ и /ћ/ напомиње да су „стављени ради потпуности, али су за њихово претварање примери ретки” (Нов. 4, 45).

3.3.28. У *Лекцијама из српског језика за II разред гимназије* (1891) Љ. Стојановић је, под утицајем свог претходника и учитеља С. Новаковића, поделио гласове српског језика на *САМОГЛАСНИКЕ* и *СУГЛАСНИКЕ* (Стој. 1, 30).

Стојановић је, као и С. Новаковић, *САМОГЛАСНИКЕ* поделио на *НЕПЧАНЕ* (/и/, /е/) и *НЕНЕПЧАНЕ* (/а/, /о/, /у/) (Стој. 1, 30), с једном разликом у односу на свог учитеља – из инвентара *НЕНЕПЧАНИХ* изоставио је слоготворно /р/.

СУГЛАСНИЦИ су у овоме делу „по месту где се изговарају” класификовани на *ГРЛЕНЕ* (/к/, /г/, /х/), *НЕПЧАНЕ* (/ђ/, /ћ/, /ж/, /ш/, /ј/, /љ/, /њ/, /џ/, /ч/), *ЗУБНЕ* (/д/, /т/, /з/, /с/, /џ/), *УСНЕНЕ* (/б/, /п/, /в/, /ф/, /м/) и *ЈЕЗИЧНЕ* (/л/, /н/, /р/) (Стој. 1, 36), а „по звучности” на *ЈАСНЕ* и *МУКЛЕ* (Стој. 1, 36–37).

Дијаграм 37: Подела гласова Љ. Стојановића (1891)

Полазећи од Новаковићеве класификације сугласника по месту изговора, Љ. Стојановић је ову поделу упростио, усавршио и у потпуности приближио оној која је заступљена у савременој фонетици. Сугласник /н/, који је С. Новаковић називао *ЗУБНО-НОСНИМ* Љ. Стојановић је припојио *ЈЕЗИЧНИМ СУГЛАСНИЦИМА*, а сугласник /м/, код Новаковића одређен као *УСНЕНО-НОСНИ*, нашао је своје место међу *УСНЕНИМ СУГЛАСНИЦИМА*. Тако је Љ. Стојановић представио пет група сугласника по месту творбе,¹⁷⁰ које, уз донекле различито термилошко одређење, имају идентичан инвентар јединица, актуелан у данашњој науци о гласовима – *ГРЛЕНИ СУГЛАСНИЦИ* у савременој фонетици именују се као *задњонепчани*, *НЕПЧАНИ* као *предњонепчани*, *ЈЕЗИЧНИ* су *надзубни*, а *УСНЕНИ* и *ЗУБНИ* задржали су своје називе.

Термилошке синтагме *ЈАСНИ* и *МУКЛИ СУГЛАСНИЦИ* Љ. Стојановић је такође преузео од С. Новаковића, иако су они изворно Бошковићеве кованице. И овај

¹⁷⁰ Управо оваква петочлана класификација сугласника „по органима” посведочена је у уџбенику *Російская грамматика* М. Ломоносова (1755: 17).

језикословац наводи да „по звучности су сугласници подељени на парове, тако да скоро сваки *јасан* има свог парњака *муклог*” (Стој. 1, 36). Под утицајем свог учитеља, и Љ. Стојановић сугласник /в/ сврстава у *ЈАСНЕ СУГЛАСНИКЕ*, а његов *МУКЛИ ПАРЊАК* је сугласник /ф/. И код овог аутора наведена су само два сугласника који немају свога пара по звучности, а то су /ц/ и /х/ (Стој. 1, 37).

У *Српској граматици за I разред гимназије* (1892) Љ. Стојановић је представио нешто упрошћенију класификацију гласова, што се може тумачити намером да млађе ученике не оптерећује одмах компликованим разгранатим поделама, већ да их најпре треба упознати са основним појмовима и знањима која ће се касније ширити. И у овом делу су гласови подељени на *САМОГЛАСНИКЕ* и *СУГЛАСНИКЕ* (Стој. 2, 3). Даља класификација самогласника изостаје, али је наглашена двострука функција гласа /р/, које каткада може бити *САМОГЛАСНО* (Стој. 2, 3). Што се сугласника тиче, подела по звучности није представљена, док је подела по месту изговора сасвим упрошћена – представљено је девет *НЕПЧАНИХ СУГЛАСНИКА*, док су сви остали означени као *НЕНЕПЧАНИ* (Стој. 2, 5).

3. 4. Термини за говорне органе

3.4.1. Општи називи којима се именују говорни органи¹⁷¹ у језикословним делима из 19. века исказани су, као и у савременој фонетској терминологији – синтагмама. Ове синтагме посведочене су код свега осморице језикословаца: у првој половини 19. века о говорним органима су писали Вук, Ј. Суботић и Ј. Хацић, а у другој половини П. Нинковић, Ј. Бошковић, В. Вујић, Ј. Живановић и С. Новаковић.

Табела 10а: Општи термини којима се означава појам *говорни органи*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
орудја говорења	Вук 1, 38	1814.
органи говорни / органи говора	Суб. 1, 6, 2	1839.

¹⁷¹ Термини за говорне органе нису наведени у раду Т. Маретића (1932).

бесједни органи / органи говора	Хаџ. 4, 998, 989	1846.
органи говорни	Нинк. 4, 3	1856.
говорни органи / говорна оруђа / справе за говор / оруђа за говор	Бошк. 1, 1	1863.
говорна оруђа	Вуј., 4	1867.
оружа за говор	Жив. 2, 5	1874.
органи за говор	Бошк. 5, 291	1888.
говорни органи	Жив. 3, 28	1888.
говорна оруђа / органи изговарања	Нов. 4, 24, 44	1879–1894.

Из Табеле 10а јасно се види да је најфреквентнија термилошка синтагма *ГОВОРНИ ОРГАНИ*. Ова вишечлана термилошка јединица настала је калкирањем латинског облика *organa vocis* (Симеон 1969, под *говоран, говорни*; Локнар 1987: 97). У језикословним делима из 19. века запажа се термилошка неуједначеност приликом именовања овог појма – иако је термилошка синтагма *ГОВОРНИ ОРГАНИ* у употреби код четворице од укупно осам аутора који номинују анализирани појам, она има и бројне синониме: *ОРУДЈА ГОВОРЕЊА, БЕСЈЕДНИ ОРГАНИ, ОРГАНИ ГОВОРА, ГОВОРНА ОРУЂА, ОРУЂА ЗА ГОВОР, СПРАВЕ ЗА ГОВОР, ОРГАНИ ЗА ГОВОР* и *ОРГАНИ ИЗГОВАРАЊА*. Код Ј. Хацића приметан је руски одн. рускословенски лик *БЕСЈЕДНИ ОРГАНИ* (Хаџ. 4, 998), док се у делима Ј. Бошковића запажа термилошко варирање четири различита облика – *ГОВОРНИ ОРГАНИ, ГОВОРНА ОРУЂА, СПРАВЕ ЗА ГОВОР* и *ОРУЂА ЗА ГОВОР* (Бошк. 1, 1).

3.4.2. Приликом описа изговора гласова, српски језикословци користили су углавном анатомске називе за органе који учествују у стварању говора. У Табели 10б представљени су говорни органи помињани у ексцерпираним корпусу:

Табела 10б: Термини којима се именују *врсте говорних органа*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
уста	Дош., XXI	1809.
уста	Мил., 465	1810.
бијела цигерица, бијелоцигерични, зуби, језик, уста	Мркаљ 2, 325, 327, 328, 327, 327	1817.
грло, језик, уста	Вук 4, 137, 137, 136	1817.
уста	Сол. 2, 11	1831–1834.
душник, зуби, усне, уста	Вид. 4, 16, 16, 16, 16	1838.
уста	Драг., 15	1840.
зуби, усне, уста	Хаџ. 4, 1010, 1010, 1010	1846.
душник, зуби, непце, усне	Дан. 2, 8, 8, 8, 8	1847.
зуби, усне	Нинк. 4, 3, 3	1856.
уста	Вуј., 7	1867.
грло, зуби, непце, усне, уста	Маг., 6, 6, 6, 6, 6	1883.
грло, зуби, језик, непце, нос, плућа, усне	Бошк. 5, 291, 291, 291, 291, 291, 291, 291	1888.
бела цигерица, гласница, гркљан, душник, задње непце, зуби, језик, непце, нос, писак, плућа, усне	Нов. 4, 24, 24, 24, 44 (у фусноти), 24, 24, 24, 24, 24, 24, 24	1879–1894.

Из наведене табеле уочава се да су најфреквентнији говорни орган у језикословним текстовима из 19. века *УСТА*. Ову именицу из категорије *pluralia tantum* употребило је 11 језикословаца, док се термин *УСНЕ* јавља код седморице аутора. Иако на први поглед изгледа да се ова два термина употребљавају као синоними, *УСТА* представљају превод латинског облика *os, oris* и односе се на читаву усну шупљину, а *УСНЕ* су превод латинизма *labium* и именују две меснате покретне ивице уста.

Описујући изговор гласова, Мркаљ је у својим чланцима из 1817. године употребио термилошки неологизам *УСТООТВОР* (Мркаљ 2, 327; Мркаљ 3, 383). Имајући у виду да у самоме тексту Мркаљ на различите начине варира компоненте које ће унети у своју кованицу (*различны оодтвораня ууста*¹⁷² – Мркаљ 2, 326; *различнога одтвора ууста* – Мркаљ 2, 327; *ѿдан одтворъ ууста* – Мркаљ 2, 327), Б. Ћорић у дериватолошкој анализи Мркаљевог језика нуди две творбене интерпретације овог облика. Према првој, у питању је сложено-суфиксални облик настао од синтагме *отворити уста* (нултим суфиксом и спојним вокалом *-о-*), а према другој – права сложеница од две самосталне лексичке јединице. Ипак, Б. Ћорић не искључује могућност да је Мркаљева кованица *УСТООТВОР* заправо калк према немачком облику *Mündöffnung* (Ћорић 2012: 207).

Овај облик употребио је и Вук, критикујући Мркаљеву „Палинодију” (Вук 4, 136), док се синтагматски спојеви *ОТВОР УСТА*, *УСТА ОТВОР*, *ОТВОРЕНА УСТА* запажају у текстовима из прве половине 19. века (Мил., 465; Зах. 1, 3; Вук 1, 38; Нинк. 4, 1).

У Мркаљевој „Палинодији” пак *ПЛУЋА*¹⁷³ се именују као *БИЈЕЛА ЦИГЕРИЦА*¹⁷⁴ (Мркаљ 2, 325). Од ове синтагме он изводи и придев *БИЈЕЛОЦИГЕРИЧНИ* (Мркаљ 2, 327).¹⁷⁵ С друге стране, Ј. Бошковић и С. Новаковић наводе оба синонима – *ПЛУЋА* и *БЕЛА ЦИГЕРИЦА* (Бошк. 1, 1, Нов. 4, 24). У инвентару гласовних органа С. Новаковића запажају се четири термина за три појма која изостају приликом описа изговора гласова код осталих језикословаца. У питању су *ГЛАСНИЦА*¹⁷⁶ или *ПИСАК*, *ГРКЉАН* и *ЗАДЊЕ НЕПЦЕ* (Нов. 4, 24, 44, у фусноти).

¹⁷² Удвајањем графема обележавају се дуги вокали.

¹⁷³ Облик је потврђен у Михајловићевим *Посрбицама* (1982).

¹⁷⁴ О статусу фонеме /ц/ у Мркаљевој реформисаној азбуци исп. Милановић А. 2012.

¹⁷⁵ Синтагма *БЕЛА ЦИГЕРИЦА* и придев *ЦИГЕРИЧНИ*, турскога порекла, посведочени су у Михајловићевом речнику (1972; 1974).

¹⁷⁶ Термин *ГЛАСНИЦА* потврђен је у Михајловићевим *Посрбицама*, али у значењу ’вокал, самогласник’. Прва потврда забележена је 1817. године (Михајловић 1982).

3. 5. Термини за појам слог

Посматрано из перспективе савременог језика, *слог* је најмања (и основна) јединица изговора. Остварује се једним артикулационим захватом и чини га или један сам самогласник или самогласник са једним сугласником или више њих (Станојчић/Поповић¹⁵2014: 37). У Табели 11 приказани су термини којима се у 19. веку означавао овај појам.

Табела 11: Термини којима се именује *слог*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
слог	Дош., 23	1809.
слог	Мил., 465	1810.
слог	Мраз., 15	1811.
слог	Сол. 1, 10	1812.
слог	Вук 1, 39	1814.
слог	Мркаљ 2, 327	1817.
слог	Мркаљ 3, 383	1817.
слог	Муш. 1, 79	1817.
слог	Вук 9, XXIX	1818.
слог	Вук 11, 229	1818.
слог	Вук 16, 33	1820.
слог	Вук 18, 61	1821.
слог	Вук 19, 89	1821.
слог	Вук 25, 54	1826.
слог	Вук 27, 233	1828.
слог	Сол. 2, СЛ 24, 16	1831–1834.
слог	Вид. 4, 29	1838.
слог	Хац. 2, 420	1839.
слог	Драг., 36	1840.

слог	Суб. 2, 18	1841.
слог	Суб. 3, 44	1842.
слог	Поп. Ј., 2	1843.
глас	Вук 37, 132	1845.
слог	Суб. 5, III	1845.
слог	Лаз., 801	1845.
слог	Поп. Ј. С. 1, 858	1845.
слог	Нинк. 2, 892	1846.
слог	Хаџ. 4, 1007	1846.
слог	Суб. 6, 19	1846–1847.
слог	Зах. 1, 1	1847.
слог	Дан. 2, 11	1847.
слог	Бал. 1, 8	1848.
слог	Јов. 4, 925	1849.
слог	Бал. 2, 901	1850.
слог	Цук., 4	1850.
слог	Стеј. 1, 9	1852.
слог	Тир., 6	1852.
слог	Дан. 1, 2	1851–1872.
слог	Нинк. 4, 5	1856.
слог	Дан. 5, 35	1858.
слог	Ил., 9	1860.
слог	Мих., 10	1863.
слог	Бошк. 1, 1	1863.
слог	МСГ, 4	1866.
слог	Вуј., 2	1867.
слог	Жив. 2, 5	1874.
слог	Дан. 8, 5	1876.

слог	Маг., 3	1883.
слог	Бошк. 4, 177	1887.
слог	Бошк. 5, 17	1888.
слог	Жив. 4, 19	1889.
слог	Стој. 1, 31	1891.
слог	Стој. 2, 5	1892.
слог	Нов. 4, 1	1879–1894.

Табела 11 показује потпуну термилошку уједначеност у именувању најмање и основне јединице изговора. Термин *СЛОГ* је грчког порекла, а у српски језик ушао је преко црквенословенског (Симеон 1969, под *слог*). Прва потврда у анализираном корпусу посведочена је код Ј. Дошеновића 1809. године, а овај термин употребљава и Л. Милованов у свом *Опиту*, насталом 1810. године: „Слог јест једнога или више писмена једним уста јазом изговорен глас. Једно дакле или више писмена, једним отвором уста изјаснено, чини један слог” (Мил., 465).¹⁷⁷ Ипак, ни Миловановљева дефиниција *СЛОГА* није у потпуности изворна – он је највероватније допунио и прерадио појашњење овог термина из првог издања Мразовићеве граматике (1794), које је доследно пренето и у треће издање из 1811. године: „Самогласное само собою либо съ многими писмены во единъ кратъ произношеное, слогъ называется” (Мраз., 9).

Термин *СЛОГ*¹⁷⁸ доследно је коришћен у наведеном значењу кроз читав 19. век, а у употреби је и данас. Овај црквенословенизам није имао конкурентне синонимне облике, а о његовој продуктивности сведоче бројне сложенице, настале сложено-суфиксалном творбом, у чијем се саставу он налази, и то у својству друге творбене основе: *ЈЕД(И)НОСЛОЖНИ*,¹⁷⁹ *ДВО(ЈЕ)СЛОЖНИ*, *ТРО(ЈЕ)СЛОЖНИ*, *ЧЕТВЕРОСЛОЖНИ*, *ПЕТЕРОСЛОЖНИ/ПЕТОРОСЛОЖНИ*, *ВИШЕСЛОЖНИ* и *МНОГОСЛОЖ(Е)НИ*. Ови придевски

¹⁷⁷ У Михајловићевим *Посрбицама* (1984) забележен је пример из 1808. године.

¹⁷⁸ О семантичком варирању овог термина исп. фусноту 95.

¹⁷⁹ Поред синтагме *РЕЧЕНИЈА ЈЕДИНОСЛОЖНА*, код М. Видаковића јавља се и описна термилошка конструкција – *РЕЧЕНИЈА ОД ЈЕДНОГА СЛОГА* (Вид. 4, 30).

деривати најчешће се јављају у колокацији са лексемама *реченије*, односно *р(иј)еч*: „Двогласна и троегласнаа въ единосложныхъ реченїахъ всегда дв҃га с҃уть” (Мраз., 13); „Свака реч имаће у себи онолико слогова, колико се у њој самогласних налази, и по броју својих слогова постају речи или: *једносложне* или *вишесложне*” (Вуј., 7); „Нѣке двоесложне [...] рѣчи, добываю у свѣма падежима Множ. Числа, нарашћенѣ” (Поп. Ј., 18); „По броју слогова речи се деле на једносложне, *које имају један слог*, и *вишесложне* које имају више слогова (двосложне, тросложне, четворосложне, итд.)” (Стој. 2, 5); „По различномъ гласоударенію [...] скланяю се не само двосложне, него и тросложне, четворосложне и петоросложне рѣчи” (Нинк. 4, 28).¹⁸⁰

3. 6. Закључне напомене о граfiјској и фонетско-фонолошкој терминологији

Анализа граfiјске и фонетско-фонолошке терминологије обухватила је пет нивоа.

3.6.1. Први ниво подразумева преглед и хронолошки приказ термина за граfiјске системе, њихово етимолошко и структурно одређење. Обликом *АЛФАВИТ* именован је утврђени редослед слова у грчком писму. Овај термин забележен је само код А. Драгосављевића (1840). За латинички систем слова посведочени су облици *АБЕЦЕДА* и *АБЕЦИЈА*. Глагољско писмо именовало се русизмом одн. рускословенизмом *ГЛАГОЛИЦА*, док је у именовању најраспрострањенијег словенског писма владало термилошко шаренило. У употреби су били једночлани синонимни термини *АЗБУКА*, *АЗБУКВИЦА*, *АЗБУКОВИЦА*, *БУКВИЦА*, *КИРИЛИЦА*, *ЋИРИЛИЦА*, термилошке синтагме *ЋИРИЛОВА БУКВИЦА*, *ЋИРИЛОВСКА БУКВИЦА*, *ЋИРИЛОВСКА АЗБУКА*, *СЛОВЕНСКА АЗБУКА*, *СЛОВЕНСКА БУКВИЦА* и сл., али и описна термилошка конструкција *АЗБУКА СРБА ИСТОЧНЕ ВЕРЕ*. С друге стране, за латиничко писмо потврђене су само четири термилошке јединице: *ЛАТИНИЦА*, *АЗБУКА СРБА ЗАПАДНЕ ВЕРЕ*, *ЛАТИНСКА БУКВИЦА* и *ЛАТИНСКА АЗБУКА*.

¹⁸⁰ У првом издању Нинковићеве граматике из 1848. године, поред термина *СЛОГ*, у заградама се јавља његов семантички еквивалент пореклом из латинског језика – *SYLLABA* (Караца 1984: 258).

3.6.2.1. Други ниво садржи хронолошки преглед, опис порекла и структуре општих термина којима се именују словни знакови и њихове гласовне реализације. Анализом је утврђено да су се писани знаци азбуке у језикословним делима из 19. века термилошки одређивали као *БУКВА*, *ЗНАК*, *ПИСМЈА/ПИСМЕ/ПИСМО* и *СЛОВО* (Табела 12). Сви наведени облици представљају једночлане термилошке јединице.

Табела 12: Синонимни термини којима се именују *слова*

писме (1810) – знак (1810) – буква (1810) – слово (1810) – писмја (1811) – писмо (1813)

Руски одн. рускословенски облици *БУКВА* и *ПИСМЈА* најмање су фреквентни – сваки од њих посведочен је само код тројице аутора – први код А. Мразовића, С. Мркаља и П. Соларића, а други код А. Мразовића, П. Соларића и Ј. Суботића. Оба облика већ 30-их година 19. века ишчезавају из употребе. Термини *ПИСМЕ/ПИСМО* користили су се до 70-их година, када термин *СЛОВО* постаје доминантан.

3.6.2.2. Основни елементи гласовног система који улазе у састав слогова и речи у ексцерпираним корпусу називали су се *ГЛАСОВИ* или *ЗВУЦИ*. Наведени облици су једночлане термилошке јединице домаћег порекла, а у употреби су биле чак четири њихове деминутивне форме – *ГЛАСАК*, *ГЛАСИЋ*, *ГЛАСЧИЋ* и *ЗВУЧИЋ*. Хронолошки преглед у Табели 9 показао је да се термин *ГЛАС* може сматрати доминантним у српском фонетско-фонолошком термилошком систему из 19. века, док се облик *ЗВУК* никада не јавља као једино термилошко одређење, већ искључиво као семантички конкурентан термину *ГЛАС*. У овом одељку истакнута је појмовно-термилошка неуједначеност односа „глас : слово”, која прожима читав језикословни опус у 19. веку. Ова појава проузроковала је употребу термина *ПИСМЕ/ПИСМО* и *СЛОВО* у значењу ’глас’ код многих граматичара (Вук, Ћ. Даничић, Ј. Бошковић итд.).

У Табели 13 приказани су синонимни називи којима се у 19. веку именовао појам *глас*:

Табела 13: Синонимни термини за појам *глас*

глас (1810) – глашчић (1810) – звук (1810) – звучић (1810) – писмја (1811) – гласак (1811) – писме (1814) – слово (1818) – гласић (1831)
--

3.6.3. Трећи ниво је најобимнији. У њему су описане класификације гласова и слова које су српски језикословци изложили у својим делима. Наиме, полазну тачку у овом нивоу представљала је Мразовићева класификација 42 *ПИСМЕНА* са руском одн. рускословенском терминологијом. Ову поделу су, уз делимичне измене и србизирање руских/рускословенских облика, преузели противници Вукове реформе П. Соларић, М. Видаковић и Ј. Поповић. Заправо, они су задржали азбучни инвентар сличан Мразовићевом, у којем је било знакова за дифтонге, двофункционалних или вишефункционалних слова, тзв. немих слова и сл. Самим тим, и класификација *ПИСМЕНА* ових језикословаца била је сложена јер је суштинске разлике међу њима требало и терминолошки изразити. С друге стране, Мркаљеви и Миловановљеви чланци, настали 1810. године, ослободили су азбуку непотребног баласта који је чинио готово трећину њеног инвентара. Тако растерећена азбука садржала је знакове који нису били двофункционални или вишефункционални, те су у говору реализовали само један глас. Мркаљеву и Миловановљеву реформу усавршио је и доследно спровео Вук, те су се у тако реформисаној азбуци слова издвајала по томе „дају ли глас сама од себе или не”. Дакле, начело „један знак – један глас” довело је до бинарне поделе слова на *САМОГЛАСНА* и *СОГЛАСНА/ЗГЛАСНА/САГЛАСНА* или *ПОЛУГЛАСНА*. Највећи број језикословаца из прве половине 19. века, чија су дела анализирана у овој раду, противио се Вуковој реформи. Њихове класификације нису тако разгранате као Мразовићева, Соларићева, Видаковићева и Поповићева, али они начелно не одустају од *јерова*, које углавном називају *БЕЗГЛАСНИМ ПИСМЕНИМА* или *СЛОВИМА* (Д. Милаковић, И. Захаријевић и др.), а појединци у основним

класификацијама *СЛОВА* или *ПИСМЕНА* задржавају чак и знаке за дифтонге (А. Драгосављевић, Ј. Хацић, П. Нинковић, К. Цукић итд.). Поједини аутори (В. Радишић, Ј. Илић) покушавају са термилошким иновацијама, па се тако за ове појмове срећу називи *ЈАСНОГЛАСНО ПИСМЕ*, *ТАВНОГЛАСНО ПИСМЕ*, *ПУНОГЛАСНО СЛОВО*, али они остају на нивоу нераспрострањених термилошких јединица.

У Вуковој *Српској граматици* објављеној уз *Српски рјечник* 1818. године први пут је описана и термилошки изражена подела *СЛОВА* на *МЕКАНА* (данас *звучна*) и *ТВРДА* (данас *безвучна*) односно, метајезиком савремене фонетике изражено, подела сугласника по звучности. Ова класификација потврђена је затим и у „Утуку III” (1845) Ј. Хацића, али у обрнутом значењу – он је звучне сугласнике називао *ТВРДИМ*, а безвучне *МЕКИМ*, од кога је, по свему судећи, преузео и Ћ. Даничић, а затим и В. Вујић. Термини *САМОГЛАСНИК* и *СУГЛАСНИК*, актуелни у савременој фонетици, први пут су у оваквом графичко-ортографском лику потврђени код Ј. Стејића (1852), мада треба напоменути и то да се код Ј. Милованова још 1810. године јављају облици *САМОГЛАСНИК* и *ЗГЛАСНИК*.

Највеће појмовно-термилошке иновације у српски графички и фонетско-фонолошки систем увео је Ј. Бошковић. У његовим делима запажа се прва класификација *САМОГЛАСНИХ СЛОВА* у реформисаном писму, као и подела *СУГЛАСНИХ СЛОВА* према месту и начину изговора. Ове поделе су преузимали и даље усавршавали његови савременици и настављачи – Ј. Живановић, Ћ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић.

3.6.4. Четврти ниво у овом поглављу обухватио је преглед и анализу термина којима су означени органи који учествују у изговору гласова. Показало се да је од општих термина најфреквентнија синтагма *ГОВОРНИ ОРГАНИ*, настала калкирањем латинског облика *organa vocis*, мада је уочена и термилошка неуједначеност приликом именовања овог појма, односно појава различитих синонимних варијанти: *ОРУДЈА ГОВОРЕЊА*, *БЕСЈЕДНИ ОРГАНИ*, *СПРАВЕ ЗА ГОВОР*, *ОРГАНИ ИЗГОВАРАЊА* и сл. (Табела 14):

Табела 14: Синонимне термилошке синтагме којима се именује појам *говорни органи*

орудја говорења (1814) – органи говорни (1839) – органи говора (1839) – бесједни органи (1846) – говорна оруђа (1863) – справе за говор (1863) – оруђа за говор (1867) – органи за говор (1888) – органи изговарања (1894)
--

Што се тиче термина за означавање појединачних говорних органа, аутори су најчешће користили анатомске називе. Код ових форми може се констатовати термилошка уједначеност, из које се изузима једино Мркаљев термин *БИЈЕЛА ЦИГЕРИЦА*, који је код језикословаца из друге половине 19. века потиснут обликом *ПЛУЋА*, као и Новаковићева *ГЛАСНИЦА*, односно *ПИСАК*. Највећи број термина којима се именују говорни органи посведочен је код Ј. Бошковића и С. Новаковића.

3.6.5. У петом нивоу приказана је термилошка уједначеност приликом именовања појма *слог*. Црквенословенизам *СЛОГ*, настао калкирањем грчког облика, доследно су употребљавали сви језикословци у 19. веку приликом означавања најмање изговорне јединице која се састоји од само једног самогласника или једног самогласника у комбинацији са једним сугласником или више њих. Представљени су и придевски деривати у чијем се саставу овај термин налази. Наиме, српски језикословци су према броју слогова речи углавном делили на *ЈЕД(И)НОСЛОЖНЕ* – 'које се састоје од једног слога' и *ВИШЕСЛОЖНЕ*¹⁸¹ – 'које се састоје од више слогова', међу којима се издвајају *ДВО(ЈЕ)СЛОЖНЕ*, *ТРО(ЈЕ)СЛОЖНЕ*, *ЧЕТВОРОСЛОЖНЕ* итд.

¹⁸¹ Као синониман придеву *ВИШЕСЛОЖНИ* јавља се и облик *МНОГОСЛОЖ(Е)НИ*.

4. АКЦЕНАТСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА

У предстојећем поглављу најпре ће табеларно бити приказани, а затим и анализирани општи термини којима се у 19. веку именovalo истицање једног слога јачином и(ли) висином гласа. Термини за врсте таквог истицања, односно називи графичких знакова којима се обележава истицање слога, биће представљени дијаграмима код сваког језикословца који се бавио акценатским системом српског језика.

Ваљало би напоменути да ће се у овом поглављу наћи и невелики број ортографских термина, будући да су аутори рускословенских и славеносрпских приручника о језику (А. Мразовић, П. Соларић, М. Видаковић) под једним појмом – *УДАРЕНИЈЕ (ГЛАСА) / ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* подразумевали акценте (и спирите), али и друге графичке знакове попут слитне и цртице, којом се растављају речи на крају реда.

4. 1. Термини за акценат и његове врсте

Табела 15: Општи термини којима се именује акценат

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
пригласило	Мил., 468, 468	1810.
удареније, удареније гласа	Мраз., 8, 15	1811.
гласоудареније, удареније	Сол. 1, 35, 35	1812.
гласоударење, глас, пригласило	Вук 1, 39, 39, 39	1814.
гласоудареније, удареније гласа	Вук 9, XXXVI, XXXVI	1818.
гласоудареније	Вук 22, 119 (у фусноти)	1821.
акцент	Вук 23, 342	1823–1825.

гласоудар	Вук 27, 234	1828.
натчерк	Сол. 2, СЛ 24, 16	1831–1834.
акцент	Вук 31, 440	1833.
удареније, удареније гласа	Вид. 4, 26, 31	1838.
удареније	Милак., 4	1838.
акцен(а)т	Драг., 116	1840.
акцент, удареније гласа	Суб. 2, 20, 24	1841.
гласоударење	Рад., 817	1842.
знак	Вук 35, 204	1843.
удареније, гласоудареније	Поп. Ј., 133, 136	1843.
акцент	Суб. 5, III	1845.
гласоудареније	Хаџ. 4, 1009	1846.
удареније	Зах. 1, 1	1847.
акценат, ударење гласа	Дан. 2, 18, 18	1847.
удареније	Зах. 2, 12	1850.
акценат	Дан. 3, 3	1850.
удар гласа	Цук., 38	1850.
акценат	Дан. 4, 10	1854.
акценат	Дан. 1, 1	1851–1872.
гласоудареније	Нинк. 4, 20	1856.
пригласица	Ил., 4	1860.
акценат	Бошк. 1, 7	1863.
гласоудар	МСГ, 25 (у фусноти)	1866.
акценат, пригласица, ударење гласа	Вуј., 2, 2, 2	1867.
акценат	Дан. 7, 57	1874.
акценат	Жив. 2, 11	1874.
акценат, наглас, нагласак	Маг., 8, 8, 8	1883.

акценат	Бошк. 4, 19	1887.
акценат, нагласак	Бошк. 5, 17, 17	1888.
акценат	Нов. 2, 20	1888.
акценат	Стој. 1, 34	1891.
акценат	Стој. 2, 6	1892.
акценат	Нов. 3, 6	1893.
акценат, наглашавање, наглашивање	Нов. 4, 30, 30, 39	1879–1894.

4.1.1. У поглављу „Општи језикословни термини” истакнуто је да А. Мразовић посебну целину у својој граматици поклања *ПРОЗОДИЈИ* или *ГЛАСОУДАРЕНИЈУ*, у којој дефинише ову језикословну дисциплину и, између осталог, износи правила о дугим и о кратким слоговима. Тако су, према Мразовићевом одређењу, увек дуга *ДВОЈЕГЛАСНАЈА* и *ТРОЈЕГЛАСНАЈА ПИСМЕНА* у једносложним речима, узвици *ох* и *ах*, док су увек кратки предлози *во*, *до*, *за*, *ка*, *на* итд., речце *не*, *ни*, *ли*, *же*, *да*, *но* на почетку речи, завршни слогови *је*, *ост*, *тел*, *ник* у вишесложним речима итд.

Међутим, сâм опис акценатског система А. Мразовић је представио у првом поглављу своје граматике, посвећеном *ОРТОЕПИЈИ* или *ПРАВОГЛАГОЛАНИЈУ*.¹⁸² По угледу на М. Смотричког, он најпре уводи терминолошку синтагму *ОТМЕНИ ЗНАЦИ*, којом збирно именује графичке ознаке које су се употребљавале: а) изнад речи и б) у реченици.¹⁸³

У својој монографији о црквенословенском језику, З. Ранковић истиче да су у овом језичком идиому у употреби били нарочити знаци који су се стављали изнад

¹⁸² Акценатски систем представљен у граматици А. Мразовића изложила је у својој монографији и З. Радуловић (1990: 37). Иако је ауторка у својој студији јасно раздвојила поглавља посвећена ортоепији и прозодији, остаје нејасно зашто је акценатски систем из Мразовићеве граматике наведен у прозодијском делу када га је Мразовић обрадио у ортоепском.

¹⁸³ У другу групу Мразовићевих отмених знакова, одн. оних који се употребљавају у реченици, спадају интерпункцијски термини – *ЗАПЈАТАЈА*, *ТОЧКА СО ЗАПЈАТАЈА*, *ДВОЈЕТОЧИЈЕ* и сл. Имајући у виду ограничени обим овога рада, комплетна анализа ортографске терминологије остаје као подстицај за наредно истраживање.

речи, над ред, и да се они зову дијакритички знаци. Систем дијакритичких знакова у црквенословенском језику формирао се у периоду 17. и 18. века, а под ових појмом подразумевали су се акценти, спирити¹⁸⁴ и знаци скраћивања речи (титле), као и други знаци попут пајерка, слитнаје и др. (Ранковић 2011: 21).

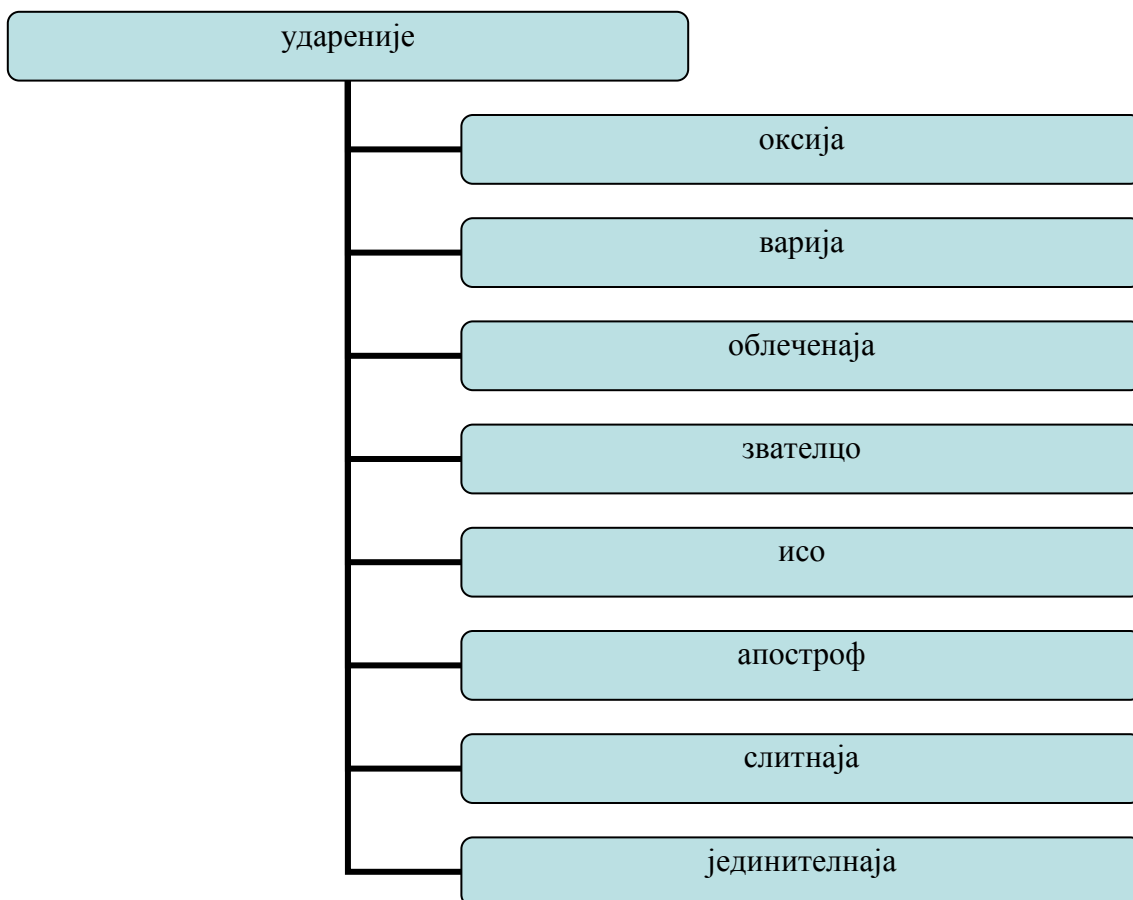
У граматичи А. Мразовића нема посебног термина којима се именује прва група *ОТМЕНИХ ЗНАКОВА* – оних који се бележе изнад речи, али су они даље раслојени на две целине. Првој припада *СОКРАТИТЕЛНАЈА*, одн. титла, надредни знак који се бележио изнад скраћених речи, док другу групу чине *УДАРЕНИЈА*.

Термин *УДАРЕНИЈЕ* овај језикословац је такође преузео од М. Смотричког: „Ѣдаренїа ѡпотреблаютса въ знакъ имѣцагw быти измѣненїа гласа при произношенїи слwгъ” (Мраз., 8). Према Р. Симеону, руски одн. рускословенски облик *УДАРЕНИЈЕ* представља калк латинског термина *ictus* (Симеон 1969, под *удареније*). Наведени термин А. Мразовић често употребљава у синтагматском споју – *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА*: „Сложеннаа реченїа имѣтъ ѡдаренїе гласа всегда на напослѣдѣющей части сложеннагw рѣченїа” (Мраз., 15). Код анализираног аутора запажа се следећа термилошка дистинкција: термином *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* он означава прозодију као науку, док термином *УДАРЕНИЈЕ*, односно термилошком синтагмом *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА*, именује знак којим се у речи означава промена гласа при изговору слога.

У даљем тексту он наводи осам врста *УДАРЕНИЈА*: *ОКСИЈА*, *ВАРИЈА*, *ОБЛЕЧЕНАЈА*, *ЗВАТЕЛЦО*,¹⁸⁵ *ИСО*, *АПОСТРОФ*, *СЛИТНАЈА* и *ЈЕДИНИТЕЛНАЈА* (Мраз., 10).

¹⁸⁴ „Спирити, одн. *spiritus asper* и *spiritus lenis*, дословно ’оштри’ и ’благих дах’, на иницијалним вокалима означавали су у старогрчком почетну аспирацију, док се у старословенском, а то значи и у старосрпском, то свело на механичко преузимање, јер је већ у време настанка старословенске писмености и у грчком правопису ово био анахронизам” (Јовановић Г. 1998: 13, у фусноти).

¹⁸⁵ Овде би се могло претпоставити да је у питању штампарска грешка и да овај облик треба да гласи *ЗВАТЕЛНО*. Међутим, треба напоменути да је и у издању Мразовићеве граматике из 1821. године такође посведочен облик *ЗВАТЕЛЦО*. Такође, приликом описа спирита у црквенословенском језику, З. Ранковић је такође користио термин *ЗВАТЕЛЦО* (Ранковић 2011: 21).

Дијаграм 38: Врсте ударенија код А. Мразовића (1811)

У својој монографији о развоју акценатске мисли у Србији и Црној Гори до 1850. године. З. Радуловић констатује да је у питању пренос и опис акценатског система из грчког језика у црквенословенски, при чему су „дословно преузети и одговарајући термини” (Радуловић 1990: 37). Ипак, чини се да је Мразовићева класификација *УДАРЕНИЈА*¹⁸⁶ далеко сложенија, будући да нису сви његови називи акцената грчког порекла.

Термине *ОКСИЈА*, *ВАРИЈА* и *ОБЛЕЧЕНАЈА* А. Мразовић је преузео из граматике М. Смотричког.¹⁸⁷ Облици *ОКСИЈА* и *ВАРИЈА* грчког су порекла. Оба облика посведочена

¹⁸⁶ Термин *УДАРЕНИЈЕ* јавља се у Михајловићевим *Посрбицама* (1984) и поткрепљен је примером из 1794. године.

¹⁸⁷ У својој *Граматици црквенословенског језика* З. Ранковић запажа да у црквенословенском језику постоје три акценатска знака – *оштри акценат (оксија)*, *тешки акценат (варија)* и *камора*

су код В. Михајловића, са првим потврдама из 1726. године.¹⁸⁸ Међутим, ови облици јављају се у српским споменицима већ од друге половине 13. века, а потврђени су и у *Сказанију о писменех* Константина Филозофа из 15. века, у којем је *ОКСИЈА* означена као 'оштра', а *ВАРИЈА* као 'тешка сила гласа' (Јовановић Г. 1998: 13). Смотрички поред ових облика наводи и њихове руске одн. рускословенске синониме – *ОСТРАЈА* и *ТЈАШКАЈА* (Смотрички 1619/2000: 146), али су код А. Мразовића у употреби само термини грчкога порекла. С друге стране, за трећу врсту *УДАРЕНИЈА*, А. Мразовић од М. Смотричког преузима само руску одн. рускословенску форму *ОБЛЕЧЕНАЈА*, која представља превод грчког термина *периспомени*.¹⁸⁹

Четврту врсту *УДАРЕНИЈА* А. Мразовић је назвао *ЗВАТЕЛЦО*. Према З. Ранковићу, у питању је термин којим се у црквенословенском језику именовао спирит и овај знак није имао гласовну вредност. Спирит је, међутим, могао стајати заједно с акцентом – *ОКСИЈОМ* или *ВАРИЈОМ* (Ранковић 2011: 21). Свезе ових знакова имају посебне називе, те тако код А. Мразовића пету врсту *УДАРЕНИЈА* представља *ИСО*,¹⁹⁰ односно веза спирита и *ОКСИЈЕ*, а шесту – *АПОСТРОФ*,¹⁹¹ веза спирита и *ВАРИЈЕ*.

Као седму врсту *УДАРЕНИЈА* А. Мразовић наводи *СЛИТНАЈУ* – дијакритички знак који се ставља изнад слова <й> да означи његови краткоћу и гласовну вредност /ј/. Осма, и последња врста *УДАРЕНИЈА* код анализираниог аутора названа је

(*периспомени* или *облеченаја*) (Ранковић 2011: 21). Олга Недељковић пак у својим радовима користи форму *периспомена* (Недељковић 1965; 1975).

¹⁸⁸ Михајловић наводи да је термин *ВАРИЈА* латинског, а термин *ОКСИЈА* грчког порекла (Михајловић 1972; 1974). Међутим, оба облика посведочена су у грчко-хрватском речнику Стјепана Сенца, те се могу сматрати грецизмима (Сенц ³1910).

¹⁸⁹ У црквенословенској граматици овај акценат се назива још и *камора* (Ранковић 2011: 21).

¹⁹⁰ Овај облик грчког порекла такође је посведочен код В. Михајловића (1972), као и у речнику С. Сенца (³1910).

¹⁹¹ У анализираном корпусу из 19. века интернационализам грчког порекла *АПОСТРОФ* најчешће означава запету изнад реда за означавање изостављеног слова (углавном танког или дебелог јер). Исп. „Глаголи кои се окончавају на ремъ [...] у причастию дѣйствительномъ прошастомъ избацую оно послѣ р стоѣе е, коѣга мѣсто заузима апострофъ” (Милак., 155). У овом значењу потврђен је и у Михајловићевом речнику (са првом потврдом из 1726. године), а посведочен је и глагол *АПОСТРОФИРОВАТИ СЕ* у значењу 'означити апострофом' (поткрепљен примером из француско-славеносрпске граматике Јоакима Вујића, из 1805. године) (Михајловић 1972). Као семантички конкурентни термину *АПОСТРОФ* јављају се још и облици *ПАЈЕРИК*, *ЈЕРИК/ЈЕРОК* или *ЦРВИЋ*. Исп.: „Србљи неимаюћи издавна правога гласа у езыку за њ на краю, служилису се кадъ съ єднымъ кадъ съ другимъ безъ строгогъ разликованя, докъ ий нису после са ерикомъ и паерикомъ заменули” (Хац. 1, 294); „Срокъ [...] се по својој природи онде пише, гди писме недостае” (Суб. 2, 22); „Треба ли писати [...] *Граматицима Србским* 'са црвићемъ или безъ црвића” (Хац. 2, 428).

ЈЕДИНИТЕЛНАЈА, а она служи „къ сопраженію въ двѣ стрѣки раздѣленыхъ реченій. Н. п. чело - вѣкъ” (Мраз., 10). По свему судећи, у питању је ортографски термин, односно цртица која се пише приликом растављања речи на крају реда. Будући да се овај знак не бележи изнад слова у речи нити утиче на његову гласовну вредност, стаје нејасно зашто га је А. Мразовић уврстио у своју класификацију.

Након анализе Мразовићевих врста *УДАРЕНИЈА (ГЛАСА)*, могло би се закључити да је овај језикословац под наведеним термином подразумевао не само акценатске, већ и ортографске знакове.

4.1.2. Детаљан опис акценатског система српског језика први пут је изложен почетком 19. века, у *Опиту* Л. Милованова.¹⁹² Теорија акцената Л. Милованову је била неопходна како би отпочео своју расправу о стиховима у српском песништву. Његова основна намера била је да у свом делу пропише метричка правила по којима ће се ондашњи стихотворци управљати. Да би то могао учинити, он најпре говори о слоговима у српском језику – према дужини, дели их на *КРАТКЕ*, *ДУГЕ* и *ОПШТЕ*¹⁹³, а затим укратко представља графичке знакове (*ОСОБНЕ ЗНАКЕ*) за њихово обележавање, које назива *ПРИГЛАСИЛИМА*:¹⁹⁴

„По несрећи и на штету Србске књижевности писмена, која би само знаци прости гласова бити морала, уврзла су се у главу скоро свима списатељима, да она и ову службу одправљати, то јест различност дужине гласа или изговора означивати имају: али ово могу прекрасно њеки знаци особни извршавати; и дуге слоге од кратки, и дуге опет међу собом разликовати. Како се зову међу собом ови особни знаци, и колико и је?

О знацима предаје нам науку Писменица: Но будући да наш језик јоште до сад Писменицу своју на свјет издану видити жели, зато овде нешто мало о знацима овима особнима споменути нужно ми се види. Ове знакове именујем пригласила” (Мил., 468).

За сâм појам *АКЦЕНАТ* Л. Милованов је, уместо руског одн. рускословенског термина *УДАРЕНИЈЕ*, створио нов термин – *ПРИГЛАСИЛО* (Караца 1984: 97). Да је овај

¹⁹² О доприносу Л. Милованова развоју акценатске и метричке теорије код Срба писали су Љ. Томић (1982), М. Караца (1984: 97–98) и М. Богдановић (2014).

¹⁹³ Под *ОПШТИМ СЛОГОВИМА* Л. Милованов је подразумевао оне које „искусни пјесмословци сад на мјесто дугог, сад на мјесто кратког поставити се може” (Мил., 467).

¹⁹⁴ Термин *ПРИГЛАСИЛО* јавља се у *Посрбицама* Ј. Михајловића (1984) и поткрепљен је примером из Миловановљевог *Опита*.

облик Миловановљева креација сведочи и РЈАЗУ, у којем се под овом одредницом наводи једино пример из *Опита*. У раду М. Караце термин ПРИГЛАСИЛО тумачи се као дериват од именице *глас* (Караца 1984: 97). Ако се има у виду да је у РЈАЗУ посведочена лексема *приглас* у значењу 'начин изговарања', са потврдама још из 17. века, вероватније је да је ова именица послужила као мотивна реч Л. Милованову за извођење термина ПРИГЛАСИЛО.

На самом почетку 19. века – 1810. године, Л. Милованов поставља важан темељ акценатској теорији код Срба издвајањем четири типа ПРИГЛАСИЛА.¹⁹⁵

Дијаграм 39: Акценатски систем Л. Милованова (1810)

Своју акценатску поставку Л. Милованов поткрепљује двома групама примера:

¹⁹⁵ Практично у исто време кад је Л. Милованов писао *Опит*, хрватски језикословац Ш. Старчевић ствара своју *Ричословицу*, објављену 1812. године, у којој такође учова четири врсте акцента. Без обзира на то што ниједан од ове двојице аутора није потпуно тачно описао акценатски систем свог матерњег језика, они су ипак ударили темеље обележавања четвороакценатског система новоштокавских говора. Ипак, Миловановљев допринос могао би се сматрати значајнијим, будући да је створио и термине за наведене акценте, док се Ш. Старчевић задржао само на опису (исп. Караца 1984: 73; Ивић П. 1998: 177, у фусноти).

„Данас видила се једна *дуга*.
Ја сам видио много *дуга*.
Ова ми је хаљина *дуга*.
Ја неимам много *дуга*. Или:
Прешао је преко много *вџда*.
И зна добро шта је *вџда*.
Јучер својега коња *вџда*.
Данас своју жену *вџда*” (Мил., 468).

На основу Миловановљевих примера, Маријана Богдановић интерпретира његову акценатску теорију на следећи начин: Миловановљево *ПРИГЛАСИЛО ОДУЉУЈУЋЕ* одговара данашњем дугоузлазном акценту, *ПРИГЛАСИЛО ПРЕОДУЉУЈУЋЕ* одговара дугоузлазном акценту испред неакцентованог дугог слога, *ПРИГЛАСИЛУ ПОДИЖУЋЕМ* пандан је данашњи краткоузлазни акценат, а *ПРИГЛАСИЛУ ПРЕПОДИЖУЋЕМ* дугосилазни (Богдановић 2014: 324).

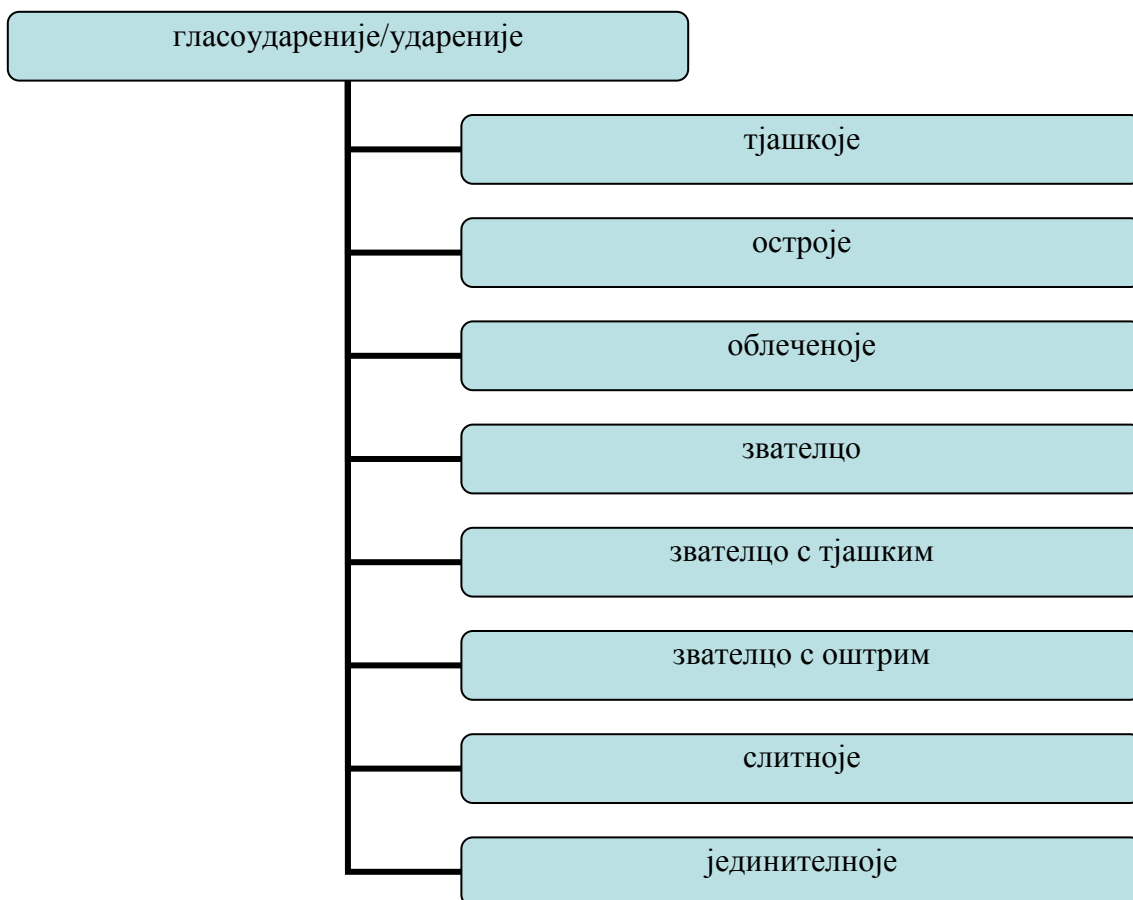
Дакле, ако се четвороакценатски систем Л. Милованова упореди са савременом теоријом акцената, може се запазити да његовој поставци недостаје термин, графичка ознака и пример за краткосилазни акценат.¹⁹⁶ Такође, поста акценатска дужина у Миловановљевој теорији није посебно истакнута – он је сједињује са дугоузлазним акцентом и обележава их једним знаком који именује *ПРИГЛАСИЛО ПРЕОДУЉУЈУЋЕ*. Овај, тзв. „двослоговни акценат”, којим је обухваћена прозодијска изражајност двају слогова, са становишта савремене акценатске теорије није допустив, што су, уз непостојање краткосилазног акцента, теорији Л. Милованова критичари узимали као највећу слабост (Томић 1982; Богдановић 2014: 325). Ипак, Л. Милованову не могу се оспорити заслуге за прве темељите теоријске поставке и систематски опис акценатске структуре новоштокавских говора.

¹⁹⁶ Ипак, ваља напоменути да Л. Милованов у једној напомени бележи како му се чини да међу кратким акцентима ипак постоји извесна разлика, али он не успева да је дефинише: „По мојој мисли не могу и [кратке слокове – прим. А. Р.] раздвоити премда ми се њека разлика међу њима чини, н. п. црвен, goth, guber : црвен, die Röthe, gubog. Разлика ова бива од туд, што први слог у другом случају нешто уимље, особито од дугачког до себе стојећег слога” (Мил., 465–466).

4.1.3.1. Мразовићев приказ акценатског система рускословенског језика применио је у своме *Буквару* П. Соларић, али уз делимично другачију терминологију. У одељку „Познаніе Ѣтмѣнныхъ Знакъвъ”, које се односи на графичке знаке, и П. Соларић најпре издваја оне који се бележе у речима: „Таковіи называюсе Гласоудареніа или самѡ Удареніа, и поставляюсе надъ самогласными писмены въ указаніе измѣненіа гласа при произношеніи слогѡвъ” (Сол. 1, 35).¹⁹⁷ За разлику од А. Мразовића, који је *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕМ* називао научну дисциплину, П. Соларић овим термином именује именује знак којим се у речи означава промена гласа при изговору слога, а поред поменутог облика користи и Мразовићев термин *УДАРЕНИЈЕ*, преузет од М. Смотричког.

Соларић даље у потпуности преноси осам врста *УДАРЕНИЈА* из Мразовићеве граматике, али уместо термина грчког порекла он наводи њихове руске одн. рускословенске синониме (Сол. 1, 36):

¹⁹⁷ По угледу на А. Мразовића, П. Соларић је у одељку о *ОТМЕНИМЪ ЗНАЦИМА* наводио и акценатске и правописне знаке.

Дијаграм 40: Врсте *гласоударенија/ударенија* код П. Соларића (1812)

Тако уместо грецизма *ВАРИЈА* и *ОКСИЈА* П. Соларић користи поименичене придеве *ТЈАШКОЈЕ* и *ОСТРОЈЕ*, који се као преводни еквиваленти са грчког наводе и у граматичи М. Смотричког. Облици *ОБЛЕЧЕНОЈЕ*, *СЛИТНОЈЕ* и *ЈЕДИНИТЕЛНОЈЕ* преузети су из Мразовићеве граматике, као и термин *ЗВАТЕЛЦО*, који подразумева спирите. Уместо грецизама *АПОСТРОФ* и *ИСО*, којима је А. Мразовић означавао свезе спирита са варијом и оксијом, П. Соларић користи термилошке синтагме *ЗВАТЕЛЦО С ТЈАШКИМ* и *ЗВАТЕЛЦО С ОСТРИМ*. Иако је *ЈЕДИНИТЕЛНОЈЕ* сврастао у групу *ГЛАСОУДАРЕНИЈА* по угледу на А. Мразовића, П. Соларић осећа да овом ортографском термину ту није место, те констатује: „Єдинителное [...] нїе никаково гласоударенїе, но сл҃жи токми кѣ сопраженїю реченїй, коѣ єднѣмъ или множаими своими слогами преносесе вѣ єдне строке (версте) на дрѣгг” (Сол. 1, 36). Наведена дефиниција овог језикословног

термина потврђује закључак да је у питању ортографски знак који се бележио приликом растављања речи на крају реда.

4.1.3.2. У граматици објављеној 1831. године, код П. Соларића се запажа назив *НАТЧЕРК*: „Гласоударавица [...] учи, давати свакому у рѣчма слогу надлежећий дугій или краткій глас, посредством надчерка” (Сол. 2, СЛ 24, 16–17). Облик *НАТЧЕРК* није посведочен ни у РЈАЗУ, ни код Р. Симеона, нити код иједног другог језикословца у анализираном корпусу, а не налази се ни у консултованим руским речницима. У Фасмеровом етимолошком речнику *Russisches etymologisches Wörterbuch* (Фасмер 1950–1958) забележен је глагол ’черкнутъ’,¹⁹⁸ за који се истиче да води порекло од именице ’черта’ (на српском ’црта’). Стога би се Соларићев термин *НАТЧЕРК* могао тумачити као нека врста надредног знака, графичке ознаке којима се бележио квантитет акцентованог слога.

У одељку о промени именица, П. Соларић пружа парадигме за деklinацију сва три именичка рода (као примере наводи лексеме ’богослов’, ’глава’ и ’пиво’):

„Число Единственно

Им:	Богослов	Глава,	пиво
Род:	ва	ве	ва
Дат:	ву	вы	ву
Вин:	ва	ву	во
Зв: о!	ве	во	во
Тѣ:	вом	вом	вом
Ск:	ву	вы	ву.

Число Множественно

Им:	Богословы	Главе	пѣва,
Род:	вва́	ва́	ва̀
Дат:	ввм	ввм	ввм
Вин:	ве	ве	ѣва
Зв: о!	вы	ве	ѣва
Тѣ:	вами, вы	вами	вами, вы
Ск:	ввм	вам	ввм” (Сол. 2, СЛ 24, 23)

¹⁹⁸ У значењу ’написати неколико речи’.

а затим даље запажа:

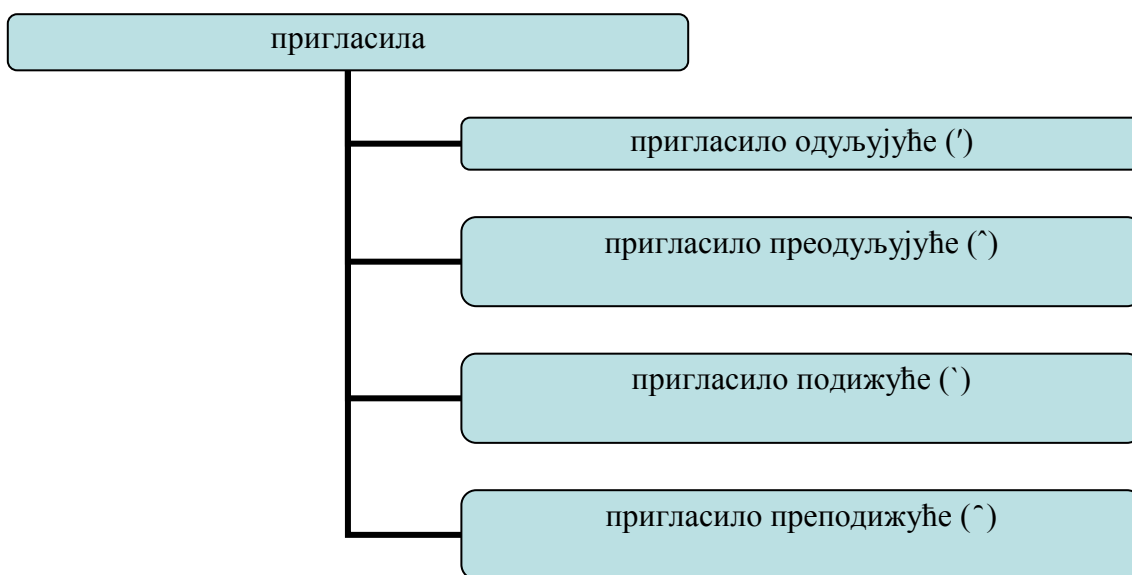
„Овде треба добро пазити на Надчерке, и по њима гласоударати, такође на писмена w, e, и Надчерк сведенный (˘) у множественном числу: ерѣ медѣу: Богослова и Богословà, Богослове и Богослове, Богословом и Богословѣм; Глава и Главà, Главе и Главè, Пѣва и Пѣвà, Пивом и Пивѣм; посвуда другоячѣ е значеніе” (Сол. 2, СЛ 24, 24).

Поређење примера којим П. Соларић илуструје *НАТЧЕРК СВЕДЕНИ (Пѣва и Пѣвà)* са именичком парадигмом коју је навео на претходној страници доводи до закључка да облик *Пѣва* представља ном. мн., а облик *Пѣвà* ген. мн. Иако овај аутор у даљем тексту не помиње акценатске знаке, представљени примери указују на то да би у савременој акценатској терминологији Соларићевом *НАТЧЕРКУ СВЕДЕНОМ*, по свему судећи, могао одговарати дугосилазни акценат. Графичка ознака ` на крају речи, за коју није посведочен термин, могла би се тумачити као знак за обележавање неакцентованог дугог слога, али проблем представљају примери *Главе и Главè*, за које се не може са сигурношћу утврдити које падежне облике представљају (ген. јд., ном. мн, акуз. мн. или вок. мн.), будући да у парадигми именице *глава* коју П. Соларић наводи ниједан од поменутих облика није обележен знаком `.

Поред представљених термина, у цитираном одломку из Соларићеве граматике налази се и један глагол с термилошким значењем. У питању је облик *ГЛАСОУДАРАТИ*, највероватније скован према руском одн. рускословенском облику *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* или према синтагми *УДАР(ЕНИЈЕ) ГЛАСА*.

4.1.4.1. У одељку под насловом „О гласоударенју” Вук у *Писменици* бележи: „Свака реч састоје се из једнога, или из више слогова; но ови слогови како уговору, тако и учитању неизговарају се свуд једнаким гласом, него се на неким слоговима глас мање или више продужује, на неким пак скраћује, а на неким подиже” (Вук 1, 39). На основу наведеног примера може се запазити да је термином *ГЛАС*, поред основног елемента говора (исп. поглавље „Графијска и фонетско-фонолошка терминологија”), означавао и акценат, одн. истицање једног слога јачином и(ли) висином гласа. У прилог наведеној тврдњи сведочи још један пример из Вукове *Писменице*: „Пригласило одуљујуће (') нужно је поставити код речи које су по писању једнаке с другим речима, а позначену и по гласу различне” (Вук 1, 41).

Графичке знакове којима се то истицање бележи Вук је у *Писменици* именовао Миловановљевим термином – *ПРИГЛАСИЛА*: „Зато су измисљени неки знаци, с којима се назначује то премјенљивање гласа. Такова знака имају 4 и именују се пригласила” (Вук 1, 39). У србистичкој литератури често се наводи да Вук у потпуности преузима акценатски систем, а самим тим и терминологију од Ј. Милованова (Белић 1998а: 106; Богдановић 2014: 328):

Дијаграм 41а: Акценатски систем у Вуковој *Писменици* (1814)¹⁹⁹

За разлику од Ј. Милованова, Вук уз наведене терминолошке синтагме пружа, осим примера, и кратак коментар, односно опис представљених акценатских знакова.²⁰⁰

Поредећи Вуков опис новоштокавског акценатског система и примере које наводи са Миловановљевом теоријом акцената, може се закључити да је Вук у

¹⁹⁹ О акценатском систему у Вуковој *Писменици* писала је и З. Радуловић. Она истиче да је Вук четири акцента преузео од Ј. Милованова, али погрешно интерпретира њихова значења – за *ПРИГЛАСИЛО ПРЕОДУЉУЈУЋЕ* истиче да означава „дуги силазни или неакцентовану дужину”, а *ПРИГЛАСИЛО ПРЕПОДИЖУЋЕ* „узастопне дужине, двије или три почев од означеног слога па до краја ријечи” (Радуловић 1990: 38).

²⁰⁰ У литератури се каткад погрешно наводи да Вук тек у *Српској граматизи* уз прво издање *Рјечника* појашњава изложени акценатски систем (Богдановић 2012: 328, у фусноти).

Писменици од Л. Милованова преузео број акцената и термине којима се они именују, али да у интерпретацијама двају језикословаца постоје извесне разлике.

Милованов је, као што је већ истакнуто, под термином *ПРИГЛАСИЛО ОДУЉУЈУЋЕ* подразумевао дугоузлазни акценат (*Данас видила се једна дуга* – ном. јд. именице *дуга*; *Лучер свога коња вода* – 3. л. јд. аориста глагола *водати*). Вук овај нагласак описује на следећи начин: „Пригласило одуљујуће (‘), које се пише над оним самогласним писменом, на коме се самом, глас протеже н. п. трава, рана, дуга, въз, струк” (Вук 1, 39). Из наведених примера запажа се један Вуков недостатак – он и једносложним речима додељује дугоузлазни акценат.

Миловановљево *ПРИГЛАСИЛО ПРЕОДУЉУЈУЋЕ* обухвата дугоузлазни акценат и поста акценатску дужину (*Ја сам видио много дуга* – ген. мн. именице *дуга*; *Прешао је преко многи вода* – ген. мн. именице *вода*). Вук, с друге стране, истиче:

„Пригласило преодуљујуће (‘), које се пише над оним самогласним писменом, на коме се глас тако верло протеже да и следећим њему самогласним писменима (јербо оно по највише у среди, а рједко на крају или упочетку долази) од свога продуживања нешто предаје н. п. десет људи; шест кња; седам језика; и пр. Ово пригласило сваки може ласно разликовати од првога, јербо прво продужије само оно једно писме, над којим оно стоји, а под овим се другим писме већма продужије, и од продуживања свога нешто и другим њему следећим писменима предаје, као овде у речи људи, љ предаје продуживање писмену и; у речи кња писме ђ предаје продуживање писмену а; а у речи језика, писме ђ предаје продуживање писменима и и а” (Вук 1, 39–40).

Он, дакле, понавља Миловановљево теорију и под овим термином подразумева тзв. двословни акценат, тј. акценат који подразумева прозодијску изражајност двају слогова – дугоузлазни са поста акценатском дужином. Једина разлика у односу на Л. Милованова је та што Вук наводи и један тросложни пример (*‘седам језика’*), док су код Л. Милованова оба примера двосложна, те се тек код Вука запажа да *ПРИГЛАСИЛО ПРЕОДУЉУЈУЋЕ* може бити и „трословно”, односно може обухватати прозодијске карактеристике трију слогова.²⁰¹

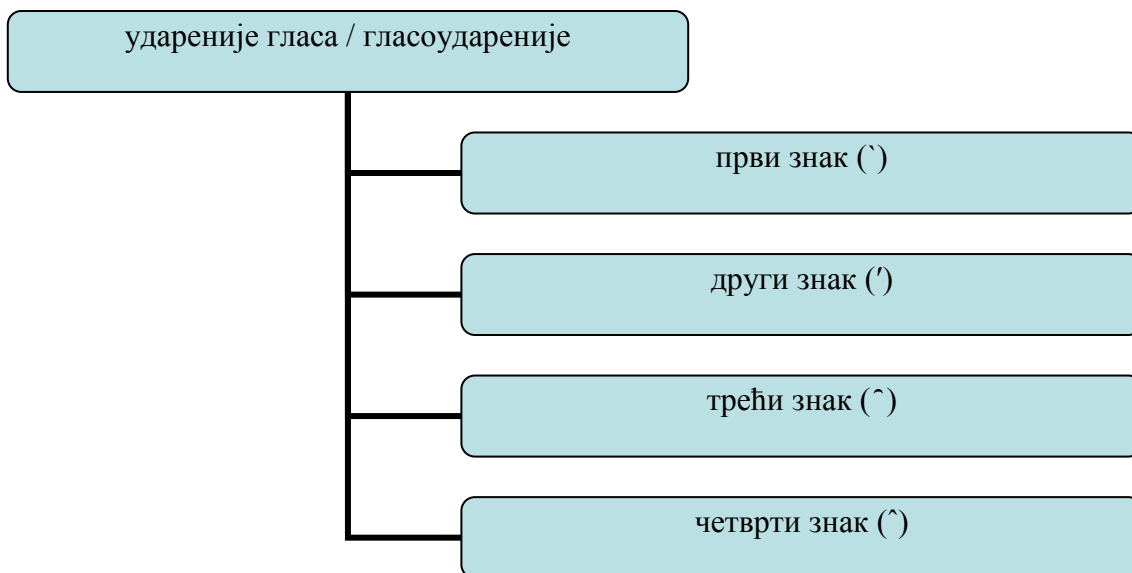
²⁰¹ Ипак, ваља истаћи да Вуков пример *‘седам језика’* није ваљан и не спада у наведену групу, јер је у питању краткосилазни акценат са двама неакцентованим дужинама, а не дугоузлазни.

Из Миловановљевих примера за *ПРИГЛАСИЛО ПОДИЖУЋЕ* М. Богдановић закључује да се под наведеном термилошком синтагмом подразумева данашњи краткоузлазни акценат (*И зна добро што је вода* – ном. јд. именице *вода*; *Ова ми је хаљина дуга* – ном. јд. ж. рода придева *дуг*) (Богдановић 2014: 324). Спорним се, међутим, може сматрати други пример, будући да су у РСАНУ облици женског и средњег рода придева *дуг* наведени као акценатски дублети (*дуга*, *дуго*, одн. *дуга*, *дуго*). Стога је немогуће прецизно одредити на који је прозодијски лик ове лексеме Л. Милованов мислио. Ауторка ипак на крају закључује: „Како је овај облик наведен заједно са именицом *вода*, као пример за 'пригласило подижуће', претпостављамо да Лукино *дуга* (уз неспорно *вода*) одговара данашњем краткоузлазном акценту. Акценатски систем Луке Милованова онда остаје без примера за краткосилазни акценат” (Богдановић 2014: 324).

У Вуковој *Писменици ПРИГЛАСИЛО ПОДИЖУЋЕ* дефинисано је на следећи начин: „Пригласило подижуће (˘), које се пише над оним самогласним писменом, на коме се глас мало подиже и брзо изговара н. п. нòга, вòда, рàна, врàна, кàд, сàд, и пр.” (Вук 1, 40). Представљени Вукови примери указују на податак да он у овој фази свог стваралаштва не разликује кратке акценте. Имајући у виду спорни пример код Л. Милованова, остаје отворена могућност да је неиздиференцираност кратких акцената Миловановљев пропуст, који је посведочен и у Вуковој *Писменици*.

За *ПРИГЛАСИЛО ПРЕПОДИЖУЋЕ* Л. Милованова може се из примера које овај аутор наводи рећи да одговара данашњем дугосилазном акценту (*Ја неимам много дуга* – ген. јд. именице *дуг*; *Данас своју жену вода* – 3. л. јд. презента глагола *водати*). Вук га описује на следећи начин: „Пригласило преподижуће (˘), које се пише над оним самогласним писменом на коме се глас мало више подиже и развлачи, и од развлачења мало слъедујућем писмену предаје н. п. благо, драго, злато и пр” (Вук 1, 40). Анализирајући Вукове примере, видљиво је да и код њега *ПРИГЛАСИЛО ПРЕПОДИЖУЋЕ* има вредност дугосилазног акцента, али Вуков теоријски опис овог нагласка није адекватан, имајући у виду извесну постакценатску дужину коју он осећа, а која је у наведеним примерима сувишна.

4.1.4.2. Четири године касније, у *Српској граматици* Вук један одељак такође посвећује акценту. Уместо посрбљеног облика *ГЛАСОУДАРЕЊЕ* из *Писменице*, он користи руски одн. рускословенски лик овог термина и одељак насловљава „О гласоударенију”, а затим у заградама наводи контактни синоним из латинског језика – *de accentu* (Вук 9, XXXVI). Овај део његове граматике писан је самостално (Караца 1984: 121). Миловановљев термин *ПРИГЛАСИЛО* Вук овде замењује русизмом одн. рускословенизмом *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* или терминолошком синтагмом *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА*: „Које ријечи на ком слогу имају који знак гласоударенија, то ће се по времену одредити у граматицама” (Вук 9, XXXVI); „У Српском језику имају 4 различна ударенија гласа, и по њима су ево начињена 4 знака” (Вук 9, XXXVI):

Дијаграм 41б: Акценатски систем у Вуковој *Српској граматици* (1818)

Вук, дакле, одбацује Миловановљеве термине, те тако *пригласило подижуће* постаје *ПРВИ ЗНАК*, *пригласило одуљујуће ДРУГИ*, *пригласилу преподижућем* одговара *ТРЕЋИ*, а *пригласилу преодуљујућем* *ЧЕТВРТИ ЗНАК*. Значајна новина коју Вук уводи у овом делу јесте употреба посебног знака (`) за краткосилазни акценат (Ивић П. 1966: 71), којем није доделио посебан назив: „Глас је првога знака (`) двојак, које се

особито може познати у једнаким ријечима²⁰² [...] зато сам ја у оваковим ријечима метнуо два знака (‘’) ђе се оштрије изговара” (Вук 9, XXXVI). Ипак, Вук у разликовању кратких акцената ни у овом делу није био доследан. Њему се чинило да је разлику између двају кратких акцената потребно обележити само код хомонима (нпр. *jàрица* и *jàрица*) или у случајевима када се оба акцената јављају у различитим облицима исте речи (нпр. *вòда*, *вòдè*, али *вòди*, *вòду*) (Ивић П. 1966: 71).

У чланку „О језику Јована Рајића и Атанасија Стојковића”, насталом између 1823. и 1825. године, Вук употребљава интернационализам латинског порекла *АКЦЕНТ*: „За чудо је да Рајић у предикатима има акценте у млогим ријечма по Руски, н. п. закóна, Гдíна, себè” (Вук 23, 342). У речнику Р. Симеона као прва потврда за овај термин наводи се Даничићева *Мала српска граматика* из 1850. године (Симеон 1969, под *акцент*), док у РЈАЗУ изостаје одредница *акцен(а)т*. С друге стране, М. Караца региструје овај термин код Вука, али тек 1850. године, у чланку „Главна правила за јужно нарјечје”.

Интернационализам *АКЦЕНТ* Вук је, поред наведених дела, употребио и у Предговору Миловановљевог *Опиту* из 1833. године: „Може бити да би се према Грчкој просодији могло казати, да је на првом слогу акцент, а други слог је дугачак” (Вук 31, 440). Поред наведених термина, код Вука се среће и облик *ГЛАСОУДАР*.²⁰³ Говорећи о непостојаном /a/, он истиче: „Млога имена (и суштествителна и прилагателна) имају пред посљедњим полугласним словом А, које се у свему даљем употребљавању (кад самогласно слово дође после полугласнога) избацује. Ово је А свагда без гласоудара” (Вук 27, 234).

Из свега наведеног запажа се да у Вуковим делима влада термилошко шаренило у именовању акцената. Он разликује, с једне стране, истицање слога јачином и(ли) висином гласа користи пет термина – *ГЛАСОУДАРЕЊЕ*, *ГЛАС*, *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*, *АКЦЕНТ* и *ГЛАСОУДАР*. С друге стране, графичке знаке којима се то

²⁰² Под *ЈЕДНАКИМ РИЈЕЧИМА* Вук подразумева хомониме.

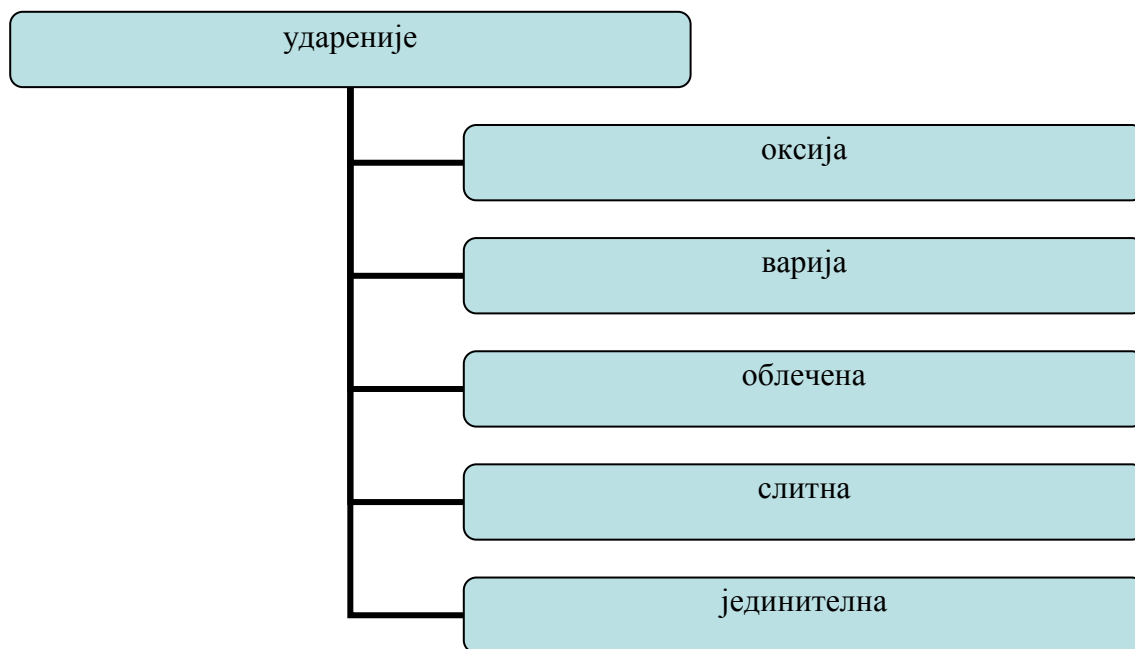
²⁰³ Термин је посведочен у *Посрбицама* В. Михајловића, али са потврдом из 1846. године (Михајловић 1982).

истицање бележи Вук је најпре називао Миловановљевим термином *ПРИГЛАСИЛО*, док од 1818. године у овом значењу користи термин *ЗНАК*.

4.1.5. Видаковић у својој граматици у потпуности преузима Мразовићев концепт, те тако и он посебно поглавље посвећује *ПРОЗОДИЈИ* или *ГЛАСОУДАРЕНИЈУ*, у којем дефинише ову језикословну дисциплину и, баш као и А. Мразовић, износи правила о дугим и о кратким слоговима.

Ни у теоријском опису акценатског система М. Видаковић није био самосталан – попут А. Мразовића, представио га је у првом поглављу своје граматике, посвећеном *ОРТОЕПИЈИ* или *ПРАВОГЛАГОЛАНИЈУ*, као врсту знакова који се употребљавају изнад речи, као обележје промене гласа при изговору слога: „Ударенія употребљаюсе ко измѣненію гласа произношећи слокове” (Вид. 4, 26). По угледу на А. Мразовића, и М. Видаковић термин *УДАРЕНИЈЕ* често употребљава у синтагматском споју – *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА*: „Реченія сложена имаю удареніе гласа свагда на послѣдној части сложеннога реченія” (Вид. 4, 31). Будући да је овај језикословац практично преузео већи део Мразовићеве граматике, посрбивши његов рускословенски језик, и код М. Видаковића се запажа терминолошка дистинкција облика *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* и *УДАРЕНИЈЕ / УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА* – он првим термином именује прозодију као науку, док другим означава акценат.

Једина разлика у односу на А. Мразовића је та што М. Видаковић упрошћава рускословенски акценатски систем, наводећи пет врста *УДАРЕНИЈА* (Вид. 4, 26–27):

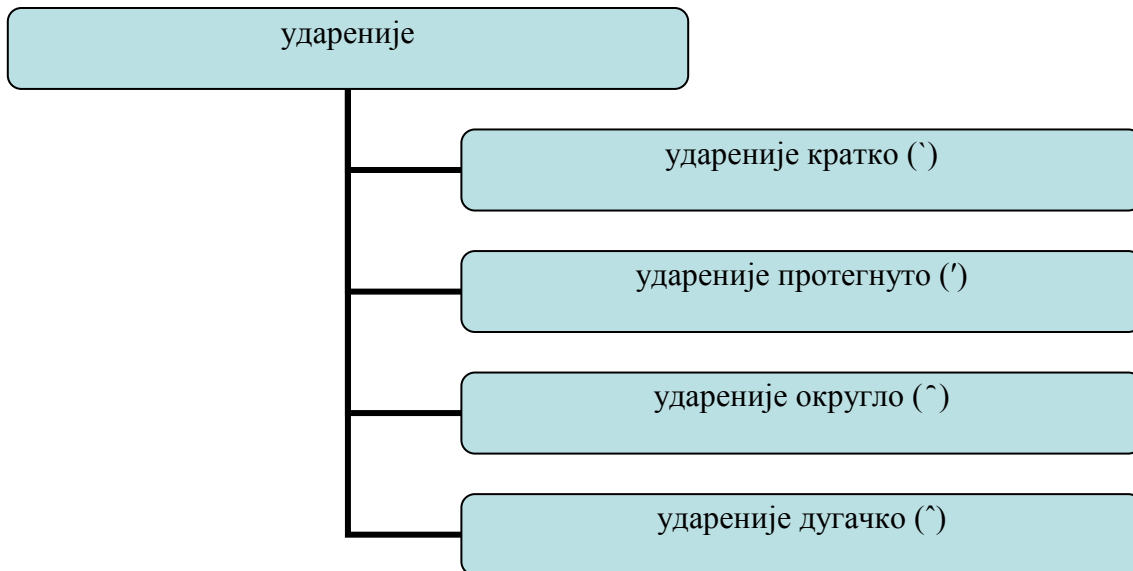
Дијаграм 42: Врсте ударенија код М. Видаковића (1838)

Видаковић је задржао Мразовићеве термине за акценте: два грчког (*ОКСИЈА* и *ВАРИЈА*) и један руског одн. рускословенског порекла (*ОБЛЕЧЕНА*). Код овог последњег запажа се одбацивање Мразовићевог руског одн. рускословенског номинативног наставка *-ја* (*ОБЛЕЧЕНАЈА* → *ОБЛЕЧЕНА*).

Међу Видаковићевим врстама *УДАРЕНИЈА*, за разлику од А. Мразовића и П. Соларића, не налазе се спирити – *ЗВАТЕЛЦО*, а самим тим нема ни спојева спирита са оксијом и варијом – *ИСО* и *АПОСТРОФ*.

Еволуција термина, која се огледа у процесу србизирања финалне руске одн. рускословенске секвенце /ja/, огледа се и у Видаковићевим терминима *СЛИТНА* и *ЈЕДИНИТЕЛНА* (исп. Мразовићево *СЛИТНАЈА* и *ЈЕДИНИТЕЛНАЈА*).

4.1.6. *Србска грамMATИКА* Д. Милаковића не доноси термилошке новине у именовану графичког знака којим се бележи акценат у речи. Попут већине својих претходника, и овај аутор тај знак назива *УДАРЕНИЈЕМ*: „У србскимa рѣчимa изговараю се неки слогови оштро а неки протегнуто, и за означенѣ те разлике имаю четыри ударенія” (Милак., 4).

Дијаграм 43: Акценатски систем Д. Милаковића (1838)

Анализирајући Милаковићеве граматичке мисли, В. Гутков наводи да је у овом Милаковићевом одељку уочљив утицај Вукове *Српске граматике* из 1818. године (Гутков 1974–1975: 59). Ову тврдњу преузима и З. Радуловић (1990: 38). Поређење Милаковићеве акценатске теорије са Вуковом из 1818. године ипак даје нешто друкчије резултате. Милаковић је, наиме, из Вукове *Српске граматике* преузео само број акцената и њихове графичке ознаке, али не и термине којима је Вук те ознаке именовао. Тако Вуков *ПРВИ ЗНАК* код Д. Милаковића постаје *УДАРЕНИЈЕ КРАТКО*, *ДРУГИ ЗНАК* одговара *УДАРЕНИЈУ ПРОТЕГНУТОМ*, *ТРЕЋЕМ* је пандан *УДАРЕНИЈЕ ОКРУГЛО*, а *ЧЕТВРТОМ ЗНАКУ* – *УДАРЕНИЈЕ ДУГАЧКО*. Такође, упоредном анализом Вуког теоријског описа акценатског система са Милаковићевим, запажа се разлика у појашњењу *ТРЕЋЕГ ЗНАКА*, односно *УДАРЕНИЈА ПРОТЕГНУТОГ*. Док Вук овај акценат описује као знак који „стоји над оним словом, ђе се глас као округло разлази” (Вук 9, XXXVI), Милаковићев опис се чини прецизнијим и потпунијим: „Кадъ се писме

какво изговара тако протегнуто, да се у протезаню гласъ пенѣ и спушта, онда валя да надъ нѣмъ стои удареніе округло” (Милак., 5).²⁰⁴

4.1.7. У делу А. Драгосављевића из 1840. године само је у једном примеру посведочен термин *АКЦЕН(А)Т*: „Све оно, што у изговору има разлику да се акцентима разлучи а што е у езыку еднако безъ разлике, то и у писму еднако да остае” (Драг., 116).

4.1.8. Четрдесетих година 19. века код Ј. Суботића запажа се конкурентна употреба интернационализма латинског порекла *АКЦЕНТ* и рускословенске синтагме *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА*. Тако он у истом делу, говорећи о обличком поклапању одређених падежних форми, наводи: „Падеже, кои една писмена имаю, разликуе акцентъ и смысао” (Суб. 2, 20), али и: „СѢ безъ тонкае, чини ми се, да ни е потребно задржати, ни [...] за разликованѣ еднаки падежа: ерь а.) *пророка* (род. ед.) разликуе удареніе гласа отъ *пророка* (род. множ.)” (Суб. 2, 24).

4.1.9. У чланку В. Радишића из 1842. године посведочен је посрбљени облик – *ГЛАСОУДАРАЊЕ*: „Има у Србији места, где се дае чути у народу [...] гласоударанѣ [...] налик на Црквено-Славянску просодию” (Рад., 817). Уместо црквенословенског суфикса *-ије*, овај аутор је употребио облик са српским народним *-ње*.

4.1.10. У граматици Ј. Поповића није посвећена посебна пажња акценту. Кратко поглавље „О Слогоударенію (Prosodia)” налази се на самом крају текста и аутор у њему, по угледу на А. Мразовића и М. Видаковића, износи правила о дугим и кратким слоговима. Акценат помиње тек узгред, у једној примедби: „Србљи [...] јавно ударенія надъ слоگوی писати престали су” (Поп. Ј., 133). Дакле, Ј. Поповић је графичке знакове којима се бележило истицање слогова именовано руским одн. рускословенским термином *УДАРЕНИЈЕ*.

²⁰⁴ Такође, треба истаћи и то да многи примери које Д. Милаковић наводи уз одређене акценте припадају говору његовог дијалекатског, зетско-рашког подручја (*подѹшѣ, овдѣ*).

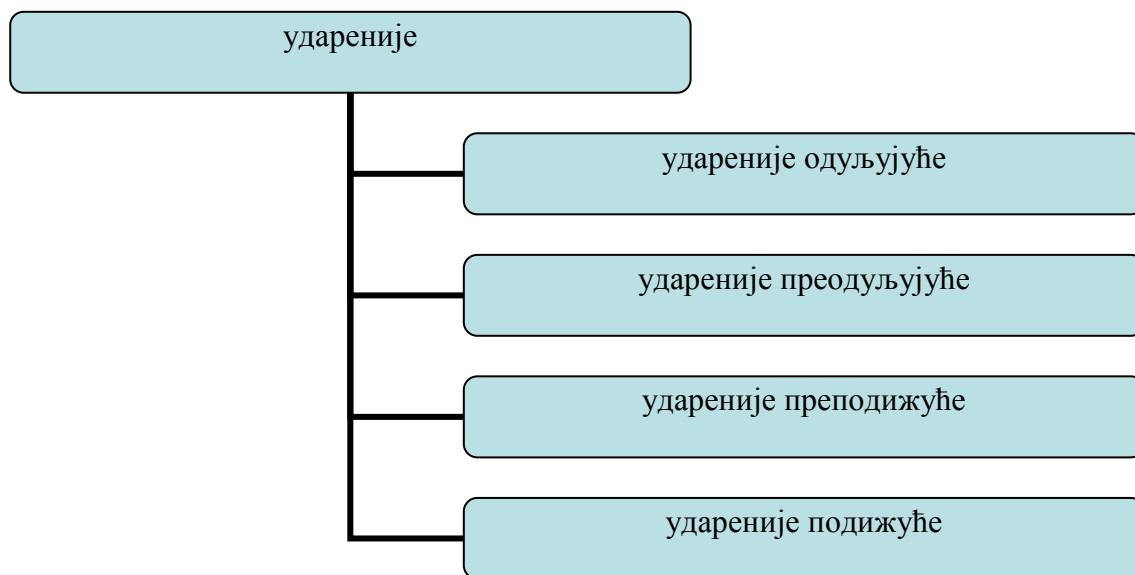
Међутим, ваља запазити да се Ј. Поповић, у једном кратком пасусу осврће и на наглашавање речи: „Удареніе гласа, само ради означенія силе и важности, коє се поєдинымъ рѣчма у читаню дає, называсе гласоудареніе (tonus)” (Поп. Ј., 136). Поред русизма одн. рускословенизма *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*, аутор као контактни синоним у заградама наводи латински облик *TONUS*, а затим овај термин даље појашњава:

„Оно єсть особыто повышеніе гласа, съ коимъ говореһій у цѣлой своіой бесѣди, ону рѣчь осимъ свію веһма произноси, коіой по намѣренію своме, найвеһу важность и силу придати жели. Отуда видисе, да гласоудареніе премѣнително єсть, н. п. У овомъ предложенію: онъ є тебе среһна учинію, удареніе може быти четворогубымъ образомъ” (Поп. Ј., 136–137).

Наведени пасус из Поповићеве граматике имплицира да је овај аутор под *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕМ* подразумевао тзв. логички или реченични акценат.

4.1.11. Полемишући са Вуком о реформи српског писма и правописа, Ј. Хацић у свом „Утуку III” наводи: „Тако се у изговору разликує *ты* одъ *ти*, *добрый* одъ *добри* и *добры*’, тако се разликує *люди* одъ *людій* (род. множ.) [...] Но да ово ние само разлика у гласоударенію [...] доказую остала нарѣчія Славенска, у којима се ясніє та разлика означава” (Хац. 4, 1008–1009). И овај језикословац употребљава русизам одн. рускословенизам *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* за именовање акцента.

4.1.12. У поређењу са до сада анализираним корпусом, новина у акценатској терминологији нема ни у граматици И. Захаријевића. Одељак „О словоударенію”, коме је аутор посветио непуну страницу, највероватније је писан под утицајем Вукове *Писменице*. Захаријевић на самоме почетку текста наводи да у српском језику постоје четири *УДАРЕНИЈА*, а то су: *УДАРЕНИЈЕ ОДУЉУЈУЋЕ*, *УДАРЕНИЈЕ ПРЕОДУЉУЈУЋЕ*, *УДАРЕНИЈЕ ПРЕПОДИЖУЋЕ* и *УДАРЕНИЈЕ ПОДИЖУЋЕ*.

Дијаграм 44: Акценатски систем И. Захаријевића (1847)

Захаријевићев теоријски опис акценатског система углавном је преузет из Вукове *Писменице*, с двама разликама. Прва се односи на терминологију – термин *ПРИГЛАСИЛО*, који је Вук употребљавао у *Писменици* преузевши га од Л. Милованова, И. Захаријевић замењује обликом *УДАРЕНИЈЕ*. Другу Захаријевићеву дистинкцију у односу на Вука из 1814. године чине примери које овај аутор пружа за *УДАРЕНИЈЕ ПОДИЖУЋЕ*. Док се код Вука запажа неиздиференцираност кратких акцената, И. Захаријевић код *УДАРЕНИЈА ПОДИЖУЋЕГ* бележи све примере са краткосилазним акцентом (*слѡва, врѡна, крѡва*).

Међутим, да је поста акценатска дужина уносила забуну у језички осећај И. Захаријевића, сведочи и следећи пример из његових полемичких списа из 1850. године: „Ј самъ казао, да мы имамо у гдикоимъ речма два ударенія, као у речи: видімо, учімо” (Зах. 2, 12).

4.1.13. Ступањем Ћ. Даничића на језикословну сцену српска акценатска слика почиње се прецизирати. Иако је Вук још у *Писменици* унео краткосилазни акценат за оне примере где је та прозодијска компонента семантички релевантна (нпр. *јѡрица* и *јѡрица*), прецизност у обележавању новоштокавских акцената донеле су Даничићеве

студије (Пецо 1981: 228).²⁰⁵ У својој расправи *Рат за српски језик и правопис* (1847),²⁰⁶ млади Ћ. Даничић опредељује се за интернационални термин *АКЦЕНАТ* (Дан. 2, 18), који ће касније доследно користити у свим својим делима и који ће остати у употреби до данашњих дана. Као врстан научник, Ћ. Даничић је схватио значај термина и потребу да ниједан, поготово нови па још и интернационални термин не буде употребљен тако да читаоца оставља у недоумици у погледу свог значења. Отуда је код њега посведочен поступак, веома цењен и у савременој науци, да се уз први пут употребљен термин експлицитно наведе његово значење (Кашић 1975: 78). Критикујући Хаџићеве идеје о морфонолошком правопису, Ћ. Даничић бележи:

„Неки ће можда повикати: али се друкчије изговара *зѐлен*, *der grüne*, а друкчије *зелѐн*, *das Grün*. Јест истина; али ваљда нико није толико слијеп (а овдје и не требају очи него само чисто ухо) да не види да ту нема разлике у гласу *н*, него само да се друкчије гласом удара код самогласнога *e* [...] Ово нијесу говорни гласи, но само ударање гласом или акценти, па као што ниједан народ не пише за акценте особитијех слова, тако не ћемо ни ми, него ћемо их биљежити другијем знацима изнад правијех (говорнијех) гласова, гдје је од потребе” (Дан. 2, 17–18).

Интернационализам латинског порекла *АКЦЕНАТ* пре Ћ. Даничића спорадично је био у употреби код Вука, а посведочен је и у делима А. Драгосављевића и Ј. Суботића. Ипак, може се претпоставити како је Ћ. Даничић сматрао да овај интернационализам није довољно познат, будући да је већина његових претходника употребљавала руске одн. рускословенске форме попут *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*, *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА*, *УДАРЕНИЈЕ* и сл.

Године 1850. у Бечу излази његова *Мала српска граматика*, несумњиво писана под Вуковим утицајем (Кашић 1975: 78). Ипак, како П. Ивић запажа, у овој граматичи налази се сасвим друкчија терминологија од Вукове (Ивић П. 1966: 64). Док одговарајуће поглавље у Вуковој граматичи из 1818. године носи наслов „О гласоударенију” (са одговарајућим контактним синонимом латинског порекла у заградама), Ћ. Даничић је такво поглавље назвао „Акценти”, не покушавајући да створи домаћи, синонимичан назив. О акцентима он каже следеће: „Акцената у

²⁰⁵ О Даничићевом опису акценатског система писали су бројни угледни лингвисти (исп. Пецо 1970, 1981; Симић 1981; Николић Б. 1981; Бабић 1968, 1981).

²⁰⁶ Значајне прилоге о Даничићевој филолошкој аргументацији исправности Вукове реформе књижевног језика и правописа дали су А. Младеновић (1981), П. Ивић (1997) и П. Херити (1997).

Српскоме језику имају четири; друкчије се н.п. изговара прво *a* у ријечи *глава*, друкчије у *правда*, друкчије у *магла*, друкчије у *слава*. Од ова четири акцента прва два су дугачка, а друга два кратка” (Дан. 3, 3). Даничић затим представља графичке знакове за четири акцента, без навођења термина којима би их именовао. Врсни језикословац ишао је ка систему – речи као што су *магла* и *слава* имају различите акценте, па то треба посебно и графички истаћи. Овога начела Ђ. Даничић ће се придржавати не само у својој граматички, већ ће то доследно спровести у у другом издању Вуковог *Српског рјечника* из 1852. године (Пецо 1981: 228). Овде би требало нагласити да је Ђ. Даничић већ 1851. године имао готов чланак „Нешто о српскијем акцентима”, објављен у Миклошичевој *Slavishe Bibliothek* (књига 1), у којем представља систематски преглед акцената у промени именица женског рода.

Даничићев рад на опису српског акценатског система, који обухвата седам чланака о акцентима објављеним од 1851. до 1872. године, сабрала је и под насловом *Српски акценти* објавила 1925. године Српска краљевска академија.²⁰⁷ Иако је ово дело остало незаменљив извор за акцентологију српскога језика (Пецо 1981: 243), у њему нема термилошких новина које се односе на именовање четири врсте акцената у српском језику. Ипак, у последњем чланку објављеном у наведеној монографији, запажа се употреба једног термина који није посведочен у до сада представљеном корпусу. У питању је именица *АКЦЕНТУАЦИЈА*, настала адаптацијом немачког облика *Akzentuation* (исп. РСАНУ, под *акцентуација*). Овај термин Ђ. Даничић употребљава у значењу ’начин, систем акцентовања’: „Pokazavši u dojakošnjim raspravama sadašnju akcentuaciju našega hrvatskoga ili srpskoga jezika, kakva je u pojedinim riječima i kako se u oblicima njihovijem mijenja, zaželjeh potražiti je li prije bila taka ili je negda bila drugačija” (Дан. 1, 237).

Занимљиво је напоменути и то да Ђ. Даничић у *Малој српској граматички* употребљавао и термилошку синтагму *СИЛА ГОВОРА*, којом је означавао тзв. логички или реченички акценат: „Ове замјенице имају у гдјекојим падежима двојак,

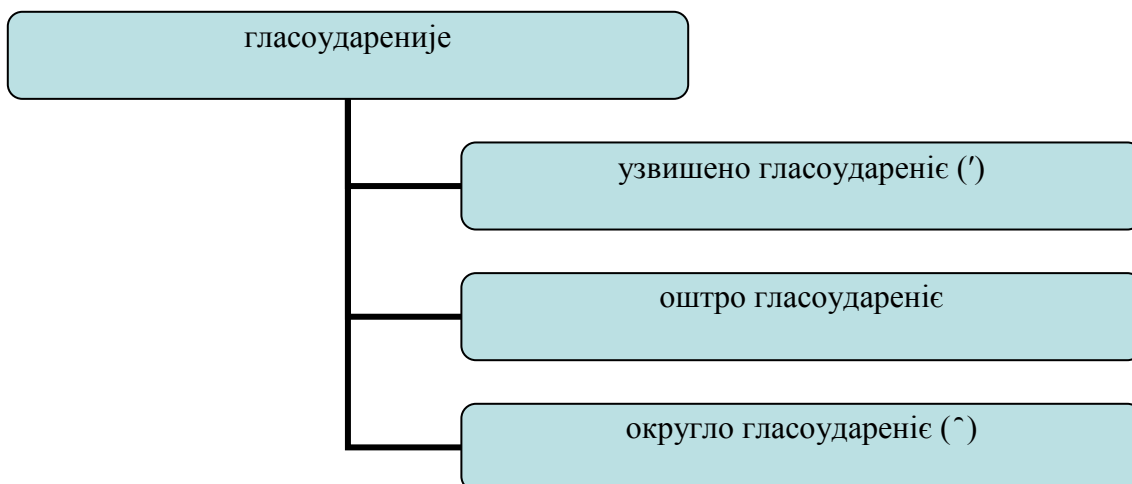
²⁰⁷ Приређивач овога издања био је М. Решетар (1925).

ако: *мене* и *ме*, *тебе* и *те* [...] Прво (пуније) говори се: 1) кад је сила говора на замјеници, н. п. ја сам *теби* дао, а не *њему* (Дан. 3, 33).

4.1.14. У граматичи К. Цукића, намењеној српским основцима, такође нема одељка о акцентима. Аутор је само на једноме месту, приликом описа личних заменица, употребио термилошку синтагму *УДАР ГЛАСА*. Како би појаснио разлику између акцентованих и енклитичких облика личних заменица, он истиче: „*Ме, ми, те, ти, га* [...] употребљавају се у свези с глаголомъ, а *мене, мени, тебе, теби, нѣга* [...] стављају се, кадъ ударъ гласа на замену лежи, или кадъ се одвоено одъ глагола употребљавају” (Цук., 38).

4.1.15. У граматичи П. Нинковића нема засебног одељка који је посвећен акцентима. Ипак, аутор помиње акценте у поглављу о *ИМЕНИМА СУШТЕСТВИТЕЛНИМ*, односно о именицама, називајући их термином *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* (Нинк. 4, 20). Овај русизам одн. рускословенизам код П. Нинковића био је двозначан – њиме је најпре именовано део „науке о говору”, односно део граматике који се бави проучавањем акцената (исп. поглавље „Општи језикословни термини”), а затим и сâм акценат: „Суштествителна на *лацъ*, кодъ којихъ на *а* нема гласоударенія, избацују га у свима падежима, осимъ Род. множ.” (Нинк. 4, 20).

Приликом описа врста именичких дефлекција, П. Нинковић помиње три врсте *ГЛАСОУДАРЕНИЈА*:

Дијаграм 45: Акценатски систем П. Нинковића (1856)

Описујући властита имена, П. Нинковић бележи: „Имена собствена двосложна, која на првомъ слогу узвишено (´) гласоудареніе имаю, добіяю у Зват. ед. о, као: Кóста Косто, Пéра Перо, Маца Мацо, Стана Стано, Люба Любо, и. т. д.” (Нинк. 4, 26–27). Према наведеном опису могло би се закључити да *УЗВИШЕНО ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* одговара савременом дугоузлазном акценту. Од наведене тврдње одступа једино именица *Коста*, на којој стоји краткосилазни акцентат.

Нинковић затим даље наставља: „Овамо принадлеже имена, која *оштро* гласоудареніе имаю, као: Јоца Зв.²⁰⁸ Јоца, Ружа Зв. Ружа, Мила Зв. Мила, и т. д.” (Нинк. 4, 27). За *ОШТРО ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* П. Нинковић није навео графички знак. Имајући у виду да је аутор изговор овог акцента означио као *оштар*, могло би се претпоставити да је у питању кратак, мада два од три наведена властита имена (Јоца, Ружа) имају дугоузлазни акцентат.

Лучни графички знак П. Нинковић назива *ОКРУГЛИМ ГЛАСОУДАРЕНИЈЕМ*: „Коя пак [имена] на првомъ слогу округло гласоудареніе (˘) имаю, та добіяю на краю *ій*, као: сламка, сламкѝй, чавка чавкѝй, шайка шайкѝй, торба торбѝй, женка женкѝй, и т. д.”

²⁰⁸ Скраћеница Зв. означава *ЗВАТЕЛНИ ПАДЕЖ*, односно вокатив.

(Нинк. 4, 28).²⁰⁹ Наведени примери указују на то да *ОКРУГЛО ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* одговара данашњем дугосилазном акценту.

Треба још и напоменути да је на недостатке у опису акцената из Нинковићеве граматике указао је још 1888. године Ј. Бошковић:

„На стр. 26 помиње се у овој граматичи ’узвишено (´) гласоудареніе’; тако исто на страни 27, ’оштро’ (без знака), а на стр. 28, врста 5, ’округло’ (˘). Још се на истој стр., у 28 врсти, вели за неке речи: ’ма какво гласоудареніе да имаю’; – али се нигде у њој не разлаже, на колико се начина може какав наш слог изговорити, гледајући на ’ гласоудареніе’, и како се ова записују, а у српској граматичи (и речнику) не бележити акценте велика је мана” (Бошк. 5, 17).

4.1.16. *Српска писменица* Ј. Илића (1860), највероватније под утицајем Вукове *Српске граматике*, доноси кратак и врло прецизан опис српског акценатског система. Будући да се код овог аутора запажају пуристичке тенденције, он се не одлучује за интернационализам *АКЦЕНАТ*, већ према Миловановљевом термину *ПРИГЛАСИЛО* кује своју термилошко изведеницу – *ПРИГЛАСИЦА*: „Лепоте ради говора свака реч има свој особити глас. Те гласове бележимо знацима, и зовемо их Пригласице. Пригласица имамо четири: две кратке (´), (˘), и две дуге (˘), (˘˘)” (Ил., 4). Дакле, по угледу на Вукову граматичу, Ј. Илић наводи графичке ознаке за два кратка и два дуга акцената, али изостају термини којима се они именују.

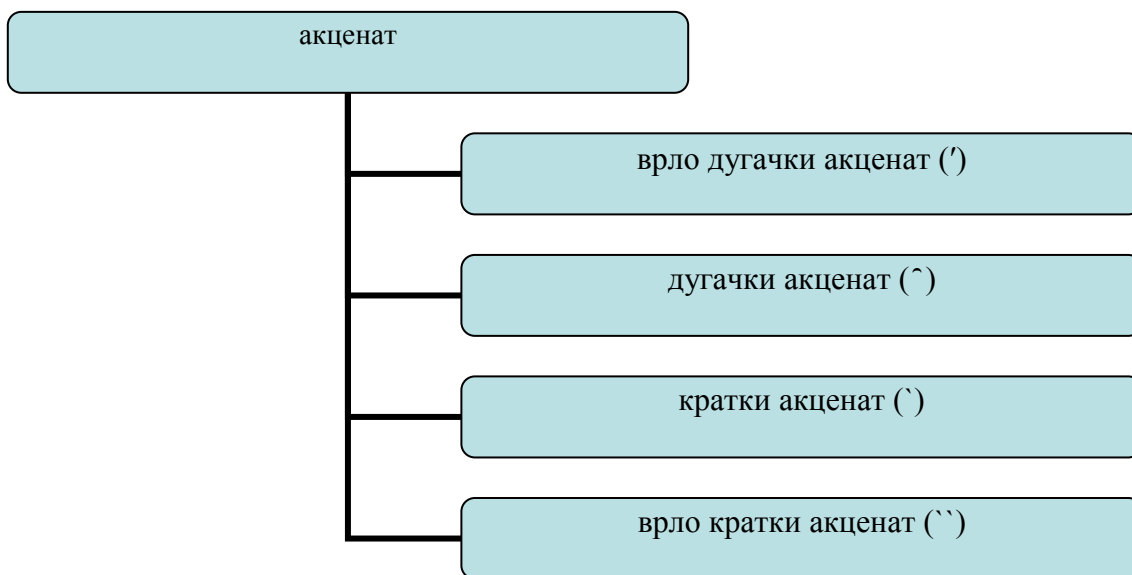
Данашњи краткоузлазни акценат, односно своју *ПРВУ ПРИГЛАСИЦУ*, он описује на следећи начин: „На првој Пригласици мало се поиздиже гласом, но тако, да се то дизање гласа у говору једва чује; н. п. *гòра* – планина” (Ил., 4). Јасна дистинкција између кратких акцената запажа се у опису наредне, *ДРУГЕ ПРИГЛАСИЦЕ*, која у савременој акцентологији одговара краткосилазном акценту: „Друга Пригласица изговара се оштро; н. п. *гòра* – хуђа, рђавија” (Ил., 4). Дугоузлазном акценту пандан је *ТРЕЋА ПРИГЛАСИЦА*, која „отеже се гласом повисоко; н. п. *дúга* – на небу” (Ил., 4), док *ЧЕТВРТА ПРИГЛАСИЦА*, која „отеже се гласом, али се то отезање неиздиже у висину, него се обло повија и спушта; н. п. (имам двеста гроша) *дúгá*” (Ил., 4)

²⁰⁹ Из наведене скупине са дугосилазним акцентима једино одудара лексема *торба*, која може имати двојак акценатски лик – *тòрба* и *тòрба* (PMS, РСЈ).

одговара дугосилазном акценту и(ли) постакценатској дужини. Илић, дакле, као примере за разликовање дугих и кратких акцената наводи хомонимне облике – за кратке акценте именицу 'гòра' и компаратив придева 'зао' у женском роду – 'гòри', а за дуге именицу *дуга* и ген. мн. именице *дуг*. Имајући у виду да је у последњем примеру аутор графички идентично обележио оба вокала, односно дугосилазни акценат и постакценатску дужину (имам двеста гроша *дуга*), као и примере *мр̂к*, *бòс*, *сн̂ег*, *л̂абуд*, *ј̂асен* чини се да ни овај језикословац није правио дистинкцију између дугосилазног акцента и неакцентоване дужине.

4.1.17. Према анализираној грађи, од 60-их година 19. века интернационализам латинског порекла *АКЦЕНАТ* постаје доминантан и готово једини у употреби код српских језикословаца.

У *Изводу* I Ј. Бошковић дефинише *АКЦЕНАТ* на следећи начин: „Акценти су ударања гласом или тонови на речима. Гласом се удара само на самогласна” (Бошк. I, 7). Овај језикословац даље наводи да у српском језику постоје четири акцента.

Дијаграм 46а: Акценатски систем Ј. Бошковића (1863)

Анализа конгруентних придева у саставу термилошких синтагми представљених Дијаграмом 46а сугерише да у акценатском систему Ј. Бошковића не постоји дистинкција акцентованих слогова по квалитету. Бошковић је, наиме, акценте поделио на *ВРЛО ДУГАЧКЕ* и *ДУГАЧКЕ*, односно на *КРАТКЕ* и *ВРЛО КРАТКЕ*. Имајући у виду његов акценатски термилошки систем, може се стећи утисак да је овај језикословац разликовао само дужину и краткоћу акцентованог слога, односно да је само квантитативну дистинкцију сматрао релевантном.

Иако аутор у даљем тексту не износи теоријски опис наведених акцената, из примера које наводи се, међутим, може закључити да:

а) *ВРЛО ДУГАЧКИ АКЦЕНАТ* одговара савременом дугоузлазном акценту (гла́ва, ре́ка, пи́смо, ро́да, ру́ка, бр̀вно);

б) *ДУГАЧКИ АКЦЕНАТ* одговара савременом дугосилазном акценту (пра̀вда, те́ло, стрѐйна, до̀јка, ћу̀рка, жр̀вањ);

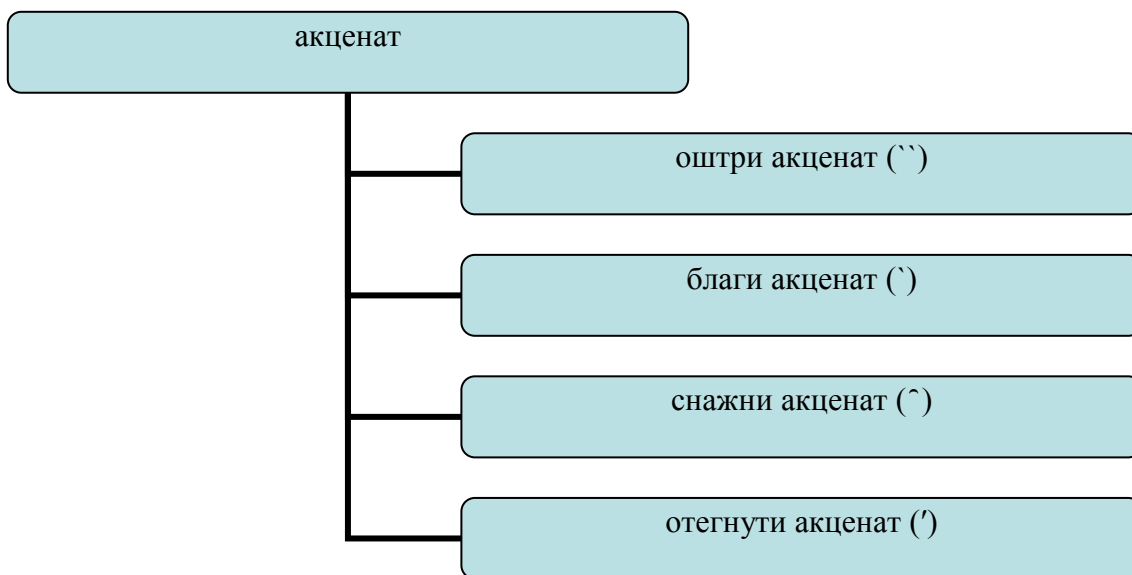
в) *КРАТКИ АКЦЕНАТ* одговара савременом краткоузлазном акценту (ма̀гла, све́док, би́сер, по́ток, у̀скрс, вр̀тлог);

г) *ВРЛО КРАТКИ АКЦЕНАТ* одговара савременом краткосилазном акценту (сла̀ва, те́ме, ри́ка, мо̀ре, у̀става, Ср̀бин).

Ваља истаћи и то да се, под Даничићевим утицајем, у Бошковићевом *Изводу II (синтакса)* јавља термилошка синтагма *ОСОБИТА СИЛА* у значењу 'реченички, логички акценат': „Кад је особита сила у подмету, онда се и он изреком каже: *Он је паша, а ја сам субаша*” (Бошк. 2, 2).²¹⁰

У чланку „О непотребним туђим речима у српском говору”, објављеном 1887. године у оквиру *Скупљених списа I*, Ј. Бошковић износи нешто другачију акценатску терминологију: „Као што је познато, у српском језику имају четири акцента, два кратка `` ` (оштри и благи) и два дуга ^ ' (снажни и отегнути), слава, магла – правда, глава” (Бошк. 4, 19).

²¹⁰ У наведеном значењу код Ђ. Даничића посведочена је термилошка синтагма *СИЛА ГОВОРА*.

Дијаграм 466: Акценатски систем Ј. Бошковића (1887)

Запажа се, дакле, да је Бошковић термилошке синтагме *ВРЛО КРАТКИ АКЦЕНАТ*, *КРАТКИ АКЦЕНАТ*, *ДУГАЧКИ АКЦЕНАТ* и *ВРЛО ДУГАЧКИ АКЦЕНАТ* заменио синтагмама *ОШТРИ АКЦЕНАТ*, *БЛАГИ АКЦЕНАТ*, *СНАЖНИ АКЦЕНАТ* и *ОТЕГНУТИ АКЦЕНАТ*. Вишечлане термилошке јединице *ОШТРИ АКЦЕНАТ* и *БЛАГИ АКЦЕНАТ*, по свему судећи, настале су под утицајем назива грчких спирита – *spiritus asper* и *spiritus lenis* (дословно 'оштри' и 'благи дах') (исп. Јовановић Г. 1998: 13).

У истоме Бошковићевом делу посведочен је и интернационализам латинског порекла *АКЦЕНТУАЦИЈА*, највероватније преузет од Ђ. Даничића: „У опште гласови и облици имају своје законе, који кад се изуче, онда је готова ствар (изузимајући акцентуацију), а речник и реченице приступачније су особном и туђем утицају” (Бошк. 4, 66).

На истој страни у *Скупљеним списима II* Ј. Бошковића забележене су и две термилошке новине. У питању су глагол *АКЦЕНТОВАТИ*, у примеру: „Даничић у својој граматичи акцентује: држах, држâ, држâ” (Бошк. 5, 18) и термин домаћег порекла *НАГЛАСАК*, који се јавља као синоним интернационализму *АКЦЕНАТ*: „Српски језик има, после литавскога, од свију европских језика највише нагласака, два кратка и два дуга” (Бошк. 5, 18).

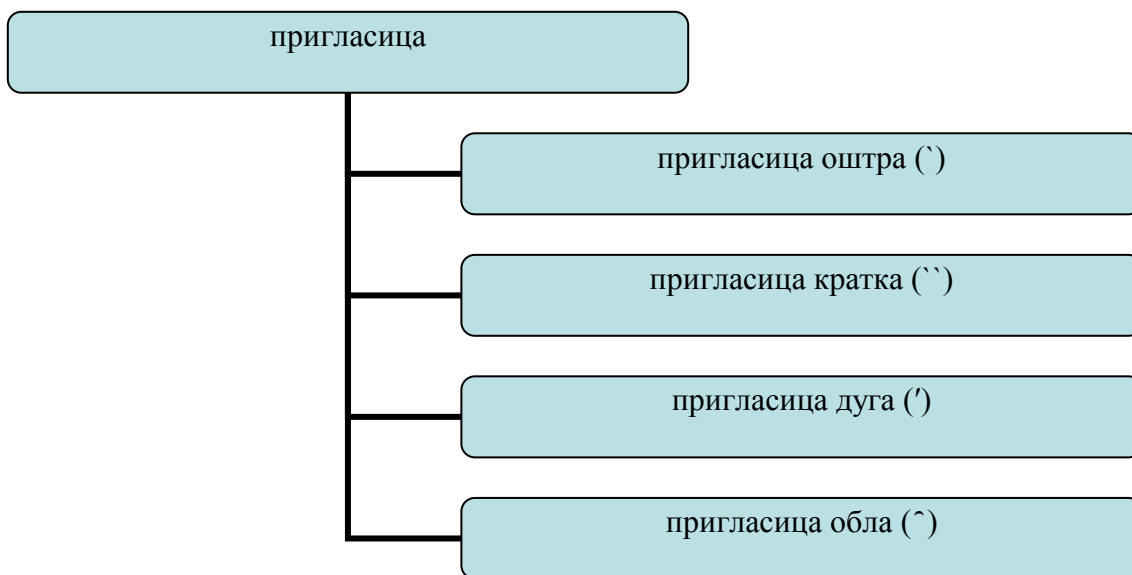
4.1.18. У *Малој србској граматичи* из 1866. године изостаје опис акценатског система српског језика, али је у једној фусноти, приликом представљања придевског вида, посведочена сложеница *ГЛАСОУДАР*: „У женскомъ и среднѣмъ роду одређени се придѣви распознаю одъ неодређены само по гласоудару” (МСГ, 25, у фусноти).

4.1.19. У поглављу о акцентима В. Вујића запажа се утицај Ј. Илића. Вујић поглавље насловљава Илићевим термином *ПРИГЛАСИЦЕ*, а у заградама наводи и интернационализам *АКЦЕНТИ* (Вуј., 2). Осим термина, овај аутор је од Ј. Илића преузео и саму дефиницију:

„Ко је рад да лепо и разговетно говори, тај не може речи једнаким гласом изговарати, него мора о неке слокове јаче или слабије гласом ударати, неке опет брже или спорије изговарати. Различно ово ударање гласа бележимо знацима (*пригласице*), а слокове без ударања називамо: *неоглашене*. Таквих *пригласица* имамо у нашем језику четири” (Вуј. 2, 2).

На основу наведеног одломка уочава се терминолошка дистинкција у именовању истицања слога, које аутор назива терминолошким синтагмом *УДАРАЊЕ ГЛАСА*, и графичких знакова којима се такво истицање бележи – *ПРИГЛАСИЦАМА*. Такође, запажа се и једна новина, која се односи на именовање слогова који нису под акцентом, односно ненаглашених слогова. Њих В. Вујић назива *НЕОГЛАШЕНИМ*.

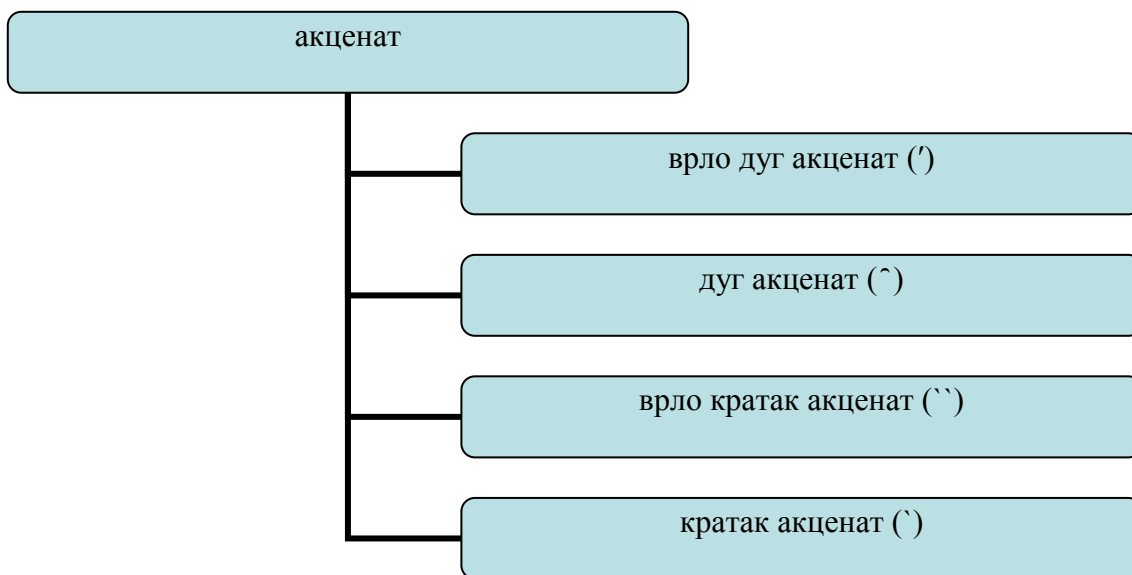
Аутор даље наводи четири врсте *ПРИГЛАСИЦА* у српскоме језику.

Дијаграм 47: Акценатски систем В. Вујића (1867)

Вујићева *ПРИГЛАСИЦА ОШТРА* одговара данашњем краткоузлазном акценту, *ПРИГЛАСИЦИ КРАТКОЈ* синоним у савременој акцентологији јесте краткосилазни акценат, *ПРИГЛАСИЦА ДУГА* пандан је дугоузлазном, а *ПРИГЛАСИЦА ОБЛА* дугосилазном акценту.

4.1.20. Терминолошких новина у односу на до сада анализирани корпус нема ни у опису акценатског система српског језика у граматици Ј. Живановића. Овај аутор у потпуности преузима одељак о акцентима из Бошковићевог *Извода I*: „Акцената у српском језику имају четири: (´) врло дуг, (˘) дуг, (¨) врло кратак, (ˆ) кратак. Акценти су ударања гласом или тонови на речима. Гласом се удара само на самогласна” (Жив. 2, 11).

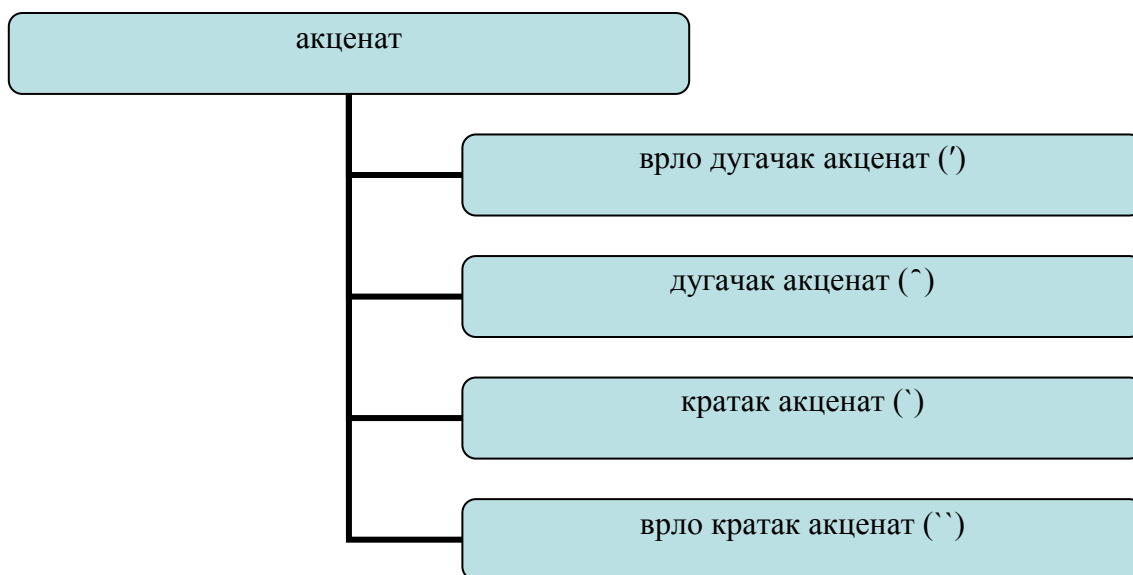
Дијаграм 48: Акценатски систем Ј. Живановића (1874)

Осим дефинисања и терминологије, Ј. Живановић је од Ј. Бошковића преузео и примере којима је поткрепио разлике у наведеним акцентима. Ваља још напоменути и то да је овај језикословац, поред Ј. Бошковића, једини у анализираном корпусу употребио глагол *АКЦЕНТОВАТИ*: „Најтеже је у руском језику научити акцентовати речи” (Жив. 3, 142).

4.1.21. Имајући у виду да Ђ. Магарашевић у предговору своје граматике истиче како се „послужио” граматикама Даничића, Новаковића, Живановића и Бошковићевим *Изводом*, не чуди што и његово поглавље о акцентима не одудара много од Бошковићевог из 1863. године. Једина новина јесте употреба домаћих термина *НАГЛАС* и *НАГЛАСАК* као контактних синонима интернационализму *АКЦЕНАТ*, који у даљем тексту остаје једини у употреби: „У говору често приметимо, да се неки гласови у речи једној јаче изговарају и боље чују, него други: да смо их боље нагласили. За такве гласове кажемо, да имају на себи *наглас* или *акценат*” (Маг., 8); „Замислимо, да је та реч написана са два *a* место једног на ком је нагласак” (Маг., 8). Термин *НАГЛАСАК* забележен је још 1836. у Бабукићевој граматици (Бабукић 1836/2013: 12), а облик *НАГЛАС* први пут је посведочен код В. Јагића 1864. године

(исп. Симеон 1696, под *наглас*). Имајући у виду да и РЈАЗУ и Симеонов *Рјечник* као прву потврду за глагол *нагласити* у значењу 'акцентовати' наводе Шулеков *Хрватско-њемачко-талијански рјечник знанственога називља* из 1874. године, као и да је облик *НАГЛАСАК* посведочен скоро три деценије пре облика *НАГЛАС*, чини се да су наведени термини – *нагласак* и *наглас* – творбено конкурентни. Творбену основу оба облика формира предлошко-падежна конструкција *на + акузатив (на + глас)*, а њој се придодаје суфикс *-ак (наглас- + -ак)* одн. нулти суфикс (*наглас- + -∅*).

У првом Магарашевићевом примеру запажа се и употреба глагола *НАГЛАСИТИ*, коме се као семантички конкурентан намеће облик *АКЦЕНТОВАТИ*, посведочен код Ј. Бошковића и Ј. Живановића.

Дијаграм 49: Акценатски систем Ћ. Магарашевића (1883)

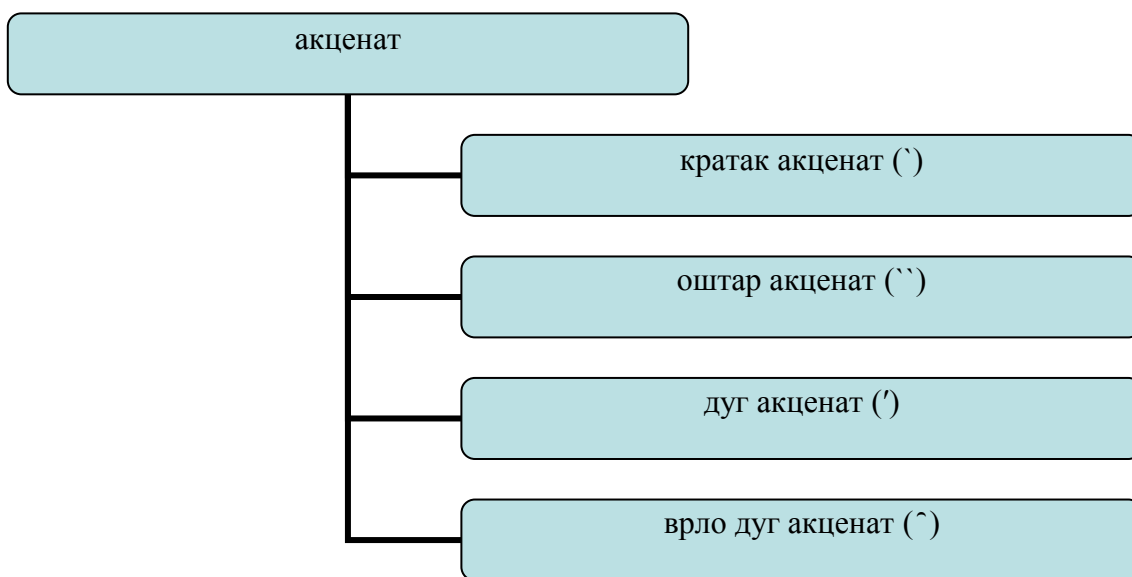
Као што се запажа из Дијаграма 49, акценатски систем Ћ. Магарашевића истоветан је оном представљеном у Бошковићевом *Изводу I* из 1863. године.

4.1.22. Значајне термилошке новине запажају се у *Српској граматници* С. Новаковића. Ако се изузме из вида Ћ. Даничић, чији су чланци о српским акцентима

сабрани у читаву монографију, С. Новаковић је од свих анализираних аутора граматика у своме уџбенику највише простора посветио акценатском питању.

Након описа и класификације самогласничког система српског језика, он наводи осам особина самогласника „на које ваља пазити”, међу којима је и *НАГЛАШАВАЊЕ* или *АКЦЕНАТ* (Нов. 4, 30). Облик *НАГЛАШАВАЊЕ* први пут је посведочен у анализираном корпусу, а и код С. Новаковића запажа се извесно колебање – приликом дефинисања акцента овај језикословац употребљава форму *НАГЛАШИВАЊЕ*: „Поједини гласови једнога слога и различити слогови једне речи вежу се у једну целину наглашавањем или изговорном силином гласа, која се зове акценат. Акценат увек пада на самогласнике” (Нов. 4, 39).

У даљем тексту С. Новаковић представља четвороакценатски систем српског језика:

Дијаграм 50: Акценатски систем С. Новаковића (1879–1894)

На основу анализе примера које овај језикословац наводи, може се закључити да *КРАТКОМ АКЦЕНТУ* одговара данашњи краткоузлазни акценат, *ОШТАР АКЦЕНАТ* пандан је краткосилазном, *ДУГОМ АКЦЕНТУ* у савременој лингвистици одговара дугоузлазни, а *ВРЛО ДУГОМ* дугосилазни акценат.

Наредни одељак, насловљен „Главни и споредни акценат”, међутим, указује на одређене недостатке Новаковићевог теоријског описа акценатског система српског језика. На самом почетку овог одељка он наводи:

„Кад у којој речи има више од једног слога, акценат може бити или само *на једном* или *на више слогова*.

Ако је акценат само на једном слогу, онда се тај један слог, зато што је акценатован, сâм собом издиже између осталих слогова, и ови се, зато што су неакцентовани, око њега као око свога стожера нижу” (Нов. 4, 40).

Новаковић, дакле, сматра да вишесложне речи могу имати више акцената. Пре него што се зађе у детаљнију интерпретацију ове његове тврдње, ваљало би запазити једну термилошку новину. Први пут у ексцерпираним корпусу јављају се термилошке синтагме *АКЦЕНТОВАНИ* и *НЕАКЦЕНТОВАНИ СЛОГ*.

У наставку текста, С. Новаковић појашњава шта сматра *ГЛАВНИМ*, а шта *СПОРЕДНИМ АКЦЕНТОМ*:

„Ако је у речи више акценатованих слогова – онда они увек један према другоме тако стоје, да је један између њих *главни*, а остали да су *споредни* по акценту. Од четири горе наведена српска акцената *главни* може бити сваки, а *споредни* је обично само високо дуг, зато што у њега глас пада на ниже.

Главни акценат увек стоји *испред спореднога* или *споредних* (ако их има више). По томе у речима с више акцената *главни је по акценту – први акценатовани слог*.

Примери:

вр̑-лѣт [...], вѣ-зѣр [...], зâ-вôј [...], бѣд-нѣк [...], сâ-ставâкâ, зâ-селâкâ” (Нов. 4, 40–41).

Наведени цитат указује на чињеницу да је С. Новаковић, попут појединих својих претходника, сматрао да једна реч може имати више акцената због тога што није разликовао дугосилазни акценат од неакцентованог дугог слога. Ипак, требало би истаћи да је он ваљано запазио да „главни акценат увек стоји *испред спореднога* или *споредних* (ако их има више)”, односно да се дуги неакцентовани слогови налазе након акценатованог слога и да их може бити више у речи.

Новаковић затим укратко излаже правила о месту акцената у речи и наводи примере за промену акцената у оквиру деклинационе парадигме неке именске речи, а затим уводи нову термилошку синтагму – *АКЦЕНАТНА РЕЧ*, која се у савременој лингвистичкој терминологији може интерпретирати као ‘акценатска целина’:

„Обично свака реч има и свој акценат, барем један; али се често једносложне и двосложне *заменице, прилози, предлози и свезе* с речима испред себе и иза себе спајају у једну акценатну реч, која се по том у наглашавању као једна реч сматра и наглашује” (Нов. 4, 42). Њему, дакле, недостаје термин за речи које немају свој акценат, већ чине акценатску целину са речју испред или иза себе, а које се у савременој науци о акцентима називају *клитикама*. Посматрано из савремене лингвистичке перспективе, Новаковићевом списку неакцентогених речи недостају помоћни глаголи, а неоправдано су се ту нашли прилози.

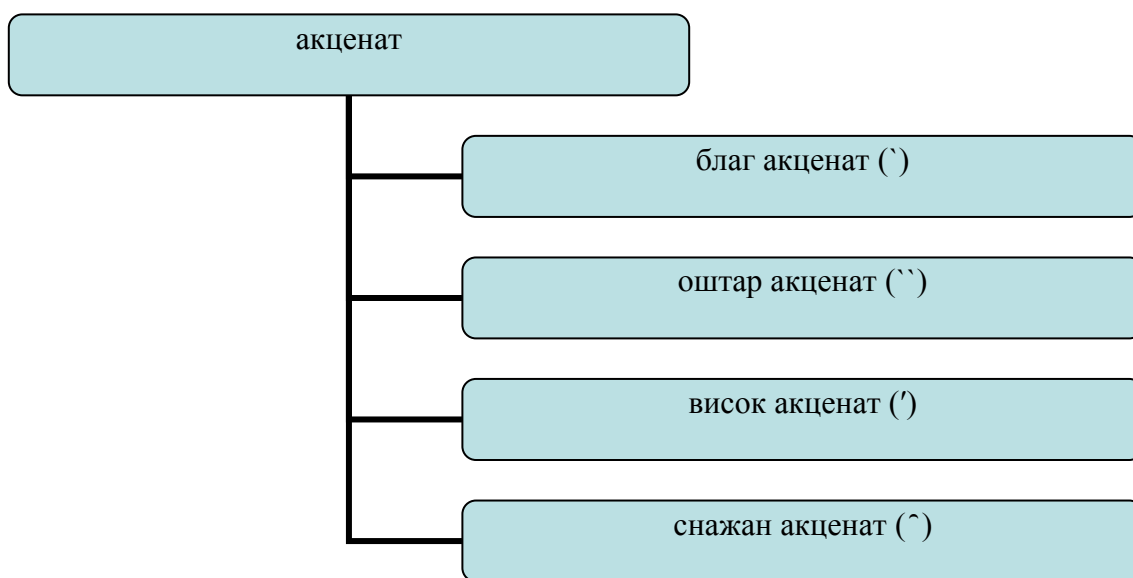
На самом крају овог одељка налази се кратка напомена о преношењу акцента на проклитику: „Ова акценатна реч доводи често за собом и промену акцента, нпр. *бїсмо – нѐ-бисмо*” (Нов. 4, 42).

Ваља још запазити и то да се у Новаковићевој граматици такође јавља терминолошка јединица којом је именован реченички, логички акценат. За разлику од Ђ. Даничића који је у овом значењу употребљавао синтагму *СИЛА ГОВОРА*, и Ј. Бошковића, у чијем се делу јавља синтагма *ОСОБИТА СИЛА*, С. Новаковић користи облик *СИЛА МИСЛИ*, док у заградама наводи синоним *ЛОГИЧКИ АКЦЕНАТ*: „Ако на таки заменички подет пада сила мисли (логички акценат), онда се не може изоставити и ваља га изреком казати” (Нов. 4, 252).

4.1.23. Акценатски систем српског језика истоветно је приказан у обема граматицама Љ. Стојановића које су ушле у корпус за ово истраживање. Код овог језикословца запажа се утицај његових претходника и учитеља – Ђ. Даничића, Ј. Бошковића и С. Новаковића.

У одељку о самогласницима, Љ. Стојановић описује њихов изговор, према којем их дели на *КРАТКЕ* и *ДУГЕ* (Стој. 1, 33; Стој. 2, 4). Одмах након овог податка у његовим граматицама следи одељак о *АКЦЕНТУ*, који дефинише на следећи начин: „У речима које имају више слогова сви се слогови не изговарају једном висином гласа, него се сваки пут *један слог* изговара већом висином, јаче се наглашује, од осталих. То наглашавање зове се *акценат*, а слог који се вишим гласом изговара зове се *акцентовани слог*” (Стој. 1, 34). Он затим даље наводи да у српском језику постоје

два акцента, *СЛАБ* и *ЈАК*: „Код слабог акцента глас се на акцентованом слогу *диже* и спушта се тек на другом до њега. Код јаког акцента глас *пада* на акцентованом слогу и не продужује се даље” (Стој. 1, 34). Стојановић, дакле, за појам *АКЦЕНАТ* везује два елемента – висину и јачину изговора, док компоненту трајања или квантитета накнадно придружује овој скупини: „како и један и други акценат може падати на кратке или дуге самогласнике, то за обележавање акцента имамо четири знака: два за кратке слогове, два за дуге” (Стој. 1, 34).

Дијаграм 51: Акценатски систем Љ. Стојановића (1891. и 1892)

Стојановићевом *БЛАГОМ АКЦЕНТУ* у савременој акценатској терминологији одговара краткоузлазни акценат, *ОШТРОМ* је једнак краткосилазни, *ВИСОК АКЦЕНАТ* данас се назива дугоузлазним, а *СНАЖАН* дугосилазним.

За разлику од већине својих претходника који су се бавили питањем акцента у српском језику, Љ. Стојановић јасно издваја и поста акценатску дужину, не мешајући је са дугосилазним акцентом (иако је графички обележава на идентичан начин као ову врсту акцента). „Ако се знак ^ налази на ком другом слогу осим првога, онда он означава само да је тај слог дуг, н. пр. ра̀дѝм, мѝслѝм, ѝдѝм, јѧ̀бу̀кѧ, итд.” (Стој. 2, 7). Ипак, ни код овог језикословца нема термина којим би се она именовала.

4. 2. Закључне напомене о акценатској терминологији

4.2.1. Компаративном анализом акценатских мисли у делима српских језикословаца из 19. века, као и интерпретацијом акценатске терминологије којом су се служили, могу се издвојити три фазе у развоју теорије акцената у 19. веку. Ове фазе, међутим, нису јасно временски омеђене, већ постоје напоредо и често се преплићу.

4.2.2.1. Представнике прве фазе чине А. Мразовић, П. Соларић и М. Видаковић. Акценатски систем у Мразовићевој граматици из 1811. године идентичан је оном из првог издања овог дела, објављеног 1794. С термилошке стране, занимљива је дистинкција између облика *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*, којим је овај језикословац именован научну дисциплину – прозодију, и облика *УДАРЕНИЈЕ*, односно термилошке синтагме *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА*, којима се бележила промена гласа при изговору слога. Врсте *УДАРЕНИЈА* код А. Мразовића представљају збир акцената, спирита, спојева спирита са акцентима, као и одређене ортографске знаке, а именоване су терминима грчког порекла (*ОКСИЈА*, *ВАРИЈА* итд.) и руским/рускословенским облицима (*ОБЛЕЧЕНАЈА*, *СЛИТНАЈА* итд.).

Теоријски опис акценатског система од А. Мразовића преузима и П. Соларић у свом *Буквару* из 1812. године, с једном термилошким разликом – код П. Соларића се русизми одн. рускословенизми *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* и *УДАРЕНИЈЕ* јављају као синоними у значењу 'акцент'. Ипак, у својој граматици, објављеној 1831. године, П. Соларић уноси новине у акценатску терминологију. Он креира термин *ГЛАСОУДАРАВИЦА*, којом именује научну дисциплину – прозодију, а употребљава и облик *НАТЧЕРК* који, по свему судећи, представља неку врсту надредног знака, односно графичке ознаке за обележавање трајања (квантитета) акцентованог слога.

Под Мразовићевим утицајем био је и М. Видаковић, у чијој је граматици такође представљен акценатски систем црквенословенског језика. Видаковићев је овај систем донекле упростио, изостављајући спирите и њихове спојеве с акцентима. Код овог аутора се, међутим, запажа процес посрбљавања Мразовићевих

рускословенских облика, те тако *СЛИТНАЈА* постаје *СЛИТНА*, а *ЈЕДИНИТЕЛНАЈА* – *ЈЕДИНИТЕЛНА*.

Последњи из групе језикословаца који су били под Мразовићевим утицајем и чували стару, славеносрпску традицију, јесте Ј. Поповић. Иако овај аутор у својој граматици из 1843. године не посвећује много простора акценту, значајно је поменути једну новину која се у његовом делу јавља – у питању је кратак опис тзв. логичког (реченичног) акцента, који он назива *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕМ*.

4.2.2.2. Прва теорија српског акценатског система произашла је 1810. године из пера Л. Милованова. Имајући то у виду, Л. Милованов се може одредити и као родоначелник друге фазе у развоју акценатске мисли српских језикословаца у 19. веку. У своме *Опиту*, с намером да пропише метричка правила за ондашње стихотворце, Л. Милованов износи акценатске поставке које, уз све недостатке наведене у тачки 5.1.2, имају високи значај као први покушај у српској науци да се различити нагласци у говору теоријски образложе и означе.

Милованов одбацује руску и рускословенску терминолошку традицију својих претходника, те уместо облика *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* и *УДАРЕНИЈЕ* ствара нови термин – *ПРИГЛАСИЛО*, којим ће именовати акценат, и наводи систем од четири *ПРИГЛАСИЛА*, поткрепљен контактним синонимима на латинском језику, графичким знаковима за њихово обележавање и примерима употребе. Иако Л. Милованов није потпуно тачно описао акценатски систем свог матерњег језика (замера му се недостатак термина, графичке ознаке и примера за краткосилазни акценат, као и постојање тзв. „двослоговног” акцента), неоспоран је његов значај као првог српског језикословца који је ударио темеље обележавању четвороакценатског система новоштокавских говора.

Вук у *Писменици* одељак о акцентима пише под Миловановљевим утицајем. Ипак, у приказу акценатских начела између ове двојице језикословаца постоје извесне разлике. *Писменица* је једино дело из ексцерпираног корпуса у коме се термин *ГЛАС* употребљава да означи акценат, односно наглашавање слога јачином и(ли) висином гласа, док је графичке ознаке којима се такво наглашавање бележи Вук називао Миловановљевим термином *ПРИГЛАСИЛА*. Осим овог термина, Вук је од

Л. Милованова у *Писменици* преузео и број акцената и термине којима се они именују, али је Миловановљевој акценатској теорији допунио коментарима и примерима, из чијих се интерпретација могу уочити сличности и разлике у акценатским поставкама ове двојице језикословаца (в. тачку 5.1.4.1).

За сâм одељак о акцентима Вук у својој првој граматичкој користи посрбљени облик – *ГЛАСОУДАРЕЊЕ*, док се у граматичкој објављеној уз *Српски рјечник* 1818. године враћа руском одн. рускословенском лику – *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*. Управо се у његовој другој граматичкој, у којој је одељак о акцентима писан самостално, уочава једна значајна новина – успостављање дистинкције између кратких акцената и увођење графичког знака за обележавање краткосилазног акцента.

Иако у Вуковим језикословним делима влада термилошко шаренило у именовању акцента (он, с једне стране, за истицање слога јачином и(ли) висином гласа користи термине *ГЛАСОУДАРЕЊЕ*, *ГЛАС*, *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*, *АКЦЕНТ* и *ГЛАСОУДАР*, а с друге, графичке знаке којима се то истицање бележи најпре назива Миловановљевим термином *ПРИГЛАСИЛО*, а од 1818. године користи термин *ЗНАК*), треба истаћи да је код Вука први пут у анализираном корпусу посведочен и интернационални термин латинског порекла – *АКЦЕНТ*, који ће од 60-их година 19. века бити најдоминантнији у употреби.

Другој фази у развоју акценатске мисли код Срба припадају и Д. Милаковић, И. Захаријевић и Ј. Илић, који донекле настављају Вукову традицију из *Српске граматике*. Они од Вука преузимају број акцената и њихове графичке ознаке, али не и термине којима је Вук те ознаке именовао. Овој групи могао би се прикључити и В. Вујић, чији је део о акцентима преузет из Илићеве граматике.

За све наведене језикословце из друге фазе развоја заједничка је и термилошка и графичка неиздиференцираност дугосилазног акцента и поста акценатске дужине, а код појединих се запажа и колебање у разликовању кратких акцената.

4.2.2.3. Даничићев рад на опису српског акценатског система, који обухвата седам чланака о акцентима објављеним од 1851. до 1872. године, представља незаменљив извор за акцентологију српског језика. Иако у њему нема

терминолошких новина које се односе на именовање четири врсте акцената у српском језику, Даничићев теоријски опис акценатског система српског језика, са јасним раграничавањем кратких акцената и раздвајањем дугосилазног акцента од неакцентованог дугог слога, имплицира да се са појавом овог врсног језикословца у развоју српске акцентологије у 19. веку отвара нова, трећа фаза.

Даничићевим стопама настављају и његови ученици, Ј. Бошковић и Ј. Живановић, затим Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић. Ипак, ваља напоменути да је код С. Новаковића видљив утицај језикословаца из друге фазе развоја акценатске мисли, посебно у одељку о *ГЛАВНОМ* и *СПОРЕДНОМ АКЦЕНТУ*, који имплицира неиздиференцираност дугосилазног акцента и постакцентаске дужине и код овог аутора.

4.2.3. Еволуција наведених термина којима се именовао акценат у 19. веку посебно је занимљива са дериватолошког аспекта:

Табела 16: Еволуција термина којима се именовао *акценат*

удареније гласа (1811) – ударање гласа (1847) – удар гласа (1850)
гласоудареније (1812) – гласоударење (1814) – гласоудар (1828) – гласоударење (1842)
пригласило (1810) – пригласица (1860)
наглас (1883) – нагласак (1883) – наглашавање (1894) – наглашивање (1894)

Процес посрбљавања црквенословенског суфикса *-ије* огледа се у даљој судбини терминолошке синтагме *УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА* и сложенице *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ*. Средином 19. века свака од ових терминолошких јединица добија по два синонимна, конкурентна лика: први је са посрбљеним суфиксом *-ње* (<*-је*) (*УДАРАЊЕ ГЛАСА* и *ГЛАСОУДАРАЊЕ*), а други са нултим суфиксом (*УДАР ГЛАСА* и *ГЛАСОУДАР*).

Миловановљев термин *ПРИГЛАСИЛО*, највероватније скован према облику *приглас*, мотивисао је Ј. Илића да креира изведеницу *ПРИГЛАСИЦА*, која није заживела у српском акценатском терминолошком систему.

Конкурентни термини *НАГЛАСАК* и *НАГЛАС* посведочени су тек у последњим деценијама 19. века, и то само у граматичи Ђ. Магарашевића, док се код С. Новаковића јављају глаголске именице *НАГЛАЩАВАЊЕ* и *НАГЛАШИВАЊЕ*.

Ипак, у савременом акценатском терминолошком систему превагу је однео интернационализам латинског порекла *АКЦЕНАТ*, први пут посведочен код Вука двадесетих година 19. века. Савремени термини којима се именују поједини акценатски типови нису посведочени у анализираној грађи.

5. MORFOLOŠKA TERMIÑOLOGIJA

У свакој од анализираних граматика које чине корпус за ово истраживање централни, односно најобимнији и најзначајнији део посвећен је управо морфологији. О структури самих граматика, као и о терминолошким дублетима којима су српски језикословци из 19. века називали ову грану науке о језику било је речи у поглављу „Општи језикословни термини”. Стога ће у првом делу овог поглавља хронолошким редоследом у табелама најпре бити представљене терминолошке синтагме којима се у 19. веку именовао појам *врсте речи* и њихова класификација на променљиве и непроменљиве врсте. Други део поглавља обухватаће термине за сваку врсту променљивих и непроменљивих речи понаособ, при чему ће код сваког анализираних језикословца, уколико грађа то потврђује, дијаграмима бити приказане класификације променљивих врста речи (код именских речи – подела по значењу, код глагола – термини за глаголске облике).

5. 1. Термини којима се именују променљиве и непроменљиве врсте речи

Према анализираним граматицима из 19. века, врсте речи представљају систем који се посматра на три нивоа: најпре на нивоу променљивости, односно непроменљивости облика,²¹¹ затим на нивоу осам или девет издвојених врста и, на крају, на нивоу њихових подврста (Ломпар 2003: 35).

У овој класификацији полазне термине представљају терминолошке синтагме: *ЧАСТИ СЛОВА, ЧАСТИ РЕЧИ, ЧАСТИ ГОВОРА, ДИЈЕЛОВИ ГОВОРЕЊА, ДИЈЕЛОВИ ЈЕЗИКА, ДЕЛОВИ ГОВОРА, РЕДОВИ РЕЧИ, ВИДОВИ РЕЧИ* и *ВРСТЕ РЕЧИ*, којима се, када је реч о деклинабилним речима, додају придеви: *СКЛАЊАЈЕМИ(ЈА), ПРЕМЈЕЊАЈЕМИ, ПРОМЕЊИВИ* и *ПРОМЕНЉИВИ*, а када је реч о индеклинабилним – *НЕСКЛАЊАЈЕМИ(ЈА), НЕПРЕМЕНЉИВИ, НЕПРОМЕЊИВИ* и *НЕПРОМЕНЉИВИ*. Од овакве класификације

²¹¹ Изузетак представљају Вукова *Српска граматика* (1818) и *Мала српска граматика* (1850) Ђ. Даничића, у којима непроменљиве врсте речи нису обрађене.

одударaju једино граматике Ј. Бошковића и Ј. Живановића, у којима су речи подељене на *ИМЕНА* (данас се у овом значењу користи терминолошка синтагма 'именске речи'), *ГЛАГОЛЕ* и *РЕЧЦЕ*, под којима се подразумевају све речи које не мењају свој облик у реченици. Термин *РЕЧЦЕ* у овом значењу јавља се и у *Српској граматици* С. Новаковића, који њиме збирно именује *ПРИЛОГЕ*, *ПРЕДЛОГЕ* и *СВЕЗЕ* јер „чине једну гомилу по томе што никад не мењају свога облика“ (Нов. 4, 10).

Табела 17: Термини којима се именују *променљиве* и *непроменљиве врсте речи*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
части слова склањајемиија и несклањајемиија	Мраз., 47, 151	1811.
склањајемии и несклањајемии дијел говорења	Вук 1, 44, 109	1814.
дијеловии језика склањајемии и несклањајемии	Сол. 2, СЛ 24, 18, СЛ 27, 27	1831–1834.
части слова склањајемее и несклањајемее	Вид. 4, 50	1838.
части говора	Милак., 5	1838.
части речи / части говора / части слова премјењајемее/склањајемее и несклањајемее	Поп. Ј., 3, 4, 103	1843.
склањајемее и несклањајемее части речи	Зах. 1, 3	1847.
части говора	Бал. 2, 101	1850.
променљивее и непроменљивее части говора	Цук., 6, 73	1850.
непроменљивее части говора	Нинк. 4, 5	1856.
врстее речи	Ил., 9	1860.
врстее речи, речцее	Бошк. 1, 10, 10	1863.
редовии р(иј)ечии	МСГ, 5	1866.
промењивее и непромењивее врстее речи /	Вуј., 9, 10	1867.

видови речи / делови говора		
речце	Жив. 2, 47	1874.
врсте речи	Маг., 10	1883.
променљиве и непроменљиве врсте речи	Стој. 1, 4	1891.
променљиве и непроменљиве врсте речи	Стој. 2, 2	1892.
непроменљиве врсте речи / речце	Нов. 4, 10	1879–1894.

5.1.1. Руске одн. рускословенске термилошке синтагме *ЧАСТИ СЛОВА СКЛАЊАЈЕМЕ* и *ЧАСТИ СЛОВА НЕСКЛАЊАЈЕМЕ*, које је А. Мразовић преузео од М. Смотричког (Мраз., 47, 151), у нешто другачијем граfiјско-ортографском руху користе и М. Видаковић (Вид. 4, 50) и Ј. Поповић (Поп. Ј., 103), противници Вукове реформе и присталице доситејевског славеносрпског језика.

5.1.2. Иако се у литератури често наводи како је Вукова граматичка терминологија махом преузета од А. Мразовића, посебно у делу о „склањању ријечи” (в. Маретић 1932: 20, Караца 1984: 109, Радуловић 1990: 10), у анализираном Вуковом корпусу примећују се и Вукове термилошке интервенције, које се најчешће огледају у посрбљавању и адаптирању Мразовићевих руских одн. рускословенских термина нашем народном језику. Тако Вук за означавање врсте речи уводи термилошку синтагму *ДИЈЕЛ ГОВОРЕЊА* (Вук 1, 44), која се може тумачити на два начина:

- 1) као превод Мразовићевог руског одн. рускословенског термина *ЧАСТ СЛОВА*;
- 2) као калк према латинском термину *partes orationis* или према немачком *Redetheile*.

5.1.3. У граматички П. Соларића, објављеној 1831. године, врсте речи означене су термилошком синтагмом *ДИЈЕЛОВИ ЈЕЗИКА* (Сол. 2, СЛ 24, 18). Ипак, П. Соларић се није могао ослободити рускословенског утицаја својих претходника, те је

променљиве *ДИЈЕЛОВЕ ЈЕЗИКА* именовано као *СКЛАЊАЈЕМЕ*, а непроменљиве као *НЕСКЛАЊАЈЕМЕ* (Сол. 2, СЛ 27, 27).

5.1.4. Својеврстан хибрид Мразовићевог и Вуковог решења у именовању врста речи забележен је у граматици Д. Милаковића. Овај аутор врсте речи назива *ЧАСТИМА ГОВОРА* (Милак., 5), али у његовом уџбенику нема поделе на променљиве и непроменљиве врсте.

5.1.5. Осим руске одн. рускословенске термилошке синтагме *ЧАСТИ СЛОВА*, код Ј. Поповића посведочене су и хибридне творевине *ЧАСТИ РЕЧИ* и *ЧАСТИ ГОВОРА* (Поп. Ј., 3, 4). Као синонимна варијанта облика *СКЛАЊАЈЕМИ* и *НЕСКЛАЊАЈЕМИ*, код овог језикословца јављају се и руски одн. рускословенски придеви *ПРЕМЈЕЊАЈЕМИ* и *НЕПРЕМЈЕЊАЈЕМИ* (Поп. Ј., 4).

5.1.6. Хибридним термилошким синтагмама *СКЛАЊАЈЕМЕ ЧАСТИ РЕЧИ* и *НЕСКЛАЊАЈЕМЕ ЧАСТИ РЕЧИ* именовано је променљиве и непроменљиве врсте речи и И. Захаријевић (Зах. 1, 3).

5.1.7. Крајем прве половине 19. века код српских језикословаца усталио се хибрид Мразовићевог и Вуковог решења, па тако Ј. Балугџић, К. Цукић и П. Нинковић, врсте речи означавају термилошком синтагмом *ЧАСТИ ГОВОРА*.

5.1.7.1. Попут граматике И. Захаријевића, ни у уџбенику Ј. Балугџића није посведочена класификација, а самим тим ни термин којим би се означила (ин)деклинабилност врста речи.

5.1.7.2. У граматици К. Цукића *ЧАСТИ ГОВОРА* подељене су на *ПРОМЕНЉИВЕ* и *НЕПРОМЕНЉИВЕ* (Цук., 6, 73).

5.1.7.3. У Нинковићевој граматици се, поред овог термина, у заградама наводе и два контактна синонима, први из латинског, а други из немачког језика: „Све рџчи дџле се на деветџ частџй говора (*partes orations, Redetheile*)” (Нинк. 4, 5). Код овог аутора изостаје термилошки придев за *променљиве* речи (ова њихова особина

исказује се описно), док је посведочен придев *НЕПРЕМЕНЉИВ*, посрбљена варијанта руског одн. рускословенског облика *НЕСКЛАЊАЈЕМИ*, и то први пут у ексцерпираном корпусу (Нинк. 4, 5).

5.1.8. Терминолошка синтагма *ВРСТЕ РЕЧИ* први пут је забележена у граматичици Ј. Илића из 1860. године. Ова синтагма представља превод руског тј. рускословенског облика *ЧАСТИ СЛОВА*, који је, као што је већ поменуто, у српску језикословну терминологију увео А. Мразовић под утицајем М. Смолитског. Од шездесетих година па до краја 19. века синтагма *ВРСТЕ РЕЧИ* устаљује се као најдоминантнија код многих српских језикословаца.

5.1.9. Попут већине својих претходника, Ј. Бошковић је све речи поделио на девет *ВРСТА*. У његовом *Изводу I* нема терминолошких придева за променљиве и непроменљиве врсте, већ је све речи „по ономе што значе” поделио на *ИМЕНА*, *ГЛАГОЛЕ* и *РЕЧЦЕ*: „Имена се мењају по падежима (склањање); глаголи се мењају по начинима, временима и лицима (спрезање); а речце се не мењају никако” (Бошк. 1, 10). Према овом аутору, дакле, *ИМЕНА* (односно именске речи) и *ГЛАГОЛИ* спадају и групу променљивих речи, док се непроменљиве именују збирним термином *РЕЧЦЕ*.

5.1.10. У *Малој србској граматичици за основне србске школе* неименованих аутора издвојено је девет *РЕДОВА Р(И)ЈЕЧИ*, а њихова (ин)деклинабилност исказана је описно: „Именице, придѣви, броеви, замѣнице и глаголи мѣняю се; а нарѣчице, предози, свезе и подвици не мѣняю се” (МСГ, 5).

5.1.11. Крајем шездесетих година, у граматичици В. Вујића, посведочена је конкурентна употреба три терминолошке синтагме домаћег порекла са значењем 'врсте речи' – *ВИДОВИ РЕЧИ*, *ВРСТЕ РЕЧИ* и *ДЕЛОВИ ГОВОРА*: „Поради говора дакле потребујемо различитога вида речи, које се у граматичици зову: *Видови* или *врсте* речи (иначе *делови говора*)” (Вуј., 9). Вујић даље речи дели на *ПРОМЕЊИВЕ* и *НЕПРОМЕЊИВЕ*: „Првих пет врсти [...] зови се речи *промењиве*, јер се могу мењати; а

последње *четири* [...] зову се *непромењиве*, јер се у говору немењају, но остају онаке као што су” (Вуј., 10).

5.1.12. *Извод* Ј. Живановића, писан по угледу на истоимени уџбеник Ј. Бошковића, не садржи термилошку синтагму којом би се означила подела речи на врсте. И код овог језикословца променљивост речи приказана је описно, док је од Ј. Бошковића преузет термин *РЕЧЦЕ*, којим су збирно именоване четири непроменљиве врсте: „Осим прилога, предлога, савеза и усклика све друге речи мењају облике” (Жив. 2, 13); „Речце су или *прилози* или *предлози* или *савези* или *усклици*” (Жив. 2, 47).

6.1.13. Девет *ВРСТА РЕЧИ* у својој граматичкој издвојио је и Ђ. Магарашевић (Маг., 10), који је описним термилошким конструкцијама приказао њихову (ин)деклинабилност: „Код *именица*, *придева*, *бројева*, *заменица* и *глагола* мења се облик, а код *прилога*, *предлога*, *свеза* и *усклика* не мења се” (Маг., 10).

5.1.14. У граматичким уџбеницима Љ. Стојановића с краја 19. века *ВРСТЕ РЕЧИ* подељене су на *ПРОМЕНЉИВЕ* и *НЕПРОМЕНЉИВЕ* (Стој. 1, 4; Стој. 2, 2), а наведени термини су и данас у употреби у србистичкој граматичкој литератури.

5.1.15. Променљивост, односно непроменљивост осам *ВРСТА РЕЧИ*, колико је издвојено у граматичкој С. Новаковића, исказана је описним термилошким конструкцијама: „Првих пет врста [...] мењају у говору свој облик, а последње три [...] не мењају никад свога облика” (Нов. 4, 10). Попут својих претходника – Ј. Бошковића и Ј. Живановића, и С. Новаковић непроменљиве врсте речи именује термином *РЕЧЦЕ*: „Речи последње три врсте [...] чине једну гомилу по томе што никад не мењају свога облика, и зато им се даје заједнички назив *речце*” (Нов. 4, 10).²¹²

²¹² У свом капиталном лингвистичком делу *О језичкој природи и језичком развоју*, А. Белић запажа: „Појам о речцама у данашњој литератури врло је релативан. Неки научници [...] под тим називом обухватају и све прилоге, предлоге и свезе” (Белић 1941: 138).

5. 2. Термини за именице и њихове врсте

У анализираним граматикама из друге половине 19. века именице су представљене као прва од осам, девет или десет издвојених врста речи. Већина уџбеника из прве половине 19. века, међутим, као прву врсту речи издваја *ИМЕНА*. Овај термин представља збирни назив за именице, придеве и бројеве, односно *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА*, *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* и *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА/БРОЈИТЕЛНА*, а у српски језикословни терминолошки регистар доспео је преко Мразовићеве граматике.²¹³

Табела 18: Термини којима се називају *именице*

ТЕРМИН ²¹⁴	ИЗВОР	ГОДИНА
имја сушчествителное	Мраз., 48	1811.
име сушчествително	Вук 1, 44	1814.
сушчествително име ²¹⁵	Вук 3, 127	1814.
сушчествително име	Вук 5, 184	1817.
име сушчествително	Вук 9, XXXVII	1818.
име сушчествително	Вук 11, 226	1818.
сушчествително име	Вук 25, 58	1826.
сушчествително име	Вук 27, 233	1828.
име сушчествително	Сол. 2, СЛ 24, 17	1831–1834.

²¹³ Овај облик није изворно Мразовићев, већ је преузет из граматике М. Смотричког.

²¹⁴ Термини за сваку врсту речи навођени су у ном. јд. онда када код анализираних аутора постоји потврда за тај облик. Ако основни облик именских речи није потврђен, оне су навођене у ном. мн.

²¹⁵ Многи језикословци у првој половини 19. века именице су означавали као *ИМЕНА СУЩЕСТВИТЕЛНА*. О двострукој гласовној вредности графеме <щ> исп. Младеновић 1964: 37, Младеновић 1979: 108 и Младеновић 1982: 64–68. Да би се избегло преоптерећење текста дублетним облицима, графема <щ> ће у даљем раду бити транскрибована као /шт/, иако је њен гласовни лик у анализираним периоду, због утицаја рускословенског језика, могао бити и /шч/. У прилог наведеној одлуци ишао је податак да је графема <щ> представљена у ортоепској вредности /шт/ у различитим монографијама које се баве језиком писаца из прве половине 19. века, а чија дела чине део корпуса за ово истраживање (Суботић 1989: 94, Панић Бабић 2012: 76; Милановић 2014: 88–89). Из наведене одлуке изузет је једино М. Видаковић, код којег је гласовна вредност графеме <щ> гласила /шч/ (исп. Кашић 1968: 26–27).

име суштествително	Вук 31, 439	1833.
суштествително име	Хаџ. 1, 293	1837.
име суштествително	Вид. 4, 51	1838.
име суштествително	Милак., 5	1838.
суштествително име	Бој., 305	1838.
суштествително име	Рад., 813	1842.
име суштествително	Суб. 4, 43	1843.
име суштествително	Поп. Ј., 4	1843.
суштествително име	Суб. 5, 23	1845.
суштествително	Лаз., 786	1845.
суштествително	Поп. Ј. С. 1, 858	1845.
суштествително име	Хаџ. 4, 1036	1846.
име суштествително (samost. substant.)	Вук 38, 218	1847.
суштествително име	Зах. 1, 4	1847.
суштествително име	Дан. 2, 28	1847.
суштествително	Јов. 4, 925	1849.
самоставна ријеч (име суштествително, substantiva)	Дан. 3, 5	1850.
суштествително	Бал. 2, 3	1850.
име	Цук., 6	1850.
суштествително име	Стеј. 1, 5	1852.
суштествително	Груј., 5	1852.
суштествително име	Тир., 7	1852.
име суштествително	Суб. 7, 20	1853.
самоставна ријеч	Дан. 1, 61	1851–1872.
име суштествително (Hauptwort, substantivum)	Нинк. 4, 5	1848.
самоставна реч	Дан. 5, 22	1858.

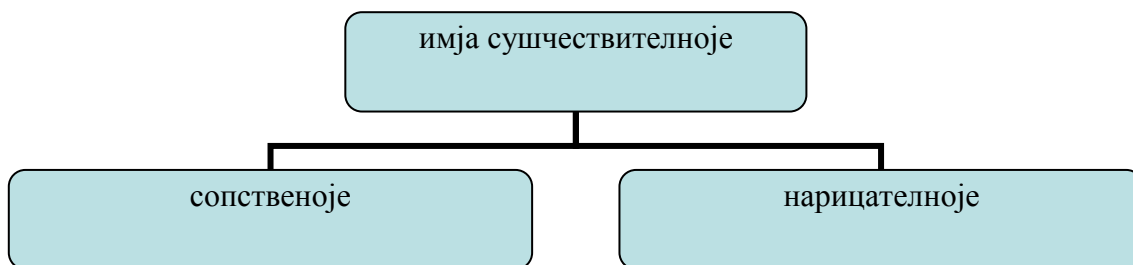
именица	Ил., 9	1860.
име суштествително	Мих., 73	1863.
именица	Бошк. 1, 10	1863.
именица	Бошк. 2, 19	1864.
именица	МСГ, 5	1866.
именица (n. substantivum, суштествително)	Вуј., 10	1867.
именица	Нов. 1, 10	1870.
супстантив	Дан. 7, 6	1874.
именица	Жив. 2, 14	1874.
супстантив	Дан. 8, 14	1876.
именица	Маг., 10	1883.
именица	Бошк. 4, 91	1887.
именица (nomen substantivum)	Бошк. 5, 301	1888.
именица, супстантив	Жив. 3, 67, 15	1888.
именица, супстантив	Жив. 5, 5, 5	1889.
именица	Стој. 1, 38	1891.
именица	Стој. 2, 8	1892.
именица	Нов. 4, 10	1879–1894.

У првој половини 19. века код српских језикословаца запажа се термилошка уједначеност у именовану именица. До појаве Ђ. Даничића у употреби је била једино термилошка синтагма *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО*, односно њена фонетска варијанта *ИМЕ СУШЧЕСТВИТЕЛНО*. Класификације именица у анализираним граматикама из овог периода пре свега су семантичке, тј. подразумевају поделу конкретних именица по значењу,²¹⁶ док се класификација која подразумева чулну спознатљивост појмова у

²¹⁶ Највећи број граматичара и не помиње конкретне именице, већ је класификација дата тако да се у истом нивоу наводе властите, заједничке, збирне и, каткад, градивне именице.

најширем смислу (Ломпар 2005: 177) – подела на конкретне и апстрактне именице – јавља тек почетком друге половине 19. века.

5.2.1. Руски одн. рускословенски лик ове термилошке синтагме – *ИМЈА СУШЧЕСТВИТЕЛНОЈЕ*, посведочен код А. Мразовића, преузет је из граматике М. Смотричког. Мразовић даље именице дели на две велике групе:

Дијаграм 52: Подела именица код А. Мразовића (1811)

Угледајући се на М. Смотричког, А. Мразовић је под *СОПСТВЕНИМ ИМЕНИМА СУШЧЕСТВИТЕЛНИМ* подразумевао властите именице, а под *НАРИЦАТЕЛНИМ* заједничке: „Сушчествителное имѧ раздѣляется: 1. На Собственное, еже единѧю извѣстнѧю вещь знамензеть. Н. п. Петръ, Дзнай, Оунгаріа. 2. На Наричателное, еже обѧзѧю и безвѣстнѧю вещь знамензеть. Н. п. Градъ, рѣка” (Мраз., 48).

5.2.2. У литератури се често наводи како је Вукова *Писменица* писана по угледу на Мразовићеву граматику (Николић Б. 1965: 272; Караца 1984: 109; Брапцова 1988: 59; Радуловић 1990: 10; Ивић П. 1991: 44). Ипак, у претходним поглављима истакнут је и Мркаљев и Миловановљев утицај на Вука, посебно у првом одељку *Писменице*, посвећеном *ПИСМЕНИМА* и *ГЛАСОУДАРЕЊУ*. У другом, централном и најобимнијем поглављу прве граматике српског народног језика, Вук је представио *ПОЗНАВАЊЕ И СКЛАЊАЊЕ РИЈЕЧИ*, односно врсте речи и њихову промену. Мразовићев утицај је највидљивији управо у овој целини, што потврђује и Вукова морфолошка терминологија, која је, уз процес посрбљавања, преузета из граматике А. Мразовића. Тако се у *Писменици*, али и у свим осталим Вуковим делима, именице називају

ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА. Попут А. Мразовића, и код Вука се као прва врста речи издвајају *ИМЕНА*, под којима се подразумевају *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО*, *ИМЕ ПРИЛАГАТЕЛНО* и *ИМЕ БРОЈИТЕЛНО*,²¹⁷ односно именице, придеви и заменице (Ранђеловић 2014б: 475). Осим термина, Вук је од Мразовића преузео и поделу именица:

Дијаграм 53: Вукова подела именица у *Писменици* (1814)

Тако се и код Вука термилошком синтагмом *ИМЕ СОПСТВЕНО* именује властита именица, а вишечланом термилошком јединицом *ИМЕ НАРИЦАТЕЛНО* заједничка именица: „Име собствено показује једну једину извјестну ствар или лице н. п. Европа, Банат, Дрина, Радован и пр. А име нарицателно показује једно обште наименовање под којим се многе ствари разумјевају и наоде н. п. човек, град, манастир, риека, књига и пр.” (Вук 1, 44).

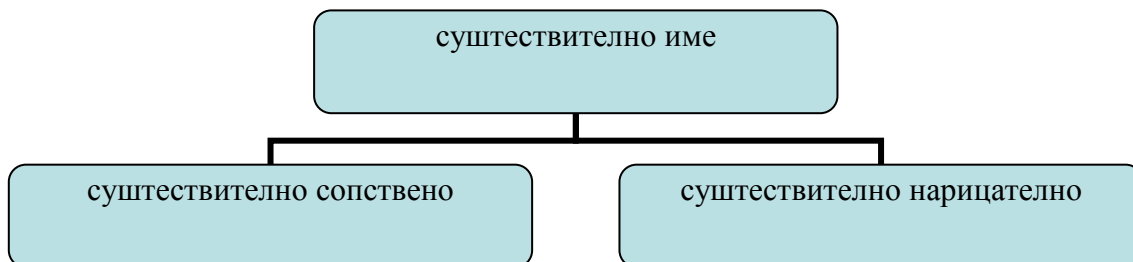
У *Српској граматичи* пак, објављеној четири године након *Писменице*, изостаје подела именица, али у делу о *СКЛОНЕНИЈУ*²¹⁸ одн. деклинацији именица Вук помиње збирне именице, називајући их *САБИРАТЕЛНИМ ИМЕНИМА*: „Код овога је склоненија двојак творит. падеж у јед. броју, т.ј. на и и на ју (осим матере и сабирателни имена на ад)” (Вук 9, XL, у фусноти).

5.2.3. Попут А. Мразовића и Вука, и П. Соларић је у својој граматичи *СУШТЕСТВИТЕЛНА ИМЕНА* представио као део прве врсте речи обједињене збирним

²¹⁷ Вук посрбљава Мразовићеву термилошку синтагму *ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ* (исп. тачку 5. 4).

²¹⁸ Термин је посведочен у *Посрбицама* В. Михајловића (1984), са потврдом из 1794. године.

термином *ИМЕНА*. Код овог језикословца именице су такође подељене на *СУШТЕСТВИТЕЛНА НАРИЦАТЕЛНА* и *СУШТЕСТВИТЕЛНА СОПСТВЕНА*:

Дијаграм 54: Подела именица у граматичи П. Соларића (1831)

Запажа се да П. Соларић за врсте именица користи вишечлане термилошке јединице са поимениченим придевима. Тако је заједничке именице означио као *СУШТЕСТВИТЕЛНА НАРИЦАТЕЛНА*, а властите као *СУШТЕСТВИТЕЛНА СОПСТВЕНА*:

„Существителна имена, нѣка знаменују неопредѣленна и обща лица или вещи, каквых има доста, а зовусе *существителна нарицателна*: н. пр. Човек, сестра, унуче, град, трава, ело. Нѣка знаменују лица и вещи извѣстне и едине, каковых не има выше, и зовусе *существителна сопственна*; н. пр. Драгутин, Милица, Дунав, Сербіа” (Сол. 2, СЛ 24, 20).

5.2.4. Мразовићев утицај огледа се и у граматичи М. Видаковића, у којој се *ИМЕНА*, прва од осам врста речи, такође деле на *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА*, *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* и *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*. Подела именица, односно *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНИХ*, не разликује се од подела у граматикама Видаковићевих претходника.

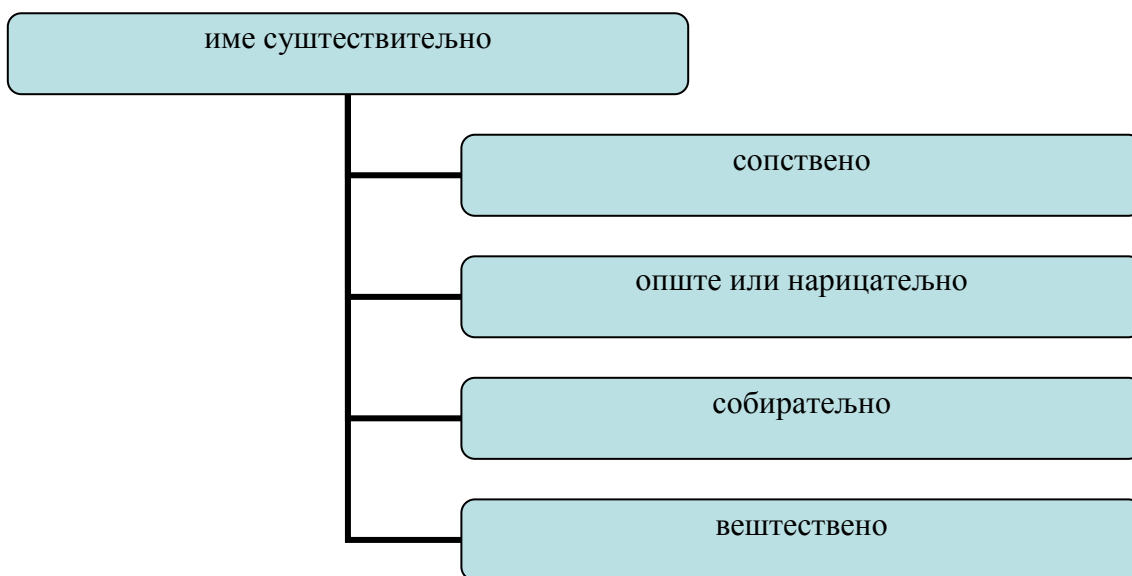

Дијаграм 55: Подела именица у граматичи М. Видаковића (1838)

Дакле, и овај језикословац је именице поделио на властите и заједничке, односно на *ИМЕНА СОПСТВЕНА* и *ИМЕНА НАРИЦАТЕЛНА*: „Име суштествително раздѣљуе се: 1. на собственно, кое еднѣ самѣ извѣстнѣ вещь знаменѣ, н. пр. Миланѣ, Маріа, Сербіа, Дѣнавѣ. 2. на име нарицателно, кое общѣ и не извѣстнѣ вещь значава, н. пр. человекѣ, пріятель, градѣ, звѣрь” (Вид. 4, 51).

5.2.5. У граматичи Д. Милаковића запажају се новине у обради именица. За разлику од својих претходника (Вука, П. Соларића и М. Видаковића), који су под Мразовићевим утицајем издвајали осам врста речи, од којих су прва била *ИМЕНА (СУШТЕСТВИТЕЛНА, ПРИЛАГАТЕЛНА и ЧИСЛИТЕЛНА/БРОЈИТЕЛНА)*, у граматичи овог језикословца издвојено је десет врста речи, односно свака од наведене три гране *ИМЕНА* чини посебну врсту. Оваква класификација врста речи преузета је из уџбеника Н. Греча *Краткая русская грамматика* (Гутков 1974–1975: 58).

Именице, односно прва врста речи у Милаковићевој граматичи, назване су терминолошком синтагмом *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА*. Осим поделе на десет врста речи, Д. Милаковић је из граматике Н. Греча преузео и класификацију именица (Гутков 1974–1975: 58), која је била комплекснија и прецизнија од двочлане поделе Милаковићевих претходника.

Дијаграм 56: Подела именица у граматичи Д. Милаковића (1838)

Тако и код Д. Милаковића *ИМЕ СОПСТВЕНО* означава властиту именицу, а *ИМЕ НАРИЦАТЕЉНО*, које он назива још и *ОПШТИМ*, заједничку:

„Име сушствително може бити: 1. Собствено, које се даје буди каквом оддѣленом предмету, да се може разазнати од свију осталих тог истога рода; напр. Душанъ, Призренъ, Дунавъ, Косово, Шара, Ануаръ. 2. Обще или нарицателно, које принадежи свакоме од многи подобни или еднородни предмета; напр. човѣкъ, градъ, рѣка, полѣ, планина, мѣсець” (Милак., 13).

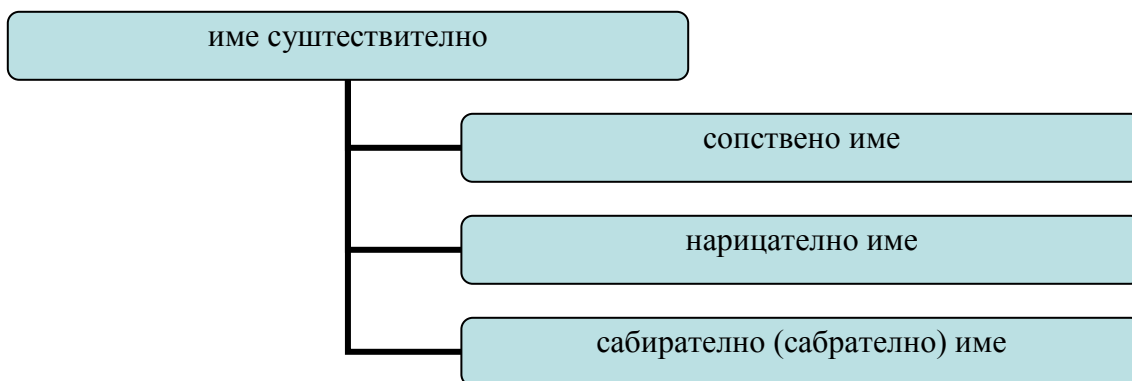
Под утицајем Н. Греча, као што је већ поменуто, Д. Милаковић издваја још две врсте именица – *ИМЕ СОБИРАТЕЉНО*, односно збирну именицу, и *ИМЕ ВЕШТЕСТВЕНО*,²¹⁹ односно градивну именицу:

„Собирателно [...] изражава едномъ рѣчию много еднородни предмета, скупљени у едно цѣло; напр. стадо (скупъ животине), рой (скупъ пчела, муха, и пр.), дружина (скупъ люди), борѣ (скупъ борова), гранѣ (скупъ грана) [...] Веществено, коимъ се означава буди какво вещество или матерія; напр. каменъ, вода, брашно” (Милак., 13).

У конгруентним атрибутима наведених вишечланих терминолошких јединица посведочен је руски одн. рускословенски фонетизам – суфикс *-ество* у придеву *ВЕШТЕСТВЕНО*, префикс *со-* у облику *СОБИРАТЕЉНО*.

5.2.6. Непосредни утицај Мразовићевог дела запажа се и у граматици Ј. Поповића, у којој су *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА* такође наведена као прва од три подврсте *ИМЕНА*. Поповић, међутим, за разлику од Мразовића, наводи трочлану класификацију именица:

²¹⁹ Придев *ВЕШТЕСТВЕН* посведочен је у *Посрбицама* В. Михајловића, такође са потврдом из 1838. године (Михајловић 1982).

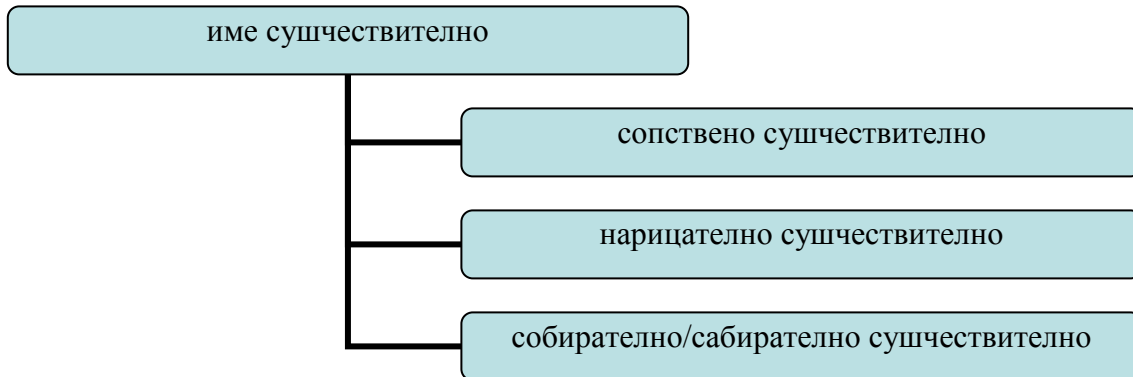
Дијаграм 57: Подела именица у граматички Ј. Поповића (1843)

Терминолошка синтагма *СОПСТВЕНО ИМЕ* и код овог аутора означава „извѣстно и особито Лице, или стварь, као: Имена, и Презимена, имена градова, гора’, рѣка’, земаля, и пр. н. п. Фердинандъ, Михаиль Обреновићъ, Бѣоградъ, Новыи Садъ, Авала, Дунавъ, Аустрија и пр.” (Поп. Ј., 4–5), односно властиту именицу, док се *НАРИЦАТЕЛНИМ ИМЕНОМ* назива заједничка именица: „Нарыцателно име естъ оно, кое е многима обще н. п. мужъ, жена, земля, кнѣига и пр.” (Поп. Ј., 5).

У терминолошкој јединици *САБИРАТЕЛНО*, односно *САБРАТЕЛНО ИМЕ*, којом је именована збирна именица, запажа се Поповићева тенденција ка посрбљавању – руски одн. рускословенски префикс *со-* замењен је српским народним обликом *са-*: „Сабырателно, кое сабрано нѣко, са единственымъ числомъ множество лица’ или стварій означава н. п. народъ, скупштина, стадо” (Поп. Ј., 5). У Поповићевој дефиницији *САБИРАТЕЛНИХ ИМЕНА* први пут је у анализираном корпусу истакнута значајна особина збирних именица, а то је да, иако су облички само у једнини, семантички казују множину.

5.2.7. *ИМЕ*, као прва врста *СКЛАЊАЈЕМИХ ЧАСТИ РЕЧИ*, и у граматичком уџбенику И. Захаријевића обухвата *ИМЕ СУШЧЕСТВИТЕЛНО*, *ИМЕ ПРИЛАГАТЕЛНО* и *ИМЕ БРОЈИТЕЛНО*. Иако је средином 19. века језикословна терминологија код Срба углавном одликована посрбљавањем црквенословенских, односно рускословенских облика (Ивић П. 1998: 209), И. Захаријевић задржава рускословенску терминолошку лексику. Тако су именице одређене као *ИМЕНА СУШЧЕСТВИТЕЛНА*, са руском

сугласничком групом *-ич-* и суфиксом *-ителни*.²²⁰ Класификација именица у Захаријевићевом делу идентична је подели из Поповићеве граматике:

Дијаграм 58: Подела именица у граматички И. Захаријевића (1847)

У граматички овог аутора се, као и у Соларићевом *Входу*, приликом поделе именица запажа употреба вишечланих термилошких јединица са поимениченим придевима. Тако је И. Захаријевић заједничку именицу означио као *СОПСТВЕНО СУШЧЕСТВИТЕЛНО*, а властиту као *НАРИЦАТЕЛНО СУШЧЕСТВИТЕЛНО*: „Собствено сушчествително естъ наименованіе єдногъ особеногъ лица, или ствари. Н. П. Ранко. Милое. Дрина. Призренъ [...] Наричателно сушчествително такво є наименованіе, кое многимъ лицамъ, или стварма, принадлежи. Н. П. Овчаръ, књига” (Зах. 1, 4).

Ако се посматра фонетски лик Захаријевићеве термилошке лексике, посебну пажњу привлачи појава славеносрбизама,²²¹ настала колебањем у употреби префикса руског/рускословенског и српскословенског, односно српског народног порекла у именовању збирних именица – *СОБИРАТЕЛНО/САБИРАТЕЛНО СУШЧЕСТВИТЕЛНО*:²²² „Сушчествителна деле се на : собствена, нарицателна, и собитарелна [...] Сабирателно сушчествително оно є наименованіе лица или ствари,

²²⁰ Придев *сушчествителни* изведен је суфиксом *-ителни* од именице *сушчество*. О придевским суфиксима у творби славенизама исп. Стијовић 1992: 113–115.

²²¹ Славеносрбизми или хибриди су „оне речи или облици који истовремено садрже рускословенске (руске) и српске народне црте, а понекад и српскословенске – настале у процесу делимичног или потпуног србизирања” (Стијовић С. 1992: 94). Детаљније о славеносрбизмима исп. Стијовић С. 1992: 94–95, Младеновић 1989: 93, Милановић А. 2005.

²²² О славенизмима у Захаријевићевој граматички в. у Ђурић 2015.

кое у единственомъ броју множину показуе. Н. П. Народъ, стадо, рой, деца” (Зах. 1, 4).

5.2.8. У свом раном језикословном стваралаштву, Ђ. Даничић је именице означавао Вуковом термилошком синтагмом *СУШТЕСТВИТЕЛНА ИМЕНА*. Тако је у 1847. године, у чувеном *Рату за српски језик и правопис*, забележио: „Што је суштествителнијем именима склањање, оно је глаголима спрезање” (Дан. 2, 28). Три године касније, у Бечу је објављена његова *Мала српска граматика*, у којој се, према речима П. Ивића, налази сасвим друкчија терминологија од Вукове (Ивић П. 1966: 64). Иако се трудио да у овом делу, уместо вишечланих термилошких јединица којима обилују Вукове граматике, уведе нове, једночлане називе, који су као термини далеко функционалнији (Кашић 1975: 78), *СУШТЕСТВИТЕЛНА ИМЕНА* Ђ. Даничић је заменио новом термилошком синтагмом – *САМОСТАВНЕ РИЈЕЧИ* (Дан. 2, 5).²²³ Наведена синтагма може се двоструко тумачити: као калк латинске синтагме *nomensubstantivum* или као утицај хрватских језикословаца М. А. Рељковића, Ш. Старчевића и В. Бабукића, који именице називају *самоставним именима* (исп. Симеон 1969, под *самоставан облик*). Мотивација за настанак овог Даничићевог термилошког израза лежи у синтаксичкој употреби именица, због које су оне у савременој лингвистици познате као самосталне речи (Милановић Б. 1981: 450).²²⁴

Као врстан научник, Ђ. Даничић је схватио да сувише велике измене у терминологији могу дело учинити теже читљивим и мање разумљивим публици. Стога је он, када је употребљавао нови или неуобичајени термин (или термилошку синтагму), наводио и стране називе, углавном у лику у коме су употребљени код Вука, као и одговарајуће латинске контактне синонине. Тако уз термилошку синтагму *САМОСТАВНЕ РИЈЕЧИ* у заградама стоји – *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА, SUBSTANTIVA* (Дан. 3, 5).

²²³ Ваља напоменути да је ово једини сложени назив за врсте речи код Ђ. Даничића. У свим осталим случајевима он је употребио једночлане термине, који су се задржали до данас (Кашић 1975: 79).

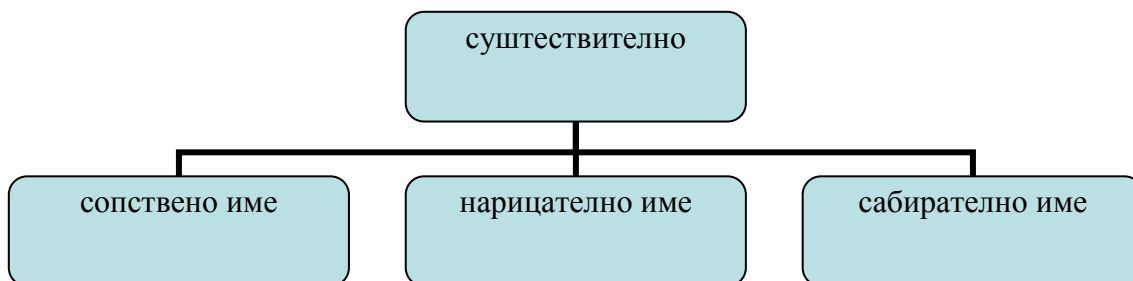
²²⁴ Ваљало би напоменути да су у Бабукићевој *Словници* из 1836. године именице означене термилошком синтагмом *ИМЕНА САМОСТАВНА* (Бабукић 1836/2013: 15).

Међутим, у *Облицима српскога језика* (издање из 1864. године), за ову категорију речи Ђ. Даничић употребљава данашњи термин *ИМЕНИЦА*. Он о томе пише у Предговору: „Riječ 'imenica' za substantivum, koje nikako ne mogu odobriti, upotrebio sam samo za to što je upotrebio moj prijatelj Jovan Bošković u svoјemu „Изводу из српске граматике I” [...] Мјесто те ријечи може бити да би за неволју боља била *zasebnica* значећи нешто што за себе или само собом јест” (Даничић 1864: VII–VIII, у предговору).

Да Ђ. Даничић није задржао Бошковићев термин *ИМЕНИЦА*, сведочи и податак да је у својим монографијама из 70-их година за ову врсту речи користио интернационализам *СУПСТАНТИВ*: „Ономе што значи супстантив припада оно чему се адјектив придијева” (Дан. 8, 67). Овај облик води порекло из латинске термилошке синтагме *nomen substantivum*, а Ђ. Даничић га је употребљавао као поименичени придев, одбацујући латински наставак *-um*: „Од основа које осим задњег **а** имају само још једно самогласно постају без нова наставка основе за супстантива мушкога и женскога рода која се говоре од мила” (Дан. 8, 47).

У Даничићевим делима која чине корпус за ово истраживање није потврђена класификација именица, али се у *Основама српскога или хрватскога језика* јавља термилошка синтагма латинског порекла *СУПСТАНТИВ КОЛЕКТИВНИ*, којом је означео збирне именице: „Од основа које пред крајњим **а** имају **ин** и тај завршетак у множини одбацују, од њих тако окрњених постају наставком **а** супстантива колективна женског рода: властела. господа” (Дан. 8, 42).

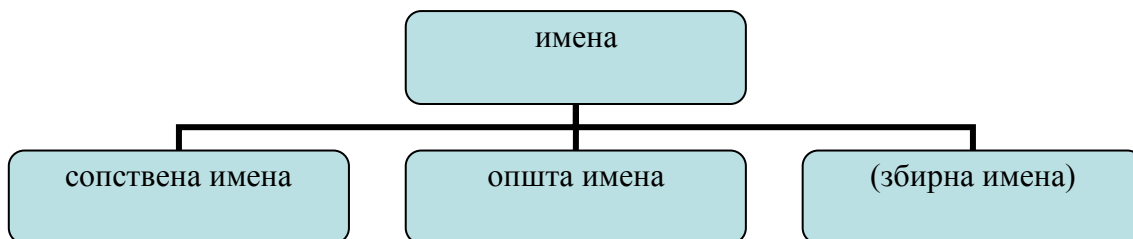
5.2.9. *Грађа за србску граматику* Ј. Балугџића не доноси теоријске, а самим тим ни термилошке новине у обради именица. За ову врсту речи аутор је употребљавао поименичени придев *СУШТЕСТВИТЕЛНА*.

Дијаграм 59: Подела именица у граматичи Ј. Балугџића (1850)

Балугџићева класификација *СУШТЕСТВИТЕЛНИХ*, као и терминологија којом се он служио, одговара именичкој подели представљеној у граматичи Ј. Поповића. Ауторова класификација је, дакле, трочлана: *СОПСТВЕНИМ ИМЕНОМ* назвао је властиту именицу, *НАРИЦАТЕЛНИМ* заједничку, а *САБИРАТЕЛНИМ* збирну: „Оно [е] име, које само једно лице или ствар има, *сопствено* име, – оно, које више једнаких ствари имају, *нарицателно*, – а оно опет, које богзна колико једнаких ствари имају га, *сабирателно* име назива се” (Бал. 2, 8).

5.2.10. За разлику од већине језикословаца у првој половини 19. века, који су термином *ИМЕНА* обухватили именице, придеве и бројеве, К. Цукић под *ИМЕНИМА* подразумева само именице: „Имена су речи, које означавају лица или ствари” (Цук., 6).

Дијаграм 60: Подела именица у граматичи К. Цукића (1850)

Цукић је *ИМЕНА* најпре поделио на *СОПСТВЕНА* и *ОПШТА*. *СОПСТВЕНА ИМЕНА* означавају властите, а *ОПШТА* заједничке именице:

„Имена су двојка или *сопствена* или *општа*.”

Тако су: *градъ, перо, юнакъ, кметъ* имена *обшта*, ерѣ се она свима градовима, свима юнацима, т. е. свима оногъ рода предметима прилажу.

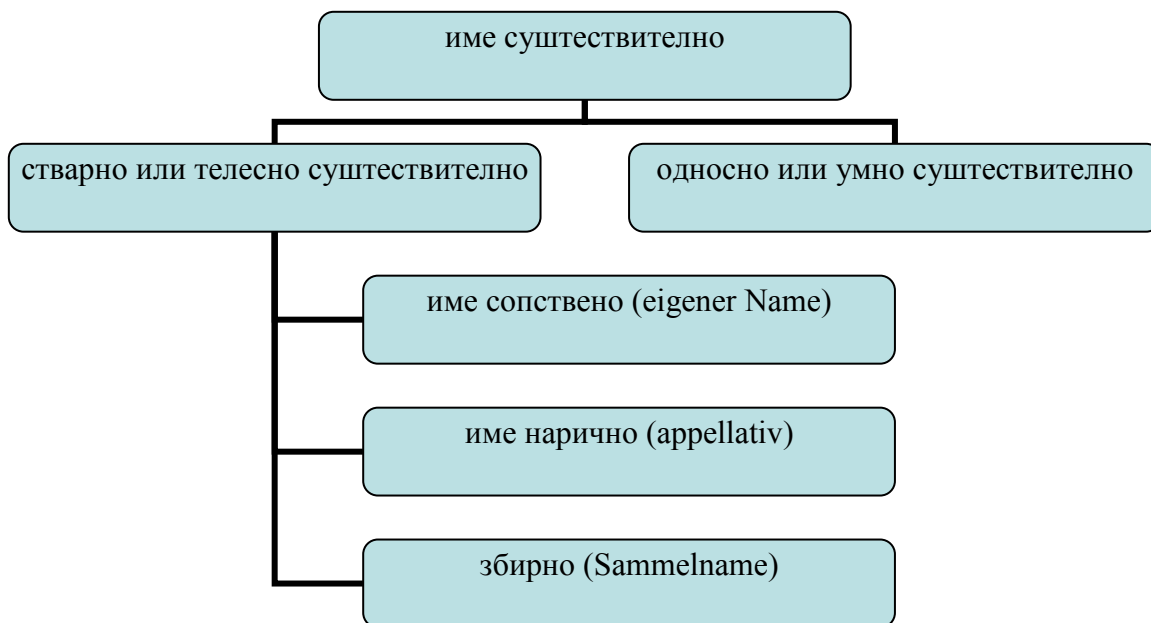
А напротивъ су: *Крагуевацъ, Дунавъ, Авала, Косово, Душанъ, Айдукъ-Вель*, имена *собствена*, ерѣ се само едномъ лицу или едной ствари придаю” (Цук., 6–7).

Нејасан је став овог аутора о збирним именицама. Он их не издваја у именичкој класификацији, већ о њима говори у напомени, термилошки их одређујући као *ЗБИРНА ИМЕНА*: „*Збирна* су имена, која скупность некогъ рода а не нѣгове предмете поединце означаваю; н. п. *гробль, перѣ, трнѣ* и т. д.” (Цук., 7).²²⁵

5.2.11. Граматика П. Нинковића доноси новине у класификацији именица, а самим тим проширује и језикословни термилошки регистар. *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО* прва је од девеч *ЧАСТИ ГОВОРА* у Нинковићевом делу, а поред наведене термилошке синтагме овај аутор је у заградама представио и два контактна синонима – на немачком (*HAUPTWORT*) и латинском језику (*SUBSTANTIVUM*).

У даљем тексту П. Нинковић именице означава поимениченим придевом *СУШТЕСТВИТЕЛНА*, а његова класификација ове врсте речи подразумева укрштање двају критеријума – критеријума чулне спознатљивости појмова у најширем смислу (подела на конкретне и апстрактне именице) и семантичког критеријума (потподела конкретних именица).

²²⁵ Термилошке синтагме којима је К. Цукић именовано именичке значењске врсте (*сопствено, опште* и *збирно име*) највероватније представљају калкове према немачким терминима *eigener Name, appellativ* и *Sammelname* (исп. тачку 5.2.11).

Дијаграм 61: Подела именица у граматици П. Нинковића (1856)

Дакле, први пут у анализираном језикословном корпусу именице се најпре класификују на конкретне и апстрактне, а П. Нинковић за обе ове групе наводи по две синонимне синтагме – *СТВАРНА* тј. *ТЕЛЕСНА СУШТЕСТВИТЕЛНА* и *ОДНОСНА* тј. *УМНА*:

„Суштествително дѣли се на стварно, тѣлесно и односно, или умно. Све оно, што чувствама подлежи, зовесе стварно; а што чувствама не подлежи, него се самымъ умомъ постизава, зове се односно; тако: човѣкъ, књига, ливада, земля и т. д., естъ стварно суштествително; а човѣчство, књижевность, мудрость, доброта и т. д. естъ односно” (Нинк. 4, 11–12).

Тенденција посрбљавања језикословне терминологије изражена је код овог аутора, о чему сведоче терминолошке јединице употребљене у семантичкој класификацији конкретних именица. За властиту именицу П. Нинковић је задржао терминолошку синтагму својих претходника – *ИМЕ СОПСТВЕНО*: „Име собствено (eigener Name) [...] само едномъ лицу или ствари приличи, као: Миланъ, Светозаръ, Боголюбъ, Београдъ, Бечъ, Петроградъ и т. д.” (Нинк. 4, 12).²²⁶ У првом издању своје

²²⁶ У издању из 1848. године уз ову терминолошку синтагму у заградама се налази синонимни термин из латинског језика – *NOMEN PROPRIUM* (Караца 1984: 256), док је у другом издању, које је ушло у корпус за ово истраживање, као контактни синоним *СОПСТВЕНИМ ИМЕНИМА* наведена терминолошка

граматике (1848), П. Нинковић је, попут својих претходника, заједничке именице називао *ИМЕНИМА НАРИЦАТЕЛНИМ*, наводећи у заградама контактни синоним на латинском језику – *NOMEN APPELLATIVUM* (Караца 1984: 257), док у издању из 1856. употребљава посрбљени лик – *ИМЕ НАРИЧНО*, и поименичени придев – *НАРИЧНО*: „Нарично (appellativ) [...] се односи на више лица’ или ствариј, као: човѣкъ, краљ, градъ, књига и т. д.” (Нинк. 4, 12).

Нинковићеве тенденције ка посрбљавању руске одн. рускословенске језикословне терминологије запажају се и у именовању збирних именица, које су у првим деценијама 19. века углавном називане *ИМЕНИМА СОБИРАТЕЛНИМ*. У првом издању своје граматике, он најпре посрбљава руски одн. рускословенски префикс *со-*, те тако ову подврсту именица назива *ИМЕНИМА САБИРАТЕЛНИМ* (Караца 1984: 257), стварајући славеносрбизам, док је у наредном издању посведочена термилошка синтагма *ИМЕ ЗБИРНО*. Овај облик јавља се и код К. Цукића, а вероватно је сачињен према немачком *Sammelname*: „Сбирно (Sammelname) [...] у единственомъ брою множину знаћи²²⁷, као: трнѣ, цвѣе, млѣко, песакъ, дѣца, браћа, челядь и т. д.”²²⁸

Приликом семантичке класификације именица у граматичици из 1856. године, Нинковић се доследно служио техником контактне синонимије, те је уз *ИМЕ СОПСТВЕНО* и *ИМЕ ЗБИРНО* у заградама навео истозначнице на немачком, а уз *ИМЕ НАРИЧНО* на латинском језику.

5.2.12. У литератури се творцем термина *ИМЕНИЦА* углавном сматра Ј. Бошковић, будући да се као прва потврда овог облика истиче његов *Извод I* (исп. Даничић: 1864: VII; Маретић 1932: 31; Симеон 1969, под *именица*; Лашкова 1990: 92).²²⁹ Међутим, корпус ексцерпиран за потребе овог рада указује на то да је назив

синтагма из немачког језика *EIGENER NAME* (Нинк. 4, 12), према којој је, по свему судећи, П. Нинковић створио овај термин.

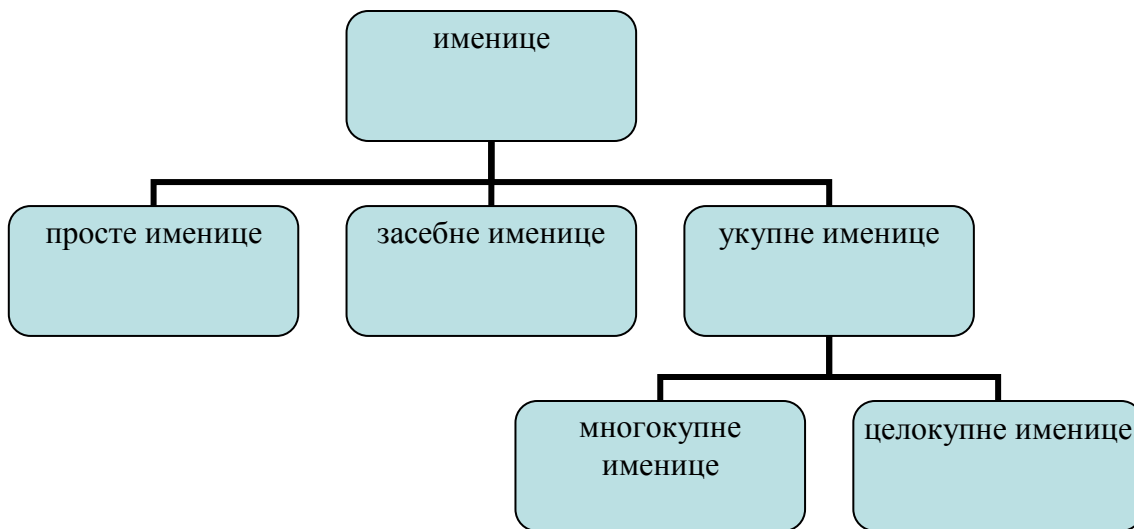
²²⁷ Штампарска погрешка у самом тексту.

²²⁸ Термилошка синтагма *име збирно* може се тумачити као калк према немачком *Sammelname*.

²²⁹ Из РЈАЗУ изостаје одредница *ИМЕНИЦА*, док је у РСАНУ уз ову лексему наведена само дефиниција, без потврда из грађе.

ИМЕНИЦА најпре посведочен у *Српској писменици* Ј. Илића, објављеној 1860. године – дакле, три године пре Бошковићевог *Извода I*.

Илић је *ИМЕНИЦЕ* издвојио као прву од осам врста речи. Он их је, најпре, класификовао према семантичком критеријуму, издвојивши *ПРОСТЕ*, *ЗАСЕБНЕ* и *УКУПНЕ ИМЕНИЦЕ*:

Дијаграм 62а: Семантичка подела именица у граматици Ј. Илића (1860)

Илићева термилошка синтагма *ПРОСТЕ ИМЕНИЦЕ* у савременој морфологији одговара заједничким именицама, а *ЗАСЕБНЕ ИМЕНИЦЕ* данас се називају властитим: „Просте Именице показују имена, која свима једнаким стварима приличе. *Човек. држава. град. река. планина. црква.* Засебне именице одликују се именом својим од свију других једнаких ствари. *Богдан. Србија. Смедерево. Морава. Космај. Раваница*” (Ил., 10).

Овај језикословац термилошком синтагмом *УКУПНЕ ИМЕНИЦЕ* обједињује збирне и градивне именице, које се у савременој лингвистици називају небројивим. Он, дакле, *УКУПНЕ ИМЕНИЦЕ*, које „показују гомилу једнаких ствари” (Ил., 10), дели на *МНОГОКУПНЕ*, односно збирне, и *ЦЕЛОКУПНЕ*, односно градивне:

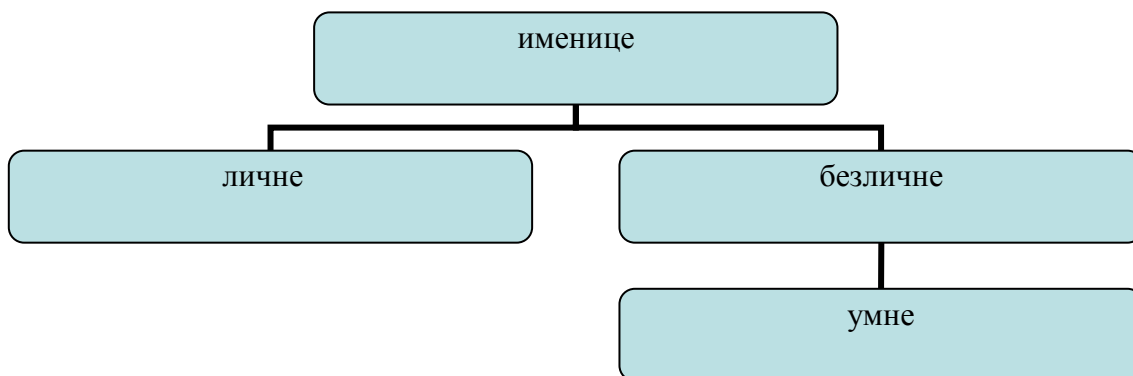
„Прве се могу узимати и на број и на гомилу, и зваћемо их *многокупне*;
Војска. народ. стадо. камење. бурад.

Овамо иду и: *деца, браћа, господа.*

друге се на број узимати немогу, већ само на гомилу, и зато ћемо их назвати *целокупне.*

Слама. песак. прашина. злато. олово. маст. крв. мед” (Ил., 10).

Овај језикословац даље класификује *ИМЕНИЦЕ* на *ЛИЧНЕ* и *БЕЗЛИЧНЕ* према томе да ли означавају нешто живо или неживо:

Дијаграм 62б: Подела именица према категорији *живо:неживо* у граматичи Ј. Илића (1860)

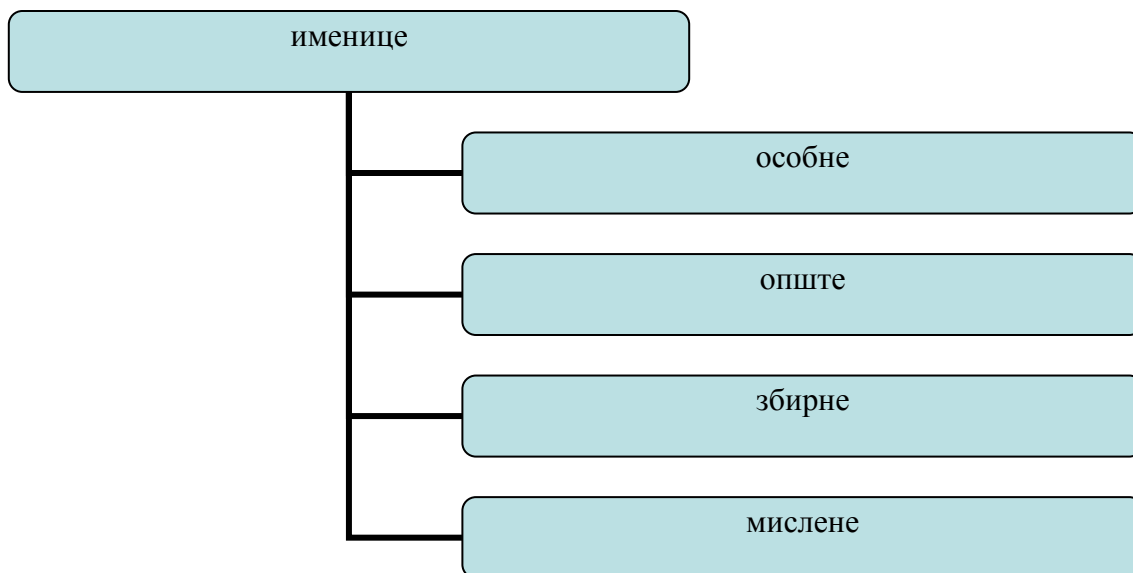
ЛИЧНИМ ИМЕНИЦАМА Ј. Илић назвао је оне које означавају нешто живо, односно неко лице које врши радњу, а *БЕЗЛИЧНИМ* оне које се односе на нешто неживо, односно на неку ствар, предмет, појаву итд.: „Именице, кад показују лице, зову се *личне*, и познају се на питање: *ко?* а кад непоказују лице, онда се зову *безличне*, и познају се на питање: *шта?* *Отац. син. пастир. војник. златар. камен. црква. орао. кошута*” (Ил., 10).

Као посебну врсту *БЕЗЛИЧНИХ ИМЕНИЦА* Ј. Илић је издвојио *УМНЕ*, које се данас називају мисаоним или апстрактним: „Има и таквих безличних Именица, које ми смао у памети као ствари замишљамо, и оне с езову Именице *умне. Љубав. правда. слога. поштење. слава. мраз. југ. јесен*” (Ил., 11).

5.2.13. Попут Ј. Илића, и Ј. Бошковић као прву врсту речи издваја *ИМЕНИЦЕ*: „Именица значи ствар или чељаде” (Бошк. 1, 10). У његовом *Изводу I* нема класификације ове врсте речи. Занимљиво је, међутим, да у одељку о бројевима овај

аутор помиње друге врсте речи које могу означавати количину, а међу њима наводи и *БРОЈНЕ ИМЕНИЦЕ*: „Количину могу означити још и бројне именице [...] двојица (људи), тројица, [...] петина, десетина и тако даље” (Бошк. 1, 12).

5.2.14. Термин *ИМЕНИЦА* устаљује се у језикословној терминологији код Срба од 60-их година 19. века, те је употребљен и у *Малој србској граматници за основне србске школе* неименованих аутора. Приликом поделе *ИМЕНИЦА* у овом граматичком уџбенику укрштена су два критеријума – семантички и критеријум конкретно:апстрактно, те су тако *ИМЕНИЦЕ* класификоване на *ОСОБНЕ*, *ОПШТЕ*, *ЗБИРНЕ* и *МИСЛЕНЕ*:

Дијаграм 63: Подела именица у *Малој србској граматници* (1866)

Терминолошкој синтагми *ОСОБНЕ ИМЕНИЦЕ* у савременој морфологији одговара вишечлани термин властите именице: „*Особне* именице означавају лица или ствари, које се од њих други лица и ствари разликују; на прилику: *Косово, Авала, Призренъ, Србија, Марко, Милица*” (МСГ, 6). *ОПШТИМ ИМЕНИЦАМА* назване су заједничке: „*Обште* именице есу оне, које се многимъ лицима или стварима од једнога реда могу придати; на прилику: *човекъ, жена, дѣте, кућа, трговацъ, књига,*

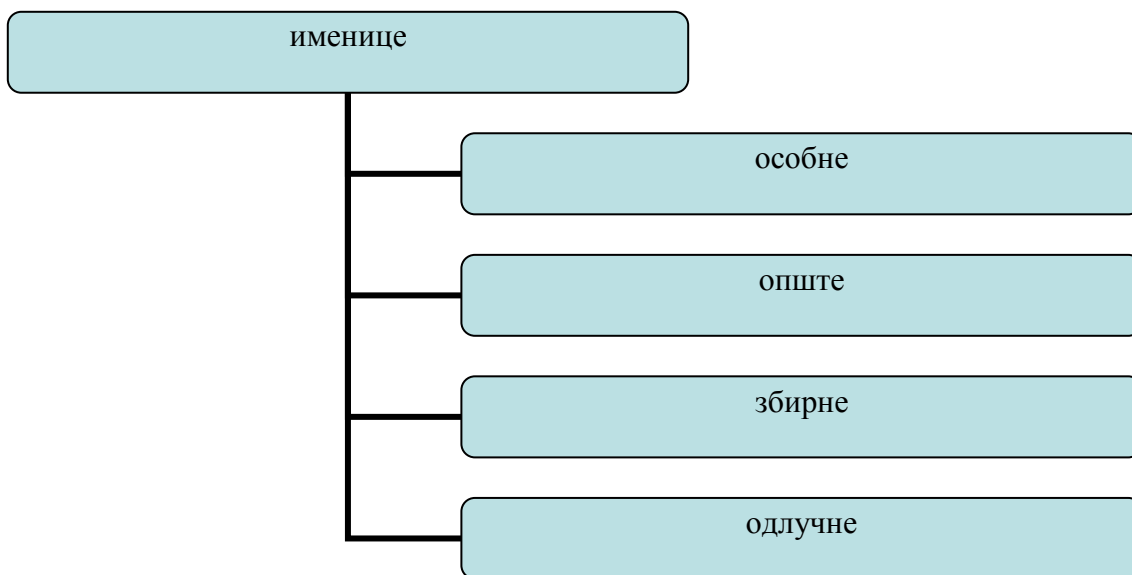
школа” (МСГ, 6). Синтагма *ЗБИРНЕ ИМЕНИЦЕ* задржала се и до данас: „Збирне именице есу оне, које едномъ рѣчю означаваю множину нечега; на прилику: *народъ, стадо, ято, рой, челядъ, трнъ, зелъ, гробль*” (МСГ, 6), док се *МИСЛЕНЕ* у савременој морфологији најчешће називају мисаоним или апстрактним: „Мислене именице есу оне, које се не могу видети, а само се могу у памети помишляти; на прилику: *слава, милость, братство, слога, доброта, писанъ*” (МСГ, 6). У анализираном граматичком уџбенику из именичке класификације изостају градивне именице.

Интересантно је поменути да се у овом делу, у краткој примедби на дну стране о подели именица, запажа напомена о именицама које могу имати само један број – једину или множину. Да је овај граматички критеријум диференцијације именица нов у српском језикословном опусу сведочи и недостатак одговарајуће терминологије:²³⁰ „Особне, збирне и мислене именице немаю множине; а гдѣкоје особне и обште именице немаю опет еднине, него само множину; на прилику: *Жабари, Неменикуће, Єлакци, Сланци, виле; грабуль, покладе, леђа, врата, вешала, носила*” (МСГ, 7, у фусноти).

5.2.15. Попут Ђ. Даничића, и В. Вујић је у својој граматици уз сваки термин за који је сматрао да може бити недовољно познат читаоцима наводио два синонимна облика – један Вуков, односно Мразовићев, а други из латинског језика. Тако за прву врсту речи стоји: „*Именица* = n. substantivum = суштествително” (Вуј., 10).

Вујићева деоба именица такође је четворчлана:

²³⁰ У савременој лингвистичкој терминологији користе се терминолошке синтагме из латинског језика – *singularia tantum* и *pluralia tantum*.

Дијаграм 64: Подела именица у граматици В. Вујића (1867)

Као и у *Малој србској граматици*, и код В. Вујића су властите именице назване *ОСОБНИМ*, а заједничке *ОПШТИМ*: „*Особне* означавају засебне ствари, које се својим именом разликују од свију других подобних ствари, н. пр. Косово, Цетиње, Златибор, Призрен, Срем, Србија [...] *Обите* означавају све подобне ствари од једног истог рода, н. пр. жена, риба, мач, река, град, кућа, планина” (Вуј., 12).

Терминолошком синтагмом *ЗБИРНЕ ИМЕНИЦЕ* В. Вујић је, за разлику од аутора *Мале србске граматике*, обухватио две именичке подгрупе, које се у савременој морфологији називају збирним и градивним именицама: „*Збирне* означавају ускупа множину једнаких ствари. Њих има од две руке. Једне се узимљу и на број и на гомилу, н. пр. народ, стадо, јато, рој, чељад, господа, момчад, трње, зџе. Друге се немогу на број узимати, већ само на гомилу, н. пр. вода, вино, сено, млеко, злато, мџд, восак, песак” (Вуј., 12–13). Вујићева синтагма *ЗБИРНЕ ИМЕНИЦЕ* одговара, дакле, Илићевој вишечланој терминолошкој јединици *УКУПНЕ ИМЕНИЦЕ*.

Четврту именичку групу, која се данас назива мисаоним или апстрактним, В. Вујић је назвао *ОДЛУЧНИМ ИМЕНИЦАМА*: „*Одлучне* [...] ми себи само у памети као предмете замишљамо, н. пр. слава, љубав, слога, правда, лепота, младост, поштење, задовољство” (Вуј., 13).

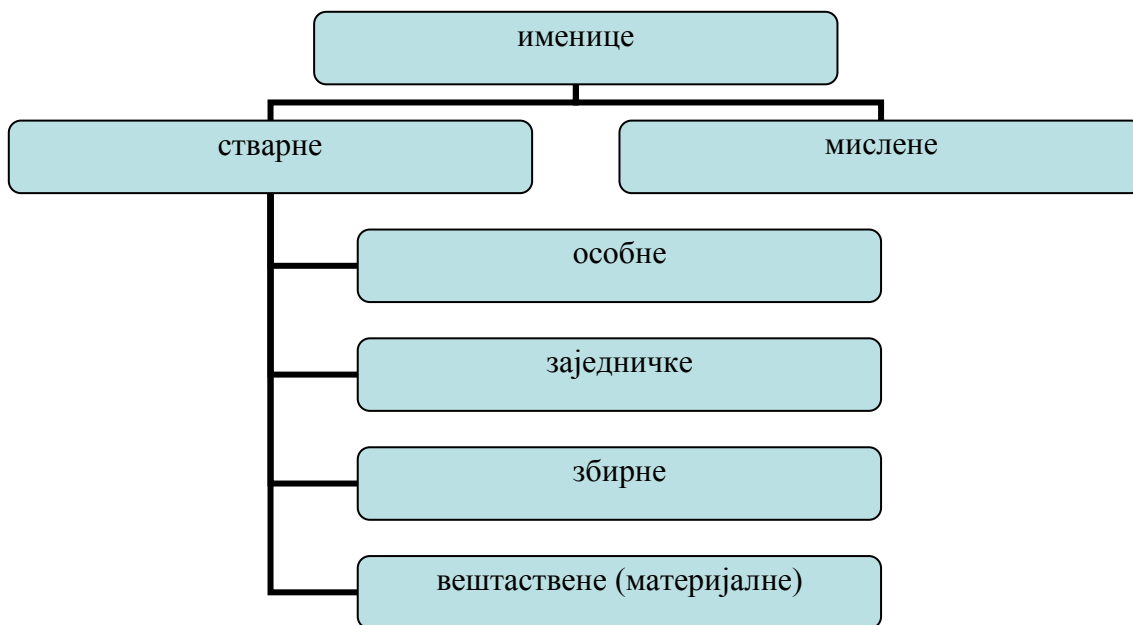
5.2.16. Термин *ИМЕНИЦА* посведочен је и у граматички Ј. Живановића. Вођен Бошковићевим *Изводом I*, овај аутор такође не наводи именичку класификацију, али у самом тексту помиње *ЗБИРНЕ ИМЕНИЦЕ*: „*Господин* замењује множину збирном именицом *господа*” (Жив. 2, 16).

Међутим, у својим делима с краја 80-их година 19. века, код овог аутора запажа се и Даничићев утицај. Наиме, приликом прве употребе домаћег термина *ИМЕНИЦА* он у заградама наводи интернационализам латинског порекла *СУПСТАНТИВ*, који у даљем тексту постаје једини у употреби (Жив. 5, 5). У његовој *Српској синтакси* из 1889. године забележена је и термилошка синтагма *АПСТРАКТНИ СУПСТАНТИВИ*, док је на левој маргини наведен њен домаћи синонимни еквивалент – *АПСТРАКТНЕ ИМЕНИЦЕ* (Жив. 5, 6).²³¹

5.2.17. Под Бошковићевим утицајем био је и Ђ. Магарашевић, у чијој су граматички *ИМЕНИЦЕ* такође наведене као прва од девет врста речи (Маг., 10), али из даље анализе изостаје њихова класификација, а самим тим и термини којима би се именичке подгрупе именовале. Да се Ђ. Магарашевић угледао на Ј. Бошковића, сведочи и податак да су и код овог аутора *БРОЈНЕ ИМЕНИЦЕ* поменуте у одељку о бројевима као врсте речи које означавају количину: „Колико је чега, могу показати јошт и бројне именице” (Маг., 31).

5.2.18. Најкомплекснија класификација *ИМЕНИЦА* посведочена је у граматички С. Новаковића.

²³¹ Придев *АПСТРАКТНИ*, латинског порекла, посведочен је у Михајловићевом речнику (1972).

Дијаграм 65: Подела именица у граматичи С. Новаковића (1879–1894)

Новаковић је *ИМЕНИЦЕ* најпре поделио према према критеријуму чулне спознатљивости појмова на *СТВАРНЕ* и *МИСЛЕНЕ*, односно на конкретне и апстрактне:

„*Стварне* значе лица, животиње или предмете који се могу познати чулима вида или пипања, као што су: *човек, жена, град, птица, сено, дрво, камен, вода, кућа, сђ*, итд. *Мислене* су пак оне које именују какву радњу, бивање, стање или каквоћу, и које се, по том, као предмети само умом замишљаку, нпр.: *певање, гледање, сан, сиромаштво, богатство, лепота, обиље, оскудица, милина, младост, задовољство, висина, слава*, итд.” (Нов. 4, 10–11).

Затим је, према семантичком критеријуму, *СТВАРНЕ* односно конкретне именице раслојио на *ОСОБНЕ* тј. властите, *ЗАЈЕДНИЧКЕ*, *ЗБИРНЕ* и *ВЕШТАСТВЕНЕ (МАТЕРИЈАЛНЕ)*, тј. градивне:

„Стварне се именице могу опет по своме значењу поделити на четири врсте, и могу бити:

1. *Особне*, које као име припадају само једној ствари, предмету или лицу, и по томе обично множине немају, нпр.: *Милан, Петар, Јанко, Морава, Србија, Ниш, Врања, Лесковац, Ваљево, Шабац, Дрина, Херцеговина, Босна, Далмација*, итд.

2. *Заједничке*, које коа заједничко име припадају појединце многим, у главном једнаким, ставрима или лицима. Тога ради оне имају облике једнине и множине, према

томе што су име за једну или више ствари или лица, нпр.: *књига, перо, дивит, школа, соба, кућа, хаљина, прозор, зид*, итд.

3. *Збирне*, које обликом јединице значе неодређену множину или количину, и по томе им множина није потребна, нпр.: *цвеће, дрвље, трње, орашје, зверје, момчад, телад, живина*, итд.

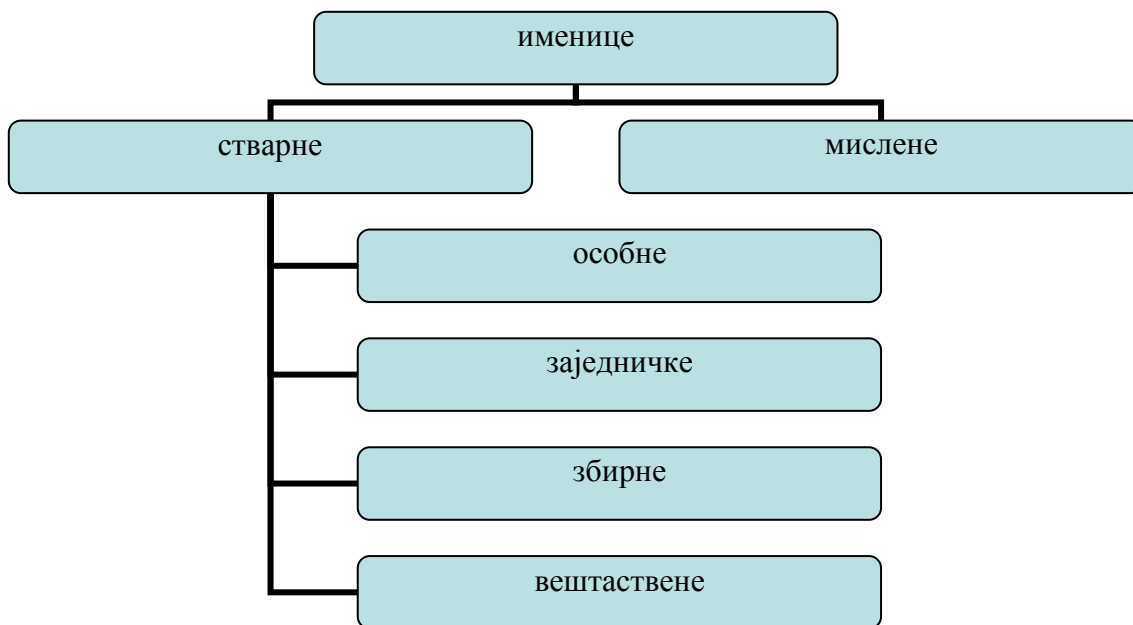
4. *Вештаствене* (материјалне), које значе материју, такође у неодређеној количини, те се делови најразличније величине и мере зову истим именом, чега ради им је множина непотребна, нпр.: *злато, сребро, храна, жито, песак, сено, млеко, сир, месо*, итд.” (Нов. 4, 11).

Терминолошке синтагме *ЗАЈЕДНИЧКЕ* и *ВЕШТАСТВЕНЕ ИМЕНИЦЕ* први пут су у ексцерпираним корпусу посведочене код С. Новаковића.²³² Поред облика *ВЕШТАСТВЕН*, са руским одн. рускословенским формантом *-аствен* (исп. Стијовић 1992: 115), овај језикословац је у заградама навео и синонимни придев домаћег порекла *МАТЕРИЈАЛАН*, али је предност дао првом облику будући да је једино њега навео курзивом и задржао у употреби у даљем тексту.

Ваља поменути и то да С. Новаковић у својој граматици *БРОЈНЕ ИМЕНИЦЕ* помиње само у поглављу о синтакси простих реченица, описујући њихову конгруенцију са глаголом у функцији предиката: „Међу тим бројне именице [...] као што су: *стотина, хиљада, милион* [...] као год и остали прости бројеви, почињући од *пет*, имају каткад прирок у множини” (Нов. 4, 265).

5.2.19. Новаковићеву поделу именица дословно је преузео и у својим граматицама представио Љ. Стојановић (Стој. 1, 8–11, Стој. 2, 38–40).

²³² Терминолошка синтагма *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЉНО ВЕШТЕСТВЕНО* потврђена је код Д. Милаковића (1838).

Дијаграм 66: Подела именица у граматикама Љ. Стојановића (1891. и 1892)

И код овог аутора именице су најпре подељене према критеријуму чулне распознатљивости: „Све се именице деле на *стварне* и на *мислене*. **Стварне именице** су оне које именују лица или ствари које се могу видети или опипати. Пр.: *Човек, дрво, крава, камен* итд. **Мислене именице** су оне које именују какву радњу, бивање, стање или каквоћу. Пр.: *Певање, сан, лепота, снага, радост*, итд.” (Стој. 1, 8).

СТВАРНЕ, односно конкретне именице, Љ. Стојановић је такође расложио на четири групе:

„**Особне именице** су имена појединих лица или ствари.

Пр.: *Адам, Ева, Београд, Дунав, Космај, Вишњица*, итд. [...]

Заједничке именице су имена свима лицима или стварима које су једне врсте.

Пр.: *човек, жена, варош, река, планина, село*, итд. [...]

Збирне именице показују множину једнаких ствари.

Пр.: *лишће, камење, цвеће, момчад*, итд.

Вештаствене именице су имена материји, код које се не замишља никаква целина (као н. пр. код заједничких), него сваки и најмањи део те материје зове се истим именом.

Пр.: *земља, вода, злато, песак, месо, платно*, итд.” (Стој. 1, 9–11).

Новаковићева именичка класификација, која је преузета и у Стојановићевим уџбеницима, уз одређене термилошке измене присутна је и у савременим

граматичким уџбеницима 20. века (исп. Стевановић ⁵1986: 181–188, Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 80–82).

5. 3. Термини за придеве и њихове врсте

Као што је истакнуто у одељку о именицама, у већини граматика из прве половине 19. века као прва врста речи издвојена су *ИМЕНА*, а под овим појмом се подразумевају именице, придеви и бројеви, односно *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА*, *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* и *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА/БРОЈИТЕЛНА*. Терминолошког варирања у именовању придева у језикословним делима из 19. века нема: у првој половини 19. века у употреби је била Мразовићева терминолошка синтагма у посрбљеном лику (*ИМЕ ПРИЛАГАТЕЛНО*), док је у другој половини века потискује из употребе Даничићев термин *ПРИДЈЕВ*.

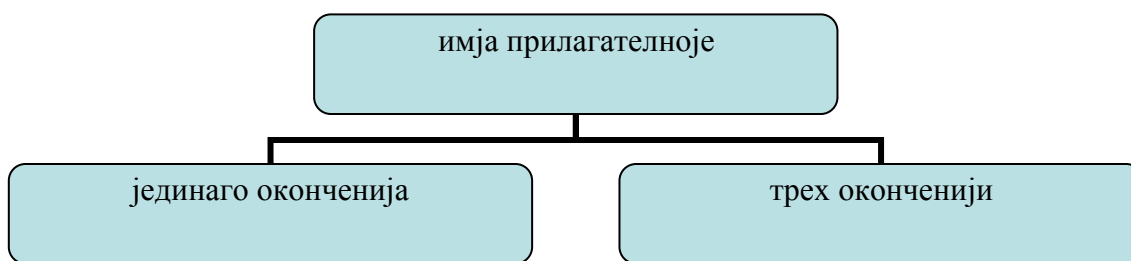
Табела 19: Термини којима се називају *придеви*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
имја прилагателноје	Мраз., 48	1811.
име прилагателно	Вук 1, 44	1814.
прилагателно име	Вук 5, 184	1817.
прилагателно име	Вук 6, 202 (у фусноти)	1817.
прилагателна	Муш. 1, 80	1817.
прилагателно име	Вук 8, X	1818.
име прилагателно (de adjectivo)	Вук 9, XLII	1818.
прилагателна имена	Вук 11, 226	1818.
прилагателно име	Вук 12, 16	1819.
прилагателно име	Вук 13, 25	1820.
прилагателно име	Вук 25, 62	1826.
име прилагателно	Вук 27, 238	1828.
име прилагателно	Сол. 2, СЛ 25, 27	1832.

име прилагателно	Вид. 4, 51	1838.
име прилагателно	Милак., 5	1838.
прилагателно	Бој., 307	1838.
прилагателна имена	Хаџ. 2, 429	1839.
прилагателна	Суб. 2, 25	1841.
прилагателна	Рад., 815 (у фусноти)	1842.
име прилагателно	Поп. Ј., 4	1843.
прилагателна имена	Лаз., 801	1845.
прилагателна имена	Нинк. 2, 896	1846.
прилагателна	Хаџ. 4, 989	1846.
прилагателно	Поп. Ј. С. 2, 871	1846.
име прилагателно, прилагателно	Зах. 1, 19	1847.
прилагателно	Дан. 2, 28	1847.
придјеви (имена прилагателна, adjectiva)	Дан. 3, 18	1850.
прилагателно	Бал. 2, 26	1850.
прилог	Цук., 5	1850.
прилагателна имена	Стеј. 1, 6	1852.
прилагателна имена	Тир., 11	1852.
прилагателно	Суб. 7, 21	1853.
придјев	Дан. 4, 28	1854.
прилог (Beiwort, adjectivum)	Нинк. 4, 5	1856.
придјеви	Дан. 5, 27	1858.
прости придеви	Ил., 11	1860.
придеви	Бошк. 1, 11	1863.
прид(ј)еви	МСГ, 5	1866.
придев (n. adjectivum, прилагателно)	Вуј., 10	1867.
придеви	Нов. 1, 11	1870.

придјеви	Дан. 7, 16 (у фусноти)	1874.
придеви	Жив. 2, 14	1874.
адјектив	Дан. 8, 14	1876.
придеви	Маг., 10	1883.
придев	Бошк. 4, 220	1887.
придеви	Жив. 3, 113	1888.
придеви	Нов. 2, 35	1888.
придеви	Жив. 5, 6	1889.
придеви	Стој. 1, 96	1891.
придеви	Стој. 2, 50	1892.
придеви	Нов. 4, 10	1879–1894.

5.3.1. По угледу на М. Смотричког, А. Мразовић је придеве именовано руском одн. рускословенском терминолошком синтагмом *ИМЈА ПРИЛАГАТЕЛНОЈЕ*, али је у даљем тексту за ову врсту речи користио и облик поимениченог придева – *ПРИЛАГАТЕЛНОЈЕ* (Мраз., 11).

Дијаграм 67: Подела придева у граматици А. Мразовића (1811)

Вршећи поделу придева, он полази од граматичког критеријума²³³ и разликује две врсте: *ПРИЛАГАТЕЛНАЈА ЈЕДИНАГО ОКОНЧЕНИЈА* и *ПРИЛАГАТЕЛНАЈА ТРЕХ*

²³³ Испитујући приступ придевима у сербословенским граматицима из 19. и претежно из 20. века, В. Ломпар је закључила да се у њима подела придева на врсте остварује на основу три критеријума: семантичког, граматичког и синтаксичког (Ломпар 2004: 24–26). Анализа граматики које

ОКОНЧЕНИИ: „Прилагателнаа сгъть или 1. Єдинагъ вконченїа; наkw той, таа, тоє юродъ. 2. Или трехъ вконченїй; наkw той сватый, таа сѣтаа, тоє сѣтоє” (Мраз., 11). Према примерима које овај аутор наводи, може се закључити да у прву групу спадају придеви који не разликују род, односно имају исти облик за сва три рода. Овде А. Мразовић као потврду наводи облик ’јурод’,²³⁴ уз који бележи показне заменице како би показао да овај придев има исти облик у сва три рода, одн. да је непроменљив²³⁵ – „той, таа, тоє юродъ”. У другу групу А. Мразовић сврстава *ПРИЛАГАТЕЛНАЈА ТРЕХ ОКОНЧЕНИИ* – придеве који имају различите облике, односно посебне наставке за сва три рода, што такође указује навођењем показних заменица које стоје уз облик придева ’свети’ – *той сватый, таа сѣтаа, тоє сѣтоє*.²³⁶

5.3.2. Мразовићеву руску одн. рускословенску термиолошку синтагму преузео је и Вук, те је тако облик *ИМЕ ПРИЛАГАТЕЛНО* доминантан и готово једини у употреби приликом именовања придева у првој половини 19. века.

Вук у *Писменици* не наводи поделу *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНИХ*, док у граматици из 1818. године, у поглављу „О имену прилагателном”²³⁷ он запажа да се, према значењу, могу издвојити три групе *ПРИЛАГАТЕЛНА ИМЕНА*. У прву групу спадају она која „показују каквоћу имена суштествителни”, и она се деле на две подгрупе: а) „која показују какво је што, н.п. добар човек, зелен лист, мутна вода, шарена птица, брз коњ и т.д.” и б) „која показују, ода шта је што, н.п. гвозден котао, дрвена кућа, сребрно пуце, кожна аљина и т. д.” (Вук 9, XLII). Према наведеним примерима, може се закључити да прва подгрупа одговара описним придевима, а друга градивним.

чине корпус за ово истраживање показала је да су њени аутори придевској класификацији приступали углавном са семантичког становишта, тек спорадично и са граматичког.

²³⁴ Одредница *жродъ* обрађена је у речнику *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)* као придев у именичкој функцији (Цејтлин и др. 1994).

²³⁵ Непроменљивих придева има и у савременом српском језику, али „њихов удео у укупном фонду придевских речи, поготову у савременом књижевном језику, није тако значајан” (Николић М. 1996: 53).

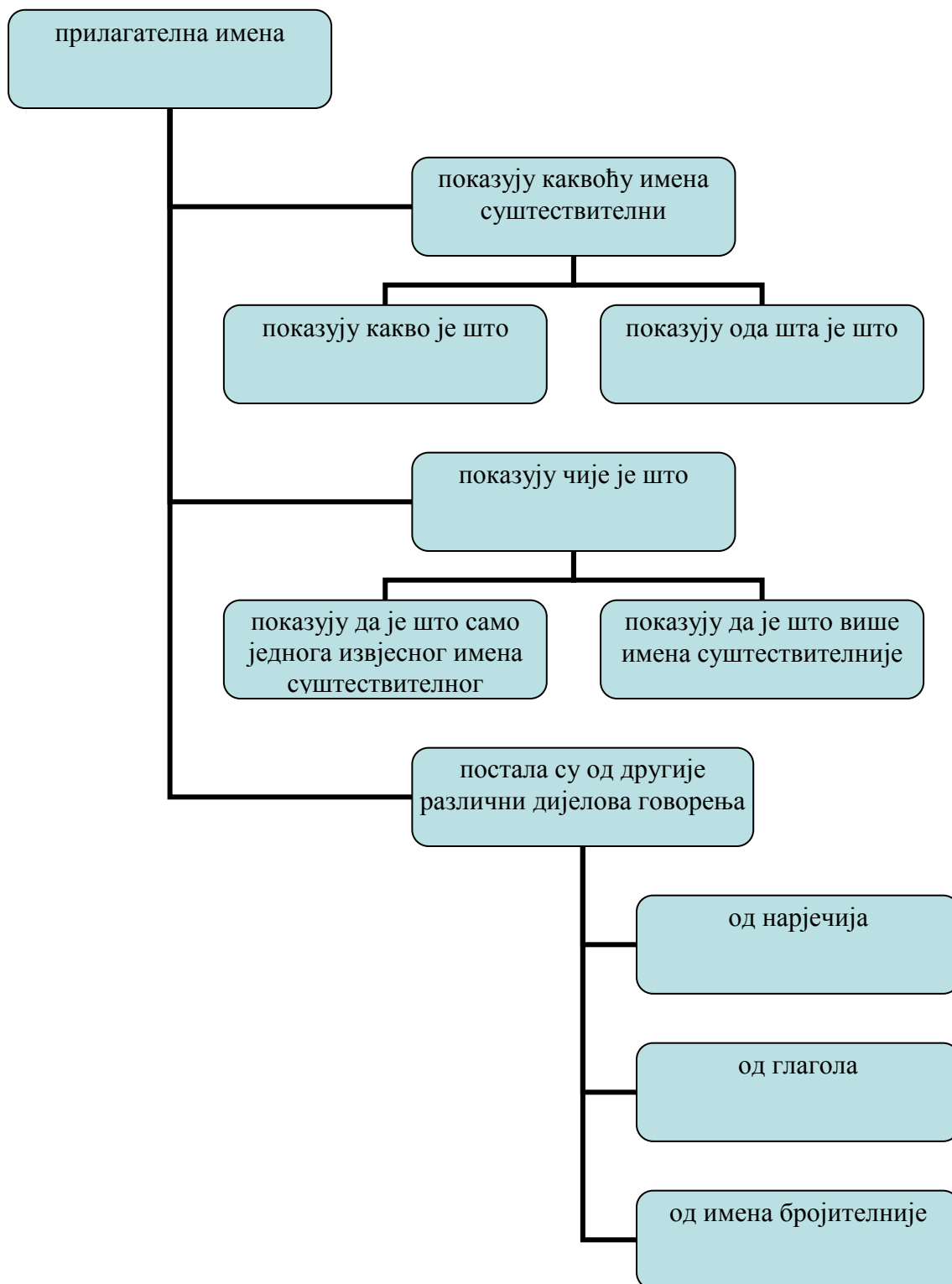
²³⁶ О сложености и нејасној мотивацији ове Мразовићеве класификације сведочи и податак да је у монографији З. Радуловић његова подела придева приказана без пропратних објашњења (Радуловић 1990: 51).

²³⁷ Уз наведену термиолошку синтагму у заградама стоји контактни синоним, пореклом из латинског језика – *DE ADJECTIVO* (Вук 9, XLII).

ПРИЛАГАТЕЛНА ИМЕНА из друге Вукове групе „показују чије је што”, и она су опет двојака: а) „показују, да је што само једнога извјесног имена суштествителног, н.п. попов, ковачев, војводин и т.д.”, и б) „показују да је што више имена суштествителније, н.п. поповски, ковачки, војводски; говеђи, козји, рибљи, тичји, ђетињи и т. д.” (Вук 9, XLII). Другој Вуковој придевској групи, дакле, припадају присвојни придеви,²³⁸ који су даље, према творбено-семантичком критеријуму, класификовани у две подгрупе. Првој припадају присвојни придеви који се одликују аниматношћу, односно у чијој се семантичкој структури налази нешто живо, и изведени су суфиксима *-ов*, *-ев* и *-ин*, док у другу подгрупу улазе прави присвојни придеви који изражавају припадност некој класи или врсти, а изведени су суфиксима *-ски* или *-ји*.

За трећу групу Вук бележи да „иду у ред другије, него се од њи разликују, што нијесу постала од имена суштествителни, него од другије различније дијелова говорења” (Вук 9, XLII), а затим издваја *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* која воде порекло од *НАРЈЕЧИЈА*, односно прилога (нпр. *данашњи*, *лањски*), глагола (нпр. *стајаћа*, *орућа*) и *ИМЕНА БРОЈИТЕЛНИХ*, одн. бројева (нпр. *први*, *други*). Ова последња подгрупа указује на проблем класификације речи у врсте, будући да Вук овде меша граматички и семантички критеријум, те и редне бројеве, због њихове придевске промене и службе својствене придевима, сврстава у ову врсту речи.

²³⁸ Детаљније о придевима и њиховој семантичкој класификацији исп. Пипер/Клајн (2013: 122–124) и Станојчић/Поповић (¹⁵2014: 93).

Дијаграм 68: Подела придева у Вуковој граматици (1818)

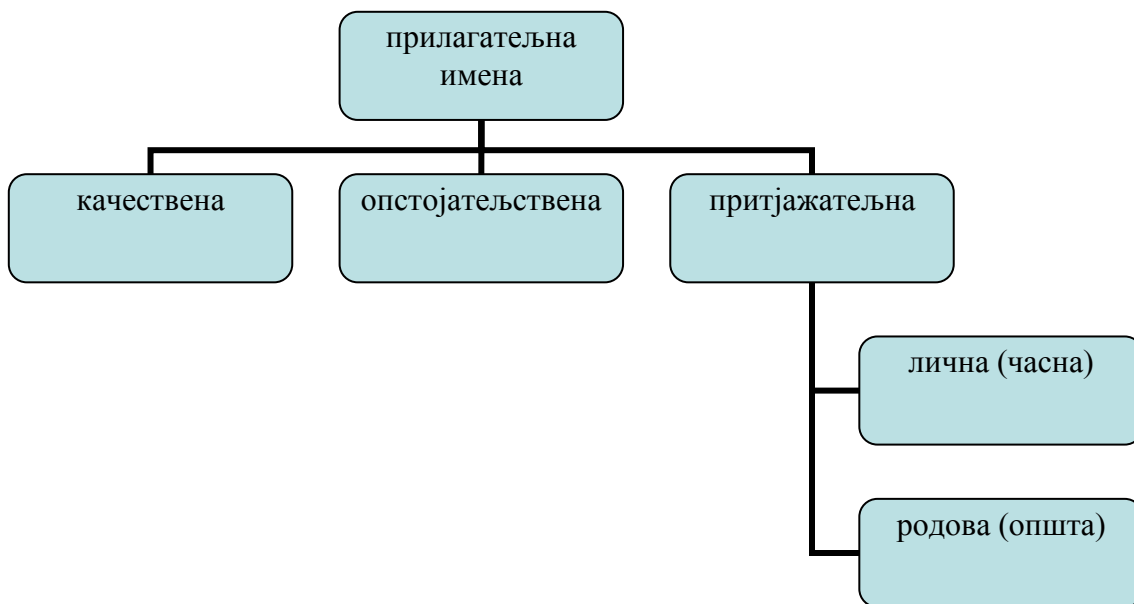
Вукову класификацију карактерише недостатак термина којима би се означиле придевске врсте, што указује на недовољну развијеност језикословног терминолошког регистра код Срба с почетка 19. века.

5.3.3. Попут А. Мразовића и Вука, и П. Соларић је у свом *Входу ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* обрадио као подврсту *ИМЕНА*. Код овог језикословца нема поделе придева по значењу, али се Мразовићев утицај уочава у следећем запажању: „Имена прилагателна, како видимо, имаю три оконченија, за свакий род по едно. Нѣколико имаю само едно оконченије за сва три рода; и ова више су существителнии придѣвци, него прилагателна имена; на пр: юрод човек, юрод жена, юрод дѣте” (Сол. 2, СЛ 25, 28). По угледу на А. Мразовића, П. Соларић напомиње да постоје придеви који имају различит наставак за сва три рода, а поједини имају исти наставак у сваком роду и за њих, уместо Мразовићеве описне терминолошке конструкције *ПРИЛАГАТЕЛНАЈА ЈЕДИНАГО ОКОНЧЕНИЈА* користи терминолошку синтагму *СУШТЕСТВИТЕЛНИ ПРИДЈЕВЦИ*, чиме указује на именичку функцију ове групе речи.

Међутим, говорећи о придевском виду, П. Соларић помиње *ПРИТЕЖАТЕЛНА ИМЕНА*, која се, по свему судећи, односе на присвојне придеве: „Притежателна имена на ин, ина ино; ов, ова, ово; ев, ева ево, сматраю се као усѣчена” (Сол. 2, СЛ 25, 33).

5.3.4. Терминолошких новина у именовању придева нема у граматичици М. Видаковића. Код овог аутора такође изостаје подела *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНИХ* по значењу (Вид. 4, 73).

5.3.5. У одељку о именицама, истакнуто је да је Д. Милаковић поделу на десет врста речи преузео од Н. Греча (Гутков 1974–1975: 58), те су тако у његовој граматичици *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* представљена као друга врста речи. Од овог руског граматичара Д. Милаковић је преузео и класификацију придева:

Дијаграм 69: Подела придева у граматичи Д. Милаковића (1838)

Милаковић придеве дели на три групе. Првој припадају *ПРИЛАГАТЕЉНА ИМЕНА КАЧЕСТВЕНА*, „која означавају квалитет предмета, то ест какав е предмет видомъ, боіомъ, вкусомъ и проч. напр. высокій боръ, зеленый листь, сладкій корень, крылатый змай, добра жена, прилѣжно дѣте” (Милак., 54). Овој скупини припадају описни придеви, а названа су *КАЧЕСТВЕНИМ* према руској именици *качество*, која означава скуп особина, одлика, карактеристика некога или нечега.

Другу групу чине *ПРИЛАГАТЕЉНА ИМЕНА ОПСТОЈАТЕЉСТВЕНА*, „која не означавају управъ квалитет предмета, него каквогдѣ нѣгово обстоятельство, спољашнѣ, случайно; напр. ючераный даждь, негдашный пріятель, ноѣашна зима, ланьско време” (Милак., 54). Наведени примери указују на то да је Милаковић у ову скупину сврстао временске и месне придеве. Она је названа *ОПСТОЈАТЕЉСТВЕНОМ* према лексеми рускога порекла *обстоятельство*, која означава неку околност, прилику, ситуацију.

На крају пасуса о овој придевској врсти, Д. Милаковић у заградама излаже кратку напомену: „У овај редъ иду и имена броителна прилагателна и причастія скланяема. О првыма види главу трећу, а о другима говориће се у глави шестой” (Милак., 54). Аутор овде износи недоумицу у коју врсту речи да сврста *ИМЕНА*

БРОЈИТЕЉНА ПРИЛАГАТЕЉНА, односно збирне бројеве, и *ПРИЧАСТИЈА СКЛАЊАЈЕМА*, одн. придеве који воде порекло од партиципа, али је прву скупину ипак обрадио у одељку о бројевима, док је другу дефинисао у одељку о партиципима.

Трећу групу придева Д. Милаковић је назвао *ПРИЛАГАТЕЉНА ИМЕНА ПРИТЈАЖАТЕЉНА*, „која показују коме или чему предметъ какавъ принадлежи”, и она могу бити двојака: а) „лична (или частна), која показују да штогодъ принадлежи лицу, то естъ едноме предмету одушевленому или олицетвореному; напр. Петровъ, Аковлѣвъ, Андрійинъ, женинъ, войводинъ, кумовъ, поповъ, маймуновъ, голубовъ”, и б) „родова (или обща), која показују да штогодъ принадлежи читавомъ роду предмета одушевлены и духовны, или мѣстима, народима, редовима людій и проч. напр. царскій, женскій, войводскій, кумовскій, поповскій, Србскій, трговачкій, маймунскій, голубинскій, врабчій, козій” (Милак., 55). Термин *ПРИТЈАЖАТЕЉНИ* води порекло од руског облика *притяжательный*, што значи ’присвојни’. Овај аутор их даље дели на *ЛИЧНА (ЧАСНА)* и *ПРИТЈАЖАТЕЉНА ИМЕНА РОДОВА (ОПШТА)*, односно на присвојне придеве који означавају припадност нечему живом (изведени су суфиксима *-ов*, *-ев* и *-ин*), и присвојне придеве који се односе на неку класу или врсту (изведени су суфиксом *-ски* и *-ји*). Оваква творбено-семантичка класификација посведочена је и у Вуковој граматици из 1818. године, али без пропратних термилошких одређења.

5.3.6. Као што је више пута истицано у претходним поглављима овога рада, грамика Ј. Поповића писана је, између осталог, и по угледу на Мразовићев и Видаковићев уџбеник, те тако и код овог језикословца изостаје значењска класификација *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЉНИХ*.

5.3.7. Идентична је ситуација и у граматици И. Захаријевића који, поред термилошке синтагме *ИМЕ ПРИЛАГАТЕЉНО*, користи и поименичени придев *ПРИЛАГАТЕЉНО* (Зах. 1, 19).

5.3.8. У чувеном *Рату за српски језик и правопис*, Ђ. Даничић је придеве означавао поимениченим придевом *ПРИЛАГАТЕЉНА* (Дан. 2, 28). У *Малој српској*

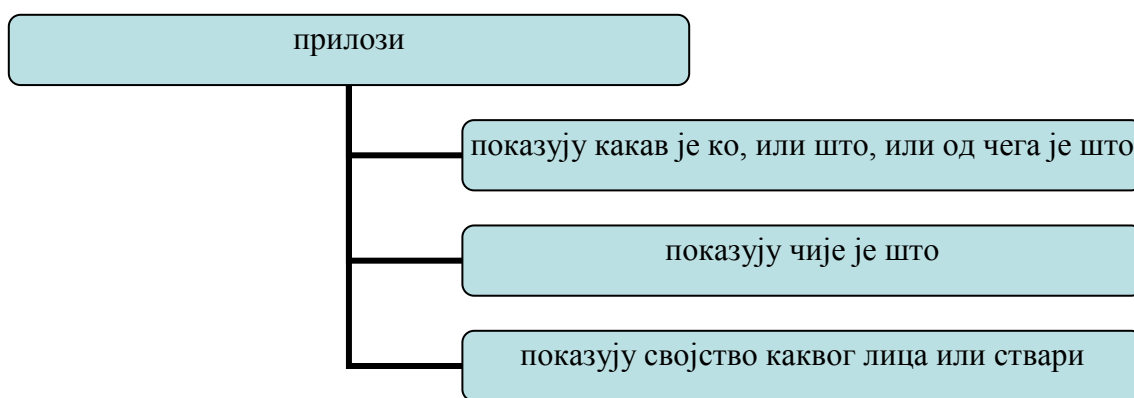
граматици из 1850. године, овај језикословац ствара нову терминологију, која је углавном прихваћена и од каснијих граматичара (Кашић 1975: 79), те се Ђ. Даничић у литератури сматра „оцем српскохрватске граматичке терминологије” (Ћорић 1983: 10). Тако је у овом делу, први пут у анализираном корпусу, посведочен термин *ПРИДЈЕВИ*, уз који Ђ. Даничић у заградама наводи и стари назив (*ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА*), као и одговарајући синоним из латинског језика (*ADJECTIVA*) (Дан. 3, 18). По свему судећи, у питању је девербатив који је овај аутор, имајући у виду синтаксичку функцију ове врсте речи, сковао према глаголу *прид(ј)енути*, чије је једно од значења и ’приписати коме какву особину’ (РМС). Да је овај термин произашао из Даничићевог пера сведочи и РЈАЗУ, у којем се уз одредницу *ПРИДЈЕВ* наводи да је „ову ријеч у граматичку нашу књижевност увео Даничић”. С друге стране, ваљало би напоменути да у *Основама српскога или хрватскога језика* Ђ. Даничић користи једино термин латинског порекла *АДЈЕКТИВ* (Дан. 8, 14): „Ономе што значи супстантив припада оно чему се адјектив придијева” (Дан. 8, 67).

Нажалост, у ексцерпираним Даничићевим делима нема значењске поделе придева, али на једноме месту овај аутор помиње присвојни придев, називајући га латинском терминолошком синтагмом *ПОСЕСИВНИ АДЈЕКТИВ*: „Више има [...] правијех посесивнијех адјектива (којима се каже да ономе што значи супстантив припада оно чему се адјектив придијева), али их је сада мање него што их је прије било” (Дан. 8, 67).

5.3.9. Придеви су у Балугџићевој граматичкој означени као *ПРИЛАГАТЕЛНА* (Бал. 2, 26). Ни код овог аутора нема даље семантичке класификације ове врсте речи.

5.3.10. Терминолошку новину у именовању придева доноси граматика К. Цукића, који је у свом граматичком уџбенику придеве називао *ПРИЛОЗИМА*: „Прилози су части говора, које се уз имена употребљавају и њихову каквоћу означавају” (Цук., 23), али се није бавио њиховом даљом поделом. Термин *прилог* у значењу ’придев’ највероватније представља калк немачког облика *Beiwort*.

5.3.11. Попут већине својих претходника, П. Нинковић је у свом чланку из 1846. године придеве називао *ПРИЛАГАТЕЛНИМ ИМЕНИМА* (Нинк. 2, 898), а у првом издању своје граматике из 1848. поимениченим придевом *ПРИЛАГАТЕЛНА* (Жараца 1984: 258). У другом издању, објављеном 1856, он ову врсту речи именује као *ПРИЛОГ*, а у заградама наводи контактне синониме из немачког (*BEIWORT*) и латинског језика (*ADJECTIVUM*) (Нинк. 4, 5). Објашњење за овакво термилошко одређење, највероватније преузето од К. Цукића, пружио је сâм Нинковић: „Прилози, кои се суштествителнима прилажу, сбогъ чега се тако и зову, есу *трогуби*” (Нинк. 4, 32).²³⁹

Дијаграм 70: Подела придева у граматичи П. Нинковића (1856)

Као што се може запазити из Дијаграма 70, Нинковићевом метајезику недостају термилошке јединице којима би могао именовати придевске врсте, те стога он класификацију ове врсте речи приказује описно. У прву групу *ПРИЛОГА* спадају они који „показују, какав њ е ко, или што, или одъ чега њ е што, н. пр.: добаръ човѣкъ, плаво небо, врбовъ клинъ” (Нинк. 4, 32). По свему судећи, у овој Нинковићевој скубини обједињени су описни и градивни придеви.

Другу групу чине *ПРИЛОЗИ* коју „показују, чије њ е што”, а они пак означавају „да њ е што или само њдне особе, или њнихъ више, као: царево и царско, свештениково и

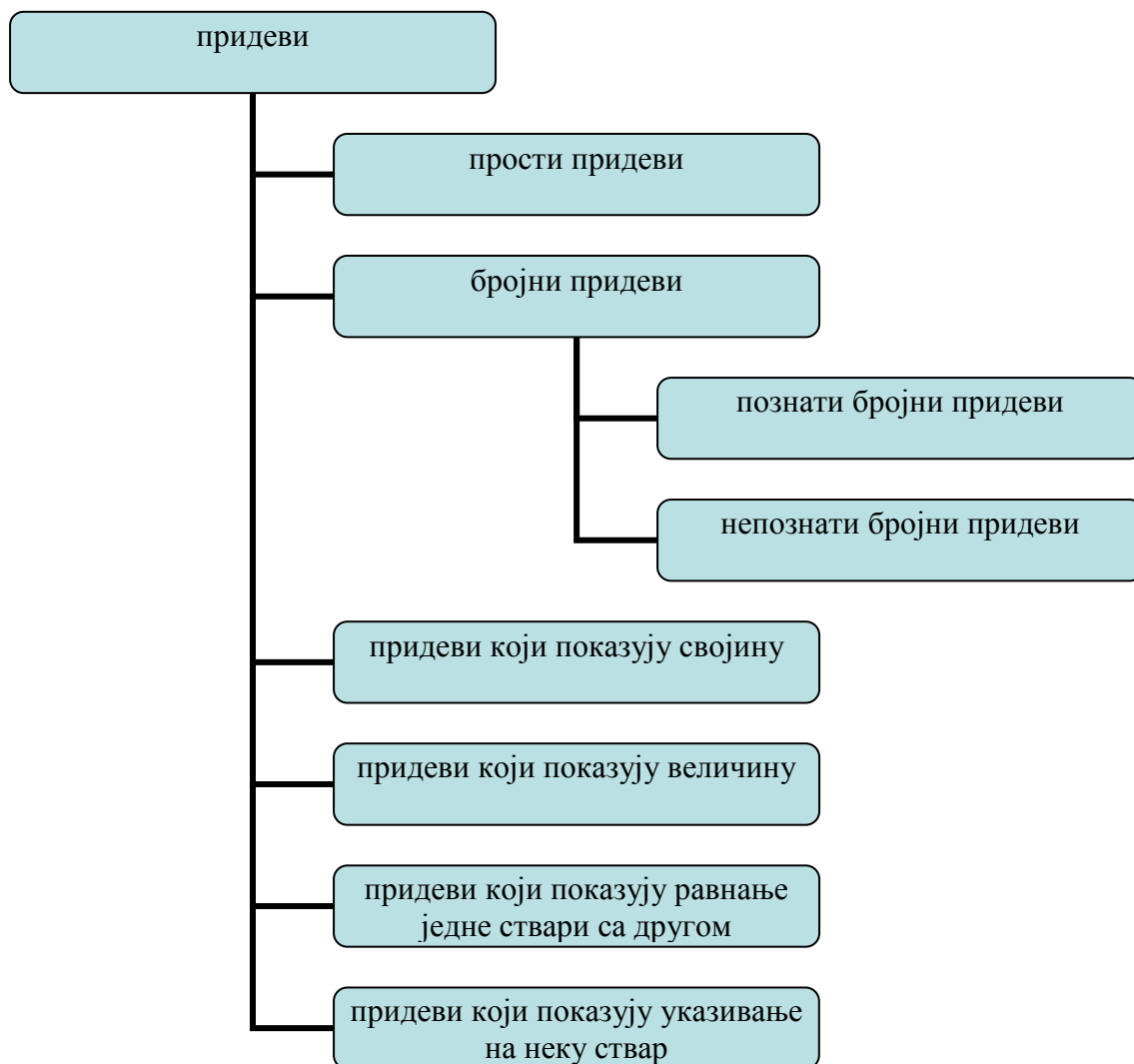
²³⁹ Термин *ПРИЛОГ* у значењу 'придев' посведочен је и у граматикама словеначких језикословаца у првој половини 19. века (исп. Муршец 1847; Малавашич 1849) и највероватније представља калк према немачком *Beiwort*.

свештеничко” (Нинк. 4, 32). У питању су, дакле, присвојни придеви које П. Нинковић даље раздваја на оне који означавају припадност једној особи или читавој класи/врсти.

У трећу групу спадају *ПРИЛОЗИ* који „показују својство каквог лица или ствари, али су произведена одъ бройнихъ, глагола’, нарѣчія’ и другихъ частій говора, као стаяћа кошуля, друга намѣра, садашний кнезь, ланьска хальина” (Нинк. 4, 32). Ова скупина указује на податак да је овај аутор у своју класификацију, поред семантичког, укључио и граматички критеријум, те тако у последњу групу сврстава речи које су изведене од бројева, глагола и прилога, а стоје у позицији испред именице и мењају се према придевској промени. Према наведеним примерима, може се закључити да овде спадају редни бројеви, придеви који воде порекло од партиципа, као и временски придеви.

Оваква придевска класификација посведочена је у Вуковој *Српској граматици*, као и у Милаковићевом уџбенику.

5.3.12. Трећа врста речи у граматици Ј. Илића означена је Даничићевим термином *ПРИДЕВИ*: „Свака реч, којом се Именици какав знак придева, зове се Придев” (Ил., 60). Илић, затим, *ПРИДЕВЕ* дели на шест врста.

Дијаграм 71: Подела *придева* у граматици Ј. Илића (1860)

За *ПРОСТЕ ПРИДЕВЕ*, Ј. Илић наводи да „показују, каква је која ствар. *добар човек. зелена трава. широко поље. оштар нож. бистра вода*” (Ил., 11). Савременом морфолошком терминологијом речено, у питању су, дакле, описни придеви.

Под *БРОЈНИМ ПРИДЕВИМА* овај аутор подразумева речи оне који „показују број ствари”, а даље их дели на *ПОЗНАТЕ* и *НЕПОЗНАТЕ*. *ПОЗНАТИ БРОЈНИ ПРИДЕВИ* „показују познате бројеве, на питање: *колико?* или на питање: *који, које, која на реду? један пастир. двеста оваца. сто људи. милион војника. троје деце. двадесет и две године. – Први месец. друго лето. двадесет осма година. Пето вече*” (Ил., 11–12).

Анализирани примери указују на проблематичну класификацију врста речи код Ј. Илића који, мешајући семантички критеријум са синтаксичким (дистрибутивним), у ову подскупину сврстава бројеве (основне, редне и збирне), као и бројне именице (исп. пр. *милион* војника). С друге стране, за НЕПОЗНАТЕ БРОЈНЕ ПРИДЕВЕ истиче да „показују непознате бројеве, и они се познају на питање: *колико? стадо оваца. крд свиња. чопор волова. целеп говеда. мало брашна. нешто воде. много новаца. неколико војника, гдекоји човек*” (Ил., 12). Тако су се у овој подгрупи нашле различите врсте речи међу којима нема придева, али им је са присвојним придевима заједничко значење исказивања одређеног броја јединки исте врсте, као и атрибутска функција.

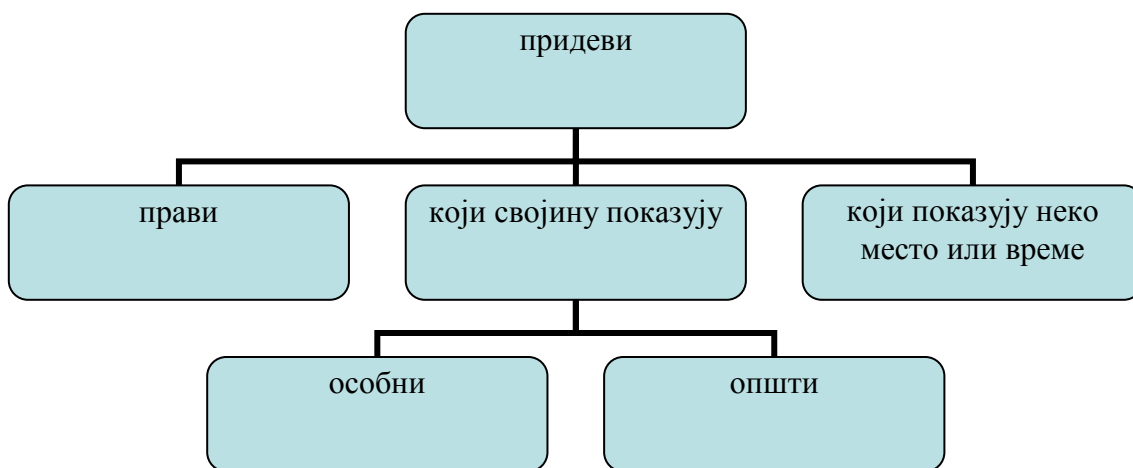
Илић затим описним термилошким конструкцијама издваја ПРИДЕВЕ КОЈИ ПОКАЗУЈУ СВОЈИНУ, а илустује их примерима присвојних заменица и једне односно-упитне („*мој отац. твоје дете. њена сестра. његова мати. ваше имање. наша радост. њихова слава. своја кућица. чија њива*”), затим ПРИДЕВЕ КОЈИ ПОКАЗУЈУ ВЕЛИЧИНУ („*толики човек. онолика глава. оволике земље. Колика је Јаворина.*”), оне који показују равнање једне ствари са другом („*такав мач. оваква сабља. онакво оружје. никакво чељаде*”) и ПРИДЕВЕ КОЈИ ПОКАЗУЈУ УКАЗИВАЊЕ НА НЕКУ СТВАР („*овај ученик. та књига. оно перо. они људи. ове жене. Која деца.*”) (Ил., 12). Последње три скупине Ј. Илић је илустровао примерима показних заменица.

Имајући све ово у виду, може се закључити да је он ПРИДЕВИМА збирно именовано придеве и придевске заменице, бројне и збирне именице којима се исказује скуп јединки исте врсте, као и прилоге за количину.

5.3.13. Даничићев термин ПРИДЕВ преузима и Ј. Бошковић (Бошк. 1, 11), али у његовим делима нема семантичке класификације ове врсте речи.

5.3.14. Иста ситуација посведочена је и у *Малој србској граматници*, с тим да неименовани аутори у једној примедби уз текст, говорећи о придевском виду, употребљавају термилошку синтагму ПРИСВОЈНИ ПРИД(Ј)ЕВ: „*Присвойни придѣви (на овѣи, евѣ, инѣ) имаю само неодређеный облик*” (МСГ, 31).

5.3.15. Попут Ћ. Даничића, и В. Вујић је приликом прве употребе термина наводио синонимне еквиваленте. Тако уз термин *ПРИДЕВ* стоји интернационализам латинског порекла *N. ADJECTIVUM* и руски одн. рускословенски поименичени придев *ПРИЛАГАТЕЛНО* (Вуј., 10).

Дијаграм 72: Подела придева у граматичи В. Вујића (1867)

Вујић у својој граматичи творбено-семантичку класификацију придева представља у тачки 65. б), у којој износи:

„Осим прѣвих придева, што каквоћу ствари показују, има их, који и *својину* показују, на питање: *чиј, чија, чије*. Ови су или *особни* на *ов, ев, ин*, као Вељков, попов, царев, кнежев, женин, протин, војводин, слугин; или пак *обшти* на *ски, ки, ји*, као: царски, капетански, морски, горски, ајдучки, момачки, трговачки, Божји, јесењи, козји, пасји, пилећи, говеђи. Најпосле, који показују неко место или време, понајвише изведени од наречица, као: овдашњи, негдашњи, јакошњи, ноћашњи, садашњи (садањи), тамошњи, давнашњи...” (Вуј., 28).

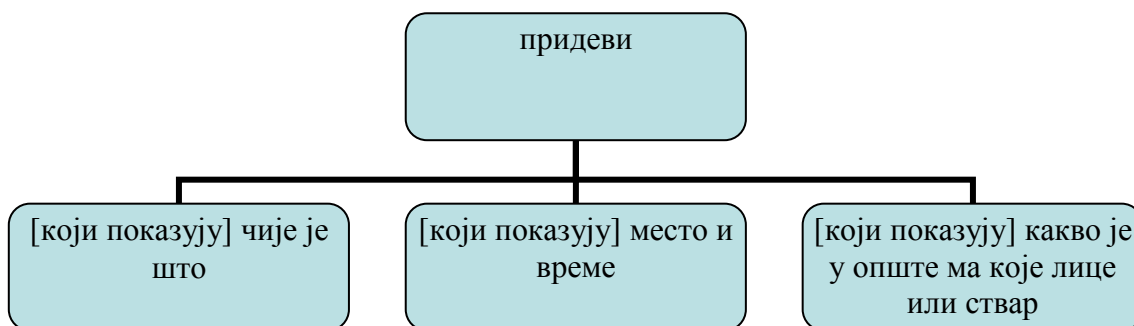
Почетак овог пасуса имплицира да је већ било речи о *ПРАВИМ ПРИДЕВИМА*. Међутим, наведеном одломку претходи тачка 64, у којој аутор говори о придевима изведеним суфиксом *-ан*, код којих се ово финално *-а* у наставку чува у парадигми. По свему судећи, чини се да је приликом штампања књиге изостављена пасус под тачком 65. а), у коме су, највероватније, детаљније обрађени *ПРАВИ ПРИДЕВИ*. Ипак, на основу наведеног одломка, може се претпоставити да аутор под њима подразумева

описне придеве, док у другу групу сврстава оне који „*својину* показују” и њих дели на *ОСОБНЕ*, одн. на присвојне придеве који изражавају припадност једној особи, и на *ОПШТЕ*, одн. на присвојне придеве који изражавају припадност једној класи/врсти. Ова група одговара Милаковићевим *ПРИЛАГАТЕЉНИМ ИМЕНИМА ПРИТЈАЖАТЕЉНИМ* (*ЛИЧНИМ* или *ЧАСНИМ* и *ОПШТИМ* / *ПРИТЈАЖАТЕЉНИМ ИМЕНИМА РОДОВА*).

Вујићевој трећој придевској врсти такође недостаје термилошко одређење, будући да је представљена описном конструкцијом – придеви „који показују неко место или време”, и који су углавном изведени од прилога. У ову скупину спадају временски или месни придеви.

5.3.16. Термин *ПРИДЕВ* посведочен је и у језикословним делима Ј. Живановића (Жив. 2, 14; Жив. 3, 113; Жив. 5, 6), али у њима нема семантичке класификације ове врсте речи.

5.3.17. У граматици Ђ. Магарашевића, *ПРИДЕВИ* су обрађени као друга од девет врста речи. У својој класификацији, аутор издваја три придевске врсте, које су приказане описно, без одговарајућег термилошког именовања.

Дијаграм 73: Подела придева у граматици Ђ. Магарашевића (1883)

Тако прву групу чине *ПРИДЕВИ* којима се „може казати, *чије је што*, н. пр. кнежев, војводин, мајчин и т. д.”, одн. присвојни придеви; другу скупину представљају они којима се „може казати *место* и *време*: овдашњи, горњи, предњи и т. д.”, одн. месни и временски придеви, док су у трећу скупину сврстани придеви

који „могу показати *какво је* у опште ма које лице или ствар”, одн. описни придеви. Из Магарашевићеве класификације изостају градивни придеви.

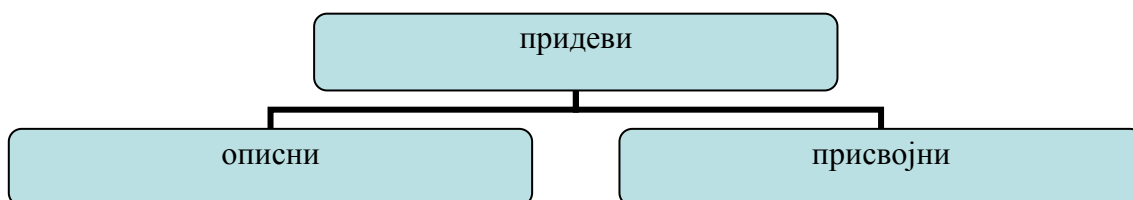
5.3.18. Терминолошких новина у именовању придева и опису њихове творбено-семантичке поделе нема у граматници С. Новаковића. Код овог аутора, заправо, нема експлицитне класификације ове врсте речи, већ се она може наслутити из наредног описа:

„Придеви стоје уз именице, описујући по чему било оно лице или ствар, која се казује именицом уз коју придев стоји, нпр.: *леп, ружан, сјајан, мек, топал, зелен, блед, црвен, прав, сух, мокар, бистар, дивљи, простран, округао, бео, сладак, папрен, меден, дрвен, платнен, воштан, итд.*

Многи придеви казују само да ствар, којој се придену, припада ономе што значи основа од које су образовани, нпр.: *човеков, попов, господарев, Божји, Марков, дечији, ваљевски, савски, зимски, државни, општински, пољски, итд.*” (Нов. 4, 12).

Новаковићеви примери из првог пасуса одговарају описним и градивним придевима, док се у другом пасусу наводе присвојни придеви.

5.3.19.1. Стојановићева творбено-семантичка класификација *ПРИДЕВА* у граматници из 1891. године је двочлана: „**Придеви** су речи које показују какво је неко лице или ствар, или коме или чему припада неко лице или ствар. Према овоме придеви се деле на *описне* и *присвојне*” (Стој. 1, 96).

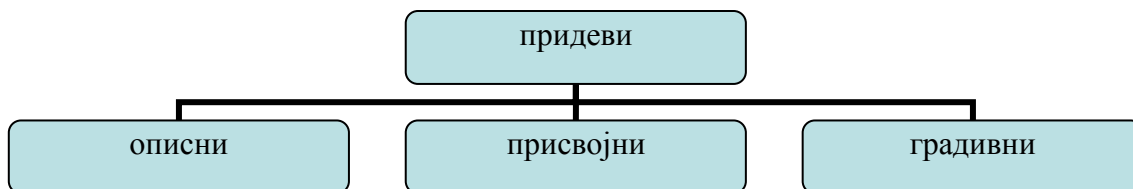
Дијаграм 74а: Подела придева у граматници Љ. Стојановића (1891)

Према Љ. Стојановићу, *ОПИСНИ ПРИДЕВИ* су „они који описују ма какву особину некога лица или ствари. Пр.: Чувај се *стара Турчина* и *млада Србина*. –

Пусти *црну* до појаса *браду*. – Па он седе пити *рујно вино*. – *Голу сабљу* у рукама носи” (Стој. 1, 96).

За *ПРИСВОЈНЕ ПРИДЕВЕ* овај језикословац истиче да су „постали од именица и показују да лице или ствари уз коју стоје припада ономе што значи основа од које су постали. Пр.: Кулаш иде *с коњма царевијем* (*коњи* припадају *цару*). – Дај ми, Боже, *очи соколове* и *бијела крила лабудова*. – *Сватовски* те *коњи* позобали! – И *градска* се отворише *врата*” (Стој. 1, 96).

5.3.19.2. Само годину дана касније, у граматичи из 1892, Љ. Стојановић представљеној класификацији додаје још једну, трећу придевску групу. Тако су, поред *ОПИСНИХ* и *ПРИСВОЈНИХ ПРИДЕВА*, у овоме делу описани и *ГРАДИВНИ ПРИДЕВИ*.

Дијаграм 746: Подела придева у граматичи Љ. Стојановића (1892)

О *ГРАДИВНИМ ПРИДЕВИМА* овај аутор запажа да су „такође постали од именица и показују да је ствар уз коју стоје, направљена од онога што значи именица од које су постали. Пр.: *дрвена* кашика (*градивни* придев *дрвена* постао је од именице *дрво* и показује да је кашика направљена од дрвета), *вунене* чарапе, *свилена* хаљина, итд.” (Стој. 2, 51).

5. 4. Термини за бројеве и њихове врсте

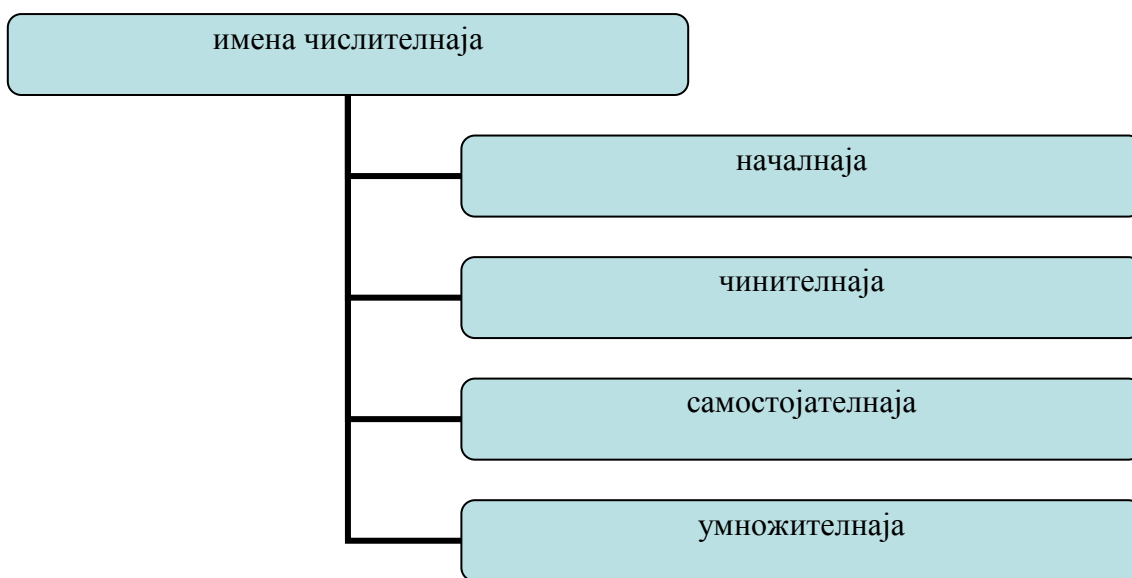
ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА одн. *ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА* у многим граматикама из прве половине 19. века обрађивана су, уз *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА* и *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА*, као подврста *ИМЕНА*. Хронолошки приказ термина (и термилошких синтагми) којима су се означавали бројеви као врста речи у језикословним делима из 19. века приказан је у Табели 20.

Табела 20: Термини којима се називају бројеви

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
имја числителноје	Мраз., 48	1811.
име бројително, име бројења	Вук 1, 59, 59	1814.
име бројително (de numeralibus)	Вук 9, XLVI	1818.
бројителна имена	Вук 18, 71	1821.
име броја	Вук 22, 115	1822.
име бројително	Вук 27, 266	1828.
име числително	Сол. 2, СЛ 24, 19	1831.
име числително	Вид. 4, 51	1838.
име бројитељно	Милак., 5	1838.
име числително	Поп. Ј., 40	1843.
бројително име	Зах. 1, 4	1847.
бројеви (имена числителна, numeralia)	Дан. 3, 26	1850.
бројително (числително)	Бал. 2, 40	1850.
број	Цук., 5	1850.
бројително	Зах. 2, 14	1850.
име бројно (Zahlwort, numerale)	Нинк. 4, 5	1856.
познати бројни придеви	Ил., 11	1860.
бројеви	Бошк. 1, 10	1863.
бројеви	МСГ, 5	1866.
бројеви (numeralia, бројителна)	Вуј., 10	1867.
бројеви	Нов. 1, 14	1870.
бројеви	Жив. 2, 14	1874.
бројеви	Дан. 8, 43	1876.
бројеви	Маг., 10	1883.
бројеви	Нов. 2, 35	1888.
бројеви (numerale)	Жив. 5, 13	1889.

бројеви	Стој. 1, 109	1891.
бројеви	Стој. 2, 54	1892.
бројеви	Нов. 4, 10	1879–1894.

5.4.1. У граматичи А. Мразовића бројеви су означени руском одн. рускословенском терминолошком синтагмом *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА* (Мраз., 48). Они су представљени као трећа, последња врста *ИМЕНА*, и подељени су на четири врсте:

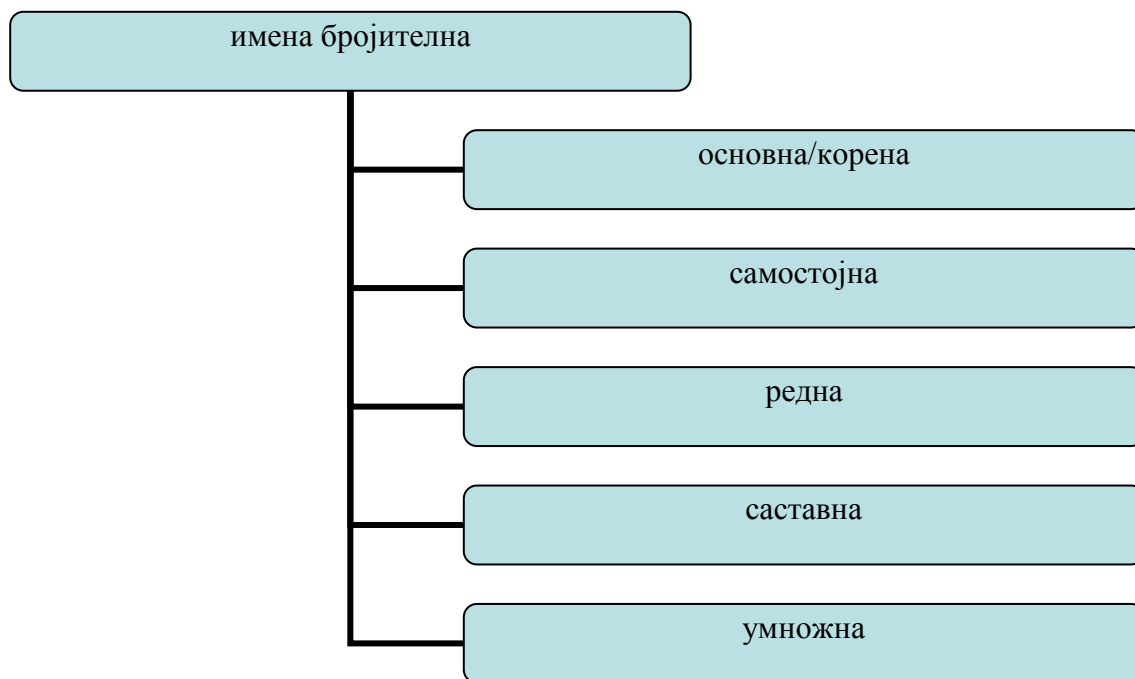
Дијаграм 75: Подела бројева у граматичи А. Мразовића (1811)

За *НАЧАЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА* А. Мразовић истиче да одговарају „на вопросъ колику?”, а затим наводи парадигме за бројеве *един, два, три, четири, пять, шесть* итд. (Мраз., 85–86). Овом терминолошком синтагмом именовани су, по свему судећи, основни бројеви. Другу групу бројева А. Мразовић је назвао *ЧИНИТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА*, а она одговарају „на вопросъ, кой? [...] первый, второй, третій, десятый” итд. (Мраз., 88). У питању су, дакле, редни бројеви. *САМОСТОЈАТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА* највероватније се односе на збирне бројеве, будући да ову грану аутор илуструје следећим примерима: „двое, трое, четверо, патеро” (Мраз., 89). У четврту групу он сврстава *УМНОЖИТЕЛНАЈА ИМЕНА*

ЧИСЛИТЕЛНАЈА, која одговарају „на вопросъ коликогубый, коликократный? или колику кратъ? [...] трегубый, десатерогубый, стократный, сторичный, два кратъ, три кратъ” (Мраз., 90). Према наведеним примерима, може се запазити да је А. Мразовић у граматичку категорију бројева свео и друге врсте речи (бројне придеве и прилоге) на основу њихове опште семантике ’који се састоји из више компонената’, одн. ’који се јавља више пута’.

5.4.2.1. Већ 1814. године у *Писменици* Вук фонетски и лексички посрбљава Мразовићеву термилошку синтагму *ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ*: он руски одн. рускословенски номинативни наставак *-ја* у *имја* замењује српским *-е*, затим одбацује руски одн. рускословенски номинативни наставак *-је* у придеву *числителноје*, а руски/рускословенски облик *число* замењује српским народним *број*, стварајући хибридну синтагму *ИМЕ БРОЈИТЕЛНО* (Вук 1, 59). Поред овог облика, Вук у заградама наводи и синтагму *ИМЕ БРОЈЕЊА*, која је још више у духу српског језика: хибридни конгруентни атрибут *ИМЕ БРОЈИТЕЛНО* у постпозицији замењен је падежним атрибутом *ИМЕ БРОЈЕЊА*. Ипак, ова термилошка синтагма није посведочена у даљем тексту *Писменице* нити у осталим ексцерпираним Вуковим делима.

Поглавље о бројевима у Вуковој *Писменици* је, као и већина другог, морфолошког дела ове граматике, рађено под Мразовићевим утицајем, али уз неоспорне Вукове интервенције. Тако је Вук издвојио пет врста бројева:

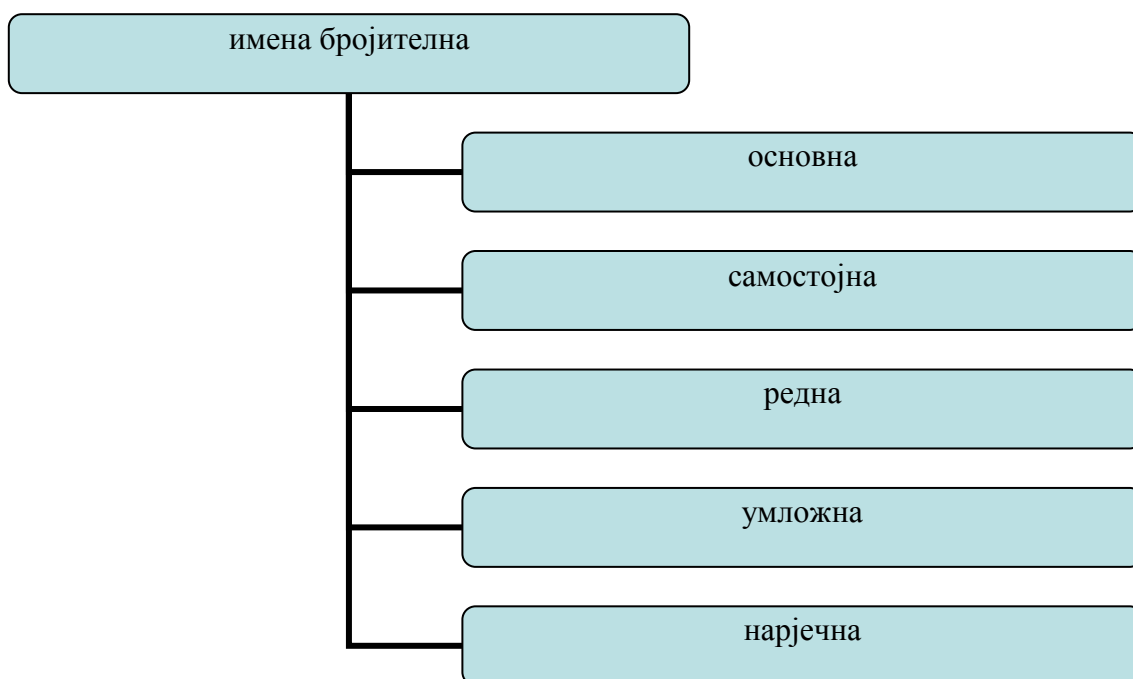
Дијаграм 76а: Подела бројева у Вуковој *Писменици* (1814)

Вукова тежња ка посрбљавању Мразовићеве руске одн. рускословенске терминологије видљива је и у његовом именовању подврста бројева. Тако је Мразовићеву терминолошку синтагму *НАЧАЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА* за основне бројеве заменио синтагмом *ОСНОВНА* или *КОРЕНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*, *САМОСТОЈАТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА* одн. збирни бројеви код Вука су србизирани у *САМОСТОЈНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*, док су Мразовићева *ЧИНИТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА* одн. редни бројеви у Вуковој *Писменици* означени као *РЕДНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА* (Вук 1, 60–62).

С друге стране, четврту Мразовићеву подврсту бројева – *УМНОЖИТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА*, Вук је раслојио на две групе. Прву је назвао *САСТАВНИМ ИМЕНИМА БРОЈИТЕЛНИМ*, а у питању су речи „којима се одговара на питање коликогуб, или коликострук? н.п. двогуб или двострук, трострук, четворострук и т. д.” (Вук 1, 62). Он даље наводи да су то *ПРИЛАГАТЕЛНА ИМЕНА*, одн. придеви настала од основних бројева с додатком ’губ’ или ’струк’ (Рањеловић 2014б: 482). Вук у бројеве сврстава и *УМНОЖНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*, која се одбијају као одговор ”на питање коликопут?”.

И она се одбијају од *ОСНОВНИХ ИМЕНА БРОЈИТЕЛНИХ* с додатком 'пут': „једанпут, двапут, трипут” (Вук 1, 62). У питању су, дакле, бројни прилози.

5.4.2.2. У граматици из 1818. године, Вук један одељак насловљава „О имену бројителноме”, а у заградама наводи контактни синоним из латинског језика – *DE NUMERALIBUS* (Вук 9, XLVI). У односу на *Писменицу*, запажају се термилошке новине у именувању врста бројева:

Дијаграм 76б: Подела бројева у Вуковој граматици (1818)

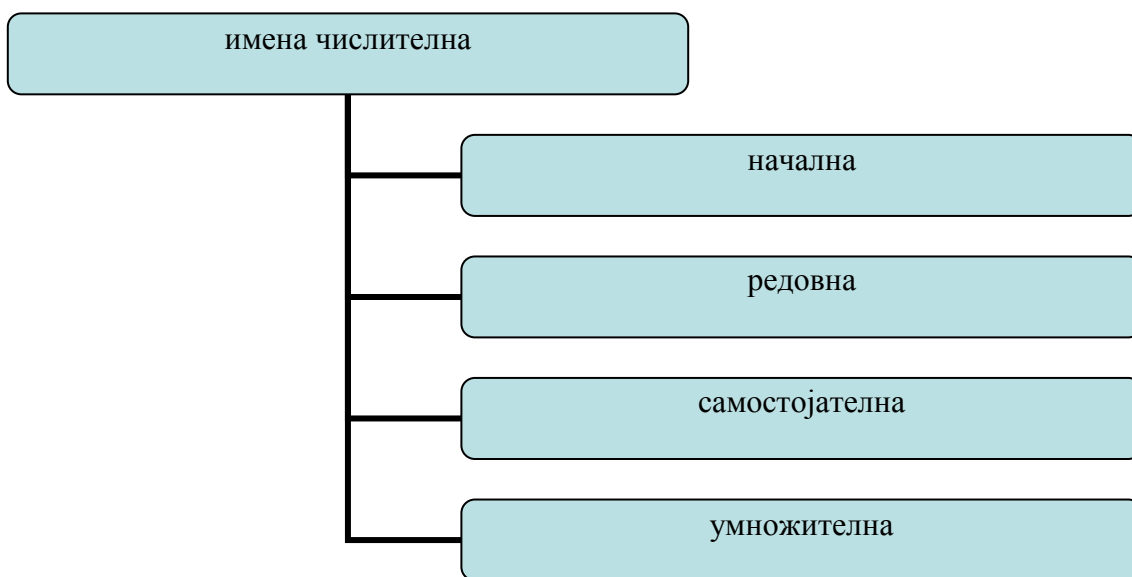
Поређењем Дијаграма 76а и 76б, уочено је да Вук није мењао терминологију за основне, збирне и редне бројеве, одн. за *ОСНОВНА*, *САМОСТОЈНА* и *РЕДНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*. Међутим, иако је у *Писменици* речи „којима се одговара на питање коликогуб, или коликострук?” означио као *САСТАВНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*, у граматици из 1818. године их, међутим, назива *УМЛОЖНИМ* (Вук 9, XLIX), са дисимилованом сонантском групом *-мл-*. С друге стране, *УМНОЖНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА* из *Писменице* у граматици из 1818. постају *НАРЈЕЧНА*. Вук је, заправо, осећао да су ови бројни прилози на размеђи две врсте речи, будући да имају семантику бројева, али

категоријално припадају прилозима: „Ова се бројителна имена не склањају, као ни остала нарјечија” (Вук 9, XLIX).

5.4.2.3 У једном Вуковом чланку из 1822. године посведочена је и термилошка синтагма *ИМЕ БРОЈА* (Вук 22, 115), која није заживела у српском језикословном термилошком регистру.

5.4.2.4. У списку Вукових граматичких термина М. Караце налази се и синтагма *БРОЈНО ИМЕ*, забележена 1836. године у предговору *Српским народним пословицама* (Караца 1984: 188).²⁴⁰

5.4.3. Соларић у својој граматици приликом описа бројева користи Мразовићеву терминологију, уз делимично посрбљавање. Тако и он *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА* дели на четири врсте:

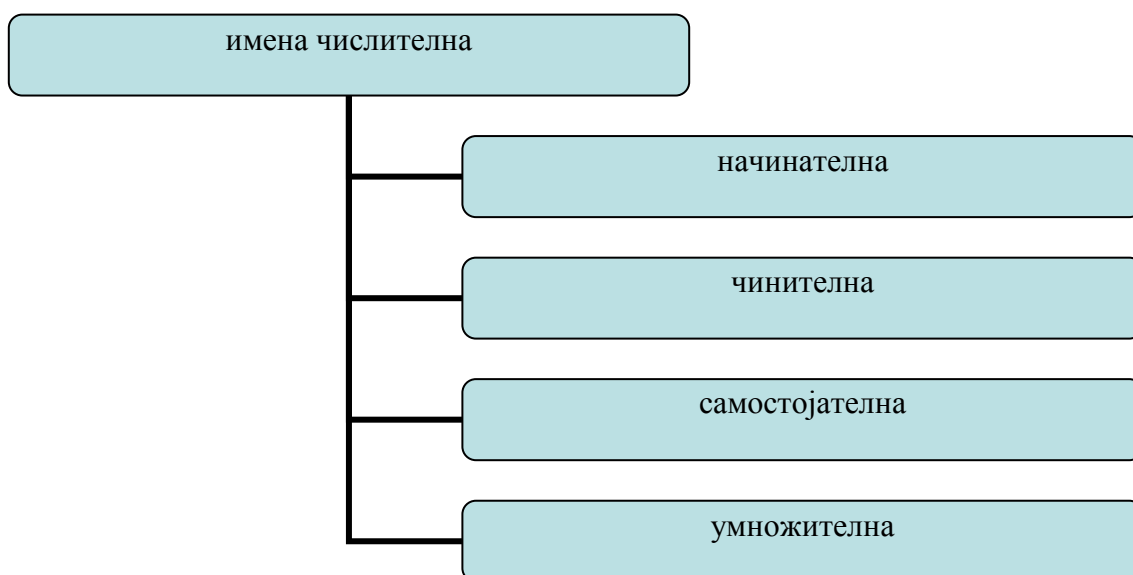
Дијаграм 77: Подела бројева у Соларићевој граматици (1832)

Соларић је, најпре, све Мразовићеве термине посрбио, заменивши руско/рускословенско */-ja/* српским */-e/* – *ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ* постаје *ИМЕ*

²⁴⁰ Исте, 1836. године, у Загребу је објављена Бабукићева *Словница*, у којој је такође посведочена синтагма *ИМЕ БРОЈНО* (Бабукић 1836/2013: 15).

ЧИСЛИТЕЛНО, *НАЧАЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА* назива *НАЧАЛНИМ* итд. Посрбљавање на лексичком нивоу запажа се једино у именовању редних бројева, будући да је П. Соларић уместо Мразовићевог придева *ЧИНТЕЛНАЈА* употребио облик – *РЕДОВНА* (Сол. 2, СЛ 25, 40–42).

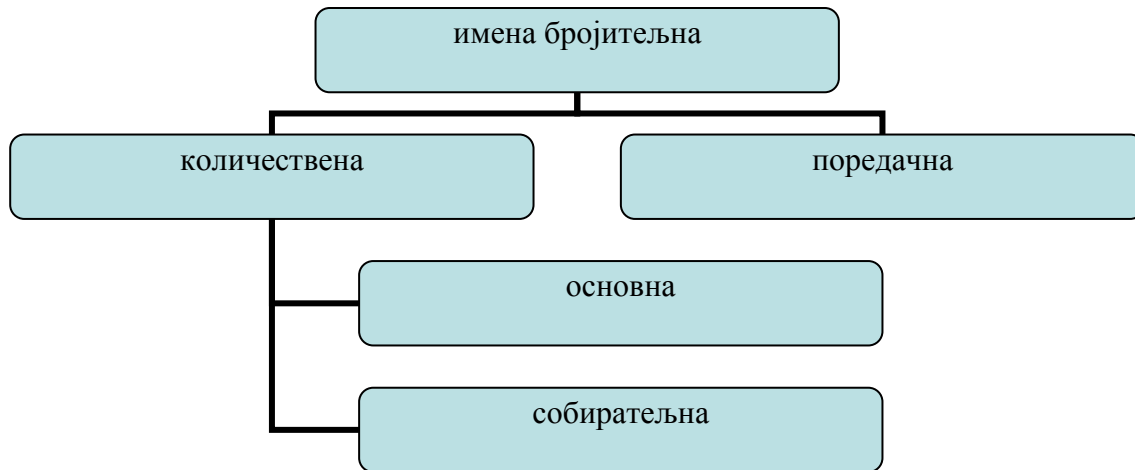
5.4.4. Процес посрбљавања Мразовићеве руске одн. рускословенске терминологије наставља се и у језикословном опусу М. Видаковића. У његовој граматици *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА* такође се гранају на четири групе:

Дијаграм 78: Подела бројева у Видаковићевој граматици (1838)

Тако за основне бројеве М. Видаковић, уместо Мразовићеве термилошке синтагме *НАЧАЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА*, употребљава синтагму *НАЧИНАТЕЛНА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*, док за остале три врсте *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНИХ* користи Мразовићеве термине – *ЧИНТЕЛНА*, *САМОСТОЈАТЕЛНА* и *УМНОЖИТЕЛНА* (Вид. 4, 83).

5.4.5. У граматици Д. Милаковића бројеви су обрађени као трећа врста речи. Термилошку синтагму *ИМЕ БРОЈИТЕЉНО*, као и поделу ове врсте речи, аутор је преузео из руске граматике А. Востокова (Востоков 1831: 70–72).

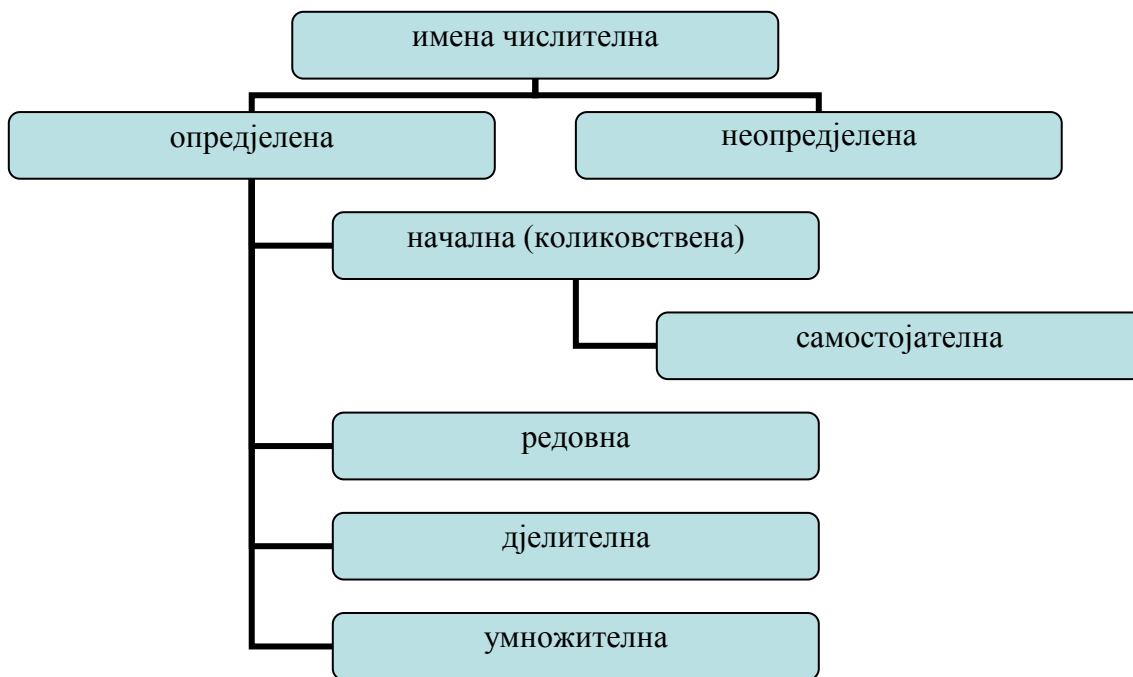

Дијаграм 79: Подела бројева у Милаковићевој граматици (1838)

Аутор *ИМЕНА БРОЈИТЕЉНА* најпре дели на две групе – *ИМЕНА БРОЈИТЕЉНА КОЛИЧЕСТВЕНА* и *ИМЕНА БРОЈИТЕЉНА ПОРЕДАЧНА*. У прву групу спадају она која „показују о коликомъ броју предмета говори се” (Милак., 81), и она су двојака: *КОЛИЧЕСТВЕНА ОСНОВНА*, која се у савременој морфолошкој терминологији називају основним бројевима, и *КОЛИЧЕСТВЕНА СОБИРАТЕЉНА*, која одговарају данашњим збирним бројевима.

ИМЕНА БРОЈИТЕЉНА ПОРЕДАЧНА „означавао редъ, у коме еданъ предметъ за другимъ иде” (Милак., 89). У питању су редни бројеви, а аутор напомиње да она „нису ништа друго него имена прилагателна”, највероватније имајући у виду њихову придевску промену.

5.4.6. Осим у граматицама А. Мразовића, П. Соларића и М. Видаковића, руска одн. рускословенска термилошка синтагма *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА* посведочена је још и у уџбенику Ј. Поповића из 1843. године (Поп. Ј., 40). Класификација бројева коју је овај аутор представио, међутим, разликује се од подела приказаних у делима његових претходника.

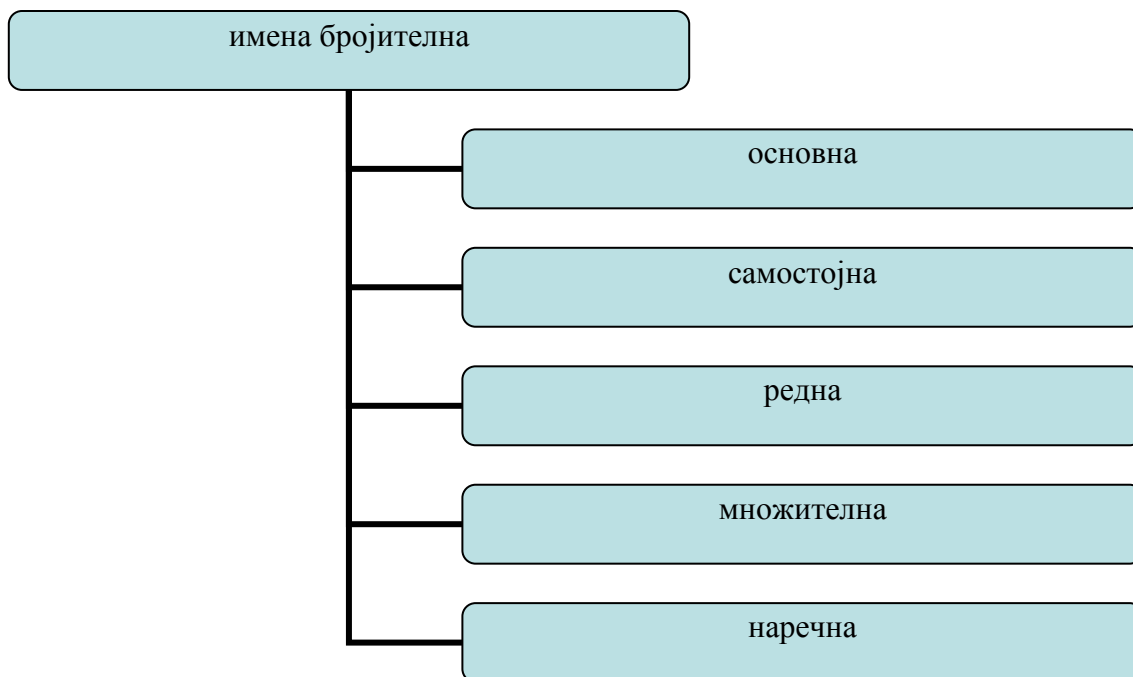

Дијаграм 80: Подела бројева у Поповићевој граматици (1843)

Поповић *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА* најпре раздваја на *ОПРЕДЈЕЛЕНА* и *НЕОПРЕДЈЕЛЕНА*, не наводећи критеријуме за овакву поделу. По свему судећи, у питању је утицај руског језика (исп. Жеребило ⁵2010: 455). Затим *ОПРЕДЈЕЛЕНА* даље грана на четири подгрупе (Поп. Ј., 40–41). Прву, која се односи на основне бројеве, одређује Мразовићевим терминолошким придевом *НАЧАЛНА*, док у заградама наводи посрбицу *КОЛИКОВСТВЕНА*, коју ће даље доследно и једино употребљавати (Поп. Ј., 40). У одељку о деklinацији *КОЛИКОВСТВЕНИХ ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНИХ*, аутор у краткој примедби издваја *САМОСТОЈАТЕЛНА ЧИСЛИТЕЛНА* и наводи парадигму збирних бројева 'двоје', 'троје', 'четворо' итд. Другу подгрупу Милаковићевих *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНИХ ОПРЕДЈЕЛЕНИХ* чине *РЕДОВНА*, одн. редни бројеви. Овај језикословац трећу подскупину именује *ДЈЕЛИТЕЛНИМ* – у питању су бројни придеви које Вук назива *САСТАВНИМ / УМЛОЖНИМ ИМЕНИМА БРОЈИТЕЛНИМ*, а пету – *УМНОЖИТЕЛНИМ ИМЕНИМА ЧИСЛИТЕЛНИМ*, и она подразумева бројне прилоге, а код Вука је названа *УМНОЖНИМ* или *НАРЈЕЧНИМ ИМЕНИМА БРОЈИТЕЛНИМ*.

За *НЕОПРЕДЈЕЛЕНА ЧИСЛИТЕЛНА ИМЕНА* Ј. Поповић истиче да „число, или нѣко множество стварій, или лица’, неопредѣлено, и сабрателно изявлюю, н. пр. многій, свакій, (васъ) цѣый и пр.” (Поп. Ј., 41), а као примере наводи придеве и једну придевску заменицу.

5.4.7. Одељак о бројевима у граматици И. Захаријевића рађен је под утицајем Вукове граматике из 1818. године. Захаријевић ову врсту речи назива Вуковом термилошком синтагмом *ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*, али у тексту често користи и поименичени придев *БРОЈИТЕЛНА* (Зах. 1, 26). Његова класификација бројева идентична је Вуковој, уз једну термилошку модификацију (Зах. 1, 26–28).

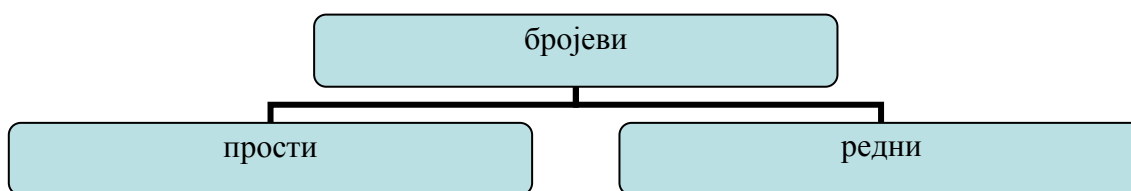

Дијаграм 81: Подела бројева у Захаријевићевој граматици (1847)

Једина разлика у Захаријевићевом термилошком систему за врсте бројева у односу на Вукову *Српску граматику* из 1818. године јесте именовање четврте групе *ИМЕНА БРОЈИТЕЛНИХ*. Док је Вук ову скупину, која одговара на питања *коликогуб* и

коликострук називао понародњеним обликом *УМЛОЖНА*, код И. Захаријевића је у употреби форма са руским одн. рускословенским суфиксом *-ителни – МНОЖИТЕЛНА*.

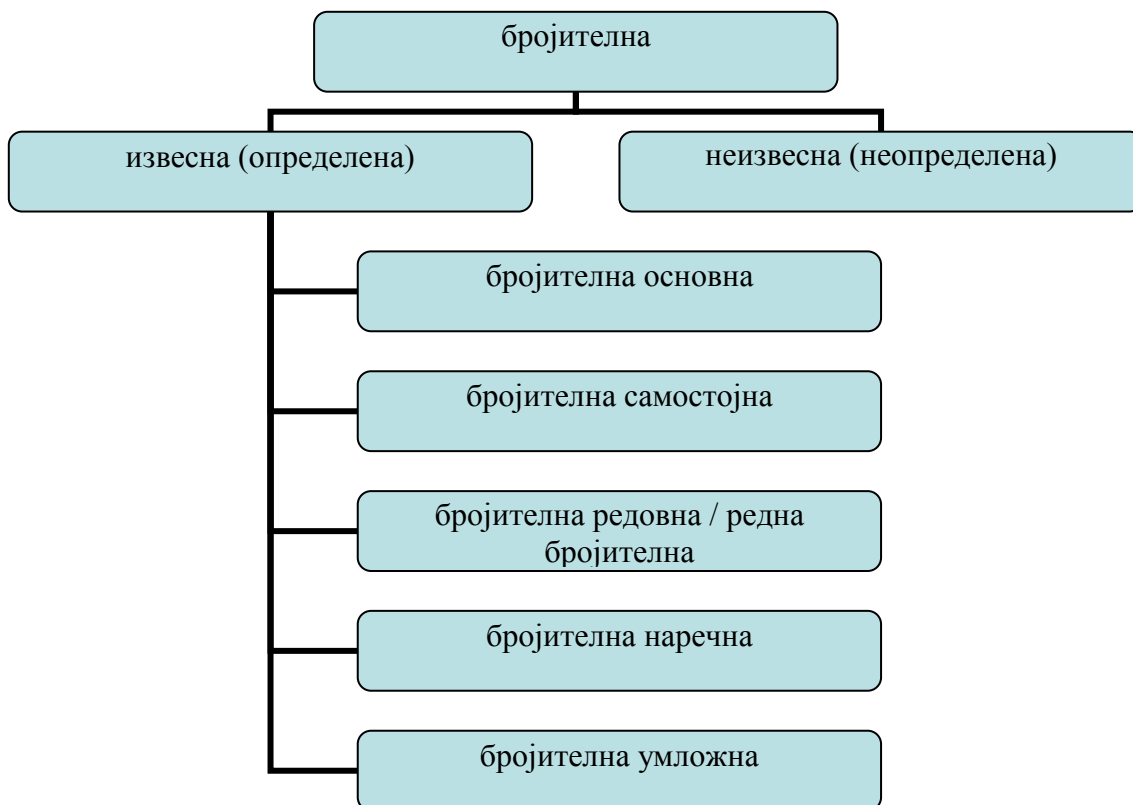
5.4.8. Термин *БРОЈЕВИ* први пут је посведочен у анализираном корпусу у Даничићевој *Малој српској граматици*. Будући да уводи нови термин у науку о језику, Ђ. Даничић у заградама наводи руску одн. рускословенску термилошку синтагму *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*, која је до тада код појединих језикословаца била у употреби, као и интернационализам латинског порекла *NUMERALIA* (Дан. 3, 26).

Дијаграм 82: Подела бројева у Даничићевој граматици (1850)

Он затим бројеве дели на две велике скупине. Прву назива *ПРОСТИМ БРОЈЕВИМА* и ту спадају они који „показују колико” (нпр. *један, два, три* итд.) – питању су, дакле, основни бројеви. Други скупину чине бројеви који „показују који на реду” (нпр. *први, -а, -о, други, -а, -о, трећи, -а, -е*), а њих Ђ. Даничић назива *РЕДНИМ* (Дан. 3, 26).

5.4.9. У граматици Ј. Балугџића, бројеви су означени поимениченим придевом *БРОЈИТЕЛНА*, а аутор је, приликом прве употребе овог термина, у заградама навео контактни синоним руског одн. рускословенског порекла *ЧИСЛИТЕЛНА* (Бал. 2, 40). Његова класификација бројева, по свему судећи, рађена је по узору на поделу ове врсте речи у Вуковој *Српској граматици* и уџбенику Ј. Поповића.

Дијаграм 83: Подела бројева у Балугџићевој граматици (1850)

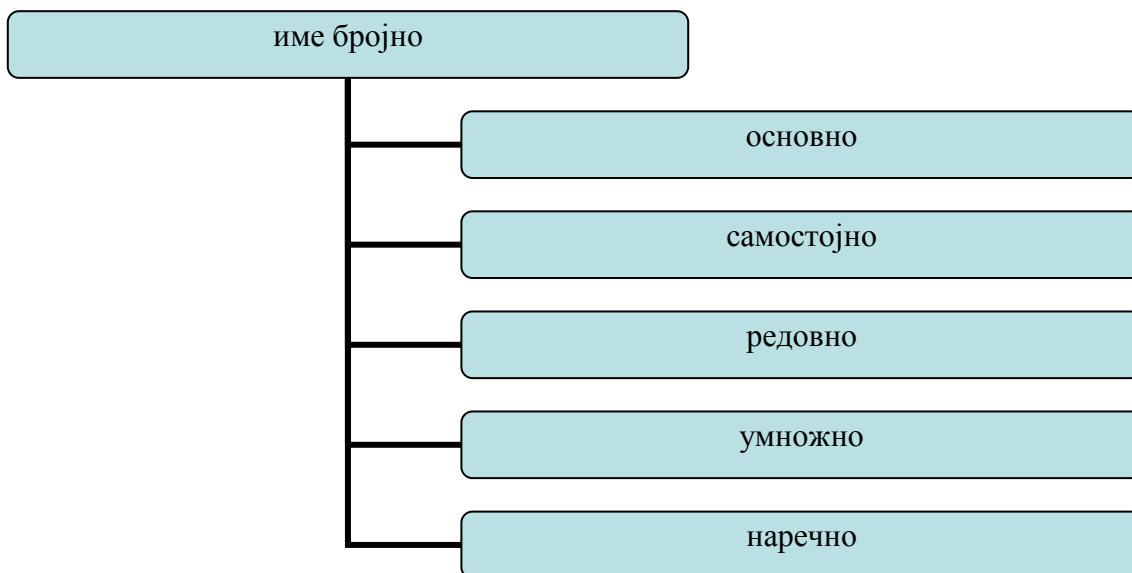
Попут Ј. Поповића, овај аутор је *БРОЈИТЕЛНА* најпре поделио на *ОПРЕДЕЛЕНА* или *ИЗВЕСНА*, којима се „множина ствари извѣстно казуе” и *НЕОПРЕДЕЛЕНА* или *НЕИЗВЕСНА*, која „број стварій тако извѣстно неисказую” (Бал. 2, 40). Прву групу он даље грана, према утицају Вукове *Српске граматике*, на *ОСНОВНА* одн. основне бројеве, *САМОСТОЈНА* одн. збирне бројеве, *РЕДОВНА* или *РЕДНА* одн. редне бројеве, *НАРЕЧНА* одн. бројне прилоге и *УМЛОЖНА* одн. бројне придеве (Бал. 2, 42–45).

Под терминолошком синтагмом *НЕОПРЕДЕЛЕНА* или *НЕИЗВЕСНА БРОЈИТЕЛНА* Ј. Балугџић је подразумевао прилоге за количину (нпр. *неколико*, *млого* итд.).

5.4.10. Даничићев термин *БРОЈЕВИ* забележен је и у Цукићевој граматици (Цук., 32). Овај језикословац не наводи поделу бројева, али у опису њихове деklinације помиње *ПРОСТЕ БРОЈЕВЕ* (Цук., 33), где се такође запажа утицај Даничићеве терминологије, док редне бројеве назива *ПРИЛОЗИМА* (одн. придевима)

„кои редъ изражаваю у сва три рода; н. п. *првѣй, прва, прво*” (Цук., 35). У његовом уџбенику, као ни у граматичи Ђ. Даничића, није посведочен термин за збирне бројеве.

5.4.11. Терминолошка новина у именовану бројева као врсте речи у анализираном корпусу запажа се у граматичи П. Нинковића. Овај језикословац број је назвао *ИМЕНОМ БРОЈНИМ*, по свему судећи под утицајем Бабукићеве *Словнице* из 1836. године или калкирањем немачког облика *Zahlwort*. Као и код осталих врста речи, у заградама је, поред ове посрбице, навео њене синониме у немачком и латинском језику – *ZAHLWORT* и *NUMERALE* (Нинк. 4, 5). Поред наведене терминолошке синтагме, у употреби је и поименичени придев *БРОЈНО* (Нинк. 4, 5).

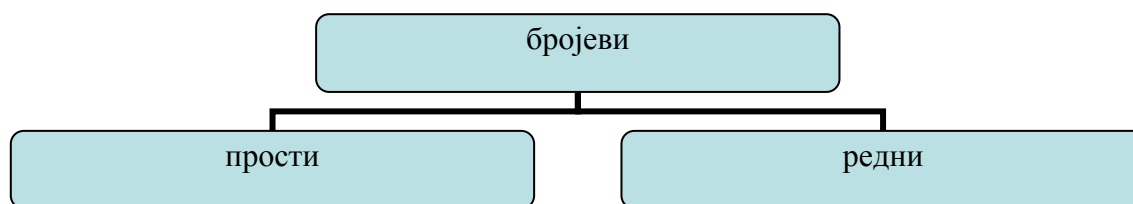

Дијаграм 84: Подела бројева у Нинковићевој граматичи (1856)

Попут И. Захаријевића и Ј. Балугџића, и П. Нинковић наводи класификацију бројева највероватније преузету из Вукове *Српске граматике*, уз делимичне терминолошке измене: Вуково *РЕДНО ИМЕ БРОЈИТЕЛНО* код П. Нинковића именовано је као *РЕДОВНО ИМЕ БРОЈНО*, а *УМЛОЖНО* као *УМНОЖНО* (Нинк. 4, 41–44).

5.4.12. Бројеви као посебна врста речи нису издвојени у *Српској писменици* Ј. Илића, будући да их је овај аутор сматрао подврстом *ПРИДЕВА* (исп. тачку 5.3.11).

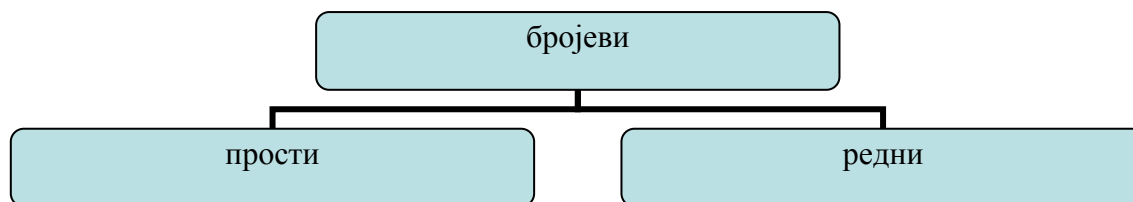
5.4.13. Утицај Ђ. Даничића видљив је и у *Изводу* I Ј. Бошковића. По угледу свога учитеља, Ј. Бошковић је *БРОЈЕВЕ* поделио на *ПРОСТЕ*, одн. основне и *РЕДНЕ* (Бошк. 1, 12).

Дијаграм 85: Подела бројева у Бошковићевој граматичи (1863)

У одељку у *БРОЈЕВИМА*, Ј. Бошковић напомиње да „количину могу значити још и *БРОЈНЕ ИМЕНИЦЕ*, *БРОЈНИ ПРИДЕВИ* и *БРОЈНИ ПРИЛОЗИ* [истакла верзалом А. Р.]” (Бошк. 1, 12). Наведене термилошке синтагме први пут су посведочене у анализираном корпусу управо у овом Бошковићевом делу.

5.4.14. Даничићев утицај видљив је и у *Малој српској граматичи*. У њој су *БРОЈЕВИ* такође подељени у две групе – прву чине *ПРОСТИ*, одн. основни, а другу *РЕДНИ БРОЈЕВИ* (МСГ, 34).

Дијаграм 86: Подела бројева у *Малој српској граматичи* (1866)

У одељку о *ПРОСТИМ БРОЈЕВИМА*, аутори овог уџбеника у краткој напомени помињу и *ЗБИРНЕ БРОЈЕВЕ*, иако их нису уврстили у основну класификацију ове врсте

речи: „Прости бројеви: *два, три, четири*, кадъ се говори о людима и животинѣи, претвараю се у *збирне* бројеви: *двоє, обоє, обадвоє, троє, четворо*” (МСГ, 37).

Да аутори *Мале србске граматике* нису сасвим раскрестили са старом традицијом, по којој се и бројни прилози и придеви увршћују у класификацију бројева, сугерише још једна напомена у одељку о овој врсти речи:

„Осимъ *прости* и *редни* бројева, има ий јошъкои показую *колико пута*, или *кои путъ* шта бива; н. пр.: *едномъ* или *еданпутъ, двапутъ, трипутъ* и т. д.; или: *првипут, другипутъ* и т. д.; или: *првомъ, другомъ, трећомъ* и т. д.; или: *двоиномъ, троиномъ* и т. д. Таки бројеви не мѣняю се, него се сматраю као нарѣчице [...] Има јошъ бројева, кои показую одъ колико се пута стваръ нека узима; н. пр. *еднострукій, а, о; двострукій, а, о; трострукій, а, о; троякій, а, о* и т. д. Таки бројеви мѣняю се, према своме завршиваню у среднѣмъ роду, као и придѣви” (МСГ, 38).

Из наведеног одломка уочава се да аутори ове граматике о бројним прилозима и придевима говоре описно – недостају им термини којима би их именовали. Ипак, они уочавају непроменљивост бројних прилога, те напомињу да се „сматраю као нарѣчице” (одн. прилози), док за *БРОЈЕВЕ КОЈИ ПОКАЗУЈУ ОД КОЛИКО СЕ ПУТА СТВАР НЕКА УЗИМА* истичу да се мењају по придевској промени.

5.4.15. Слична ситуација у обради *БРОЈЕВА* посведочена је и у граматичи В. Вујића. Поред Даничићевог термина *БРОЈЕВИ*, овај аутор наводи и два контактна синонима – један је пореклом из латинског језика (*NUMERALIA*), а други представља скраћени, поименичени облик Вуковог термина (*БРОЈИТЕЛНА*) (Вуј., 10).

Дијаграм 87: Подела бројева у граматичи В. Вујића (1867)

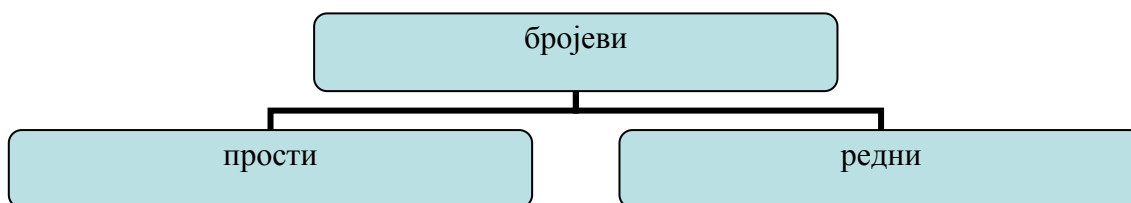
Поделу *БРОЈЕВА* на *ПРОСТЕ* (основне) и *РЕДНЕ* В. Вујић је такође допунио напоменом о *ЗБИРНИМ БРОЈЕВИМА*: „У средњем роду, кад је говор о људ’ма или о

животињи, бројеви: два, три, четири, најбоље се претварају у *збирна: двоје, обоје, оба двоје, троје, четворо*” (Вуј., 37).

Утицај старе традиције, према којој се у бројеве сврставају и друге врсте речи (бројни прилози, придеви и именице) којима се исказује количина, видљив је у наредном одломку:

„Осим поменутих бројева има их, што показују: а) *Колико* је пута ствар узета, или: различите видове и струке ствари, н. пр. једноструки – ка – ко [...] двојаки – ка – ко [...] б) *Колико пута* или *који пут* што бива, н. пр. једном = једанпут [...] в) једнаке делове каквог целога, тако према: *половина* = трећина, четвртина [...] г) *неодређени* бројеви, који неказују извештан број, као: многи – га – го” (Вуј., 38).

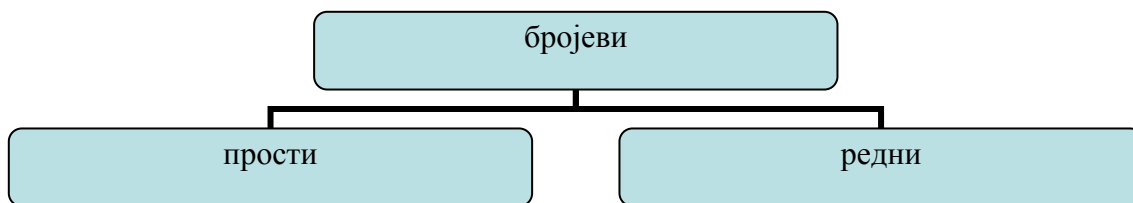
5.4.16. У *Изводу* I Ј. Живановића *БРОЈЕВИ* су такође подељени на *ПРОСТЕ* и *РЕДНЕ* (Жив. 2, 46):

Дијаграм 88: Подела бројева у граматички Ј. Живановића (1874)

Одељак о *БРОЈЕВИМА* у Живановићевој граматички врло је кратак, састоји се од свега једне реченице: „Бројеви су или *прости* или *редни*, прости: један, једна, једно ..., редни: први, -а, -о” (Жив. 2, 46).

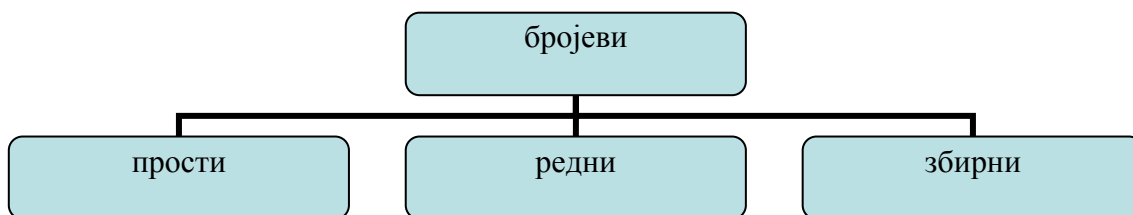
5.4.17. Као што је у предговору својој граматички истакао, Ђ. Магарашевић се, између осталих, служио и граматичким уџбеницима Ђ. Даничића и Ј. Бошковића, те је њихов утицај, а пре свега Бошковићев, приметан и у одељку о *БРОЈЕВИМА*.

Дијаграм 89: Подела бројева у граматичи Ћ. Магарашевића (1883)

И овај језикословац *БРОЈЕВЕ* најпре дели на *ПРОСТЕ* и *РЕДНЕ*, а затим, попут Ј. Бошковића, наводи да „колико је чега, могу показати јошт и бројне именице, бројни придеви и бројни прилози” (Маг., 31). У његовој граматичи нема термина за збирне бројеве.

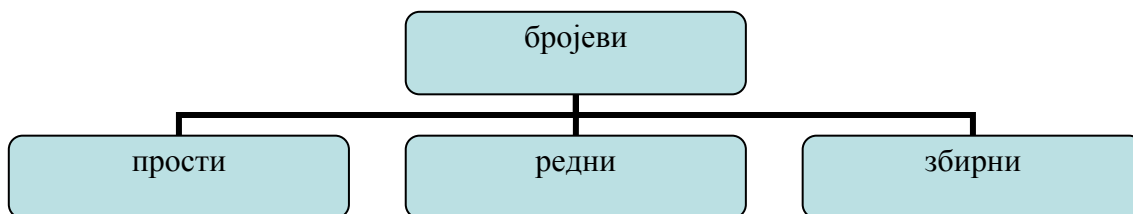
5.4.18. Класификација *БРОЈЕВА* у граматичи С. Новаковића је трочлана и одговара подели ове врсте речи која се налази у већини савремених србистичких уџбеника.

Дијаграм 90: Подела бројева у граматичи С. Новаковића (1879–1894)

Новаковић је, дакле, *БРОЈЕВЕ* поделио на *ПРОСТЕ*, *РЕДНЕ* и *ЗБИРНЕ* (Нов. 4, 13). У односу на савремену терминологију, једину разлику представља терминолошка синтагма којом су именовани основни бројеви.

5.4.19. У Стојановићевим граматикама подела *БРОЈЕВА* идентична је класификацији приказаној у уџбенику С. Новаковића.

Дијаграм 91: Подела бројева у граматицама Љ. Стојановића (1891. и 1892)

Термиолошком синтагмом *ПРОСТИ БРОЈЕВИ* именована је категорија основних бројева, док се за друге две подврсте користе термиолошке синтагме које су у употреби и у савременој морфолошкој терминологији – *РЕДНИ* и *ЗБИРНИ БРОЈЕВИ* (Стој. 1, 110; Стој. 2, 54).

5. 5. Термини за заменице и њихове врсте

У свим анализираним граматицама заменице су издвојене као посебна врста речи. Хронолошки преглед термина и термиолошких синтагми којима су се оне именовале у 19. веку приказан је у Табели 21.

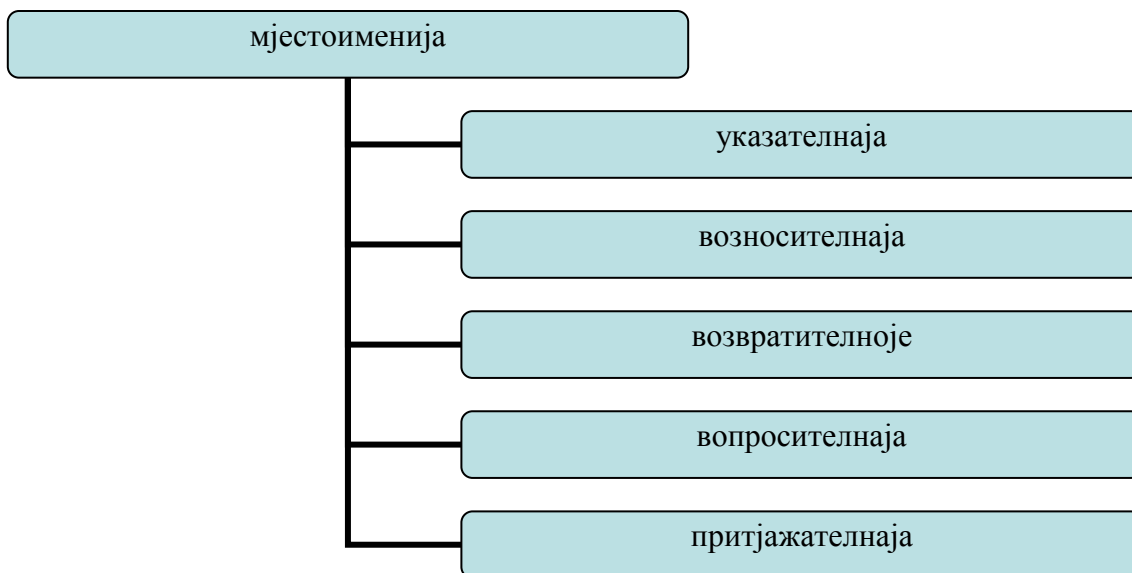
Табела 21: Термини којима се називају заменице

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
мјестоименије	Мраз., 47	1811.
мјестоименије	Вук 1, 62	1814.
мјестоименије	Муш. 1, 80	1817.
мјестоименије	Вук 8, XVIII	1818.
мјестоименије (de pronomine)	Вук 9, XLIX	1818.
мјестоименије	Вук 11, 228	1818.
мјестоименије	Вук 25, 62	1826.
мјестоименија	Сол. 2, СЛ 25, 43	1832.
мјестоименије	Вид. 4, 50	1838.
мјестоименије	Милак., 5	1838.

мјестоименије	Бој., 307	1838.
мјестоименије	Поп. Ј., 44	1843.
мјестоименије	Лаз., 787	1845.
местоименије	Зах. 1, 3	1847.
замјенице (местоименија, pronomina)	Дан. 3, 31	1850.
мјестоименија	Бал. 2, 45	1850.
заиме	Цук., 5	1850.
мјестоименије	Груј., 78	1852.
мјестоименије	Тир., 7	1852.
мјестоименија	Суб. 7, 19	1853.
мјестоименије (Fürwort, pronomen), заиме	Нинк. 4, 5, 44	1856.
заменица	Дан. 5, 47	1858.
заменице	Ил., 11	1860.
заменице	Бошк. 1, 13	1863.
зам(ј)енице	МСГ, 5	1866.
заменица (pronomen, мјестоименије)	Вуј., 10	1867.
заменица	Нов. 1, 12	1870.
замјеница	Дан. 7, 119	1874.
заменице	Жив. 2, 14	1874.
прономен	Дан. 8, 14	1876.
заменице	Маг., 10	1883.
заменице	Бошк. 4, 113	1887.
заменица	Бошк. 5, 79	1888.
заменице	Жив. 3, 110	1888.
заменица	Жив. 5, 16	1889.
заменице	Стој. 1, 74	1891.
заменице	Стој. 2, 54	1892.
заменице	Нов. 4, 13	1879–1894.

У српским језикословним делима из 19. века у именовану заменица нема термилошког шаренила. Прву половину века карактерише употреба Мразовићевог руског одн. рускословенског термина *МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*,²⁴¹ док је у другој половини сасвим доминантан у употреби Даничићев термин *ЗАМ(Ј)ЕНИЦА*, актуелан и у савременој лингвистичкој терминологији.

5.5.1. Одељак о заменицама А. Мразовић у потпуности преузима од М. Смотричког. Према семантичком критеријуму он наводи пет врста *МЈЕСТОИМЕНИЈА*, именујући их одговарајућим термилошким синтагмама са руским одн. рускословенским ликом.²⁴²

Дијаграм 92: Подела заменица у граматичи А. Мразовића (1811)

За *УКАЗАТЕЛНАЈА МЈЕСТОИМЕНИЈА* аутор наводи: „Оуказателнаа, имиже нѣчто оуказемъ, ѡкв: азъ, ты, онъ, сей, той, овъ” (Мраз., 90). Према његовој дефиницији,

²⁴¹ Разлог за овакво термилошко одређење заменица лежи у њиховој синтаксичкој употреби, одн. у чињеници да оне „стоје намѣсто имена [именица, придева и бројева – прим. А. Р.]” (Сол. 2, СЛ 25, 43).

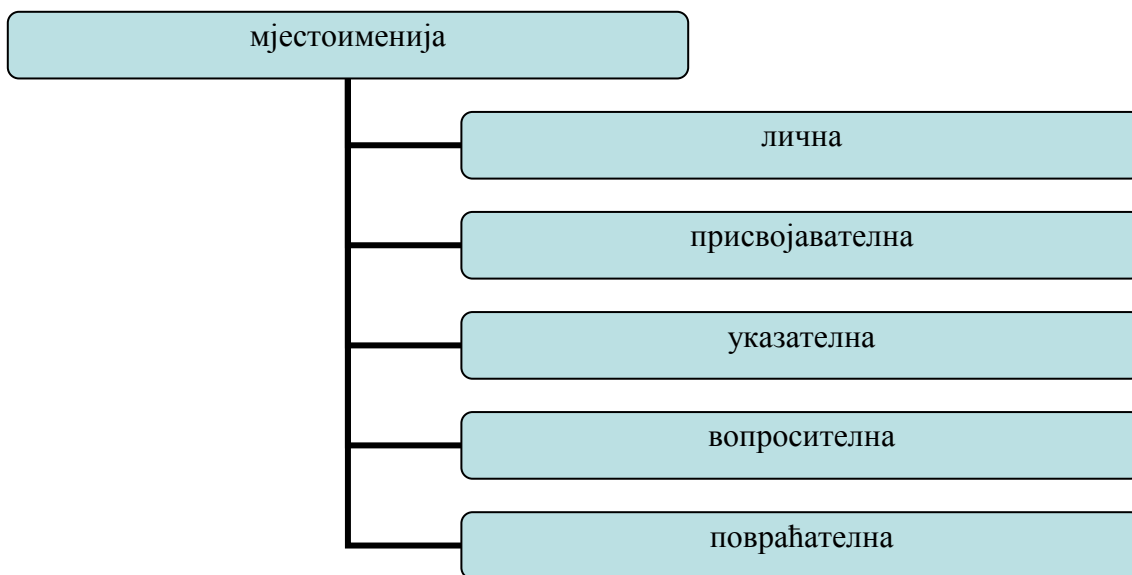
²⁴² Мразовићева подела заменица изложена је у монографији З. Радуловић без пропратних семантичких појашњења (Радуловић 1990: 58).

може се закључити да су у питању показне заменице, мада се међу примерима које наводи налазе и личне заменице. *ВОЗНОСИТЕЛНАЈА МЈЕСТОИМЕНИЈА* су пак она која „прешедшгю вещь въ памать приводаъ, наkw: самъ, сей, овъ, онъ, той, иже ” (Мраз., 90). Ова термиолошка синтагма била је у употреби у руском језику у 17. и 18. веку, а као њени синоними јављају се и вишечлане јединице *относительное местоимение* и *соединительное местоимение* (Колесникова 2011: 7). По свему судећи, њоме су именоване односне заменице. Трећу заменичку групу у Мразовићевој граматички представља *ВОЗВРАТИТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*,²⁴³ којим се „знаменованіе на тожде дѣйствующее лице возвращается; наkw: себе” (Мраз., 91). У питању је, дакле, повратна заменица за свако лице. За *ВОПРОСИТЕЛНАЈА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, одн. упитне заменице, овај аутор наводи: „Имиже вопрошеніе творимъ; наkw: чій, кто, что, кій” (Мраз., 91). Последњој заменичкој групи припадају *ПРИТЈАЖАТЕЛНАЈА М(Ј)ЕСТОИМЕНИЈА*, „наkw: притажаніе знаменгютъ; наkw: мой, твой, нашъ, вашъ, егw” (Мраз., 91). Као што је истакнуто у одељку о придевима, термин *ПРИТЈАЖАТЕЛНИ* води порекло од руског облика *притяжательный*, што значи ’присвојни’, те у ову заменичку групу спадају присвојне заменице.

5.5.2.1. Иако је у литератури често присутан податак да је Вукова *Писменица* писана по угледу на Мразовићеву граматичку, а посебно њен морфолошки део (Ивић П. 1991: 44, Караца 1984: 109; Николић Б. 1965: 272; Радуловић 1990: 10), Вук је одељак о заменицама своје прве граматике прерадио у односу на Мразовићево дело и прилагодио српском народном идиому. Вук је, заправо, у својој *Писменици* тежио ка поједностављивању и одбацивању онога што није могло бити потврђено у народном језику.

Он је задржао Мразовићев термин *МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*, а затим је ову врсту речи поделио на пет група (Вук 1, 62).

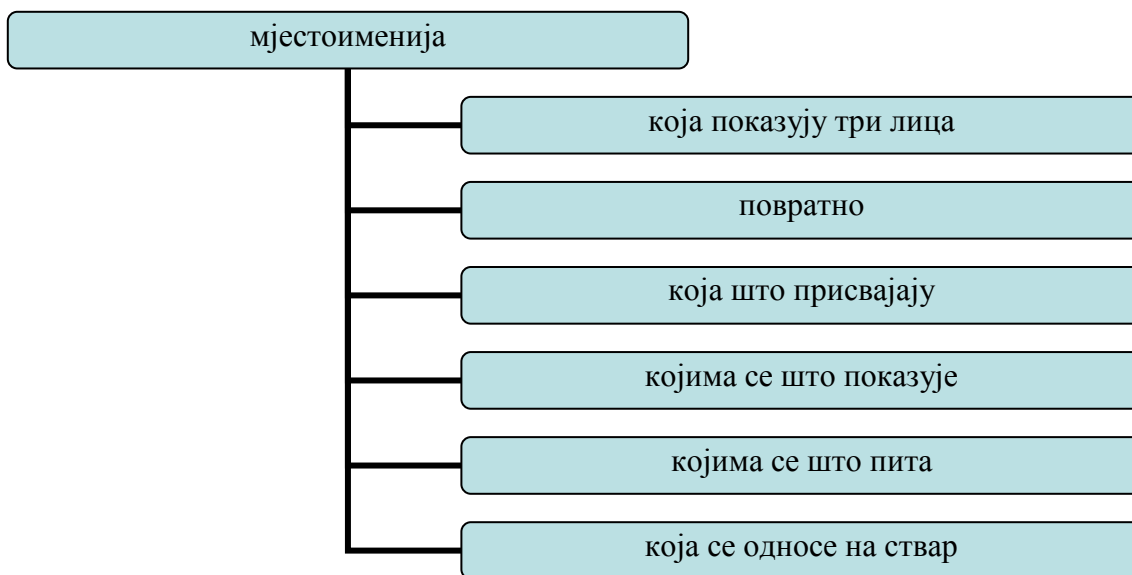
²⁴³ Придев *ВОЗВРАТИТЕЛНИ* посведочен је у Михајловићевим *Посрбицама*, са првим примером из 1794. године (Михајловић 1982).

Дијаграм 93а: Подела заменица у Вуковој *Писменици* (1814)

Терминолошка синтагма *ЛИЧНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* представља Вукову иновацију. Ова заменичка врста у савременој морфолошкој терминологији назива се личним заменицама. Другу групу заменица Вук је назвао *ПРИСВОЈАВАТЕЛНИМ* (лексички србизирајући Мразовићев термин *ПРИТЈАЖАТЕЛНИ*) и она се односи на присвојне заменице. С друге стране, међутим, Вук задржава Мразовићеве терминолошке синтагме *УКАЗАТЕЛНА* и *ВОПРОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* (показне и упитне заменице), изменивши их само на морфолошком нивоу одбацивањем руског/рускословенског наставка *-ја* за ном. мн. Лексичко посрбљавање Мразовићеве терминологије запажа се и у Вуковом именовању пете заменичке врсте – *ПОВРАЋАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* (повратна заменица) (исп. Мразовићево *ВОЗВРАТИТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*).

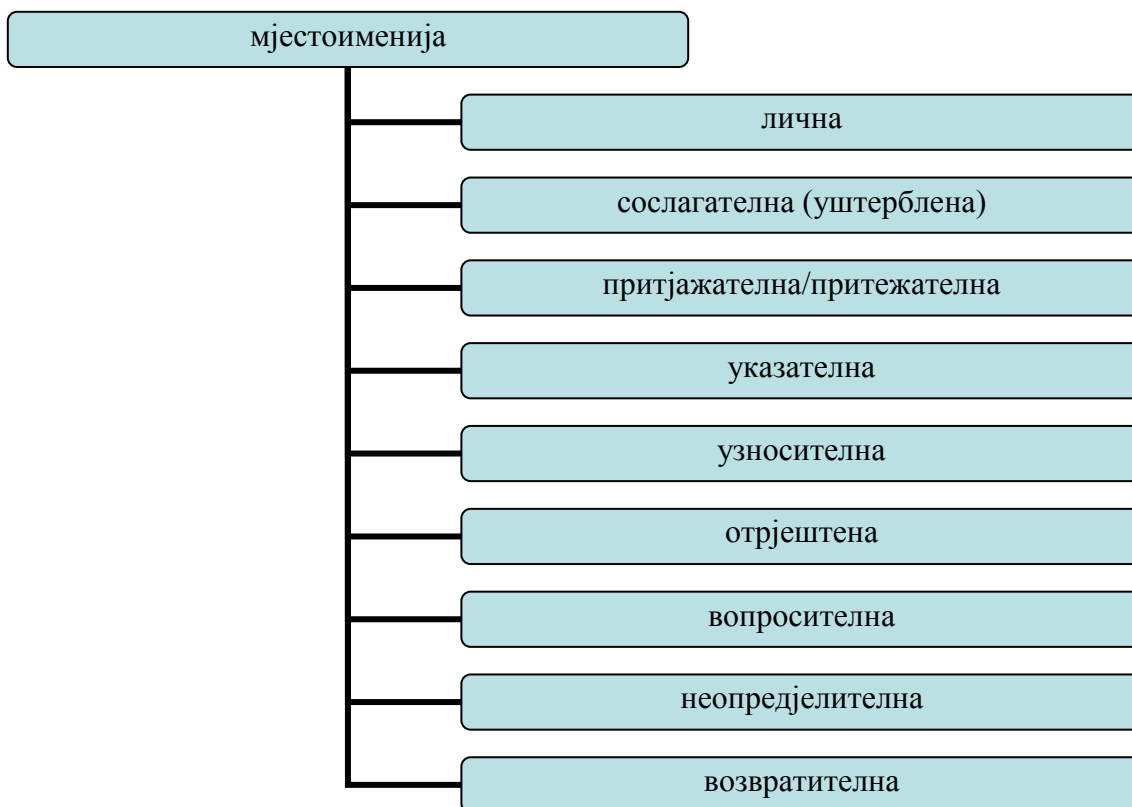
5.5.2.2. У *Српској граматици* из 1818. године Вук поред Мразовићевог термина *МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* у заградама наводи и контактни синоним из латинског језика – *DE PRONOMINE* (Вук 9, XLIX), а заменичке врсте представља описним терминолошким конструкцијама. Овога пута издваја шест група *МЈЕСТОИМЕНИЈА* (Вук 9, XLIX–LIII):

Дијаграм 936: Подела заменица у Вуковој *Српској граматичи* (1818)

Терминолошке синтагма *ЛИЧНА*, *ПРИСВОЈАВАТЕЛНА* и *УКАЗАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* замењене су описним терминолошким конструкцијама *МЈЕСТОИМЕНИЈА КОЈА ПОКАЗУЈУ ЛИЦА*, *КОЈА ШТО ПРИСВАЈАЈУ*, *КОЈИМА СЕ ШТО ПОКАЗУЈЕ*. Терминолошка синтагма *ПОВРАЋАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* даље је творбено посрбљена у *ПОВРАТНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*, одн. наставак *-телни* замењен је наставком *-ни*. *ВОПРОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* пак у граматичи из 1818. године раслојена су на две групе – на *МЈЕСТОИМЕНИЈА КОЈИМА СЕ ШТО ПИТА* и на она *КОЈА СЕ ОДНОСЕ НА СТВАР*. Посматрано из перспективе савремене морфолошке терминологије, у питању су упитно-односне заменице, за које Вук запажа да имају идентичну форму, „само што се у другом смислу употребљавају” (Вук 9, ЛII).

5.5.3. Подела *МЈЕСТОИМЕНИЈА* у Соларићевој граматичи најкомплекснија је у анализираном корпусу. Овај језикословац издваја девет заменичких врста (Сол. 2, СЛ 25, 43–51).

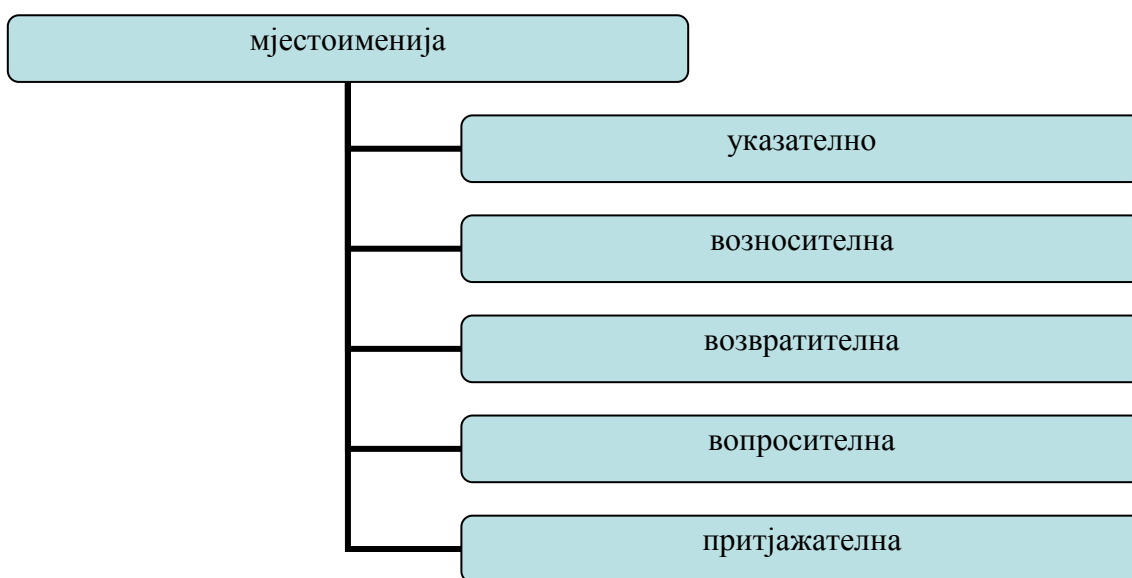
Дијаграм 94: Подела заменица у граматичи П. Соларића (1832)

Прве две заменичке врсте П. Соларић не дефинише, али се из парадигме који наводи може закључити да *СОСЛАГАТЕЛНА* одн. *УШТЕРБЛЕНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* представљају скраћене, одн. енклитичке облике личних заменица. Као конкурентан облик Мразовићевој термилошкој синтагми за именовање присвојних заменица *ПРИТЈАЖАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* јавља се и понародњена форма *ПРИТЕЖАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. За показне заменице П. Соларић употребљава Вуков термин *УКАЗАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, а за односне заменице – код Мразовића *ВОЗНОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* – користи синтагму *УЗНОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, посрбивши руски одн. рускословенски префикс *воз-* у *уз-*. Појмовно-термилошку новину представљају *ОТРЕШИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, за која истиче да „есу по већој части истаа реченна узносителнаа; само значеніе чини различія медьу єдными и другими” (Сол. 2, СЛ 25, 49). Будући да не наводи примере којима би поткрепио ову заменичку подврсту, остаје нејасно по чему се наведене групе заменица разликују.

Мразовићевом синтагмом *ВОПРОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, посведоченом и у Вуковој *Писменици*, П. Соларић је именовано упитне заменице, а као још једна појмовно-терминолошка новина у његовој граматици јавља се и синтагма *НЕОПРЕДЈЕЛИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, у коју сврстава неодређене, одричне и опште придевске заменице (исп. пр. *некій, аа, оо, никој, ја, е, икој, ја, е* итд.) (Сол. 2, СЛ 25, 49–50). Као последњу заменичку подврсту овај аутор наводи *ВОЗВРАТИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, задржавајући руски одн. рускословенски фонетски лик Мразовићевог термина, који се односи на повратну заменицу за свако лице.

С творбене стране, посебно је занимљиво истаћи колебања која се у Соларићевом терминолошком систему јављају. С једне стране он задржава руски тј. рускословенски префикс *воз-* у облику *ВОЗВРАТИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, док с друге стране, у синтагми *УЗНОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* наведени префикс србизира у српско народно *уз-*.

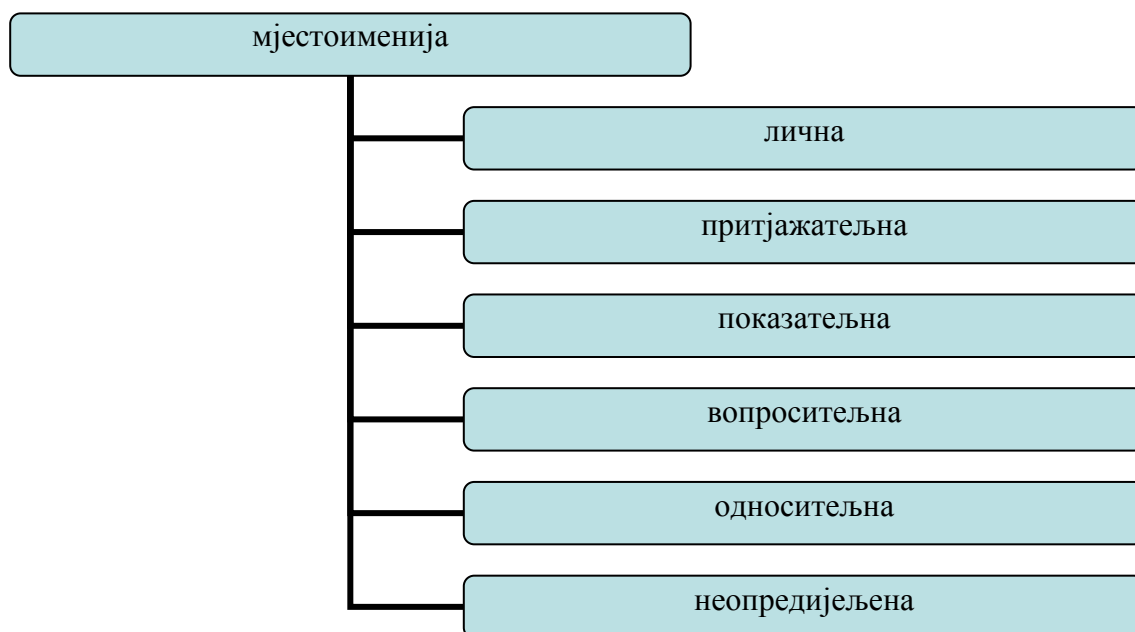
5.5.4. Класификација *МЈЕСТОИМЕНИЈА* на подврсте у граматици М. Видаковића у потпуности је преузета из дела А. Мразовића, уз губљење руских односно рускословенских номинативних наставка *-је* одн. *-ја* у процесу србизације.

Дијаграм 95: Подела заменица у граматици М. Видаковића (1838)

Тако и у Видаковићевом метајезику *УКАЗАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* означава показну заменицу, *ВОЗНОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* именују односне заменице, *ВОЗВРАТИТЕЛНА* – повратну, *ВОПРОСИТЕЛНА* – упитне, а *ПРИТЈАЖАТЕЛНА* – присвојне (Вид. 4, 87).

5.5.5. У претходним одељцима овог поглавља истицан је утицај двају руских граматичара (Востоков 1831; Греч 1828/2011) на Д. Милаковића, посебно у класификацији именица, придева и бројева. Заменичка подела у Милаковићевој граматички пак указује такође на утицај граматике Н. Греча, али и на уплив Вукове језикословне терминологије. *МЈЕСТОИМЕНИЈА* су код овог језикословца „шестострука” (Милак., 91).

Дијаграм 96а: Подела заменица у граматички Д. Милаковића (1838)

Иако истиче да заменичких подврста има шест, Д. Милаковић заправо издваја седам. У опису *ЛИЧНИХ МЈЕСТОИМЕНИЈА*, он наводи и *ВОЗВРАТНО*, одн. повратну заменицу за свако лице, која није уврштена у заменичку класификацију

представљену Дијаграмом 96а. Овај језикословац задржао је део руских одн. рускословенских термина – *ПРИТЈАЖАТЕЛНА*, *ПОКАЗАТЕЛНА*, *ОДНОСИТЕЉНА* и *НЕОПРЕДИЈЕЉЕНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, преузетих из граматике Н. Греча, али усваја и Вукова термилошка решења – *ЛИЧНА* и *ВОПРОСИТЕЉНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*.

Посебно је важно истаћи да се на крају одељка о заменицама у граматички овог језикословца јавља још једна њихова класификација, у анализираном корпусу први пут посведочена.

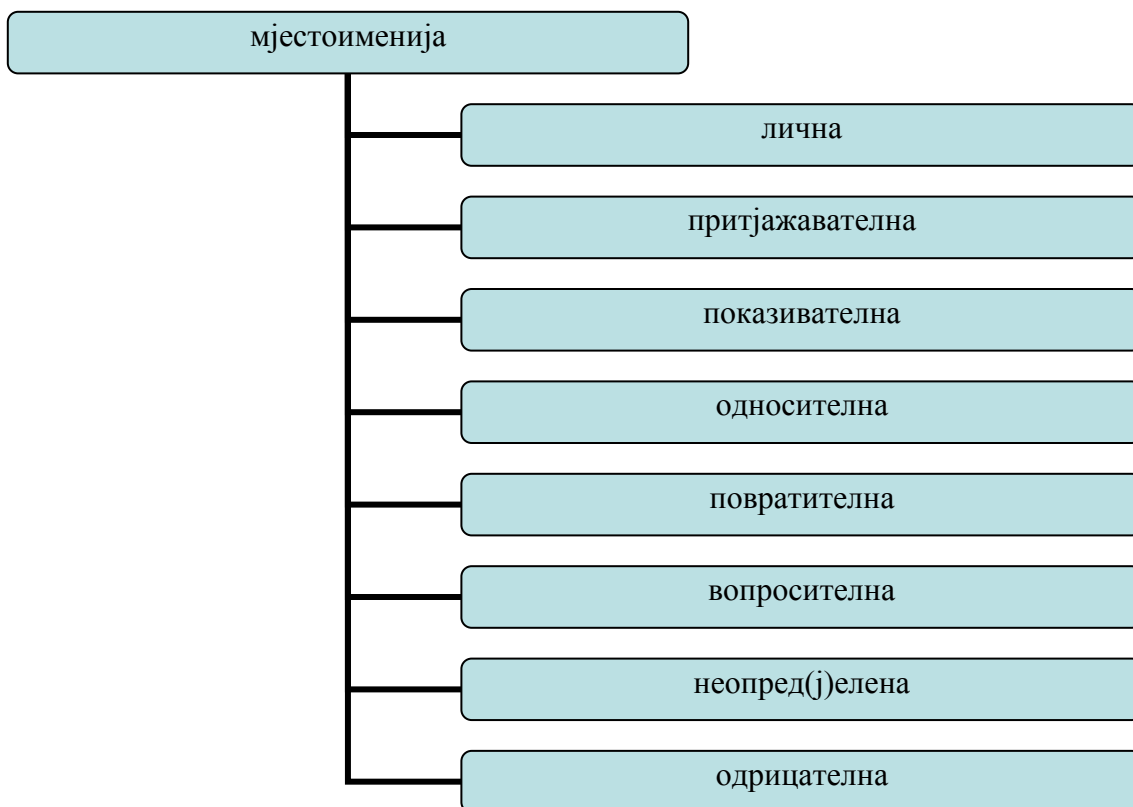
Дијаграм 96б: Подела заменица у граматички Д. Милаковића (1838)

Наиме, Д. Милаковић пружа нову заменичку поделу – он *МЈЕСТОИМЕНИЈА* дели на *СУШТЕСТВИТЕЛНА* и *ПРИЛАГАТЕЉНА*:

„Сва мјестоименија могу се раздџлити на суштествителна и прилагателна. Прва замјњуюћи име суштествително, стоје сама не односећи се кј другој рјчи [...] А сва остала означавауюћа спољашња качества или обстоятелства предмета, употребљавају се као имена прилагателна, и свагда треба да се односе кј имену или мјестоименију суштествителномъ” (Милак., 103–104).

Подела заменица на именичке и придевске представља базичну класификацију ове врсте речи у савременој српском језику.

5.5.6. Поред П. Соларића, комплексну заменичку класификацију у својој граматички изложио је и Ј. Поповић. У његовом уџбенику посведочено је осам врста *МЈЕСТОИМЕНИЈА* (Поп. Ј., 44–45):

Дијаграм 97: Подела заменица у граматичи Ј. Поповића (1843)

Терминолошке синтагме *ЛИЧНА* и *ВОПРОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* заједничке су Вуку, П. Соларићу и Ј. Поповићу,²⁴⁴ а њима се именују личне и односне заменице. Терминолошки придев *ПРИТЈАЖАВАТЕЛНА*, којим се Ј. Поповић означио да су заменице присвојне, у анализираном корпусу забележен је најпре код А. Мразовића (*ПРИТЈАЖАТЕЛНАЈА*), а затим и у морфолошки прилагођеном лику *ПРИТЈАЖАТЕЛНА* код П. Соларића и М. Видаковића, одн. *ПРИТЈАЖАТЕЉНА* код Д. Милаковића, као и у лексички посрбљеној форми *ПРИСВОЈАВАТЕЛНА* у Вуковој *Писменици*. Да су у питању показне заменице, Ј. Поповић је указао терминолошким придевом *ПОКАЗИВАТЕЛНИ*, изведеним суфиксом *-телни* од несвршеног глагола *показивати*, док се код Д. Милаковића јавља облик *ПОКАЗАТЕЉНИ*, изведен суфиксом *-тељни* од свршеног

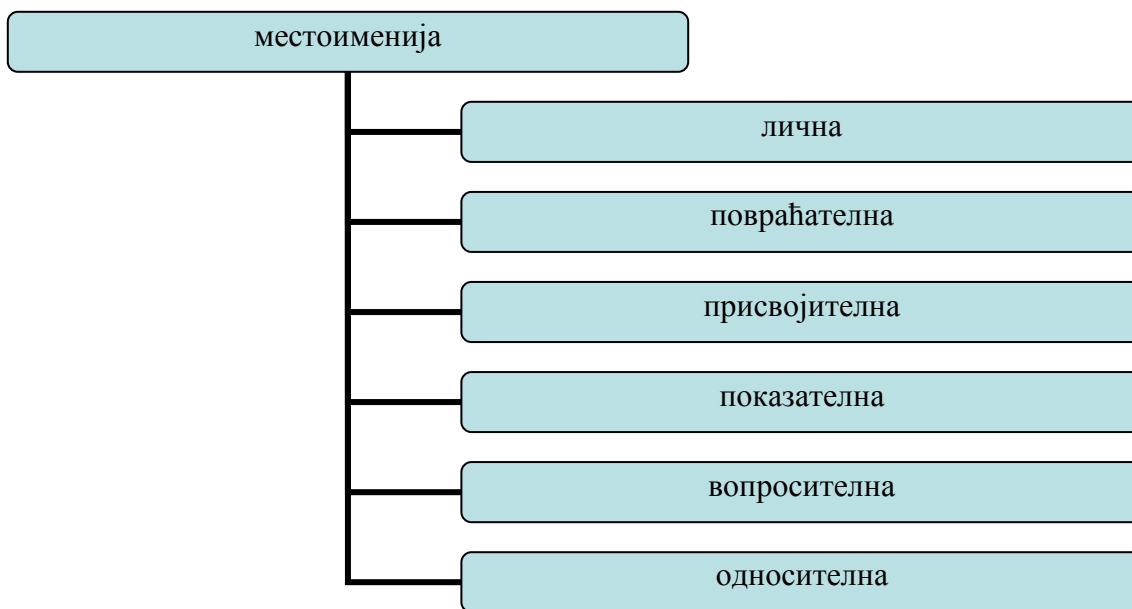
²⁴⁴ Ови облици јављају се и у граматичи Д. Милаковића, али је терминолошка синтагма за упитне заменице посведочена са суфиксом *-тељ* – *ВОПРОСИТЕЉНА М(Ј)ЕСТОИМЕНИЈА*.

глагола *показати*.²⁴⁵ Суфикс *-телни*, веома заступљен у језикословним термилошким придевима изведеним од глагола, Ј. Поповић је употребљавао приликом извођења придева *ОДНОСИТЕЛНИ*, *ПОВРАТИТЕЛНИ* и *ВОПРОСИТЕЛНИ*, који означавају следеће заменичке подврсте – односне, повратне и упитне. Наведени термилошки придеви забележени су и у граматици Д. Милаковића, али са суфиксом *-тељни*. С друге стране, термилошком придеву *НЕОПРЕДЈЕЛИТЕЛНА*, који се први пут у анализираном корпусу јавио код П. Соларића, а збирно именује неодређене, одричне и опште придевске заменице, у Поповићевом термилошком систему одговара облик *НЕОПРЕД(Ј)ЕЛЕНА* и односи се само на неодређене именичке и придевске заменице (нпр. „нѣтко, нѣшто, нѣкій и пр.” – Поп. Ј., 45).

У појмовно-термилошком смислу, новину у Поповићевој граматици представља синтагма *ОДРИЦАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, којом аутор означава одричне именичке и придевске заменице („нитко, ништо, ништа, никаковъй, никаквъй, никакавъ и пр.” – Поп. Ј., 45).

5.5.7. Утицај Вуковог метајезика у *Писменици* на језикословни термилошки систем И. Захаријевића уочљив је и у одељку о *МЕСТОИМЕНИЈИМА*. Ипак, за разлику од Вука, овај језикословац наводи шест заменичких врста (Зах. 1, 28):

²⁴⁵ Са префиксом *у-* у ексцерпираној грађи посведочен је најпре код А. Мразовића придев *УКАЗАТЕЛНАЈА*, одн. морфолошки адаптирани облик *УКАЗАТЕЛНА* код Вука, П. Соларића и М. Видаковића.

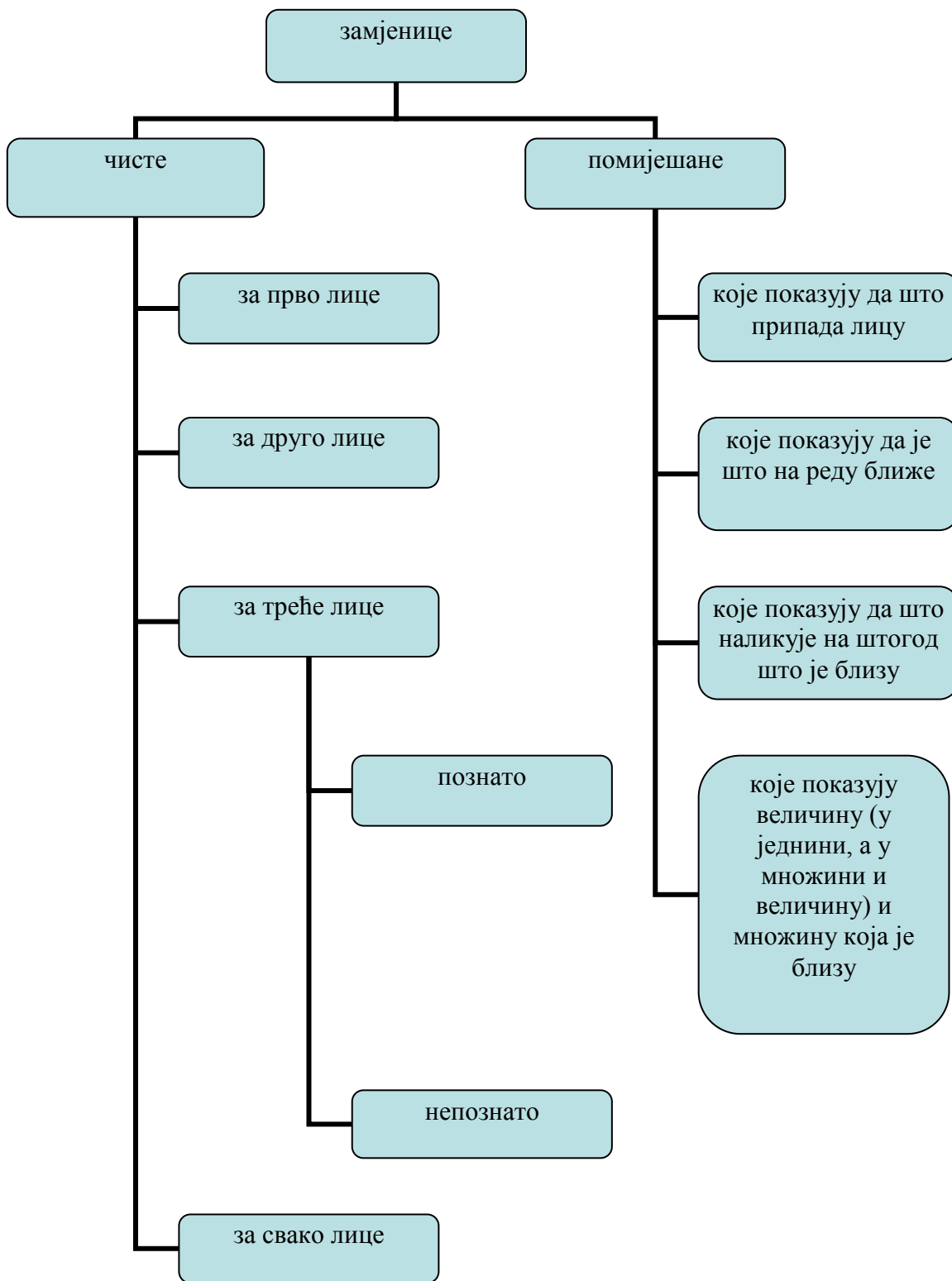

Дијаграм 98: Подела заменица у граматичи И. Захаријевића (1847)

Терминолошке синтагме *ЛИЧНА*, *ПОВРАЋАТЕЛНА* и *ВОПРОСИТЕЛНА МЕСТОИМЕНИЈА*, којима се именују личне заменице, повратна заменица за свако лице и упитне заменице, И. Захаријевић је, по свему судећи, преузео од Вука. Присвојне заменице Вук је у *Писменици* назвао *ПРИСВОЈАВАТЕЛНИМ*, одн. придевом изведеним суфиксом *-телни* од глагола несвршенога вида *присвојавати*, док је код И. Захаријевића истим суфиксом изведен придев од свршеног глагола *присвојити*. Конкуренција термина код ове двојице аутора запажа се и у именовању показних заменица: Вук их означава као *УКАЗАТЕЛНЕ*, а И. Захаријевић као *ПОКАЗАТЕЛНЕ*. Шеста заменичка врста у Захаријевићевој граматичи – *ОДНОСИТЕЛНА МЕСТОИМЕНИЈА*, није посведочена у *Писменици*, али ју је Вук издвојио у *Српској граматичи* из 1818. године, представљајући их описном терминолошком конструкцијом *МЈЕСТОИМЕНИЈА КОЈА СЕ ОДНОСЕ НА СТВАР*.

5.5.8. Као и код придева и бројева, терминолошке новине у именовању заменица, односно креирање термина који ће у употреби бити и до данашњих дана, доноси Ђ. Даничић у *Малој српској граматичи*. Поред новог термина који уводи у српски језикословни терминолошки регистар – *ЗАМЈЕНИЦЕ*, он у заградама наводи два

контактна синонима: један руског тј. рускословенског порекла, који је до тада био једини у употреби код Срба (*МЈЕСТОИМЕНИЈА*), а други латинског (*PRONOMINA*) (Дан. 3, 31). Даничићева класификација заменица такође показује особености у односу на поделе ове врсте речи код његових претходника. Он најпре заменице дели на *ЧИСТЕ* и *ПОМИЈЕШАНЕ* (Дан. 3, 31).

Дијаграм 99: Подела заменица у граматици Ћ. Даничића (1850)

За *ЧИСТЕ ЗАМЈЕНИЦЕ* Ћ. Даничић истиче да „показују само лице граматичко” (Дан. 3, 31), а такве су: „1. за прво лице: *ја*, 2. за друго лице: *ти*, 3. за треће лице а) познато: *он*, *она*, *оно*, б) непознато: *ко* (или *тко*), *што* (или *шта*), 4. за свако лице: *себе*” (Дан. 3, 31–32). У ову групу он, дакле, сврстава личне заменице, повратну заменицу и упитно-односне личне заменице.

За *ПОМИЈЕШАНЕ ЗАМЈЕНИЦЕ* пак наводи да „осим граматичког лица показују још нешто” (Дан. 3, 34). Такве су:

1) „које показују да што припада неком лицу” (Дан. 3, 34). Даничић овде сврстава присвојне заменице и упитно-односну придевску заменицу *чији*, *-а*, *-е*;

2) „које показују да је што на реду ближе” (Дан. 3, 34). У ову подгрупу наводи показне заменице *овај*, *тај*, *онај* и упитно-односну придевску заменицу *који*, *-а*, *-е*;

3) „које показују да што наликује на штогод што је близу” (Дан. 3, 35). Њих поткрепљује примерима показних заменица *оваки*, *овакови*, *таки*, *такови*, *онаки*, *онакови*, *каки*, *какови*;

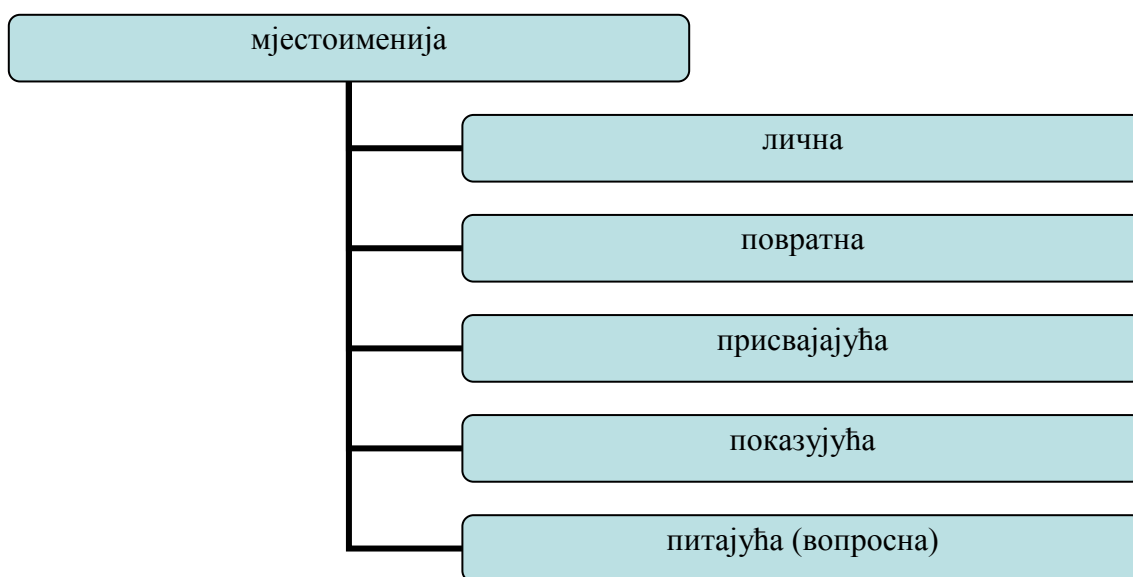
4) „које показују величину (у једнини, а у множини и величину) и множину која је близу” (Дан. 3, 35). У овој подгрупи налазе се показне заменице *оволики*, *толики*, *онолики*, *колики*.

Занимљиво је Даничићево запажање да су „између помијешаних замјеница само оне под 1. и 2. управо замјенице; а остале су с другијем помислима тако помијешане, да би било боље међу замјенице и не бројити их” (Дан. 3, 35).

Већ је у претходним одељцима о именовању именица и придева истакнута интернационализација морфолошке терминологије у Даничићевим *Облицима српскога или хрватскога језика* из 1876. године. У овоме делу он заменице назива интернационализмом латинског порекла *ПРОНОМИНА* (у једнини *ПРОНОМЕН*), а према латинском облику *pronominialis* обликује придев *ПРОНОМИНАЛНИ*: „У ном. јд. мушкога рода узима се у сложеном обличју према осталијем прономиналним облицима: *чији*, *нечији*, *ничији*” (Дан. 8, 82); „Наставак та: *Тај* је наставак прономинални коријен” (Дан. 8, 98). Даничић у *Облицима* говори и о показним, личним и присвојним заменицама, које такође именује латинским називима – *ДЕМОНСТРАТИВНА ПРОНОМИНА*, *ЛИЧНА ПРОНОМИНА* и *ПОСЕСИВНА ПРОНОМИНА*: „Наставак а. *Тај* је наставак

демонстративни прономен, који у словенским језицима долази у личном прономену првога лица *ja*” (Дан. 8, 14); „Од генитива мн. личнијех прономина *нас* и *вас* постају посесивна прономина наставком **ја** по што се крајње самогласно падежу (ъ) пред наставком одбаци” (Дан. 8, 78).

5.5.9. У Балугџићевој граматици, објављеној исте године као и Даничићева *Мала српска грамика*, чува се руски/рускословенски термин *М(Ј)ЕСТОИМЕНИЈЕ*. Утицај Вукове *Писменице* на ово дело приметан је у заменичкој подели, која је и код Ј. Балугџића петочлана (Бал. 2, 45–46).

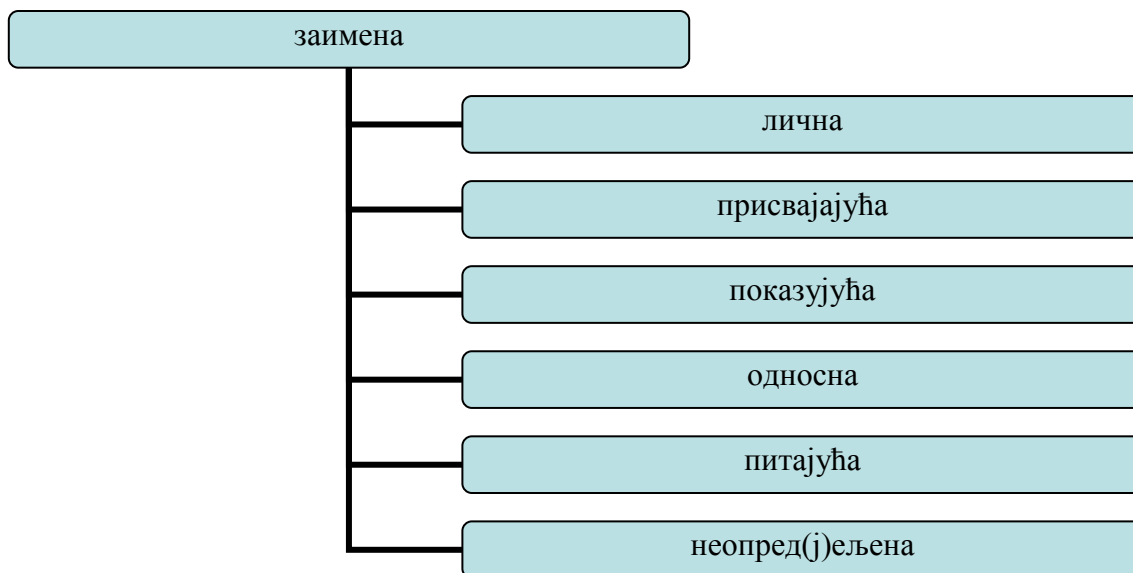

Дијаграм 100: Подела заменица у граматици Ј. Балугџића (1850)

У терминолошком смислу, овај аутор задржава само Вукову синтагму *ЛИЧНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. Повратне заменице, код Вука означене као *ПОВРАЋАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, Ј. Балугџић именује творбено посрбљеним обликом *ПОВРАТНА*. Вукова *ПРИСВОЈАВАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* одн. присвојне заменице, он србизира у *ПРИСВАЈАЈУЋА*, док показне, одн. *УКАЗАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* постају *ПОКАЗУЈУЋА*. Балугџићева тежња ка посрбљавању терминологије видљива је и у именовању

упитних заменица, које он назива *ПИТАЈУЋИМ*, а у заградама наводи контактни синоним руског одн. рускословенског порекла *ВОПРОСНА*.

5.5.10. Термин *ЗАИМЕ* први пут је посведочен у анализираном корпусу у граматичи К. Цукића. Овај облик, карактеристичан за илирске и хрватске граматике из прве половине 19. века, употребио је и Ш. Старчевић у својој *Новој ричословници илирској* 1812. године (Караца 1984: 244), а користио га је и В. Бабукић у својој *Словници* (Бабукић 1836/2013: 34), те се не може са сигурношћу рећи од кога га је К. Цукић преузео.²⁴⁶ Овај аутор наводи да су „замена петорогуба”, али у даљем тексту издваја шест заменичких врста (Цук., 37).

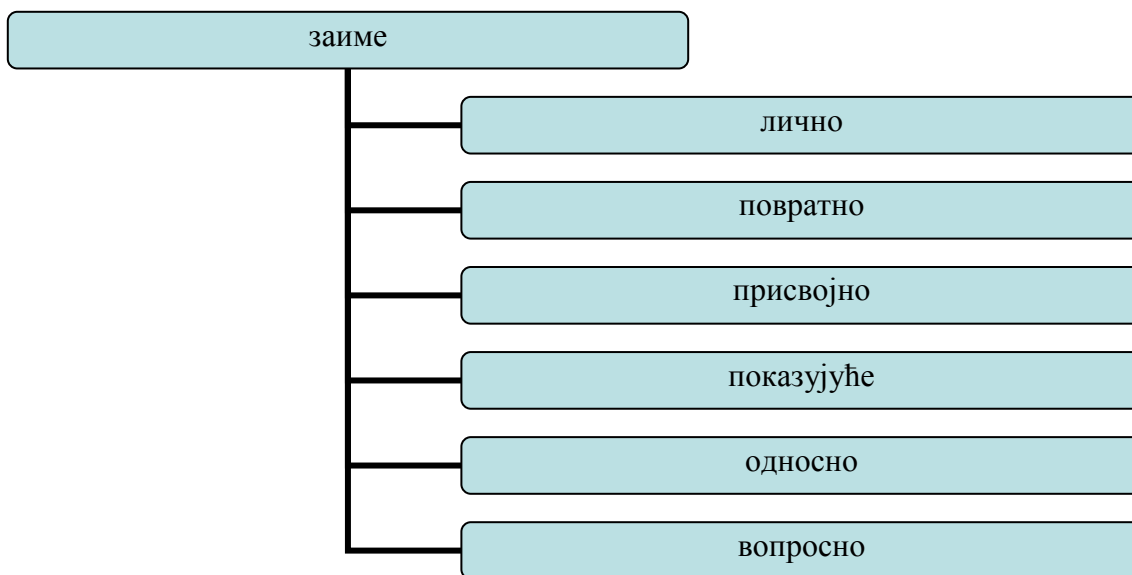
Дијаграм 101: Подела заменица у граматичи К. Цукића (1850)

Терминолошки придеви *ЛИЧНА*, *ПРИСВАЈАЈУЋА*, *ПОКАЗУЈУЋА* и *ПИТАЈУЋА*, којима се исказују заменичке врсте, идентични су код Ј. Балугџића и К. Цукића. У пасусу посвећеном *ЛИЧНИМ ЗАИМЕНИМА*, овај аутор издваја и *ПОВРАТНО ЛИЧНО ЗАИМЕ*, иако наведена заменичка врста није уврштена у његову класификацију приказану

²⁴⁶ Остаје отворена могућност и да је К. Цукић термин *ЗАИМЕ* начинио калкирањем немачког облика *Fürwort*, мада се Старчевићев утицај на терминологију К. Цукића запажа и у именовану непроменљивих врста речи.

Дијаграмом 101. Разлику у односу на Балугџићеву граматику представљају две додатне заменичке врсте – *ОДНОСНА* и *НЕОПРЕД(Ј)ЕЉЕНА ЗАИМЕНА*. Под *ОДНОСНИМ ЗАИМЕНИМА* К. Цукић је подразумевао упитно-односне придевске заменице *кой*, *какавъ*, *чий*, као и упитно-односну именичку заменицу *што* (Цук., 42), док у *НЕОПРЕД(Ј)ЕЉЕНА ЗАИМЕНА*, према овом аутору, спадају опште именичке и придевске, као и одричне и неодређене именичке заменице (нпр. *свакій*, *ико*, *неко*, *свашта* – Цук., 43).

5.5.11. У регистру граматичких термина посведочених у првом издању Нинковићеве граматике (1848), који је саставила М. Караџа, посведочен је до тада устаљени термин за заменице – *МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* (Караџа 1984: 257). Друго издање, објављено 1856. године, показује пак нешто друкчију термиолошку слику. Наиме, у предговору овом издању, као и приликом поделе речи на врсте, П. Нинковић такође наводи руски одн. рускословенски облик *МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*, са двама контактним синонимима наведеним у заградама: једним из немачког (*FÜRWORD*), а другим из латинског језика (*PRONOMEN*) (Нинк. 4, V, у предговору; Нинк. 4, 5). Међутим, одељак о овој врсти речи аутор насловљава „О заимену” и у даљем тексту доследно користи овај облик, највероватније преузет из граматике К. Цукића. Нинковић *ЗАИМЕНА* дели на шест врста (Нинк. 4, 44).

Дијаграм 102: Подела заменица у граматичи П. Нинковића (1856)

Наведени термилошки придеви којима се именује заменичка подврста посведочени су и у првом издању овог Нинковићевог дела (исп. Караца 1984: 256–259). Тенденција посрбљавања руске тј. рускословенске језикословне терминологије карактеристична је за именовање првих пет врста *ЗАИМЕНА*. Једино је за упитне заменице П. Нинковић задржао руски одн. рускословенски лик *ВОПРОСНО* ЗАИМЕ.

5.5.12. Године 1853. Ј. Суботић објавио је чланак посвећен присвојним заменицама. Из самог наслова „Разправа о употребљавану усваятелныхъ мой – твой и свой”, као и из даљег текста, може се уочити да аутор за ову заменичку врсту користи поименичени придев – *УСВАЈАТЕЛНО*: „Усваятелно трећега лица управо е нѣговъ; али се ово никада као усваятелно трећега лица, као субјкта не употреблюе” (Суб. 7, 28). Ипак, на једном месту у раду јавља се и пун облик, одн. термилошка синтагма којом Ј. Суботић именује присвојне заменице – *УКАЗАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*: „Свой дакле има се односити на оне субјкте, кои свога особитоѣ усваятелноѣ мѣстоименія немаю” (Суб. 7, 24).

У наведеном Суботићевом чланку посведочена је и Вукова термилошка синтагма за именовање личних заменица – *ЛИЧНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* (Суб. 7, 19).

5.5.13. Илић у својој граматици преузима Даничићев термин *ЗАМЕНИЦЕ*: „Свака реч, која Именицу замењује, зове се Заменица” (Ил., 11), а затим их дели на *ЛИЧНЕ* и *БЕЗЛИЧНЕ*.

Дијаграм 103: Подела заменица у граматици Ј. Илића (1860)

„Личне су заменице:
за прво познато лице, које говори: *ја – ми*;
за друго познато лице, о коме се говори: *ти – ви*;
за треће познато лице, о коме се говори: *он, она, оно – они, оне, она*;
за непозната лица: *ко*;
за свако познато и непознато лице: *себе*.

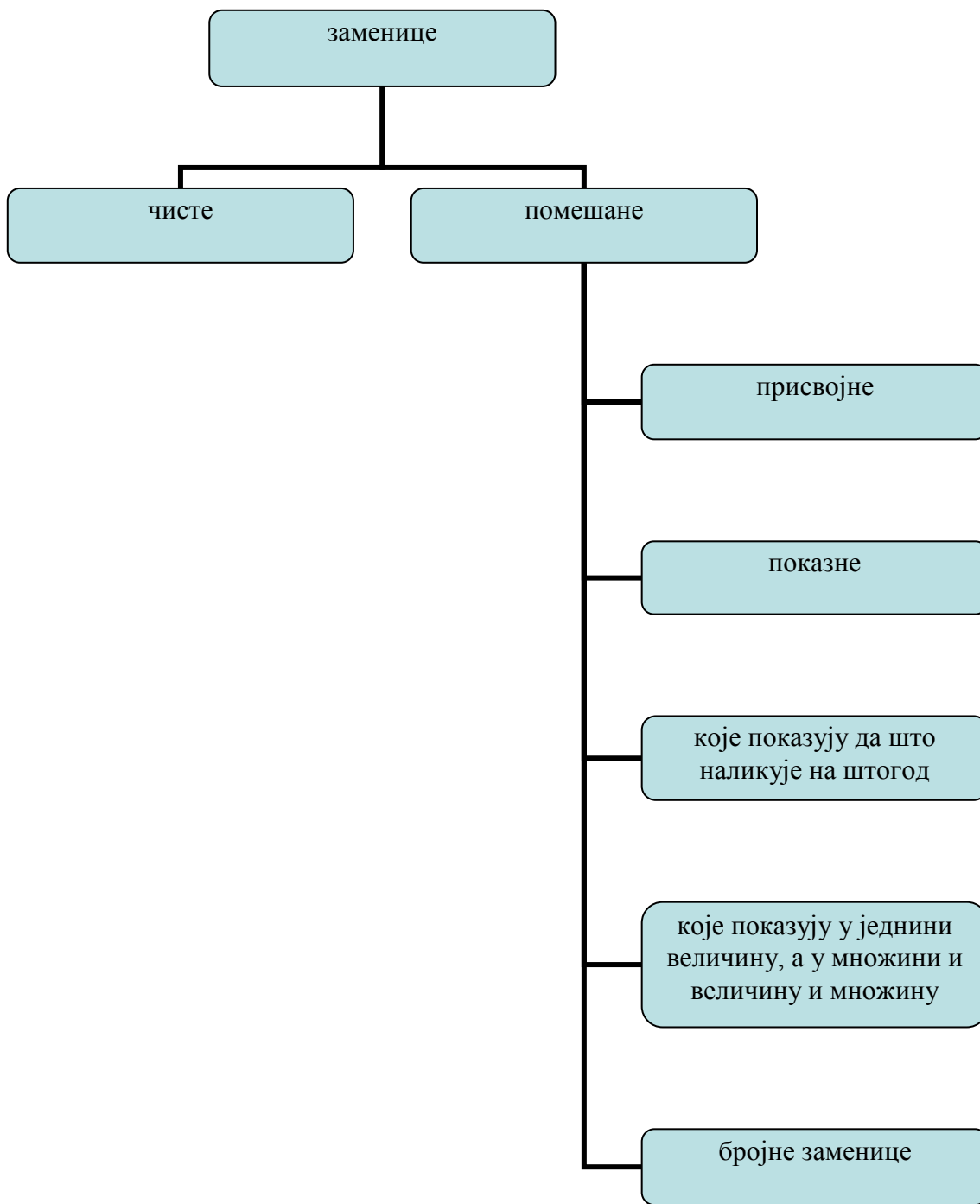
Безлична је Заменица *шта (што)*” (Ил., 11).

Из наведеног одломка може се закључити да је Ј. Илић под *ЗАМЕНИЦАМА* подразумевао само део именичких заменица. У *ЛИЧНЕ* сврстава именичке личне, повратну заменицу за свако лице и именичку упитно-односну заменицу *ко*, а у *БЕЗЛИЧНЕ* именичку упитно-односну заменицу *шта*.

Придевске заменице, и то присвојне и показне, Ј. Илић је сматрао *ПРИДЕВИМА* (исп. тачку 5.3.11).

5.5.14. Од шездесетих година 19. века Даничићев термин *ЗАМ(Ј)ЕНИЦА* у потпуности је потиснуо руски одн. рускословенски облик *МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*.

Бошковић задржава Даничићеве термине за заменичке врсте, те их тако најпре дели на *ЧИСТЕ* и *ПОМЕШАНЕ* (Бошк. 1, 13).

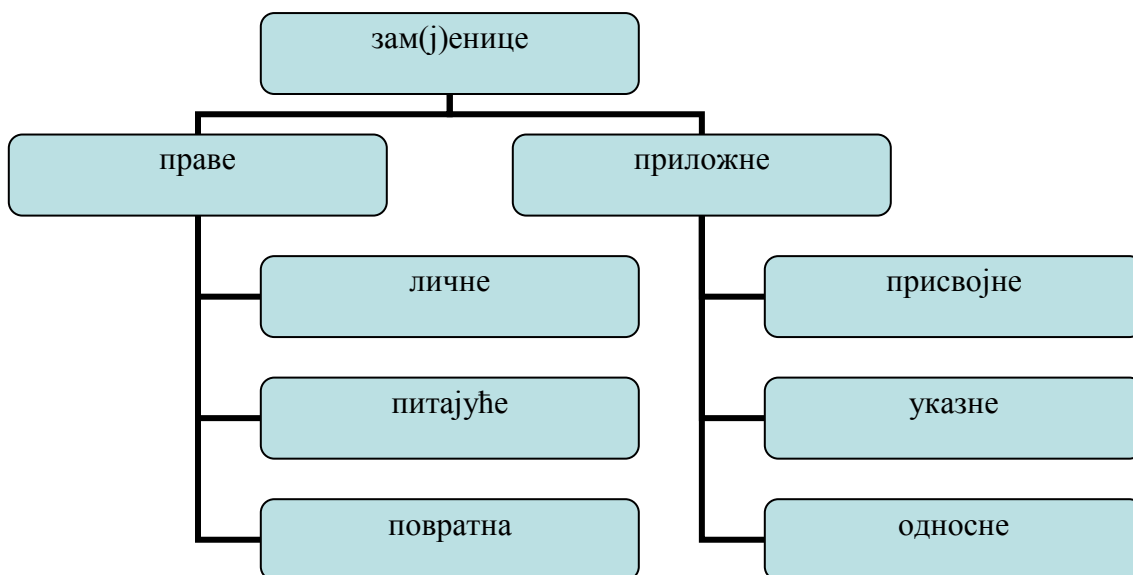

Дијаграм 104: Подела заменица у Бошковићевом *Изводу I* (1863)

ЧИСТЕ ЗАМЕНИЦЕ Ј. Бошковић назива и *ЛИЧНИМ*, а као примере наводи личне заменице, повратну заменицу за свако лице и упитно-односне именичке заменице

(Бошк. 1, 13). Стога би се могло рећи да аутор под *ЧИСТИМ* или *ЛИЧНИМ ЗАМЕНИЦАМА* подразумева именичке заменице, а *ПОМЕШАНИМ* придевске, које најпре дели на *ПРИСВОЈНЕ* и *ПОКАЗНЕ* (Бошк. 1, 13).²⁴⁷ У прилог наведеној тврдњи сведочи и Бошковићева даља класификација *ПОМЕШАНИХ ЗАМЕНИЦА*, уз напомену „друге заменице и придеви којима се замењују придеви” (Бошк. 1, 14). За наредне две придевске заменичке врсте овом аутору недостају термини, те их он, попут Ћ. Даничића, представља описно: *ОНЕ, КОЈЕ ПОКАЗУЈУ ДА ШТО НАЛИКУЈЕ НА ШТОГОД* и *КОЈЕ ПОКАЗУЈУ У ЈЕДНИНИ ВЕЛИЧИНУ, А У МНОЖИНИ И ВЕЛИЧИНУ И МНОЖИНУ* (Бошк. 1, 14), а поткрепљује их примерима показних заменица. У последњу врсту *ПОМЕШАНИХ* одн. придевских заменица Ј. Бошковић сврстава *БРОЈНЕ ЗАМЕНИЦЕ сам, неколика, сав* (Бошк. 1, 49).

5.5.15. Подела заменица на основу њихове дистрибуције у реченици, одн. подела према синтаксичком критеријуму јавља се и у *Малој србској граматици* неименованих аутора. Уместо Даничићевих термина *ЧИСТЕ* и *ПОМИЈЕШАНЕ*, у овом уџбенику посведочене су синтагме *ПРАВЕ* и *ПРИЛОЖНЕ ЗАМ(Ј)ЕНИЦЕ*.

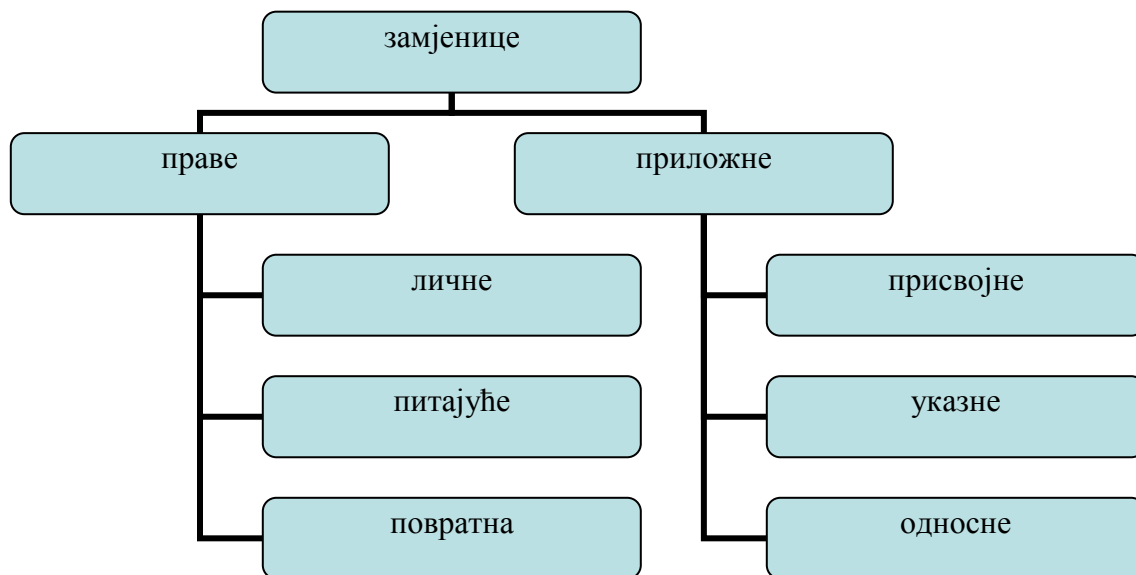
Дијаграм 105: Подела заменица *Малој србској граматици* (1866)

²⁴⁷ Ове термилошке синтагме у употреби су и у савременој лингвистичкој литератури.

ПРАВЕ одн. именичке заменице у овом делу подељене су на *ЛИЧНЕ*, *ПИТАЈУЋЕ ЗАМ(Ј)ЕНИЦЕ* (у савременој лингвистичкој терминологији називају се упитно-односним) и *ПОВРАТНУ ЗАМ(Ј)ЕНИЦУ* (МСГ, 39–42). Из категорије *ПРИЛОЖНИХ* одн. придевских заменица најпре су издвојене *ПРИСВОЈНЕ*, затим *УКАЗНЕ* одн. показне и *ОДНОСНЕ* (у савременој лингвистичкој терминологији именоване као упитно-односне) (МСГ, 42–45).

Аутори ове граматике на крају одељка о заменицама истичи да постоје и *НЕОДРЕЂЕНЕ ЗАМ(Ј)ЕНИЦЕ*, које „показују нешто неодређено” (МСГ, 45), а у њих сврставају неодређене, одричне и опште именичке заменице (*неко*, *нико*, *нешто*, *ништа*, *свашта*).

5.5.16. Попут Ћ. Даничића, и В. Вујић поред термина *ЗАМЕНИЦА* наводи два контактна синонима, први из латинског језика (*PRONOMEN*), а други руског одн. рускословенског порекла (*МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*) (Вуј., 10).

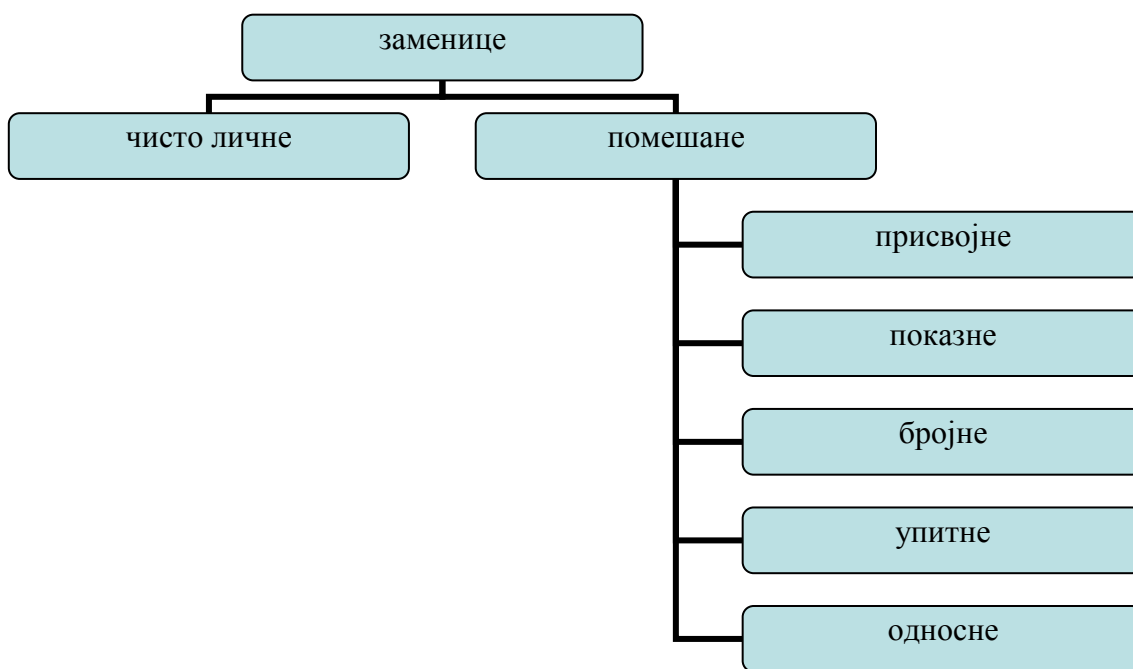

Дијаграм 106: Подела заменица у граматичи В. Вујића (1867)

Терминолошке синтагме којима се именују заменичке подврсте у Вујићевој граматичици у потпуности су преузете из *Мале србске граматике* неименованих аутора. У терминолошком смислу, једина разлика у односу на ове две граматике посведочена је на самом крају одељка о заменицама. Док се у *Малој србској граматичици* истиче да постоје *НЕОДРЕЂЕНЕ ЗАМ(Ј)ЕНИЦЕ*, В. Вујић ову заменичку групу назива *СЛОЖЕНИМ*, а поред неодређених, одричних и општих именичких заменица, наводи и примере придевских заменичких скупова (Вуј., 43).

5.5.17. У *Изводу* I Ј. Живановића није посведочена подела *ЗАМЕНИЦА* на подврсте (Жив. 2, 14).

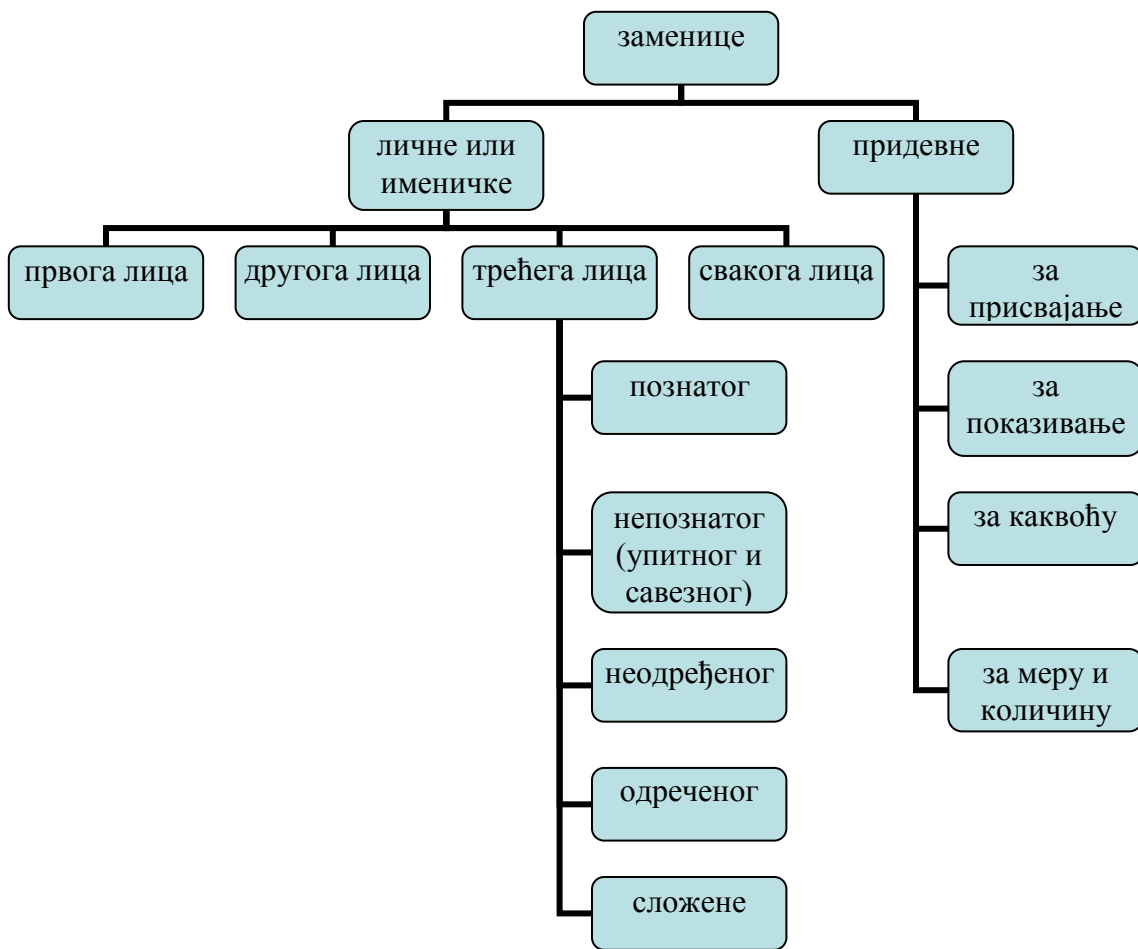
5.5.18. *ЗАМЕНИЦЕ* су у граматичици Ђ. Магарашевића такође најпре подељене на две велике групе, с тим што је овај аутор именичке заменице назвао *ЧИСТО ЛИЧНИМ*, док је за придевске користио Даничићеву синтагму *ПОМЕШАНЕ ЗАМЕНИЦЕ* (Маг., 21).

Дијаграм 107: Подела заменица у граматичици Ђ. Магарашевића (1883)

Под *ЧИСТО ЛИЧНИМ ЗАМЕНИЦАМА* Ђ. Магарашевић подразумева личне заменице, повратну заменицу за свако лице и упитно-односне именичке заменице (Маг., 21). За разлику од Даничића и Бошковића, за које је у предговору своме делу истакао да су му представљали узор у изради граматике, овај аутор приликом навођења придевских заменичких врсти не користи описне термилошке конструкције, већ сваку именује одговарајућом термилошком синтагмом: *ПРИСВОЈНЕ, ПОКАЗНЕ, БРОЈНЕ, УПИТНЕ* и *ОДНОСНЕ* (Маг., 21). Под *БРОЈНИМ ЗАМЕНИЦАМА* Ђ. Магарашевић је подразумевао показне придевске заменице *оволики, толики, онолики*, односно-упитну придевску заменицу *колики*, заменички придев *сав* и прилог за количину *неколико*.

5.5.19. Новаковић *ЗАМЕНИЦЕ* најпре дели на *ЛИЧНЕ* или *ИМЕНИЧКЕ*, „које стоје наместо именица” и *ПРИДЕВНЕ*, „које имају разна значења и говоре се у сва три рода као придеви” (Нов. 4, 14). Укрштање синтаксичког и семантичког критеријума приликом класификације заменица у граматици овога аутора резултирало је поделом представљеном у Дијаграму 108:

Дијаграм 108: Подела заменица у граматици С. Новаковића (1879–1894)

ЛИЧНЕ (ИМЕНИЧКЕ) ЗАМЕНИЦЕ ПРВОГА, ДРУГОГА И ТРЕЋЕГА ЛИЦА ПОЗНАТОГ јесу личне именичке заменице. *ЛИЧНЕ (ИМЕНИЧКЕ) ЗАМЕНИЦЕ:*

- а) *ТРЕЋЕГА ЛИЦА НЕПОЗНАТОГ (УПИТНОГ И САВЕЗНОГ)* у савременој терминологији именују се као упитно-односне именичке заменице;
- б) *ТРЕЋЕГА ЛИЦА НЕОДРЕЂЕНОГ* јесу неодређене именичке заменице;
- в) *ТРЕЋЕГА ЛИЦА ОДРЕЧЕНОГ* представљају одричне именичке заменице;
- г) *ТРЕЋЕГА ЛИЦА СЛОЖЕНЕ* јесу опште именичке заменице.

Терминолошка синтагма *ЛИЧНА (ИМЕНИЧКА) ЗАМЕНИЦА СВАКОГ ЛИЦА* именује повратну заменицу за свако лице (Нов. 4, 14).

Новаковић *ПРИДЕВНЕ ЗАМЕНИЦЕ* према семантичком критеријуму дели на оне:

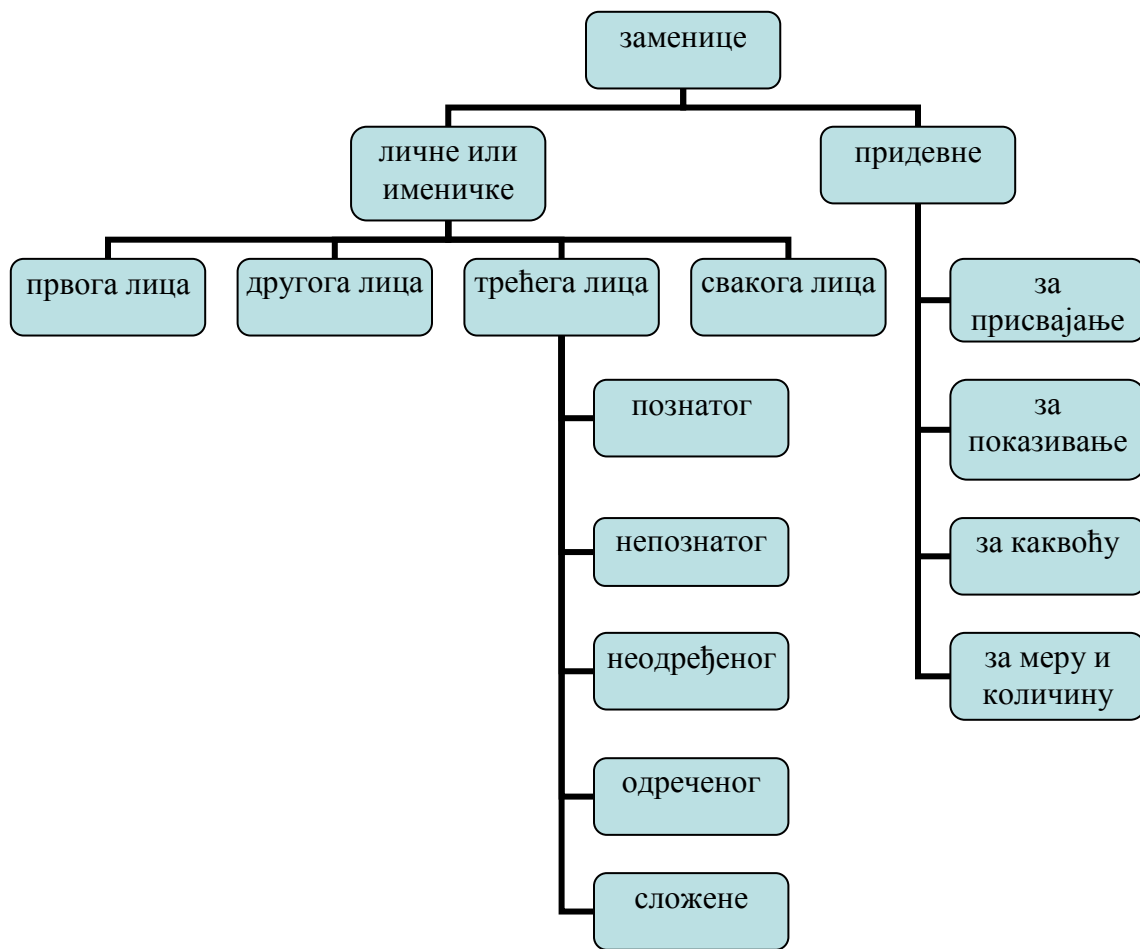
а) ЗА ПРИСВАЈАЊЕ, у које сврстава све присвојне заменице, упитно-односну придевску заменицу *чиј* и њене деривате (неодређену придевску *нечиј*, одричну *ничиј*, опште *свачиј* и *којечиј*);

б) ЗА ПОКАЗИВАЊЕ, а ту спадају показне заменице *овај*, *тај*, *онај*, упитно-односну придевску заменицу *који* и њене деривате (неодређене придевске *некоји* и *неки*, опште *свакоји*, *сваки*, *којекоји*) и заменички придев *сам*;

в) ЗА КАКВОЋУ, у које сврстава показне заменице *овакав*, *такав*, *онакав*, упитно-односну придевску заменицу *какав* и њене деривате (неодређену придевску *некакав*, одричну *никакав* и опште *свакакав*, *свакојак*, *којекакав*) и заменички придев *исти*;

г) ЗА МЕРУ И КОЛИЧИНУ, које поткрепљује примерима показних заменица *оволики*, *толики*, *онолики*, упитно-односне придевске заменице *колики* и њених деривата (неодређена придевска *неколик* и опште *васколик*, *сваколик*), прилога за количину *неколико* и *свеколико* и заменичког придева *сав* одн. *вас* (Нов. 4, 14–16).

5.5.20. Стојановићеве граматике садрже заменичку класификацију у потпуности преузету из граматике С. Новаковића (Стој. 1, 74–79; Стој. 2, 24–25, 54–57).

Дијаграм 109: Подела заменица у граматицама Љ. Стојановића (1891. и 1892)

5. 6. Термини за глаголе и глаголске облике

До појаве *Мале српске граматике* Ђ. Даничића (1850) у свим анализираним граматицама као посебне врсте речи издвајани су и *ГЛАГОЛИ* и *ПРИЧАСТИЈА*, одн. партиципи (глаголски придеви). У другој половини века глаголски придеви обрађивани су оквиру одељка о глаголима. У Табели 22 приказани су термини којима су се у анализираним корпусу именовали глаголи. Класификације унутар ове врсте речи почивају на различитим критеријумима, тако да су обично комплексне и вишеслојне (нпр. према глаголском *ВИДУ*, *ЗАЛОГУ* одн. глаголском роду, лицу,

(не)правилности у *СПРЕЗАЊУ*²⁴⁸ одн. конјугацији, *НАКЛОНЕНИЈУ* одн. начину, *ВРЕМЕНУ* итд.). Имајући у виду ограничени обим рада, у овом одељку ће дијаграмима бити представљена терминологија глаголских облика за сваког аутора понаособ, која у 19. веку, посебно у првој половини, подразумева врсте *НАКЛОНЕНИЈА*, одн. глаголских начина, глаголска *ВРЕМЕНА* и врсте *ПРИЧАСТИЈА* (одн. партиципа).

Табела 22: Називи за глаголе

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
глагол	Страт., 121	1805.
глагол	Мил., 482	1810.
глагол	Мраз., 96	1811.
глагол	Вук 1, 66	1814.
глагол	Вид. 2, 318	1815.
глагол	Муш. 1, 72	1817.
глагол	Вук 4, 139	1817.
глагол	Вук 5, 185	1817.
глагол	Вук 8, VII	1818.
глагол (de verbo)	Вук 9, LIII	1818.
глагол	Вук 10, 220	1818.
глагол	Вук 13, 25	1820.
глагол	Вук 15, 58	1820.
глагол	Вук 16, 34	1820.
глагол	Вук 25, 53	1826.
глагол	Вук 27, 236	1828.
глагол	Вук 31, 438	1833.
глагол	Сол. 2, СЛ 26, 26	1833.
глагол	Вид. 4, 90	1838.

²⁴⁸ Облик је забележен у Михајловићевим *Посрбицама* (1984).

глагол	Бој., 305	1838.
глагол	Хаџ. 2, 425	1839.
глагол	Драг., 14	1840.
глагол	Тек., 135	1842.
глагол	Пеј., 813	1842.
глагол	Суб. 3, 35	1842.
глагол	Нинк. 1, 824	1842.
глагол	Суб. 4, 53	1843.
глагол	Јов. 1, 900	1843.
временик, глагол	Поп. Ј., 49	1843.
глагол	Лаз., 786	1845.
глагол	Поп. Ј. С. 1, 859	1845.
глагол	Јов. 3, 922	1846.
глагол	Нинк. 2, 894	1846.
глагол	Хаџ. 4, 989	1846.
глагол	Суб. 6, 25	1846–1847.
глагол	Дан. 2, 19	1847.
глагол	Зах. 2, 14	1850.
глагол (verba)	Дан. 3, 37	1850.
глаголи, временици	Бал. 2, 53	1850.
глагол	Цук., 43	1850.
глагол	Стеј. 1, 5	1852.
глагол	Груј., 13	1852.
глагол	Тир., 9	1852.
глагол (Zeitwort, verbum)	Нинк. 4, 5	1856.
глагол	Дан. 5, 1	1858.
радница	Ил., 34	1860.
глагол	Мих., 37	1863.

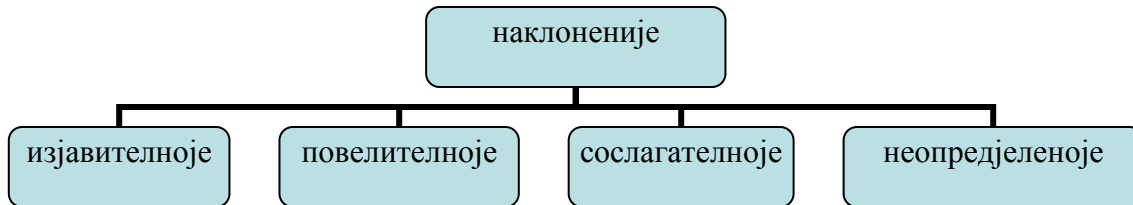
глагол	Бошк. 1, 15	1863.
глаголи	МСГ, 47	1866.
глагол (<i>verbum</i>)	Вуј., 10	1867.
глагол	Нов. 1, 3	1870.
глагол	Дан. 6, 1	1874.
глагол	Дан. 7, 2	1874.
глаголи	Жив. 2, 26	1874.
глаголи	Маг., 33	1883.
глагол	Бошк. 4, 48 (у фусноти)	1887.
глагол	Бошк. 5, 24	1888.
глагол	Жив. 4, 5	1889.
глагол	Стој. 1, 3	1891.
глаголи	Стој. 2, 28	1892.
глаголи	Нов. 4, 16	1879–1894.

Термин *ГЛАГОЛ* „јатачно су писци узели из старославенскога (у значењу као *riječ* уорџе, само у књигама писанима цркв. или мијешаним језиком; гдјегдје у народу, али узето из цркве” (Симеон 1969, под *глагол*). Дакле, у питању је термин општесловенског порекла који је из (данас застарелог) значења ’реч, казивање’ (РСАНУ) развио граматичко термилошко значење ’врста речи којом се исказује радња, стање или збивање’. У 19. веку био је доминантан у употреби, а као семантички конкурентне јављају се кованице домаћег порекла – *ВРЕМЕНИК* Ј. Поповића и *РАДНИЦА* Ј. Илића, које у језикословној терминологији код Срба остају на нивоу термилошки нераспрострањених облика.

5.6.1. Иако је М. Смотрички, према античким граматичким узорима, у рускословенском језику установио шест врста *НАКЛОНЕНИЈА*²⁴⁹ (Смотрички

²⁴⁹ Симеон указује на нејасну мотивацију овог термина, истичући да *наклонение* на руском значи „*nagib, naginjanje*”, те да „није јасно зашто се тако зове” (Симеон 1969: 878).

1619/2000: 288–289), А. Мразовић наводи само четири.²⁵⁰ Овим термином руског одн. рускословенског порекла, преузетим од М. Смотричког, у Мразовићевој граматичи именована је категорија глаголских начина. Да би се могло протумачити значење наведених глаголских облика, мора се најпре успоставити веза са модусима у латинском језику.

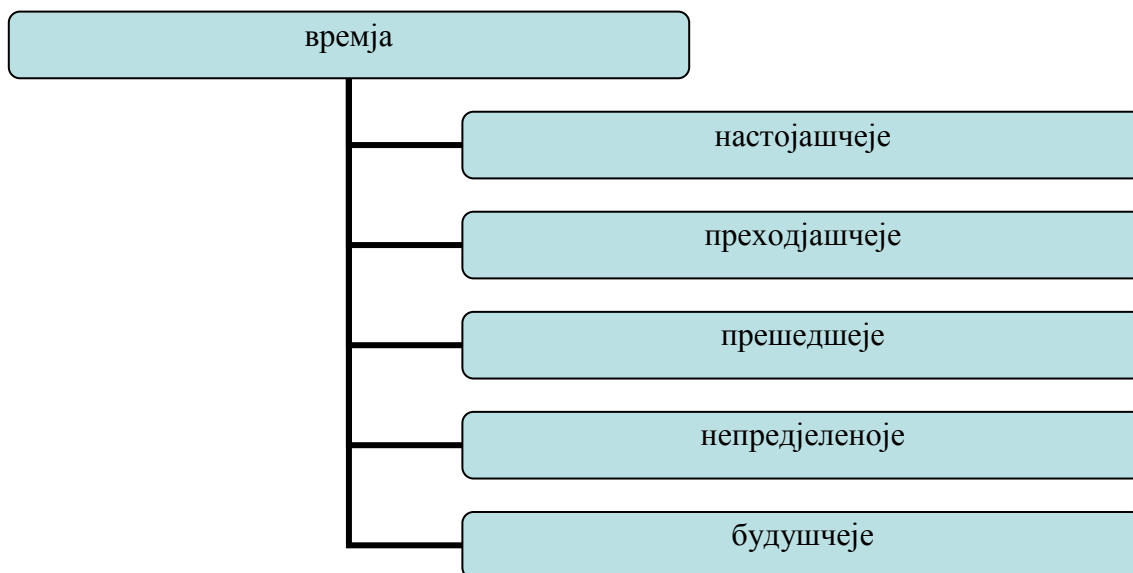

Дијаграм 110а: Глаголски начини у граматичи А. Мразовића (1811)

За *НАКЛОНЕНИЈЕ ИЗЈАВИТЕЛНОЈЕ* А. Мразовић наводи: „Имже что извѣстно быти навлаемъ, яко: хвалю, хвалихъ, восхвалю” (Мраз., 99). Наведеном термиолошком синтагмом означен је индикатив, одн. категорија глагола којом се означава право време радње (садашњост, прошлост или будућност) у односу на време говора говорног лица. *ПОВЕЛИТЕЛНОЈЕ НАКЛОНЕНИЈЕ* аутор дефинише на следећи начин: „Имже повелѣніе; прошеніе или напоминаніе творимъ; яко: [...] прїиди, [...] бдите” (Мраз., 99). Придев *повелителный* на руском значи ’заповедни’ (ТС 1935–1940), те наведена термиолошка синтагма означава заповедни начин, одн. императив. Облик *СОСЛАГАТЕЛНОЈЕ НАКЛОНЕНИЈЕ* А. Мразовић појашњава: „Имже союзство каковое съ предидѹщимъ изавлаемъ; яко: [...] бы желалъ, [...] пришелъ бы” (Мраз., 99). Ова термиолошка синтагма означава конјунктив, одн. који изражава став (жељу, глаголски начин вољу и др.) говорног лица према радњи или се радња представља као могућа, неизвесна. Последња врста *НАКЛОНЕНИЈА* у Мразовићевој граматичи је *НЕОПРЕДЈЕЛЕНОЈЕ* – „еже ни числа, ниже лица впредѣлаетъ; яко: прїити, хвалити” (Мраз., 99). Овом синтагмом именован је инфинитив.

²⁵⁰ Из Мразовићеве класификације *НАКЛОНЕНИЈА* изостављено је *МОЛИТЕНОЈЕ* и *ПОТЧИНИТЕЛНОЈЕ* наклоненије.

Из граматике М. Смотричког А. Мразовић преузима пет врста глаголских времена, а са њима и термилошке синтагме руског одн. рускословенског порекла:²⁵¹

Дијаграм 110б: Глаголска времена у граматичи А. Мразовића (1811)

Систем глаголских времена приказан у Мразовићевој граматичи тесно је повезан са категоријом глаголског вида. *НАСТОЈАШЧЕЈЕ ВРЕМЈА* „еже дѣйство или страданіе бываемое знаменгеть; како: творю, чгѹса” (Мраз., 99). У питању је садашње време, одн. презент грађен од несвршених глагола.²⁵² *ПРЕХОДЈАШЧЕЈЕ ВРЕМЈА* је оно глаголско време које „дѣйство или страданіе несовершеннѹ прешедшее знаменгеть; како: творихъ, чтехса” (Мраз., 99). Овом термилошком синтагмом означен је имперфекат. За *ПРЕШЕДШЕЈЕ ВРЕМЈА* А. Мразовић наводи да „дѣйство или страданіе совершеннѹ прешедшее знаменгеть; како: творилъ есмь, челса есмь” (Мраз., 99). Наведеним обликом именован је перфекат, и то од несвршених глагола. Четврта врста глаголских времена у Мразовићевој граматичи означена је као *НЕПРЕДЈЕЛЕНОЈЕ*

²⁵¹ Он изоставља *МИМОШЕДШЕЈЕ ВРЕМЈА*, које у граматичи М. Смотричког представља плусквамперфекат (Смотрички 1619/2000: 289): „Мимошедшее время въ Славенскихъ Грамматикахъ [...] извставитса можетъ” (Мраз., 100).

²⁵² У руском језику свршени глаголи немају презент (Пипер ³2012: 172).

ВРЕМЈА, које „дѣйство или страданіе всесовершенство прешедшее знаменѣтъ; како: сотворихъ, сотворилъ есмь, прочтохся, прочелся есмь” (Мраз., 99–100). У питању је глаголско време које реализује у потпуности завршену радњу или стање, а аутор своју дефиницију поткрепљује примерима аориста и перфекта свршених глагола. Као последњу врсту глаголских времена А. Мразовић наводи *БУДУШЧЕЈЕ*, а оно „дѣйство, или страданіе градѣщее знаменѣтъ; како: сотворю, прочтѣхся ” (Мраз., 99–100). У питању је будуће време, одн. футур.²⁵³

У Мразовићевој граматици *ПРИЧАСТИЈА* су издвојена као посебна, последња променљива врста речи. Мразовић се у овоме делу у потпуности угледао на М. Смотрицког, те су *ПРИЧАСТИЈА* дефинисана као „имена прилагателнаа ѿ глаголвѣвъ происходящаа, иже при обычномъ знаменованіи своемъ и времена показзють” (Мраз., 145). Овим руским одн. рускословенским термином именовани су партиципи,²⁵⁴ које А. Мразовић дели на *ПРИЧАСТИЈА ДЈЕЈСТВТЕЛНОГА ЗАЛОГА* и *ПРИЧАСТИЈА СТРАДАТЕЛНОГА ЗАЛОГА*, тј. партицип актива (партицип презента активни и партицип претерита активни) и партицип пасива (партицип презента пасивни). Поред овог облика, аутор термином *ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈЕ*, који је сâм начинио, означава тзв. герунде, онд. партиципе у функцији глаголских прилога. Термин *ПРИЧАСТОДЈЕТИЈЕ*²⁵⁵ А. Мразовић је такође преузео од М. Смотрицког. Овај облик одговара категорији латинског герундива (исп. Кручињина 2001): „Причastoдѣтіа составляютъ ѿ наклоненіа нешпредѣленнаго, време нестоѣщаго, измѣнающе и на елень; како питати питателень” (Мраз., 150).

²⁵³ У руском језику постоје два будућа времена. *Просто будуће време* или *прости футур* изражава се облицима свршених глагола који имају исти тип глаголске основе, исте промене на крају основе и исте наставке као облици за садашње време. *Сложено будуће време* или *сложени футур* гради се од несвршених глагола – облицима садашњег времена помоћног глагола *быть* и инфинитива глагола који се мења (Пипер ³2012: 174–175).

²⁵⁴ „Партицип је категорија која се налази између глагола и придева. Са глаголима га спаја заједничко лексичко значење и основа, категорија времена – процесуално значење, са придевима – заједничка синтаксичка функција, конгруенција са именицом и флексија. По својој синтаксичкој функцији партиципи се јављају као атрибушке глаголске форме које истовремено изражавају предикативне односе које можемо звати полупредикативним” (Суботић 1984б: 5, у фусноти).

²⁵⁵ Термин је забележен у Михајловићевим *Посрбицама* (1984), уз потврду из 1794. године.

5.6.2.1. Мразовићев термин *НАКЛОНЕНИЈЕ* Вук у *Писменици* посрбљава у *НАКЛОНЕЊЕ*, замењујући црквенословенски суфикс *-ије* српским народним *-је*. За разлику од свог претходника, Вук издваја пет врста глаголских начина (Вук 1, 69):

Дијаграм 111а: Глаголски начини у Вуковој *Писменици* (1814)

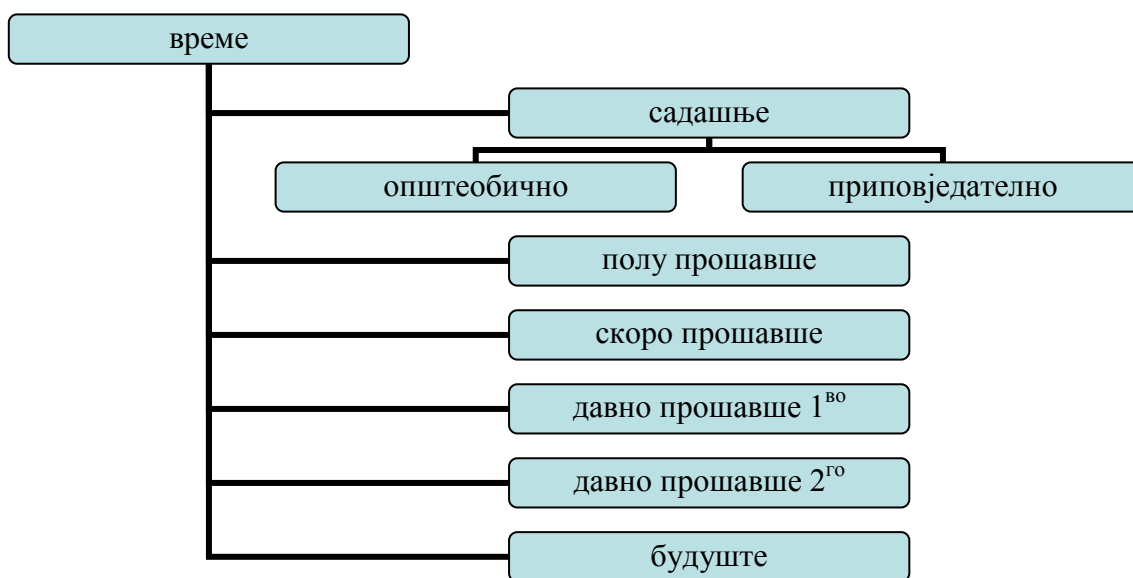
Србизирање Мразовићеве терминологије запажа се и у придевима којима је означео врсте глаголских начина. На морфолошком нивоу, доследно је изостављен руски одн. рускословенски номинативни наставак */-je/*, док је на лексичком Мразовићев придев руског одн. рускословенског порекла *ПОВЕЛИТЕЛНОЈЕ* замењен обликом ближим народном језику *ЗАПОВЈЕДАТЕЛНО*.

У појмовном смислу, разлику у односу на Мразовићеву граматику представља увођење петог глаголског начина, одн. *НАКЛОНЕЊА ПРИЧАСТНОГ*: „Наклоненје причастно, у којему се нешто глаголом, на подобност имена прилагателнога, а у извјестном времену казује; и то су причастија” (Вук 1, 69). Иако *ПРИЧАСТИЈА* издваја као посебну врсту речи, Вук о њима говори као о глаголским начинима, *НАКЛОНЕЊИМА ПРИЧАСТНИМ*. У глаголским парадигмама он наводи две врсте *НАКЛОНЕЊА ПРИЧАСТНОГ*, које одговарају Мразовићевим врстама партиципа:

1) *ЗАЛОГА ДЈЕЈСТВИТЕЛНОГ*, и ту спадају партиципи активни: *НАКЛОНЕЊЕ ПРИЧАСТНО ВРЕМЕНА САДАШЊЕГ* (нпр. *карајући, а, е*) одговара партиципу презенте активном, и *НАКЛОНЕЊЕ ПРИЧАСТНО ВРЕМЕНА ПРОШАВШЕГ* (нпр. *каравши, а, е*), одн. партицип претерита активни (Вук 1, 82);

2) ЗАЛОГА СТРАДАТЕЛНОГ, које се даље грана на *НАКЛОНЕЊЕ ПРИЧАСТНО ВРЕМЕНА САДАШЊЕГ И БУДУШТЕГ* (нпр. *карајѐми, а, о*)²⁵⁶, одн. партицип презента пасивни и *НАКЛОНЕЊЕ ПРИЧАСТНО ВРЕМЕНА ПРОШАВШЕГ* (*карани, а, о*), партицип претерита пасивни (Вук 1, 85).²⁵⁷

Мразовићев термин *ВРЕМЈА* Вук такође посрбљава у *ВРЕМЕ*, замењујући руско одн. рускословенско */-ja/* српским */-e/*. За разлику од Мразовића, наводи шест глаголских времена (Вук 1, 70).

Дијаграм 111б: Глаголска времена у Вуковој *Писменици* (1814)

Низ Мразовићевих руских одн. рускословенских термина која означавају глаголска времена Вук је заменио новим. Тако је *ВРЕМЈА НАСТОЈАШЧЕЈЕ* постало *ВРЕМЕ САДАШЊЕ*, а *ВРЕМЈА БУДУШЧЕЈЕ* – *ВРЕМЕ БУДУШТЕ*. Глаголска прошла времена Вук је описао према српским народним говорима, те тако *ВРЕМЕНОМ ПОЛУ ПРОШАВШИМ* назива имперфекат, *ВРЕМЕНОМ СКОРО ПРОШАВШИМ* аорист, *ВРЕМЕ ДАВНО*

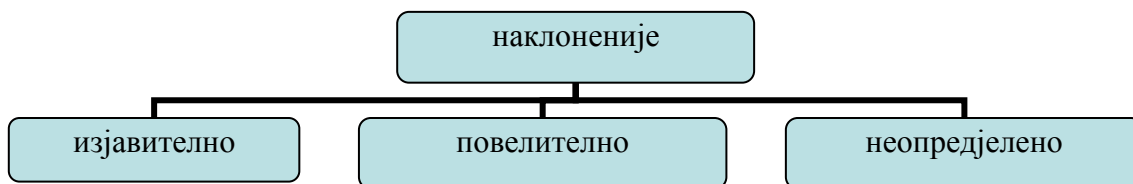
²⁵⁶ Вук код ових облика напомиње да „код народа нечујесе, него је узето из Славонскога” (Вук 1, 85, у фусноти).

²⁵⁷ О употреби партиципског пасива у књижевном језику код Срба у 19. веку исп. Бјелаковић 2008.

ПРОШАВШЕ I^{BO} означава перфекат, а *ВРЕМЕ ДАВНО ПРОШАВШЕ* 2^{ГO} плусквамперфекат. У поређењу са Мразовићевом класификацијом, Вукова садржи и плусквамперфекат.

У вези са *ВРЕМЕНОМ САДАШЊИМ*, Вук наводи једну примедбу: „Има време садашње обштеобично, које је глаголу несовершителноме, и учесћивателном природно, а има време садашње приповједателно, које је само совершителним глаголима природно” (Вук 1, 70). Он, дакле, дели презент према глаголском виду – несвршеним и учесталим глаголима изражава се *ВРЕМЕ САДАШЊЕ ОПШТЕОБИЧНО*, док се *ВРЕМЕ САДАШЊЕ ПРИПОВЈЕДАТЕЛНО*, одн. приповедачки или наративни презент, изражава глаголима свршенога вида.

5.6.2.2. Иако је у *Писменици* посрбио Мразовићеве термине који се везују за глаголе, Вук се у *Српској граматичи* враћа руској одн. рускословенској језикословној терминологији. Уз поднаслов „О глаголу”, он у заградама наводи и латински облик *DE VERBO* (Вук 9, LIII). Уместо творбено посрбљеног облика *НАКЛОНЕЊЕ*, Вук у *Српској граматичи* за именовање глаголског начина користи руски одн. рускословенски термин *НАКЛОНЕНИЈЕ*.

Дијаграм 111в: Глаголски начини у Вуковој *Српској граматичи* (1818)

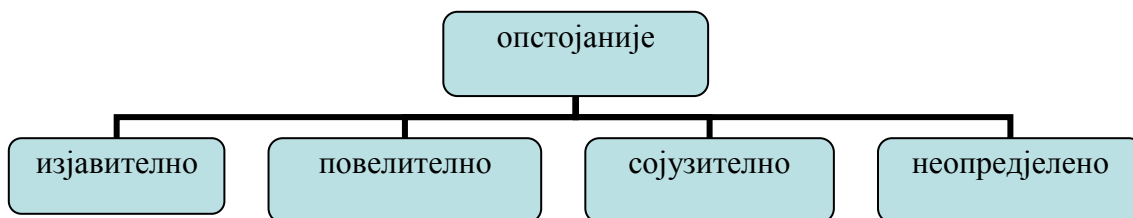
Вук је у *Писменици* представио шест врста *НАКЛОНЕЊА*, док их у *Српској граматичи* издваја свега три – *ИЗЈАВИТЕЛНО*, *ПОВЕЛИТЕЛНО* и *НЕОПРЕДЈЕЛЕНО*, уз следећу напомену: „У Славенским граматикама имају четири наклоненија (изјавително, повелително, сослагателно и неопредјелено); али глаголи, ни наши ни Славенски, немају више од три [...] Сослагателно узели су граматичи из Грчке и из Латинске граматике” (Вук 9, LVI). Тако је Вук систем глаголских начина свео на индикатив, императив и инфинитив.

У *Српској граматичи* није експлицитно наведена подела глаголских времена, али се у њиховом *СПРЕЗАЊУ*, одн. конјугацији, запажа једна разлика у односу на систем глаголских времена приказан у *Писменици*. Наиме, Вук у граматичи из 1818. године нема примера за плусквамперфекат, а самим тим изостаје и термилошка синтагма *ВРЕМЕ ДАВНО ПРОШАВШЕ 2го*, што је условило да се перфекат назива само *ВРЕМЕНОМ ДАВНО ПРОШАВШИМ* (Вук 9, LVII–LVIII).

Што се тиче *ПРИЧАСТИЈА*, она су и у *Српској граматичи* двојака. У термилошком смислу, вишечлану јединицу *ПРИЧАСТИЈА ЗАЛОГА ДЈЕЈСТВТЕЛНОГ* из *Писменице*, којом су именовани партиципи активни, у *Српској граматичи* заменила је синтагма *ПРИЧАСТИЈА ДЈЕЈСТВТЕЛНА*, док су *ПРИЧАСТИЈА ЗАЛОГА СТРАДАТЕЛНОГ*, одн. партиципи пасивни, постала *ПРИЧАСТИЈА СТРАДАТЕЛНА* (Вук 9, LX–LXI). За *ПРИЧАСТИЈА ДЈЕЈСТВТЕЛНА* Вук у једној фусноти напомиње да „народ овакове ријечи у говору свагда узима као *gerundia*” (Вук 9, LX, у фусноти), одн. партиципе у функцији глаголских прилога (садашњег и прошлог). *ПРИЧАСТИЈЕ СТРАДАТЕЛНО* пак у овој граматичи поткрепљено је само примерима партиципа претерита пасивног (Вук 9, LXI).

Занимљиво је напоменути да Вук у одељку о *СПРЕЗАЊУ* одн. о конјугацији наводи и пример глаголске именице: „Суштествително на ње: играње, сипање” (Вук 9, LXI).

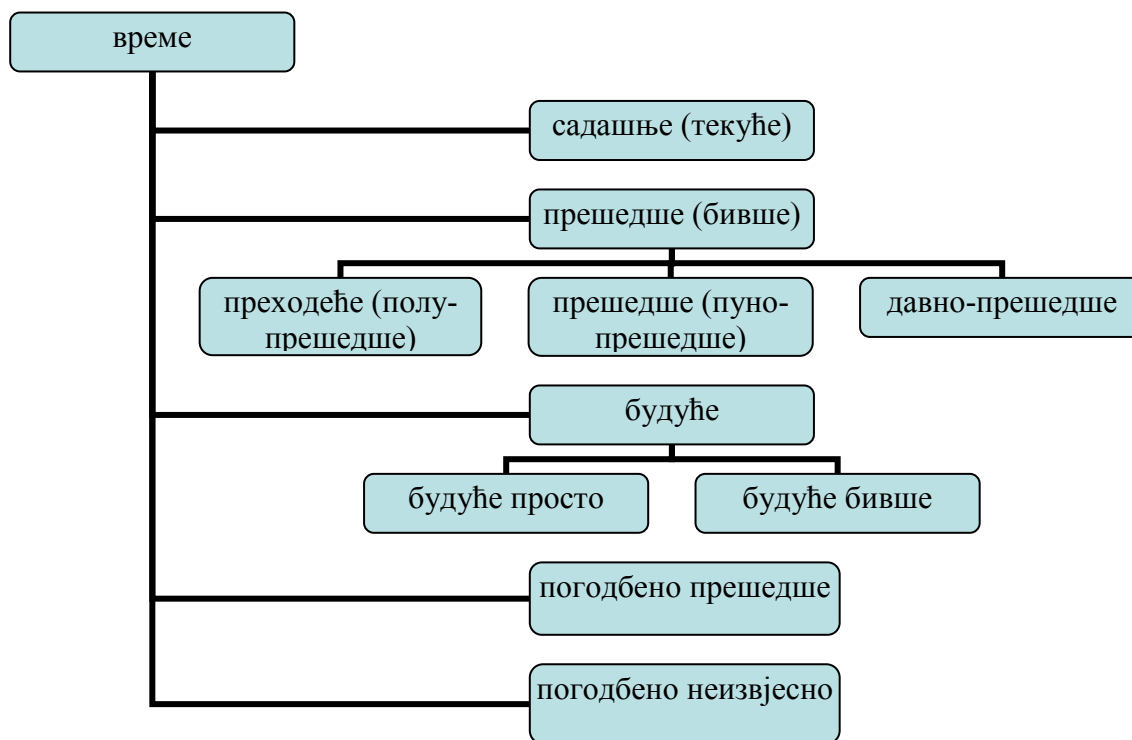
5.6.3. Уместо термина *НАКЛОНЕНИЈЕ*, одн. *НАКЛОНЕЊЕ*, посведочених код његових претходника, П. Соларић категорију глаголског начина именује руским одн. рускословенским обликом *ОПСТОЈАНИЈЕ* (исп. рус. *обстояние* – ’околноста’): „Обстояие показуе, како се находи дѣйствіе или страданіе, кое гласи глагол” (Сол. 2, СЛ 26, 26). Соларић издваја четири глаголска начина (Сол. 2, СЛ 26, 26–27):

Дијаграм 112а: Глаголски начини у граматици П. Соларића (1833)

Аутор задржава Вукове термилошке придеве из *Српске граматике*: *ИЗЈАВИТЕЛНО*, *ПОВЕЛИТЕЛНО* и *НЕОПРЕД(ИЈ)ЕЛЕНО*, којима се прецизира врста *ОПСТОЈАНИЈА* – индикатив, императив и инфинитив. Као четврти глаголски начин он издваја конјунктив, одн. *ОПСТОЈАНИЈЕ СОЈУЗИТЕЛНО*. Ова термилошка синтагма намеће се као семантички конкурентна Мразовићевом и Вуковом *НАКЛОНЕНИЈУ* / *НАКЛОНЕЊУ СОСЛАГАТЕЛНОМ*.

Систем глаголских времена у Соларићевој граматици далеко је сложенији него код његових претходника (Сол. 2, СЛ 26, 27–28):

Дијаграм 112б: Глаголска времена у граматици П. Соларића (1833)

Он најпре издваја три врсте времена: *ВРЕМЕ САДАШЊЕ* (за које уводи синонимни облик *ВРЕМЕ ТЕКУЋЕ*), *ВРЕМЕ ПРЕШЕДШЕ* одн. *ВРЕМЕ БИВШЕ* и *ВРЕМЕ БУДУЋЕ*.

Прошљих времена, одн. *ВРЕМЕНА ПРЕШЕДШИХ* или *БИВШИХ* према П. Соларићу има три: 1) *ПРЕХОДЕЋЕ*, одн. *ПОЛУ-ПРЕШЕДШЕ*, којим се именује аорист (нпр. *пытах, чудихсе*); 2) *ПРЕШЕДШЕ* или *ПУНО-ПРЕШЕДШЕ*, које означава перфекат (нпр. *пытао есамъ, чудіосе есамъ*); 3) *ДАВНО-ПРЕШЕДШЕ*, одн. плусквамперфекат (нпр. *пытао бѣх, чудіосе бѣх*) (Сол. 2, СЛ 26, 27). Из Соларићевог система глаголских времена изостаје имперфекат.

ВРЕМЕ БУДУЋЕ пак у Соларићевој граматици је двојако: 1) *БУДУЋЕ ПРОСТО*, које одговара футуру првом (нпр. *питатѣу, чудитѣусе*), и 2) *БУДУЋЕ БИВШЕ*, „кое показуе дѣйствіе или страданіе будуће, но према нечему бывшее”, одн. футур други (Сол. 2, СЛ 26, 27).

Овај аутор, дакле, задржава књишке, руске одн. рускословенске термине у именувању глаголских времена (*ВРЕМЕ ПРЕШЕДШЕ, ПУНО-ПРЕШЕДШЕ, ДАВНО-ПРЕШЕДШЕ, ПОЛУ-ПРЕШЕДШЕ*), али употребљава и српске народне облике (*ВРЕМЕ ТЕКУЋЕ, БИВШЕ, БУДУЋЕ*).

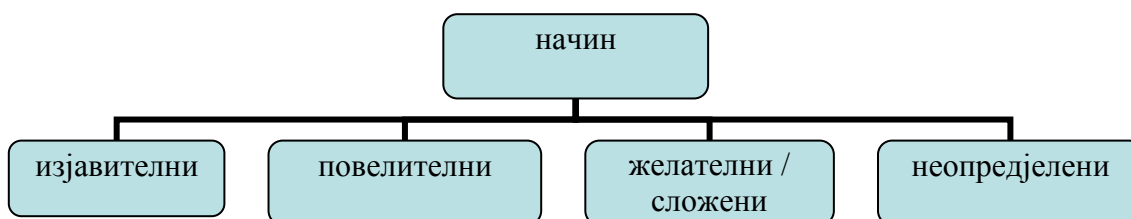
Соларић затим издваја још два *ВРЕМЕНА*, која се „употребљую свагда подь погодбом илити условіем” (Сол. 2, СЛ 26, 28). То су *ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО ПРЕШЕДШЕ* и *ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО НЕИЗВЈЕСНО*. Аутор не појашњава разлику између ова два глаголска облика, те је тешко установити подударност наведених термиолошких синтагми са савременим поимањем глаголских времена. Ипак, на основу конјугације глагола *питати* коју у даљем тексту наводи, може се претпоставити да *ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО НЕИЗВЈЕСНО* означава потенцијал (нпр. *бы пытао, ла, ло*), а *ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО ПРЕШЕДШЕ* потенцијал прошли (нпр. *бы быо, ла, ло пытао, ла, ло*) (Сол. 2, СЛ 26, 39).

ПРИЧАСТИЈА је, попут А. Мразовића и Вука, и П. Соларић издвојио као посебну врсту речи (Сол. 2, СЛ 27, 25). Осим овог термина којим је именовао три врсте партиципа (партицип презента пасивни, партицип презента активни и партицип претерита активни, нпр. *пыаемый, пытаюћій, пытавшій*), П. Соларић у конјугацији

глагола употребљава Мразовићев назив *ПРИЧАСТОДЈЕТИЈА* одн. герундиве, које поткрепљује примерима партиципа перфекта и партиципа претерита пасивног (нпр. *пытао, ла, ло; пытателан, лна, телно*) (Сол. 2, СЛ 26, 40, 45).

5.6.4. У претходним поглављима истицан је Мразовићев утицај на М. Видаковића, али у његовом одељку о глаголима запажају се одређене термилошке иновације у односу на Мразовићево дело. Руски дон. рускословенски термин *НАКЛОНЕНИЈЕ* М. Видаковић заменио је обликом *НАЧИН* (Вид. 4, 93). Овај термин не представља оригиналну Видаковићеву творевину, будући да је потврђен у неким граматикама из 17. и 18. века (исп. Караца 1984: 223, 229).

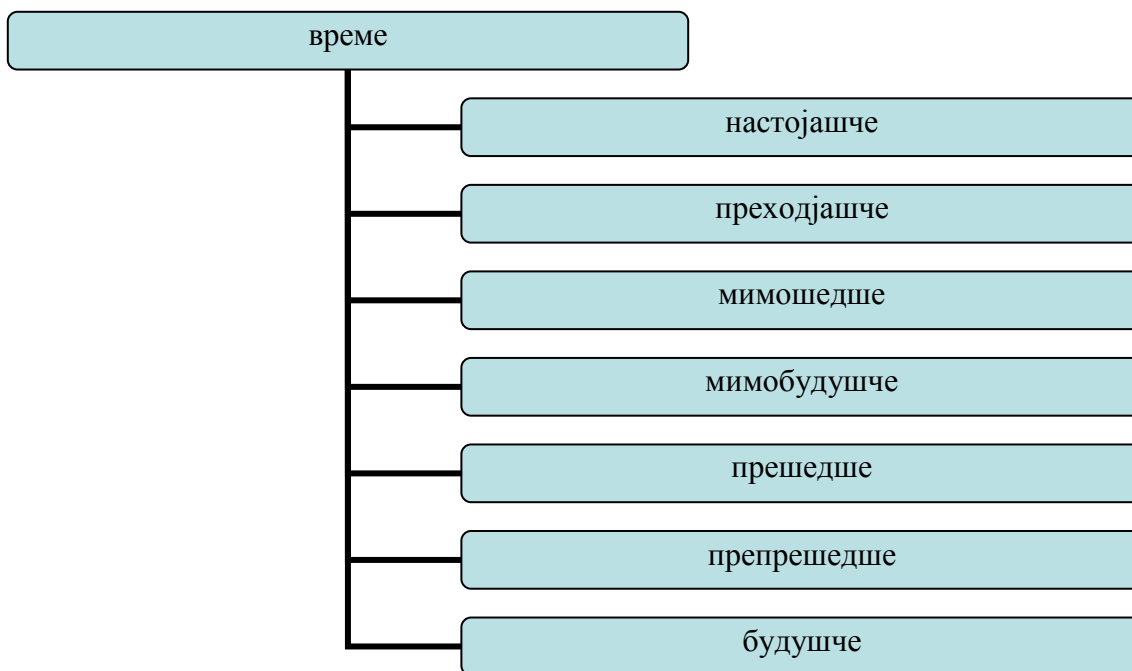
Глаголских начина овај аутор издваја четири (Вид. 4, 83):

Дијаграм 113а: Глаголски начини у граматичи М. Видаковића (1838)

Термилошка синтагма *НАЧИН ИЗЈАВИТЕЛНИ* именује индикатив, *НАЧИН ПОВЕЛИТЕЛНИ* односи се на заповедни начин одн. императив, а *НАЧИН НЕОПРЕДЈЕЛЕНИ* на инфинитив. Новину представља увођење новог глаголског начина – оптатива, који је код М. Видаковићева именован *ЖЕЛАТЕЛНИМ* или *СЛОЖЕНИМ НАЧИНОМ*, будући да је у питању глаголски начин којим се изражава жеља, могућност.

Глаголских *ВРЕМЕНА* у Видаковићевој граматичи има седам (Вид. 4, 94):

Дијаграм 113б: Глаголска времена у граматици М. Видаковића (1838)

У Видаковићевом именувању глаголских времена запажа се чување руске одн. рускословенске сугласничке групе *-ич-* (према српском народном *-ит-*) и секвенце *-а-* (уместо српског *-е-*) (исп. рсл. *НАСТОЈАШЧЕ* → срп. нар. *НАСТОЈЕЋЕ*). Ипак, М. Видаковић у овоме није доследан, те тако руски одн. рускословенски термин *ВРЕМЈА* посрбљава у *ВРЕМЕ*.

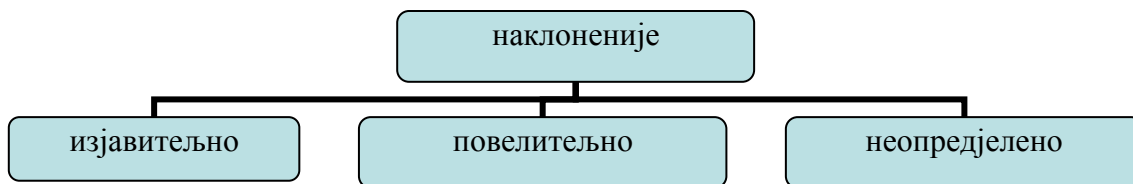
Он *ВРЕМЕ НАСТОЈАШЧЕ*, одн. садашње време, поткрепљује примерима презента несвршених глагола (нпр. *читамъ, учимъ*), док је синтагмом *ВРЕМЕ ПРЕХОДЈАШЧЕ* именовано аорист (нпр. *читавъ, учихъ*), иако је њоме у Мразовићевој граматици означен имперфекат, који се код М. Видаковића назива *ВРЕМЕНОМ МИМОШЕДШИМ* (нпр. *читаахъ, писаахъ*). Ову синтагму од М. Смотричког је преузео А. Мразовић, али у значењу плусквамперфекта. Врсту будућег времена реализованог облицима презента свршених глагола (нпр. *прочитамъ, напишемъ*) М. Видаковић представља обликом *ВРЕМЕ МИМОБУДУШЧЕ*,²⁵⁸ док је синтагмом *ВРЕМЕ ПРЕШЕДШЕ* именован перфекат (нпр. *читао самъ, писао самъ*). Плусквамперфекат је означен као *ВРЕМЕ*

²⁵⁸ Код А. Мразовића у овом значењу јавља се термилошка синтагма *ВРЕМЈА БУДУШЧЕЈЕ*.

ПРЕПРЕШЕДШЕ (нпр. *читао самъ быо, писао самъ быо*), а футур први као *ВРЕМЕ БУДУШЧЕ* (нпр. *читатићг, писатићг*) (Вид. 4, 94).

Мразовићев утицај на М. Видаковића запажа се и у одељку о партиципима. И у Видаковићевом уџбенику *ПРИЧАСТИЈА* одн. партиципи чине посебну врсту речи, али изостаје њихова дефиниција. Термине *ДЈЕЈПРИЧАСТИЈЕ* одн. герунд и *ПРИЧАСТОДЈЕТИЈЕ* тј. герундив М. Видаковић такође позајмљује из граматике А. Мразовића (Вид. 4, 109).

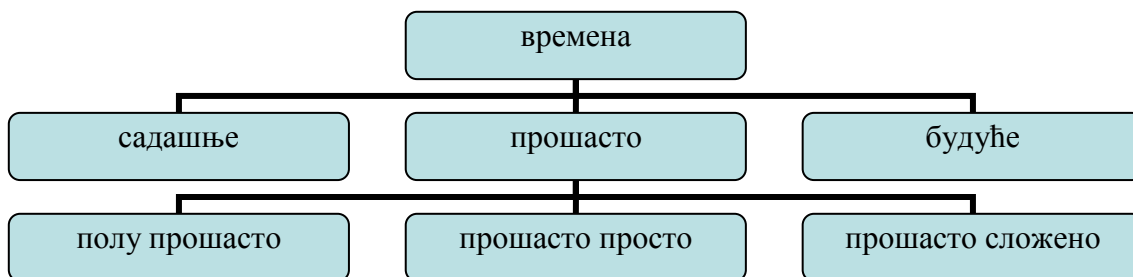
5.6.5. У приказу глаголских начина, Д. Милаковић се угледао на Вукову *Српску граматику*, те тако издваја три врсте *НАКЛОНЕНИЈА* (Милак., 108):

Дијаграм 114а: Глаголски начини у граматичи Д. Милаковића (1838)

Као и Вук, Д. Милаковић синтагмама *НАКЛОНЕНИЈЕ ИЗЈАВИТЕЉНО* именовано је индикатив, *НАКЛОНЕНИЈЕ ПОВЕЛИТЕЉНО* означава императив, а *НАКЛОНЕНИЈЕ НЕОПРЕДЈЕЛЕНО* инфинитив. Аутор затим напомиње да у српском језику нема „наклоненія ни условногъ, ни сослагателногъ, ни позволителногъ нити желателногъ” као и другим језицима, већ се уместо њих „употребљава изјавително са союзима да, ако, кадъ, бы, нека и проч., а кадкадъ и безъ союза” (Милак., 108). Овде ваља напоменути да Д. Милаковић, као и Вук, истиче да у српском језику нема *СОСЛАГАТЕЛНОГ НАКЛОНЕНИЈА*.

Говорећи о глаголским временима, овај аутор најпре издваја три: *САДАШЊЕ*, *ПРОШАСТО* и *БУДУЋЕ*, а затим напомиње да се „у прошастомъ времену налазе неке разлице у одношенію траяня, зато треба да узмемо у Грамматику петъ слѣдујући времена” (Милак., 109).

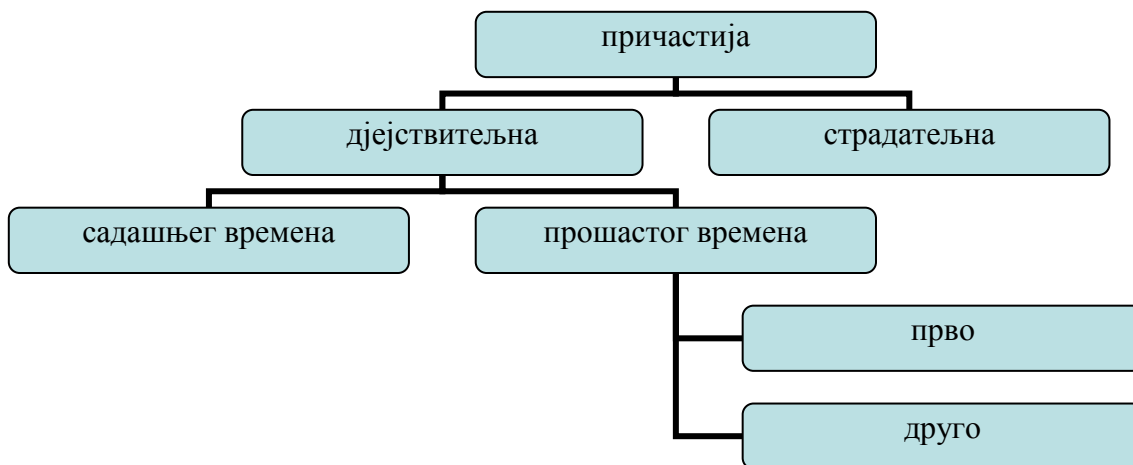
Дијаграм 114б: Глаголска времена у граматичи Д. Милаковића (1838)

Терминолошким синтагмама *САДАШЊЕ ВРЕМЕ* (нпр. *я читамъ*) и *БУДУЋЕ ВРЕМЕ* (нпр. *я ћу читати*) аутор је означио презент и футур први. Прошла одн. *ПРОШАСТА ВРЕМЕНА* у Милаковићевој граматичи су тројака: *ПОЛУ ПРОШАСТИМ ВРЕМЕНОМ* именовано је имперфекат (нпр. *я читашъ*), *ПРОШАСТО ПРОСТО* представља аорист (нпр. *я прочиташ, ты написа*), а *ПРОШАСТО СЛОЖЕНО* перфекат (нпр. *я самъ читао*).

Ни у Милаковићевом уџбенику нема плусквамперфекта, као ни код А. Мразовића, а на терминолошку неуједначеност у именовању глаголских времена указује податак о различитом називању имперфекта, аориста и перфекта код до сада анализираних језикословаца.

Иако је, попут својих претходника, *ПРИЧАСТИЈА* издвојио као посебну врсту речи, Д. Милаковић о њима, као и о *ДЈЕЈПРИЧАСТИЈИМА*, говори у оквиру одељка о глаголима: „Осимъ показаны главниы частій глагола, има и други рѣчій, коє одъ нѣга произлазе. Те су рѣчи: I. Причастія [...] II. Дѣепричастія” (Милак., 113, 115).

Подела *ПРИЧАСТИЈА* у Милаковићевој граматичи приказана је Дијаграмом 114в:

Дијаграм 114в: Подела *причастија* у граматици Д. Милаковића (1838)

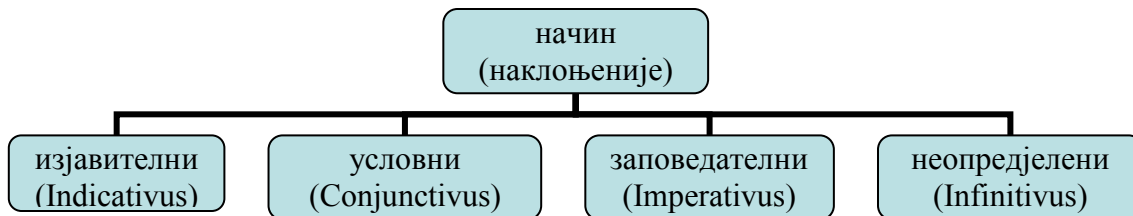
Милаковић је најпре *ПРИЧАСТИЈА* разделио на *ДЈЕЈСТВИТЕЉНА* и *СТРАДАТЕЉНА* (партиципи активни и пасивни), а *ДЈЕЈСТВИТЕЉНА* затим на *ВРЕМЕНА САДАШЊЕГ* и *ВРЕМЕНА ПРОШАСТОГ*. Прва је поткрепио примерима партиципа презента активног (нпр. *читаюћий човѣкъ, радећа жена*), док друга дели на *ПРИЧАСТИЈЕ ДЈЕЈСТВИТЕЉНО ПРОШАСТОГ ВРЕМЕНА ПРВО* (нпр. *бывший войвода, поставший кнезь*), одн. партицип претерита активни, и *ПРИЧАСТИЈЕ ДЈЕЈСТВИТЕЉНО ПРОШАСТОГ ВРЕМЕНА ДРУГО* (нпр. *быо, дошао*), које одговара партиципу перфекта. *ПРИЧАСТИЈЕ СТРАДАТЕЉНО* пак именује партицип претерита пасивни (нпр. *ВЕЗЕНЪ убрусац*) (Милак., 113–114).

ДЈЕЈПРИЧАСТИЈА одн. герунди су пак тројака: 1) *САДАШЊЕ*, које одговара партиципу у функцији глаголског прилога садашњег (нпр. *стидећи се говори, посрћући иде*), 2) *ПРОШАСТО*, тј. партицип у функцији глаголског прилога прошлог (нпр. *прочитавши писмо, ушавъ у кућу*), 3) *СУШТЕСТВИТЕЉНО ИМЕ ГЛАГОЛНО*, одн. глаголске именице (нпр. *читанѣ, писанѣ*) (Милак., 114).

5.6.6. Новину у именовању глагола доноси граматика Ј. Поповића. Овај језикословац креира термин *ВРЕМЕНИК*, који би се могао протумачити као калк према

немачком *ZEITWORT*,²⁵⁹ а приликом прве употребе у заградама наводи облик *ГЛАГОЛ*, који је био уобичајен у употреби (Поп. Ј., 49).²⁶⁰

Поповић се у одељку о *ВРЕМЕНИЦИМА* често служио контактном синонимијом. Тако, нпр., поред домаћег термина *НАЧИН* наводи и русизам одн. рускословенизам *НАКЛОЊЕНИЈЕ*, а затим издваја четири глаголска начина (Поп. Ј., 54–55).

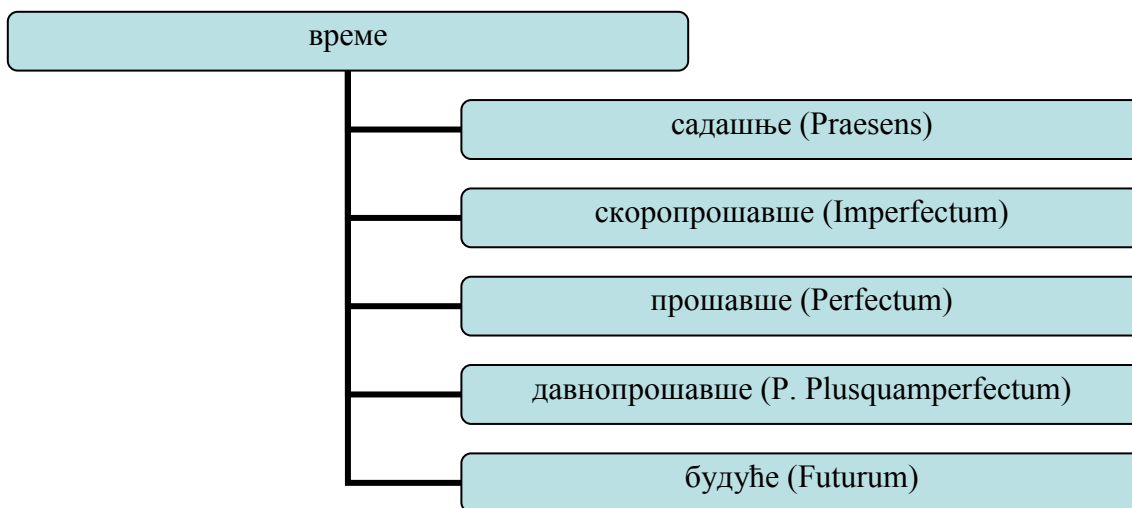
Дијаграм 115а: Глаголски начини у граматичи Ј. Поповића (1843)

Поред наведених домаћих назива глаголских начина, аутор у заградама наводи синонимне облике из латинског језика. Попут М. Видаковића, индикатив је назвао *ИЗЈАВИТЕЛНИМ НАЧИНОМ*, а инфинитив *НЕОПРЕДЈЕЛЕНИМ*. Терминолошка иновација Ј. Поповића запажа се у именовању конјунктива, који назива терминолошком синтагмом домаћег порекла *УСЛОВНИ НАЧИН*. С друге стране, за императив, употребљава терминолошки придев посведочен у Вуковој *Писменици* – *ЗАПОВЕДАТЕЛНИ (НАЧИН)*.

Глаголских *ВРЕМЕНА* Ј. Поповић издваја пет, уз које такође наводи латинске синониме (Поп. Ј., 55–56):

²⁵⁹ Исп. *Anleitung* 1779: 142.

²⁶⁰ Облик *ВРЕМЕНИК* посведочен је у Михајловићевим *Посрбцима*, али у значењу 'хроника' (Михајловић 1982).

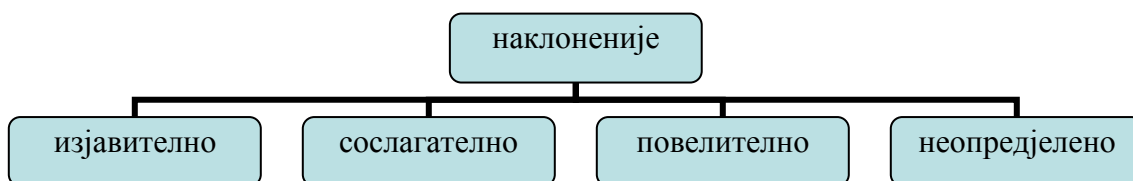

Дијаграм 115б: Глаголска времена у граматици Ј. Поповића (1843)

Као и код глаголских начина, Ј. Поповић је и поред назива *ВРЕМЕНА* домаћег порекла у заградама навео контактне синониме из латинског. Презент је и код овог аутора означен синтагмом *САДАШЊЕ ВРЕМЕ* (нпр. *есамъ, любимъ*). Термин *СКОРОПРОШАВШЕ ВРЕМЕ* Поповић највероватније преузима из Вукове *Писменице*. Међутим, Вук је њоме именовао аорист, а Ј. Поповић као контактни синоним наводи *IMPERFECTUM*, али се из конјугације глагола *читати* у *ВРЕМЕНУ СКОРОПРОШАВШЕМ* може уочити да је аутор овог уџбеника мешао облике аориста и имперфекта, те под овом синтагмом, по свему судећи, подразумева и један и други глаголски облик (исп. *я чита' / ты чита' / онъ, а, о чита', читаше / мы читасмо / вы читасте / они, е, а читаше, таху*) (Поп. Ј., 60). *ПРОШАВШИМ ВРЕМЕНОМ* аутор је именовао перфекат (нпр. *быо самъ, я самъ любіо*), *ДАВНОПРОШАВШИМ* плусквамперфекат (нпр. *я самъ быо любіо*), а *БУДУЋИМ* футур (нпр. *быти хоћу, бытћу*).

Партиципе одн. *ПРИЧАСТИЈА* и Ј. Поповић је издвојио као посебну врсту речи (Поп. Ј., 90–91). У овом одељку он говори и о *ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈИМА*, наводећи синоним из латинског језика *GERUNDIUM*, а под њима подразумева глаголске прилоге који воде порекло од партиципа (Поп. Ј., 95–96).

5.6.7. Захаријевићева терминологија која се односи на глаголске начине одликује се рускословенским особинама. Он издваја четири врсте *НАКЛОНЕНИЈА*, представљених још у Мразовићевој граматици (Зах. 1, 34):

Дијаграм 116а: Глаголски начине у граматици И. Захаријевића (1847)

Тако је терминолошком синтагмом *НАКЛОНЕНИЈЕ ИЗЈАВИТЕЛНО* именовано индикатив, *НАКЛОНЕНИЈЕМ СОСЛАГАТЕЛНИМ* је означио конјунктив, *НАКЛОНЕНИЈЕ ПОВЕЛИТЕЛНО* представља императив, а *НАКЛОНЕНИЈЕ НЕОПРЕДЈЕЛЕНО* инфинитив.

С друге стране, терминологија којом је именовано глаголска времена углавном одговара оној представљеној у Поповићевој граматици.

Дијаграм 116б: Глаголска времена у граматици И. Захаријевића (1847)

Једина разлика у односу на Поповићев уџбеник огледа се у називању презента: код Ј. Поповића је назив овог глаголског времена гласио *ВРЕМЕ САДАШЊЕ*, а код И. Захаријевића *ВРЕМЕ САДАЊЕ* (Зах. 1, 35). *СКОРОПРОШАВШЕ ВРЕМЕ* код обојице

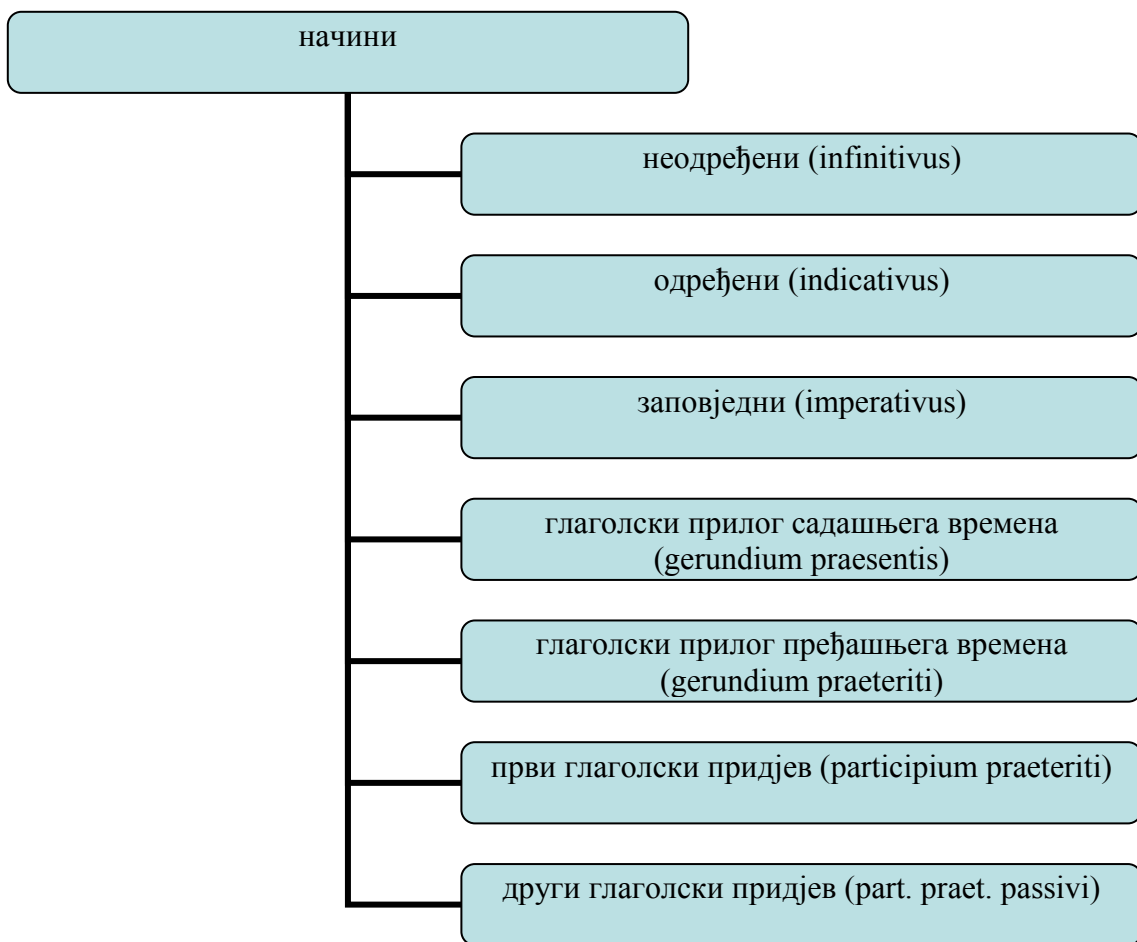
аутора означава и аорист и имперфекат (исп. промену гл. *читати*: 1. *чита* / 2. *чита или читаше* / 3. *чита или читаше* / 1. *читасмо* / 2. *читасте* / 3. *читаше или читау*) (Зах. 1, 44). *ВРЕМЕНОМ ПРОШАВШИМ* Ј. Поповић и И. Захаријевић именовали су перфекат (нпр. *носио самъ, дошао самъ*), *ВРЕМЕНОМ ДАВНОПРОШАВШИМ* плусквамперфекат (нпр. *читао самъ быо*), а *ВРЕМЕНОМ БУДУЋИМ* футур први (нпр. *я ћу радити*) (Зах. 1, 35–35).

Новину у односу на до сада представљене класификације глаголских времена представља Захаријевићев термин *ВРЕМЕ ПРОШАВШЕ БУДУЋЕ*, које он накнадно, у једној напомени, прикључује систему глаголских времена. У питању је футур други (нпр. *кадъ дошао будемъ*) (Зах. 1, 36). Такође, као напомену уз конјугацију глагола *читати* аутор наводи да постоје два *УСЛОВНА ВРЕМЕНА*: „Времена условны има два: *прошавше* и *давнопрошавше*” (Зах. 1, 48). *ВРЕМЕНОМ УСЛОВНИМ ПРОШАВШИМ* И. Захаријевић је именовано потенцијал (нпр. *читао бы*), а *ВРЕМЕНОМ УСЛОВНИМ ДАВНОПРОШАВШИМ* потенцијал прошли (нпр. *читао бы быо*) (Зах. 1, 47).

Иако је на почетку своје граматике *ПРИЧАСТИЈА* представио као посебну врсту речи (Зах. 1, 3), о њима нема посебног одељка.

5.6.8. *Мала српска граматика* Ћ. Даничића доноси много термилошких новина у погледу глагола и њихових облика. Поред сваког домаћег термина, Ћ. Даничић у заградама наводи синоним из латинског језика, те тако поред облика *ГЛАГОЛИ* стоји и *VERBA*, уз *НАЧИНЕ – MODI*, а уз *ВРЕМЕНА – TEMPORA* (Дан. 3, 37).

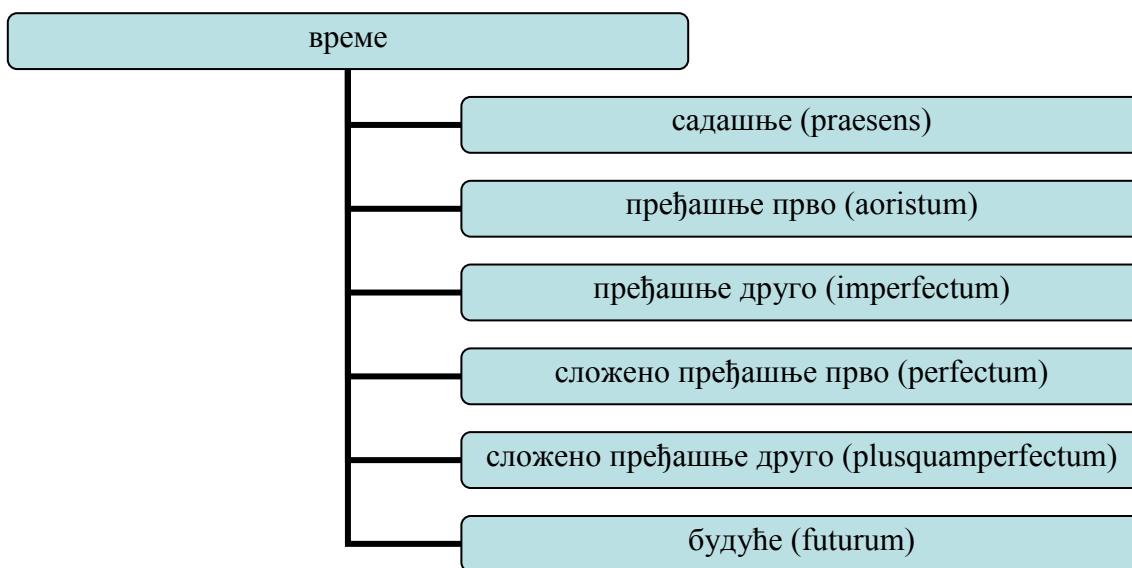
Он најпре издваја три глаголска начина, представљена у граматикама његових претходника: *НЕОДРЕЂЕНИ (INFINITIVUS)*, *ОДРЕЂЕНИ (INDICATIVUS)* и *ЗАПОВЈЕДНИ (IMPERATIVUS)*, а затим додаје још четири (Дан. 3, 37–38):

Дијаграм 117а: Глаголски начини у граматици Ћ. Даничића (1850)

За разлику од својих претходника, у чијим се граматицама запажа руски утицај и издвајање партиципа и герунда у посебну врсту речи, Ћ. Даничић у глаголске начине сврстава четири нелична глаголска облика, која воде порекло од партиципа: два *ГЛАГОЛСКА ПРИЛОГА* – *САДАШЊИ* и *ПРОШЛИ* (*GERUNDIUM PRAESENTIS* и *GERUNDIUM PRAETERITI*) и два *ГЛАГОЛСКА ПРИДЈЕВА* – *ПРВИ* и *ДРУГИ* (*PARTICIPIIUM PRAETERITI* и *PART. PRAET. PASSIVI*). Даничићеве термилошке синтагме за глаголске прилоге у употреби су и данас, док се под *ПРВИМ ГЛАГОЛСКИМ ПРИДЈЕВОМ* подразумева радни глаголски придев, а под *ДРУГИМ ГЛАГОЛСКИМ ПРИДЈЕВОМ* трпни. Посматрано из савремене лингвистичке перспективе, ваља уочити да из Даничићеве класификације глаголских начина изостаје потенцијал, а нема ни конјунктива ни оптатива, који су се јављали у уџбеницима Даничићевих претходника.

Глаголских *ВРЕМЕНА* Ћ. Даничић издваја шест (Дан. 3, 38):

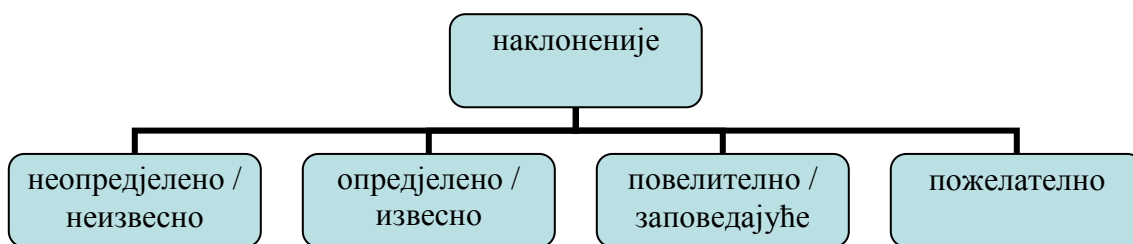
Дијаграм 1176: Глаголска времена у граматичи Ћ. Даничића (1850)

Осим термилошких синтагми *САДАШЊЕ* и *БУДУЋЕ ВРЕМЕ*, све наведене Даничићеве синтагме из Дијаграма 1176 одступају од терминологије глаголских времена његових претходника. Тако је аорист код Ћ. Даничића означен као *ПРЕЂАШЊЕ ПРВО ВРЕМЕ*, имперфекат пак као *ПРЕЂАШЊЕ ДРУГО*, перфекат је именован као *СЛОЖЕНО ПРЕЂАШЊЕ ПРВО*, а плусквамперфекат као *СЛОЖЕНО ПРЕЂАШЊЕ ДРУГО ВРЕМЕ*.

У *ИСТОРИЈИ ОБЛИКА* из 1874. године, Ћ. Даничић цело поглавље посвећује неколиким глаголским облицима. Овога пута, он одбацује пређашње вишечлане термилошке јединице, осим синтагме *САДАШЊЕ ВРИЈЕМЕ* (Дан. 7, 256) и именује их терминима грчкога и латинскога порекла, који су у употреби и у савременој лингвистици: *ИНФИНИТИВ* (Дан. 7, 245), *ИМПЕРФЕКАТ* (Дан. 7, 299), *АОРИСТ* (Дан. 7, 317), *ИМПЕРАТИВ* (Дан. 7, 335). Слична ситуација, одн. тежња ка интернационализацији терминологије, запажена је и у *Основама српскога или хрватскога језика* из 1876, у којима су такође потврђени латински термини *ИМПЕРАТИВ* (Дан. 8, 9), *ИНФИНИТИВ* (Дан. 8, 70) и *ИМПЕРФЕКАТ* (Дан. 8, 94).

5.6.9. Балугџић у својој граматици поред термина *ГЛАГОЛИ* у заградама наводи Поповићев термин *ВРЕМЕНИЦИ* (Бал. 2, 53), али у даљем тексту употребљава први облик, уобичајен у српској језикословној пракси у првој половини 19. века.

Овај аутор задржава Мразовићев руски одн. рускословенски термин *НАКЛОНЕНИЈЕ* за именовање глаголских начина. Он их издваја четири:

Дијаграм 118а: Глаголски начини у граматици Ј. Балугџића (1850)

НЕОПРЕДЈЕЛЕНИМ или *НЕИЗВЕСНИМ НАКЛОНЕНИЈЕМ* Ј. Балугџић назива инфинитив (Бал. 2, 60), док је *ОПРЕДЈЕЛЕНИМ* или *ИЗВЕСНИМ НАКЛОНЕНИЈЕМ* (Бал. 2, 70) именовао индикатив.²⁶¹ Поред руског одн. рускословенског облика *ПОВЕЛИТЕЛНО* у заградама наводи и придев домаћег порекла *ЗАПОВЕДАЈУЋЕ* (Бал. 2, 71), те овим *НАКЛОНЕНИЈЕМ* означава заповедни начин, одн. императив, а *ПОЖЕЛАТЕЛНИМ* именује оптатив (Бал. 2, 71).

Подела *ВРЕМЕНА* у Балугџићевој граматици одговара Поповићевој и Захаријевићевој класификацији (Бал. 2, 58–59):

²⁶¹ Ови терминолошки придеви посведочени су и у *Малој српској граматици* Ђ. Даничића.

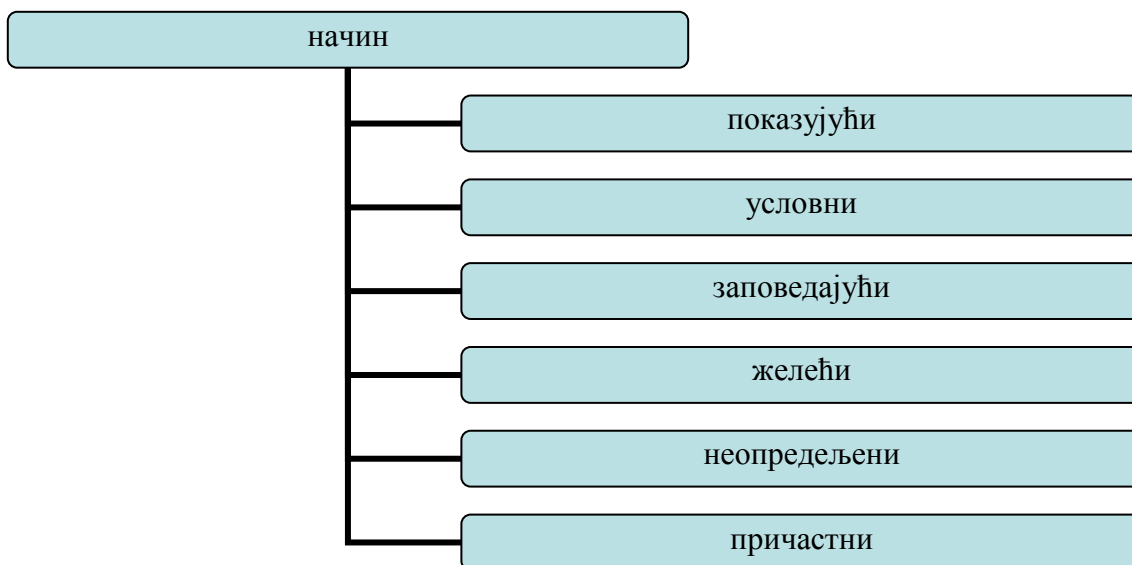

Дијаграм 1186: Глаголска времена у граматичи Ј. Балугџића (1850)

САДАШЊИМ ВРЕМЕНОМ овај аутор је именовано презент, а *БУДУЋИМ* футур први. Попут Ј. Поповића и И. Захаријевића, он наводи три прошла времена: *ПРОШАВШЕ* или *ПРЕЂАШЊЕ* означава перфекат (нпр. *я самъ радио*), *СКОРОПРОШАВШЕ* аорист (нпр. *они читаше*), а *ДАВНОПРОШАВШЕ* плусквамперфекат (нпр. *є быо исписао*).

Терминолошка синтагма *СКОРОПРОШАВШЕ ВРЕМЕ* имала је код Балугџићевих претходника различита значења. Вук је њоме означавао аорист, а Ј. Поповић и И. Захаријевић и аорист и имперфекат, услед мешања ових двају облика. Балугџићево значење ове синтагме одговара Вуковом, те се може запазити да његовом систему глаголских времена недостаје имперфекат.

5.6.10. Тенденција посрбљавања руске одн. рускословенске терминологије учоава се у Цукићевом уџбенику. За разлику од већине својих претходника (А. Мразовића, Вука, Д. Милаковића, И. Захаријевића и Ј. Балугџића), који су користили руски одн. рускословенски термин *НАКЛОНЕНИЈЕ*, К. Цукић се опредељује за термин домаћег порекла *НАЧИН*, посведочен у граматикама М. Видаковића, Ј. Поповића и Ђ. Даничића. У Цукићевом уџбенику издвојено је шест глаголских начина (Цук., 45):

Дијаграм 119а: Глаголски начини у граматичи К. Цукића (1850)

ПОКАЗУЈУЋИМ НАЧИНОМ овај аутор именовоа је индикатив, који је у дотадашњој језикословној пракси најчешће означавао као *НАКЛОНЕНИЈЕ ИЗЈАВИТЕЛНО* одн. *ИЗЈАВИТЕЛНИ НАЧИН*. Терминолошка синтагма *УСЛОВНИ НАЧИН* забележена је у граматичи Ј. Поповића, који је њоме означио конјунктив, док је К. Цукић њоме представио потенцијал (исп. *ако будемъ радио*). Императив је у граматичи овог аутора означен као *ЗАПОВЕДАЈУЋИ НАЧИН*, а инфинитив као *НЕОПРЕДЕЉЕНИ*. Новину у Цукићевом уџбенику представља увођење *ЖЕЛЕЋЕГ НАЧИНА*, који аутор поткрепљује примерима крњег перфекта што означава нереализовану радњу коју говорник само жели, хоће да се изврши (нпр. великий *порастао*). Највероватније под утицајем Вукове *Писменице*, К. Цукић издваја и *ПРИЧАСТНИ НАЧИН*. У одељку о *СПРЕЗАЊУ* глагола, одн. о њиховој конјугацији, овај језикословац разликује:

а) *ПРИЧАСТИЈА* – герунде, одн. партиципе у функцији глаголског прилога садашњег и прошлог (нпр. *будући, бивши*) (Цук., 50);

б) *ПРИЧАСТНЕ ПРИЛОГЕ* одн. *ПРИЛОГЕ ПРИЧАСТИЈА* – партиципе активне (партицип презента активни и партицип претерита активни) (нпр. *будућий, а, е; бивший, а, е*) (Цук., 50, 57);

в) *ПРИЧАСТИЈЕ СТРАДАТЕЛНО* – партицип претерита пасивни (нпр. *читанъ, а, о*) (Цук., 57).

У именовану врста глаголских начина К. Цукић углавном употребљава српске народне форме са наставком *-ћи* (*ПОКАЗУЈУЋИ, ЗАПОВЕДАЈУЋИ, ЖЕЛЕЋИ НАЧИН*), док се руски одн. рускословенски утицај запажа у облику *ПРИЧАСТНИ НАЧИН* (исп. Ахманова⁵2009, под *причастный*).

Глаголских *ВРЕМЕНА* у Цукићевом уџбенику такође има шест (Цук., 45–46):

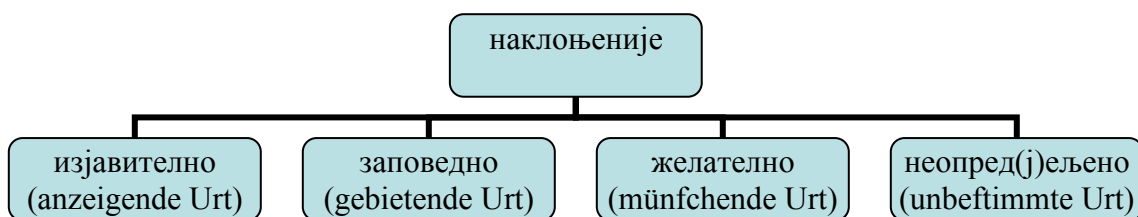

Дијаграм 1196: Глаголска времена у граматици К. Цукића (1850)

Утицај Вукове *Писменице* запажа се и у терминологији коју је овај аутор употребио да опише систем глаголских времена, с тим да је код К. Цукића процес посрбљавања језикословне терминологије још израженији. Терминолошком синтагмом *ВРЕМЕ САДАШЊЕ* оба аутора именују презент, а затим издвајају четири врсте прошлих времена, која Вук описује глаголским прилозима прошлим (у атрибутој служби), а К. Цукић радним глаголским придевима у истој функцији. Тако Вуково *ВРЕМЕ ПОЛУ ПРОШАВИШЕ* одн. имперфекат код К. Цукића постаје *ВРЕМЕ ПОЛУПРОШЛО* (нпр. *я копа', они говорау*), а *СКОРО ПРОШАВИШЕ* одн. аорист постаје *СКОРОПРОШЛО ВРЕМЕ* (нпр. *я говори, они копаше*). Вук у *Писменици* издваја два *ДАВНО*

ПРОШАВША ВРЕМЕНА – *ПРВО* и *ДРУГО*, којима означава перфекат и плусквамперфекат. У Цукићевој граматичи перфекат се назива *ПРОШЛИМ* (нпр. *говорио самъ, рекао си*), а плусквамперфекат *ДАВНОПРОШЛИМ ВРЕМЕНОМ* (нпр. *я самъ быо говорио, си быо отишао*). Вуково *ВРЕМЕ БУДУШТЕ* код К. Цукића постаје *ВРЕМЕ БУДУЋЕ* и, осим футура првог, обухвата и футур други (нпр. *рећиће, ако буде устао*).

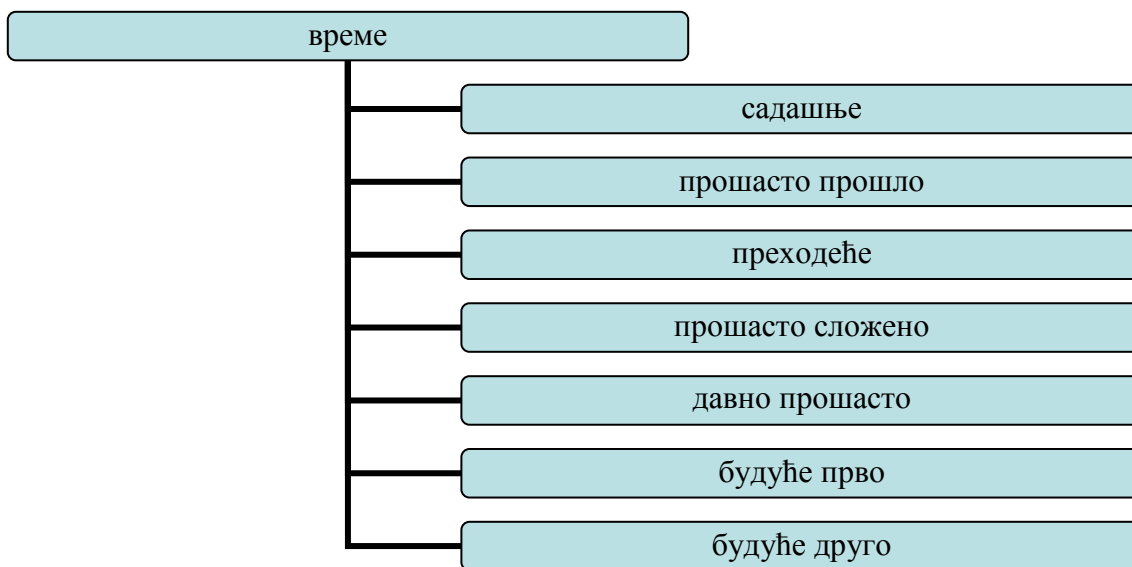
5.6.11. Поред термина *ГЛАГОЛ*, П. Нинковић у заградама наводи контактне синониме из немачког и латинског језика – *ZEITWORT*, *VERBUM* (Нинк. 4, 5). Иако је у другом издању своје граматике знатно посрбио своју терминологију, овај истраживач није се у потпуности ослободио руског одн. рускословенског наслеђа, што је посебно видљиво у опису глаголских начина, које назива *НАКЛОЊЕНИЈА* (Нинк. 4, 53).

Дијаграм 120а: Глаголски начини у граматичи П. Нинковића (1856)

Нинковић издваја четири врсте *НАКЛОЊЕНИЈА* и уз свако термилошко синтагму наводи синонимни облик из немачког језика. *ИЗЈАВИТЕЛНО НАКЛОЊЕНИЈЕ*, којим означава индикатив, и *НЕОПРЕД(Ј)ЕЉЕНО НАКЛОЊЕНИЈЕ*, којим именује инфинитив, потврђени су и у првом издању његовог уџбеника. *ЗАПОВЕДНО НАКЛОЊЕНИЈЕ*, одн. императив, у издању из 1848. године названо је руском одн. рускословенском синтагмом *ПОВЕЛИТЕЛНО НАКЛОНЕНИЈЕ*, а *ЖЕЛАТЕЛНО* тј. оптатив *ПОЖЕЛАТЕЛНИМ НАКЛОНЕНИЈЕМ* (Караџа 1984: 258).

Глаголских *ВРЕМЕНА* у Нинковићевој граматичи из 1856. године има седам, док је у претходном издању издвојено шест (Нинк. 4, 52–53):

Дијаграм 120б: Глаголска времена у граматичи П. Нинковића (1856)

Поређењем система глаголских времена у првом и другом издању Нинковићеве граматике, уочавају се следеће сличности и разлике:

1) у издању из 1848. године аутор издваја шест, а у издању из 1856. седам глаголских времена;

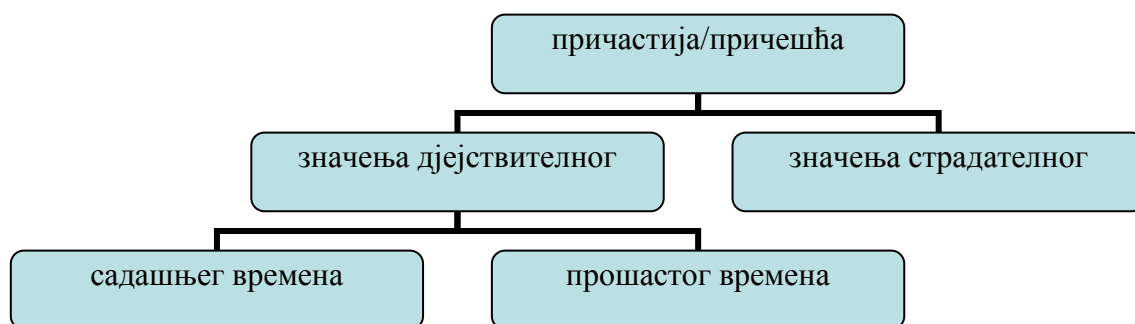
2) у оба издања П. Нинковић истим терминолошким синтагмама именује презент – *ВРЕМЕ САДАШЊЕ*, и имперфекат – *ВРЕМЕ ПРЕХОДЕЋЕ*²⁶² (нпр. *они говораху*) (Нинк. 4, 52);

3) терминолошки придев *ПРОШАСТО*, који се налази у саставу синтагми којима се именују прошла времена – *ВРЕМЕ ПРОШАСТО ПРОШЛО* одн. аорист (нпр. *прочитахъ*), *ВРЕМЕ ПРОШАСТО СЛОЖЕНО* одн. перфекат (нпр. *самъ читао*) и *ВРЕМЕ ДАВНО ПРОШАСТО* одн. плусквамперфекат (нпр. *самъ њо отишао*) – у првом издању гласио је *ПРОШАВШЕ*, те је тако аорист означен као *ВРЕМЕ ПРОШАВШЕ ПРОСТО*, перфекат као *ВРЕМЕ ПРОШАВШЕ СЛОЖЕНО*, а плусквамперфекат као *ВРЕМЕ ДАВНО СЛОЖЕНО*;

²⁶² Ова терминолошка синтагма посведочена је у граматичи П. Соларића, али је аутор њоме именовано аорист.

4) у издању из 1848. године наведено је једно *БУДУЋЕ ВРЕМЕ*, под којим је аутор подразумевао футур први, док у другом издању он издваја *ВРЕМЕ БУДУЋЕ ПРВО*, одн. футур први, и *ВРЕМЕ БУДУЋЕ ДРУГО*, одн. футур други (исп. Нинк. 4, 52–53; Караца 1984: 256–259).

У граматичи П. Нинковића партиципи нису издвојени као посебна врста речи, већ аутор о њима говори на крају поглавља о глаголима, а именује их двама конкурентним облицима: русизмом одн. рускословенизмом *ПРИЧАСТИЈЕ* (Нинк. 4, 66) и посрбицом *ПРИЧЕШЋЕ* (Нинк. 4, 81).

Дијаграм 120в: Подела партиципа у граматичи П. Нинковића (1856)

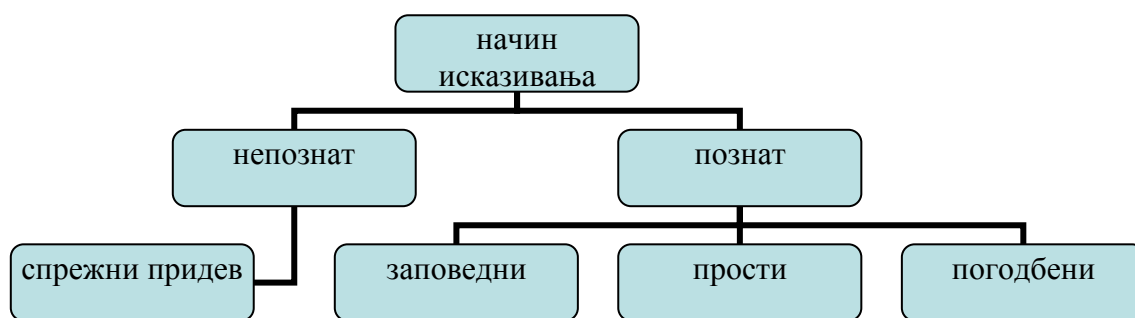
У Нинковићевој класификацији запажа се утицај Вукове *Писменице*, те тако и овај аутор разликује *ПРИЧАСТИЈА ЗНАЧЕЊА ДЈЕЈСТВИТЕЛНОГ*, и то *САДАШЊЕГ* и *ПРОШАСТОГ ВРЕМЕНА*, одн. партиципе активне (партицип презента акрива и партицип претерита актива) (нпр. *хотећий, а, е; читавший, а, е*) и *ПРИЧАСТИЈА ЗНАЧЕЊА СТРАДАТЕЛНОГ*, под којим подразумева партицип претерита пасива (нпр. *читанъ*) (Нинк. 4, 81–82).

С друге стране, герунде одн. партиципе у служби глаголских прилога, аутор назива *НАРЈЕЧИЈИМА* одн. прилозима, али и о њима говори у оквиру одељка о глаголима. Тако он издваја *НАРЈЕЧИЈЕ САДАШЊЕ* одн. глаголски прилог садашњи (нпр. *ради пѣваюћи*), и *НАРЈЕЧИЈЕ ПРОШАСТО* одн. глаголски прилог прошли (нпр. *пошавши сретнемъ га*) (Нинк. 4, 83).

5.6.12. Терминолошке иновације Ј. Илића, које се огледају у пуристичком односу према руслословенској језикословној терминологији и грађењу нових термина домаћег порекла, приметне су и у обради глагола. За ову врсту речи Ј. Илић креира термин *РАДНИЦА* (Ил., 34), који није потврђен код осталих аутора чија дела улазе у корпус за ово истраживање, као ни у РЈАЗУ нити у Симеоновом *Рјечнику*, те се може сматрати Илићевим терминолошким индивидуализмом.

Глаголски начин овај аутор именује синтагмом *НАЧИН ИСКАЗИВАЊА*, који може бити *НЕПОЗНАТ* и *ПОЗНАТ*: „Непознат је начин исказивања, где се незна ни *ко* ради, ни *кад* ради, ни *како* ради; н. п. *учити*” (Ил., 35). Под наведеном терминолошком синтагмом Ј. Илић је, по свему судећи, подразумевао поједине неличне глаголске облике, у овом случају инфинитив, али и радни глаголски придев, јер у краткој напомени додаје: „И непознат начин долази и *спрежни Придев* [истакла А. Р.]” (Ил., 35). Мотивацију за овакав одабир термина наводи сâм аутор: „Спрежни Придев тако се зове, што се спреже са помоћном Радницом *бити*, те се одотога гради време прошло и давнопрошло” (Ил., 37).

С друге стране, *ПОЗНАТИ НАЧИН ИСКАЗИВАЊА* „где се зна и *лице*, и *време*, и начин *како* ради” код овог аутора је тројак (Ил., 35–36):

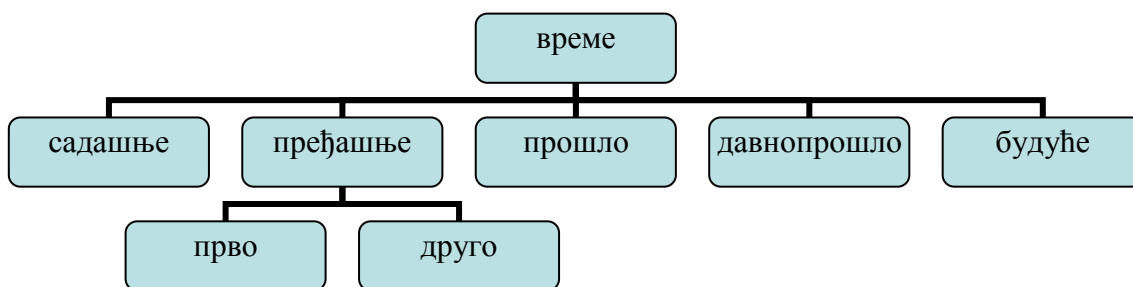

Дијаграм 121а: Глаголски начини у граматици Ј. Илића (1860)

ЗАПОВЕДНИ НАЧИН у Илићевој граматици означава императив (нпр. *учи!*; *учите!*) (Ил., 35), *ПРОСТИМ НАЧИНОМ* означен је индикатив, којим се „казује радња у сва времена и сва лица” (Ил., 35), док се *ПОДОГЪБЕНИМ НАЧИНОМ* „под неком под неком погодбом казује радња”, а гради се „кад се спрежноме Придеву, у сва три рода и оба

броја, дода честица *би*” (Ил., 36). Из наведеног би се могло закључити да се у граматичи Ј. Илића овом терминолошком синтагмом назива потенцијал.

Овај аутор издваја пет глаголских *ВРЕМЕНА* (Ил., 36):

Дијаграм 121б: Глаголска времена у граматичи Ј. Илића (1860)

Попут већине својих претходника, Ј. Илић презент назива *САДАШЊИМ ВРЕМЕНОМ*. *ПРЕЂАШЊЕ ВРЕМЕ* он дели на *ПРВО* и *ДРУГО*: *ВРЕМЕНУ ПРЕЂАШЊЕМ ПРВОМ* у савременој терминологији одговара аорист (нпр. *везох, везе, везе, везосмо, везосте, везоше*) (Ил., 38), а *ВРЕМЕНУ ПРЕЂАШЊЕМ ДРУГОМ* имперфекат (нпр. *виђах, виђаше*) (Ил., 38). *ВРЕМЕНОМ ПРОШЛИМ* аутор је означио перфекат (нпр. *учио сам, учили смо*) (Ил., 39), а *ВРЕМЕНОМ ДАВНОПРОШЛИМ* плусквамперфекат (нпр. *учили смо били, учио си био*) (Ил., 39). Под *БУДУЋИМ ВРЕМЕНОМ* Ј. Илић је подразумевао футур први (нпр. *ја ћу бити, бићу*) (Ил., 43), те футур други изостаје из његовог система глаголских облика.

На овоме месту ваља истаћи да о трпном глаголском придеву и глаголским прилозима који воде порекло од партиципа аутор говори након одељка о глаголским временима: „Од Радница имамо два проста Придева, и две Означнице” (Ил., 39). *ПРВИМ ПРОСТИМ ПРИДЕВОМ* Ј. Илић је именовано глаголски прилог садашњи у атрибутој служби: „*Ораћа њива. косаћа ливада. спаваће хаљине. писаћи сто*” (Ил., 39), а *ДРУГИМ ПРОСТИМ ПРИДЕВОМ* трпни придев у атрибутој функцији: „*Спасен човек. преден памук. печено јагње. везена кошуља*” (Ил., 40).

*ПРВОМ ОЗНАЧИЦОМ*²⁶³ назвао је пак глаголски прилог садашњи: „Прва Означница постаје кад се трећему лицу множине времена садашњег [...] дода *ћи*. *Орући* њиву. *читајући*, *учећи*, *пишући* многе књиге” (Ил., 41), а *ДРУГОМ ОЗНАЧИЦОМ* глаголски прилог прошли: „Друга Означница постаје кад се непознатом начину одузме *ти*, па се место тога дода *вши*. *Лупивши* главом о плот. *изучивши* многе науке, вратио се кући. *прочитавши* књигу, почне писати” (Ил., 41).

Попут Вука и Д. Милаковића, и овај језикословац у оквиру одељка о глаголима говори о глаголски именицама: „Кад се другом простом Придеву после *н* или *т* дода *је*, постаје *радна Именица* [истакла А. Р.]. *Свануће*. *орање*, *суђење*. *трпљење*” (Ил., 41).

5.6.13. У Бошковићевом *Изводу I* нема термина за глаголске облике, али су они посведочени у *Скупљеним списима I* из 1887. године: „За називе *времена* предлажем: пређашње приповедно (тренутно), пређ. описно (трајно), пређ. свршено или осебно (о себи неvezано), пређ. претходно (давно свршено); будуће, будуће претходно” (Бошк. 4, 238). Будући да аутор не наводи примере којима би поткрепио значења својих терминолошких синтагми, оне се могу условно тумачити на основу самих назива. Тако би се могло претпоставити да *ПРЕЂАШЊЕ ПРИПОВЕДНО (ТРЕНУТНО)* означава аорист, *ПРЕЂ.[АШЊЕ] ОПИСНО (ТРАЈНО)* – имперфекат, *ПРЕЂ.[АШЊЕ] СВРШЕНО* или *ОСЕБНО* перфекат, *ПРЕЂ.[АШЊЕ] ПРЕТХОДНО (ДАВНО СВРШЕНО)* плусквамперфекат, *БУДУЋЕ* футур први, а *БУДУЋЕ ПРЕТХОДНО* футур други.

Бошковић у овоме делу помиње и глаголске придеве, користећи терминологију актуелну и у савременој лингвистици: „У немачком језику између глаголског придева *радног* и *трпног* [истакла А. Р.] нема разлике по облику, на пример: ја сам *видео* и ја сам *виђен*, то је код њих: *ich habe gesehen*, *ich wurde gesehen*” (Бошк. 4, 210). Глаголски прилог садашњи он назива *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊЕГА ВРЕМЕНА*: „Глаголски прилог садашњег времена [...] постаје од трећег лица множине, дoметком наставка *ћи*” (Бошк. 4, 128), а глаголски прилог прошли

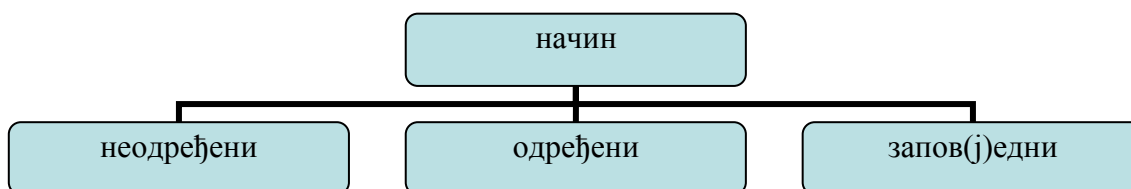
²⁶³ У Илићевом терминолошком систему *ОЗНАЧИЦА* именује прилог као врсту речи (исп. тачку 5.7).

означава као *ПРИЛОГ ПРЕЂАШЊИ* или *ПРИЛОГ ПРЕЂАШЊЕГА ВРЕМЕНА*: „Глаголи, који се свршују на *ети, им* (видети: видим), имају [...] прилог пређашњи *евши, (јевши)*” (Бошк. 4, 165); „Глаголи, којима се основа свршује на сугласно, имају прилог пређашњега времена на *авши*, као: плет-авши, довед-авши” (Бошк. 4, 166).

У наведеном Бошковићевом делу забележене су потврде за два глаголска начина: *НЕОДРЕЂЕНИ* одн. инфинитив (Бошк. 4, 99) и *ПОГОДБЕНИ* одн. потенцијал (Бошк. 4, 91).

С друге стране, у *Скупљеним списима II* из 1888. године аутор користи друкчију терминологију за аорист, имперфекат и футур други: уместо синтагме *ПРЕЂАШЊЕ ПРИПОВЕДНО (ТРЕНУТНО) ВРЕМЕ* он употребљава облик *ПРВО ПРЕЂАШЊЕ ВРЕМЕ*, али и интернационализам грчког порекла *АОРИСТ* (Бошк. 5, 23), *ПРЕЂАШЊЕ ОПИСНО (ТРАЈНО) ВРЕМЕ* замењено је термином *ДРУГО ПРЕЂАШЊЕ ВРЕМЕ*, одн. *ИМПЕРФЕКАТ* (Бошк. 5, 23, 28), док *БУДУЋЕ ПРЕТХОДНО* постаје *БУДУЋЕ ДРУГО ВРЕМЕ* (Бошк. 5, 238). У овом делу посведочен је и интернационализам латинског порекла *ИНФИНИТИВ* (Бошк. 5, 26).

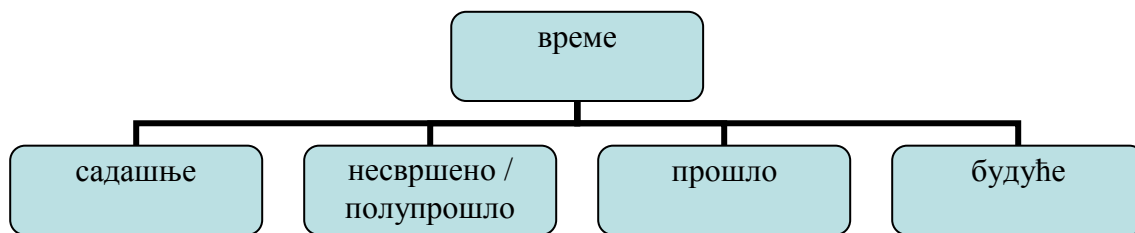
5.6.14. *Мала србска граматика* неименованих аутора из 1866. године у одељку о *ГЛАГОЛИМА* издваја три врсте *НАЧИНА*, а терминологија је, највероватније, преузета од Ћ. Даничића:

Дијаграм 122а: Глаголски начини у *Малој србској граматизи* (1866)

Аутори су издвојили *НЕОДРЕЂЕНИ НАЧИН*, одн. инфинитив, *ОДРЕЂЕНИ НАЧИН*, одн. индикатив, и *ЗАПОВ(Ј)ЕДНИ НАЧИН*, тј. императив (МСГ, 48–49).

Глаголских *ВРЕМЕНА* издвојено је четири:

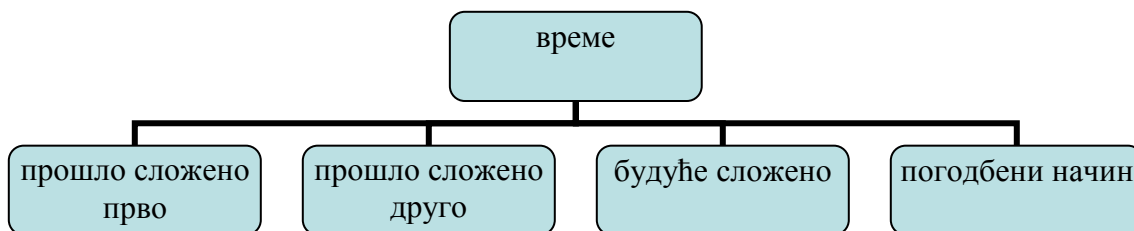

Дијаграм 122б: Проста глаголска времена у *Малој србској граматичи* (1866)

Презент је у *Малој србској граматичи* именован као и у претходним уџбеницима – *САДАШЊЕ ВРЕМЕ* (МСГ, 48). *НЕСВРШЕНИМ* или *ПОЛУПРОШЛИМ ВРЕМЕНОМ* означен је имперфекат (нпр. *иђахъ, ношаше*) (МСГ, 48). Синтагма *ПОЛУПРОШЛО ВРЕМЕ* у овом значењу потврђена је и код. К. Цукића, док се у варијанти са наставком *-вши* у придевском делу јавља код Вука и Д. Милаковића. У наведеном делу имперфекат је назван и *НЕСВРШЕНИМ ВРЕМЕНОМ* због тога што се овај глаголски облик може градити само од несвршених глагола: „Свршени глаголи немају овога времена” (МСГ, 48). Синтагмом *ПРОШЛО ВРЕМЕ*, којом су српски језикословци до појаве ове граматике називали перфекат, неименовани аутори у овом уџбенику означили су аорист (нпр. *учинихъ, одсече*) (МСГ, 48), а *БУДУЋИМ ВРЕМЕНОМ* футур први (нпр. *умрећемо, ручаће*) (МСГ, 48).

Након приказа глаголских времена и начина, аутори граматике напомињу да „глаголи при мњняю имаю јошъ”, те наводе четири глаголска облика, који спадају у групу неличних. У питању су глаголски прилози и придеви: *САДАШЊИ ПРИД(Ј)ЕВ* (нпр. *пишућий, читаюћий*) одн. глаголски прилог садашњи, *ПРОШЛИ ПРИД(Ј)ЕВ* (нпр. *изучившиј, рекавшиј*) одн. глаголски прилог прошли, *НЕПРЕЛАЗНИ ПРИД(Ј)ЕВ* (нпр. *преденъ, заклетъ*) одн. трпни глаголски придев, и *СПРЕЖНИ ПРИД(Ј)ЕВ* (нпр. *назебао, ла, ло; нагорео, ла, ло*) одн. радни глаголски придев (МСГ, 49). Ова последња терминолошка синтагма – *СПРЕЖНИ ПРИД(Ј)ЕВ*, у ексцерпираним корпусу потврђена је и код Ј. Илића, те би се могло претпоставити да је из његовог уџбеника и преузета.

На крају поглавља о *ГЛАГОЛИМА*, аутори наводе мали одељак, насловљен „Додатак”, и у њему описују четири *СЛОЖЕНА ВРЕМЕНА* (МСГ, 87):

Дијаграм 122в: Сложена глаголска времена у *Малој србској граматичи* (1866)

ПРОШЛО СЛОЖЕНО ВРЕМЕ ПРВО гради се „кадъ се спрежномъ придѣву дода сад. вр. помоћногъ глагола; као: [...] чуо (ла, ло) самъ, чуо (ла, ло) си” (МСГ, 87). Овом синтагмом именован је перфекат. За *ПРОШЛО СЛОЖЕНО ВРЕМЕ ДРУГО* аутори уџбеника истичу да „постае, кадъ се спрежноме придѣву дода несвршено време помоћногъ глагола; као: [...] узео (ла, ло) быяхъ, узео (ла, ло) быаше” (МСГ, 87–88). Ради се, дакле, о плусквамперфекту, а представљен је само један начин грађења овог глаголског облика – помоћу имперфекта глагола *бити* и радног глаголског придева. Други начин, који подразумева грађење помоћу перфекта помоћног глагола *бити* и радног глаголског придева, није описан у овој граматичи.

Трећу врсту сложених времена представља *БУДУЋЕ СЛОЖЕНО ВРЕМЕ*, које настаје „кадъ се неодређеномъ начину глагола дода садашње време помоћногъ глагола – *хтети*; као: [...] хоћу поћи, хоћешъ поћи” (МСГ, 88). Из наведеног се може закључити да је такође у питању футур први, грађен од пуног, наглашеног облика презента помоћног глагола *хтети* и инфинитива.

У категорију сложених глаголски *ВРЕМЕНА*, аутори овога дела сврставају и један глаголски *НАЧИН* – *ПОГОДБЕНИ*, одн. потенцијал, који се твори тако што се „спрежномъ придѣву дода прошло време помоћногъ глагола [...] играо (ла, ло) бихъ, играо (ла, ло) бы” (МСГ, 89).

5.6.15. Поред термина општесловенског порекла *ГЛАГОЛ*, В. Вујић у својој граматичи наводи и контактни синоним из латинског језика – *VERBUM* (Вуј., 10). Ову праксу навођења синонимног облика латинског порекла аутор наставља приликом

увођења сваког домаћег термина. Тако поред облика *НАЧИН* стоји латинско *MODI*, а поред термина *ВРЕМЕ – TEMPORA* (Вуј., 45).

Вујић затим издваја четири глаголска начина. Терминолошке синтагме којима назива прва три одговара Даничићевим синтагмама из *Мале српске граматике*. Тако је инфинитив означен као *НЕОДРЕЂЕНИ НАЧИН*, *ОДРЕЂЕНИ НАЧИН* представља индикатив, а *ЗАПОВЕДНИ* императив.

Овој групи аутор најпре додаје *НАЧИН УСЛОВНИ* одн. конјунктив, који се употребљава „кад се говори о чему, што заиста не бива, него стоји још под сумњом, или под неким условљем, или је тек могуће, или се само жели” (Вуј., 46).

Након конјунктива, В. Вујић под Даничићевим утицајем наводи још неколике глаголске облике, које сврстава у категорију *НАЧИНА*. У питању су *ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВИ (PARTICIPIA, ПРИЧАСТИЈА)*, одн. партиципи активни, а њих аутор даље дели на *САДАШЊИ ПРИДЕВ*, одн. партицип презента активни или глаголски прилог садашњи у атрибутој функцији (нпр. *текућа* вода, *болеће* срце) (Вуј., 47), и *ПРОШЛИ ПРИДЕВ*, тј. партицип претерита активни или глаголски прилог прошли у служби атрибута (нпр. *бивши* војвода, *пострадавши* трговац) (Вуј., 47).

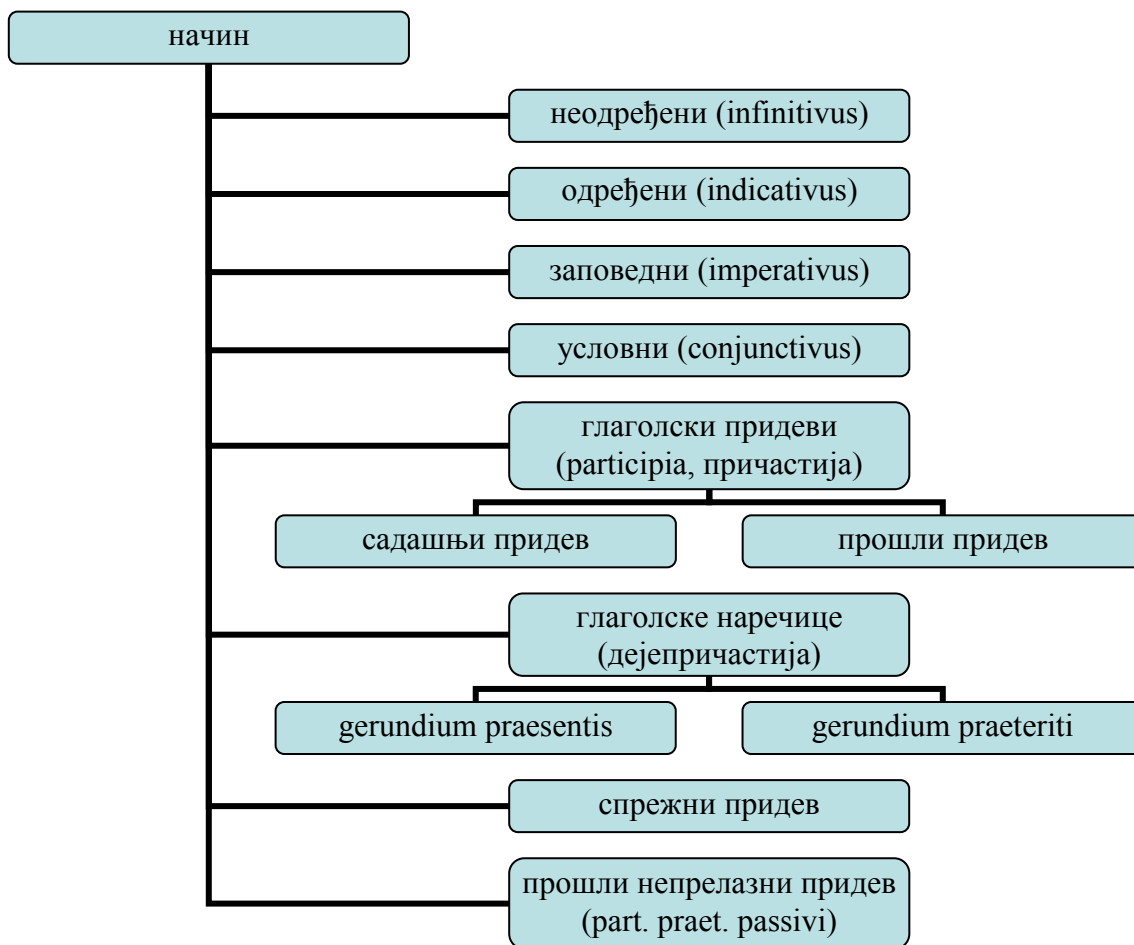
Према В. Вујићу, у категорију начина спадају и *ГЛАГОЛСКЕ НАРЕЧИЦЕ*²⁶⁴ одн. *ДЕЈЕПРИЧАСТИЈА* (Вуј., 47). Овом терминолошком синтагмом В. Вујић је означио глаголске прилоге, које такође дели на две групе, али уместо домаћих наводи само латинске називе: *GERUNDIUM PRAESENTIS* одн. глаголски прилог садашњи (нпр. ради *невајући*, спава *седећи*) (Вуј., 47), и *GERUNDIUM PRAETERITI* тј. глаголски прилог прошли (нпр. *прочитавши* писмо – одговори; *пошавши* – рече) (Вуј., 47).

У глаголске начине аутор је сврстао и *СПРЕЖНИ ПРИДЕВ* (нпр. *озебао*, – *озебла*, – *озебло*) (Вуј., 47–48), глаголски облик који се у савременој терминологији назива радним глаголским придевом. Наведена синтагма посведочена је код Ј. Илића, као и у *Малој српској граматизи* неименованих аутора.

Последњу врсту *НАЧИНА* у Вујићевом уџбенику представља *ПРОШЛИ НЕПРЕЛАЗНИ ПРИДЕВ (PART. PRAET. PASSIVI)* одн. трпни глаголски придев у атрибутој

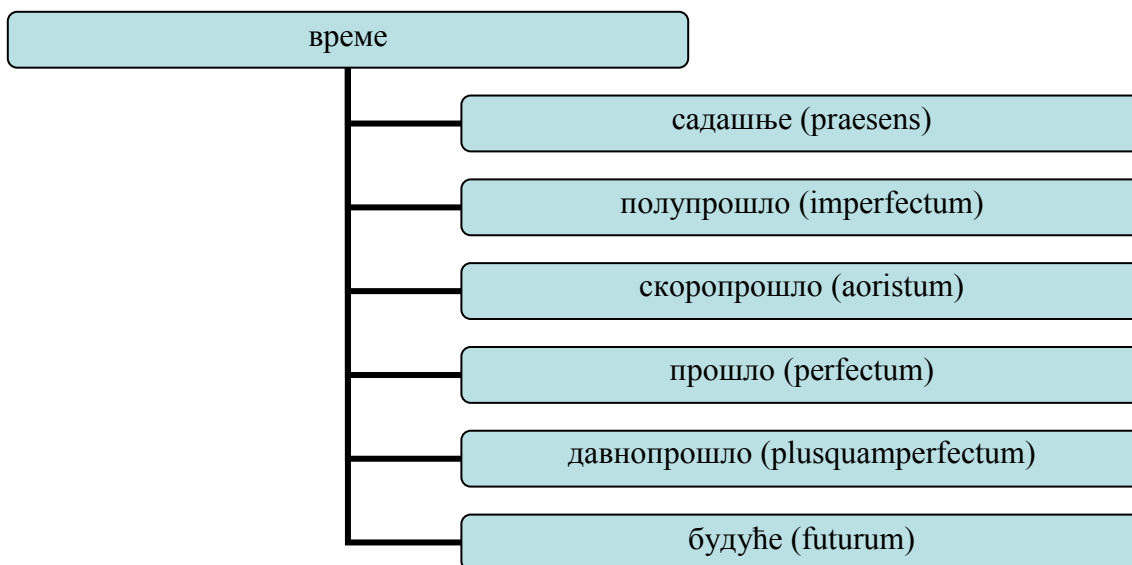
²⁶⁴ У граматизи В. Вујића термин *НАРЕЧИЦА* означава прилог као врсту речи (исп. одељак 5.7).

служби (нпр. *чувен човек, заклету душман*) (Вуј., 48). Имајући све наведено на уму, Вујићева класификација глаголских *НАЧИНА* могла би се представити на следећи начин:

Дијаграм 123а: Глаголски начини у граматици В. Вујића (1867)

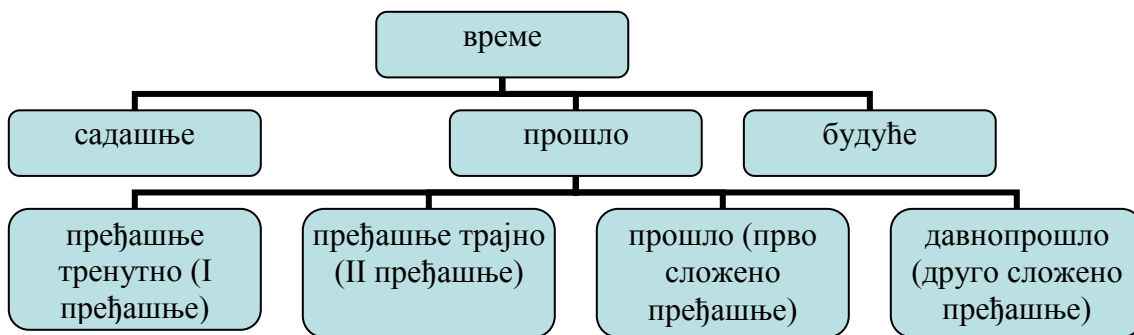
Систем глаголских времена у Вујићевој граматици идентичан је оном приказаном у уџбенику К. Цукића, с тим што је В. Вујић уз домаће навео и латинске синониме (Вуј., 45–46):

Дијаграм 123б: Глаголска времена у граматичи В. Вујића (1867)

Аутор издваја *САДАШЊЕ ВРЕМЕ* одн. презент а затим, попут К. Цукића, наводи четири прошла времена: *ПОЛУПРОШЛО ВРЕМЕ*, које означава имперфекат (нпр. *Ја читам, а ти писаше*) (МСГ, 45), *СКОРОПРОШЛО* одн. аорист (нпр. *Дођох – видех – задобих*) (МСГ, 45), *ПРОШЛО* тј. перфекат (нпр. *Бог је створио овај свет из ничега*) (МСГ, 46), и *ДАВНОПРОШЛО* одн. плусквамперфекат (нпр. *Био сам му говорио – но није ме хтео послушати*) (МСГ, 46). Као последње глаголско време В. Вујић издваја *БУДУЋЕ*, под којим подразумева футур први (нпр. *Сви ћемо умрети*) (МСГ, 46).

5.6.16. Новаковић у *Српској синтакси*, објављеној 1870. године, цело поглавље посвећује *ГЛАГОЛСКИМ ОБЛИЦИМА* (Нов. 1, 43). Он најпре говори о глаголским *ВРЕМЕНИМА* – *САДАШЊЕМ*, *ПРОШЛОМ* и *БУДУЋЕМ*, а затим истиче да се *ПРОШЛО ВРЕМЕ* „према трајању може казати на четири начина” (Нов. 1, 46–47).

Дијаграм 124а: Глаголска времена у *Српској синтакси* С. Новаковића (1870)

Описујући *САДАШЊЕ ВРЕМЕ* одн. презент аутор истиче да се оно може употребљавати и за „приповедање прошлих догађаја”, те се у том случају зове *САДАШЊЕ ИСТОРИЧКО ВРЕМЕ*: „Цар узима залатан пехар вина, па говори свој господи српској” (Нов. 1, 48). Издвајање наративног, приповедачког одн. историјског презента у односу на основно значење овог глаголског облика посведочено је једино још у Вуковој *Писменици* као *САДАШЊЕ ВРЕМЕ ПРИПОВЈЕДАТЕЛНО*.

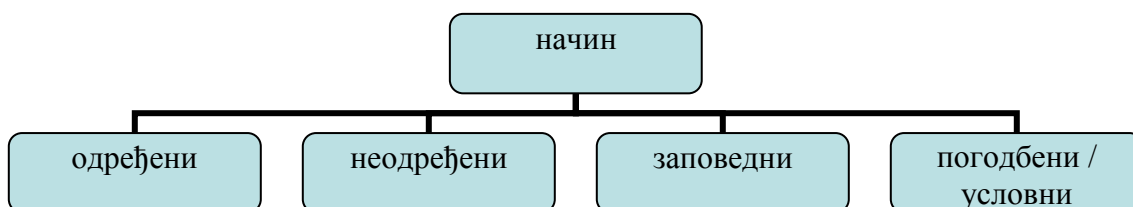
Прошлих времена у Новаковићевом делу има четири. Поред сваке терминолошке синтагме, аутор у заградама наводи и Даничићеве облике. Тако *ВРЕМЕ ПРЕЂАШЊЕ ТРЕНУТНО* одн. *I ПРЕЂАШЊЕ ВРЕМЕ* означава аорист (нпр. Господ *рече* ученицима; Први *уђе* на рајска врата) (Нов. 1, 49), а *ПРЕЂАШЊЕ ТРАЈНО ВРЕМЕ* тј. *II ПРЕЂАШЊЕ ВРЕМЕ* имперфекат (нпр. Како се *умножаваху* непријатељи моји; О томе *никад не говорасмо*) (Нов. 1, 49).²⁶⁵ *ПРОШЛИМ* или (по Ћ. Даничићу) *ПРВИМ СЛОЖЕНИМ ПРЕЂАШЊИМ ВРЕМЕНОМ* означен је перфекат (нпр. Ја *сам дошао*; Сунце *је зашло*) (Нов. 1, 50–51), а *ДАВНОПРОШЛИМ* одн. *ДРУГИМ СЛОЖЕНИМ ПРЕЂАШЊИМ ВРЕМЕНОМ* плусквамперфекат (нпр. цар главом *бејаше изашао*; Јер нам *је био* са свим *досадио*) (Нов. 1, 50–51). У Новаковићевом уџбенику забележена су оба начина грађења плусквамперфекта.

²⁶⁵ Поред наведених облика, С. Новаковић у фуснотама наводи и термине из старијих граматика: *СКОРОПРОШЛО* за аорист и *ПОЛУПРОШЛО* за имперфекат (Нов. 1, 48, у фусноти).

Попут већине српских језикословаца из 19. века, С. Новаковић је футур први први именовано синтагмом *БУДУЋЕ ВРЕМЕ* (нпр. Па *ће рећи* сестра мог пријатеља; Онда *ће* Јанко *повикати*) (Нов. 1, 51).

Након одељка о глаголским временима следи целина посвећена *ПРИЛОЗИМА* и *ПРИДЕВИМА ГЛАГОЛСКИМ* (Нов. 1, 51). Новаковић издваја два *ГЛАГОЛСКА ПРИЛОГА: ВРЕМЕНА САДАШЊЕГ* (нпр. Отиде, *чудећи се* у себи шта би; Слуга *видећи* све ово обрадује се врло) и *ВРЕМЕНА ПРОШЛОГ* (нпр. Он се стресе *видевши* каква се несрећа окупила; Пак *окупив* витезове на студен је камен покрочио) (Нов. 1, 52). У *ГЛАГОЛСКЕ ПРИДЕВЕ* он сврстава *СПРЕЖНИ ПРИДЕВ* одн. радни глаголски придев, који поткрепљује примерима крњег перфекта (нпр. Душмани ти под ногама *били!*; Гује му *се* око срца *виле!*), и *ТРПНИ ПРИДЕВ* (нпр. Орао *устрељен*; Обојица дивно *помирени*, латисмо се горе и зелени) (Нов. 1, 52–53). Терминолошка синтаagma *ТРПНИ ПРИДЕВ* први пут је посведочена у анализираном корпусу управо у Новаковићевој *Српској синтакси*.

Аутор затим неколике стране посвећује категорији глаголских *НАЧИНА*, а издваја их четири:

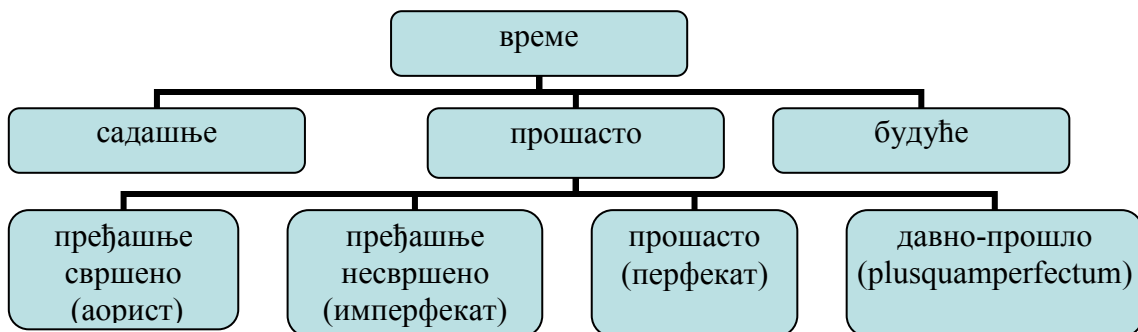
Дијаграм 1246: Глаголски начини у *Српској синтакси* С. Новаковића (1870)

У овом одељку нема појмовно-терминолошких новина, те је тако *НАЧИНОМ ОДРЕЂЕНИМ* именован индикатив, *НАЧИНОМ НЕОДРЕЂЕНИМ* инфинитив, *НАЧИНОМ ЗАПОВЕДНИМ* императив, а *НАЧИНОМ ПОГОДБЕНИМ* или *УСЛОВНИМ* потенцијал (Нов. 1, 53–57).

Рад на *Српској граматници* С. Новаковић започео је 1879. године, а објавио ју је петнаест година касније, 1894. У овом делу запажена је донекле другачија терминологија глаголских облика. *ВРЕМЕ ПРОШЛО* аутор је у граматници означио као

ВРЕМЕ ПРОШАСТО,²⁶⁶ али у заградама наводи и латинизам *ПЕРФЕКАТ* (Нов. 4, 305). *ВРЕМЕ ПРЕЂАШЊЕ ТРЕНУТНО* постаје *ВРЕМЕ ПРЕЂАШЊЕ СВРШЕНО*, а *ВРЕМЕ ПРЕЂАШЊЕ ТРАЈНО* именовано је као *ВРЕМЕ ПРЕЂАШЊЕ НЕСВРШЕНО*. И код ових глаголских времена С. Новаковић у заградама наводи синонине из латинског језика – *АОРИСТ* и *ИМПЕРФЕКАТ* (Нов. 4, 304). Терминолошке синтагме којима су исказани презент и плусквамперфекат остају непромењене у односу на *Српску синтаксу* – *ВРЕМЕ САДАШЊЕ* и *ВРЕМЕ ДАВНО-ПРОШЛО* (Нов. 4, 301, 306).

За разлику од *Српске синтаксе*, у којој је под *БУДУЋИМ ВРЕМЕНОМ* подразумевао футур први, у *Српској граматици* аутор овом синтагмом назива оба облика футура – први и други (нпр. *Боловаћу, пребољети нећу*; *Ако буде Милош преш’о Дрину, Милоша ћу на мејдан зазвати*) (Нов. 4, 307–309).

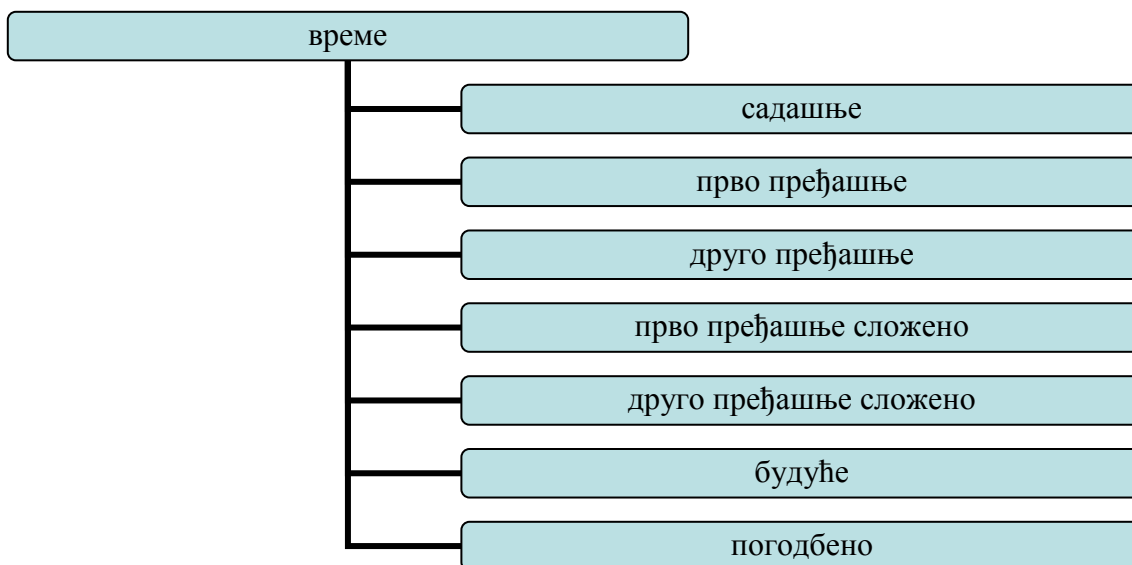
Дијаграм 124в: Глаголска времена у граматици С. Новаковића (1879–1894)

Терминолошке синтагме којима се именују глаголски прилози и придеви исте су у оба уџбеника, осим у случају називања радног глаголског придева, који је у *Српској синтакси* означен као *СПРЕЖНИ ПРИДЕВ*, а у *Српској граматици* као *ПРОШАСТИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ* (Нов. 4, 312).

У именовању глаголских начина нема разлика у Новаковићевим делима.

5.6.17. Терминолошки систем глаголских *ВРЕМЕНА* у граматици Ј. Живановића углавном одговара Даничићевом из *Мале српске граматике*:

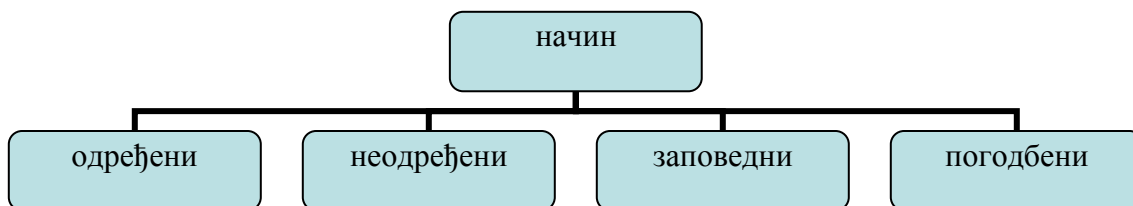
²⁶⁶ Ова терминолошка синтагма посведочена је у уџбеницима Д. Милаковића и П. Нинковића.

Дијаграм 125а: Глаголска времена у граматичи Ј. Живановића (1874)

Попут Ђ. Даничића, и Ј. Живановић је *САДАШЊИМ ВРЕМЕНОМ* означио презент, *ПРВИМ ПРЕЂАШЊИМ* аорист, *ДРУГИМ ПРЕЂАШЊИМ* имперфекат, *ПРВИМ ПРЕЂАШЊИМ СЛОЖЕНИМ* перфекат, *ДРУГИМ ПРЕЂАШЊИМ СЛОЖЕНИМ* плусквамперфекат, а *БУДУЋИМ* футур први (Жив. 2, 26). Једину разлику у односу на Даничићеву граматичу из 1850. представља увођење потенцијала, одн. *ПОГОДБЕНОГ ВРЕМЕНА* у систем глаголских времена.

Живановић наведеним глаголским облицима прикључује и два глаголска прилога – *ПРИЛОГ САДАШЊЕГА ВРЕМЕНА* и *ПРИЛОГ ПРЕЂАШЊЕГ ВРЕМЕНА*, као и два глаголска придева – *ПРВИ* и *ДРУГИ ПРИДЕВ* (Жив. 2, 26). Наведени термини такође су употребљени под Даничићевим утицајем, с тим што је Ђ. Даничић глаголске прилоге и придеве сврстао у категорију глаголских начина, којих у Живановићевој граматичи, као и у *Српској синтакси* С. Новаковића, има свега четири:

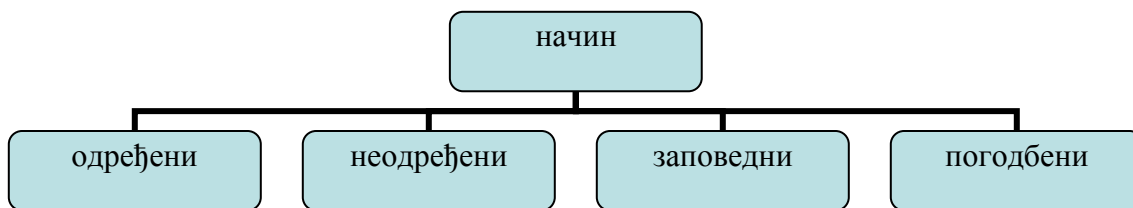

Дијаграм 125б: Глаголски начини у граматици Ј. Живановића (1874)

Овај граматичар не уводи термилошке новине у именовању глаголских начина, те тако, попут С. Новаковића, *НАЧИНОМ ОДРЕЂЕНИМ* именује индикатив, *НАЧИНОМ НЕОДРЕЂЕНИМ* инфинитив, *НАЧИНОМ ЗАПОВЕДНИМ* императив, а *НАЧИНОМ ПОГОДБЕНИМ* именује потенцијал (Жив. 2, 26). У наведеном Живановићевом делу, поред синтагме *НАЧИН НЕОДРЕЂЕНИ*, посведочен је и интернационализам латинског порекла *ИНФИНИТИВ* (Жив. 2, 38).

У књизи *О српском језику*, објављеној 1888. године, забележене су неколике измене у Живановићевим називима глаголских облика. Уместо синтагме *ДРУГИ ПРИДЕВ* аутор сада употребљава синтагму *ТРИПНИ ПРИДЕВ* (Жив. 3, 58), преузету највероватније од Ј. Бошковића или С. Новаковића. У овоме делу запажена је и интернационализација терминологије глаголских облика и начина, која се уочава и у Даничићевим делима из 70-их године 19. века. Живановић тако уместо синтагми домаћег порекла *ПРВО ПРЕЂАШЊЕ* и *БУДУЋЕ ВРЕМЕ* употребљава латинизме *АОРИСТ* (Жив. 3, 64) и *ФУТУР* (Жив. 3, 211), а *ЗАПОВЕДНИ НАЧИН* постаје *ИМПЕРАТИВ* (Жив. 3, 106). Овај поступак наставља се и у другим Живановићевим делима – *Браничу српскога језика* (1889), у којем уместо синтагме *ДРУГО ПРЕЂАШЊЕ ВРЕМЕ* користи интернационализам из латинског језика *ИМПЕРФЕКАТ* (Жив. 4, 20), као и у *Српској синтакси* (1889), у којој се *САДАШЊЕ ВРЕМЕ* назива *ПРЕЗЕНАТ* (Жив. 5, 85).

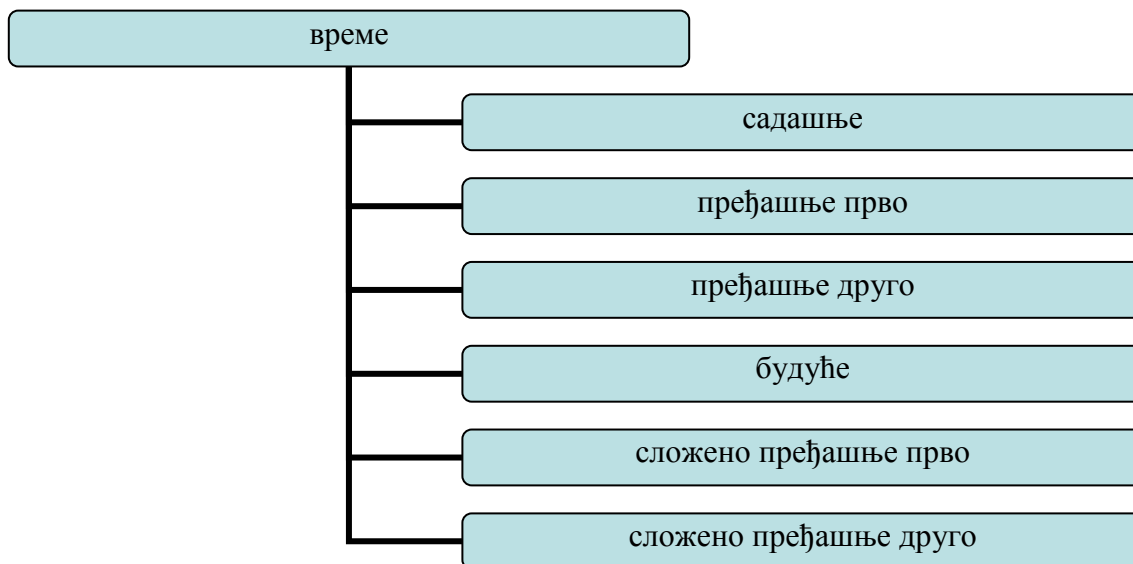
5.6.18. Даничићеву глаголску терминологију у својој граматици користио је и Ђ. Магарашевић. Попут С. Новаковића и Ј. Живановића, он издваја четири глаголска *НАЧИНА*:

Дијаграм 126а: Глаголски начини у граматичи Ћ. Магарашевића (1883)

НЕОДРЕЂЕНИМ НАЧИНОМ и у овоме делу назван је инфинитив, *НАЧИНОМ ОДРЕЂЕНИМ* именује се индикатив, *НАЧИНОМ ЗАПОВЕДНИМ* императив, а *НАЧИНОМ ПОГОДБЕНИМ* или *УСЛОВНИМ* потенцијал (Маг., 35).

Магарашевић затим издваја шест глаголских *ВРЕМЕНА*:

Дијаграм 126б: Глаголска времена у граматичи Ћ. Магарашевића (1883)

Као што је већ истакнуто, аутор у потпуности преузима Даничићеву терминологију домаћег порекла из *Мале српске граматике*, не ослањајући се на интернационализме у именовању глаголских облика, те *САДАШЊИМ ВРЕМЕНОМ* означава презент, *ПРЕЂАШЊИМ ПРВИМ* аорист, *ПРЕЂАШЊИМ ДРУГИМ* имперфекат, *БУДУЋИМ ВРЕМЕНОМ* именује оба футура (први и други), *СЛОЖЕНО ПРЕЂАШЊЕ ПРВО*

ВРЕМЕ односи се на перфекат, а *СЛОЖЕНО ПРЕЂАШЊЕ ДРУГО* на плусквамперфекат (Маг., 35–36).

Од 70-их година 19. века, у граматичким уџбеницима устаљује се пракса да се о глаголским прилозима и придевима говори након глаголских начина и времена, одн. да се они издвајају као посебне категорије глаголских облика. Српски граматичари, по свему судећи, осећали су да се наведени глаголски облици налазе на размеђи двају врста речи – глагола и прилога, одн. глагола и придева. Тако и Ђ. Магарашевић, служећи се Даничићевом терминологијом из 1850. године, издваја *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊЕГА ВРЕМЕНА*, *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ПРЕЂАШЊЕГА ВРЕМЕНА*, *ПРВИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ* одн. радни, и *ДРУГИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ*, одн. трпни придев (Маг., 36–37).

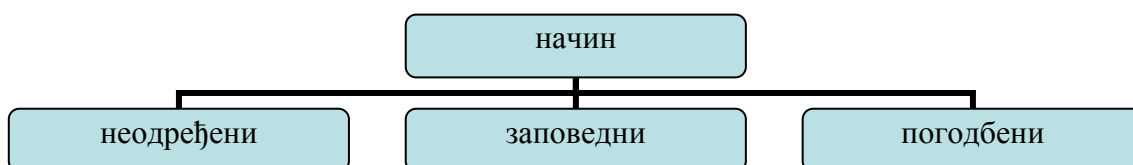
5.6.19. У граматички Јб. Стојановића из 1891. године нема одељка о глаголима, али је зато у уџбенику из 1892. године доста пажње посвећено глаголским облицима. Стојановић најпре издваја четири врсте глаголских облика: *ВРЕМЕНА*, *НАЧИНЕ*, *ПРИЛОГЕ* и *ПРИДЕВЕ* (Стој. 2, 29), а затим наводи шест *ВРЕМЕНА*:

Дијаграм 127а: Глаголска времена у граматички Јб. Стојановића (1892)

Стојановић је терминологију за именовање глаголских времена највероватније преузео од С. Новаковића. Стога је и у његовом делу *САДАШЊИМ ВРЕМЕНОМ* означен презент, *БУДУЋИМ* футур први, *ПРЕЂАШЊИМ СВРШЕНИМ* аорист, *ПРЕЂАШЊИМ НЕСВРШЕНИМ* имперфекат, *ПРОШЛИМ* перфекат, а *ДАВНОПРОШЛИМ* имперфекат (Стој. 2, 30).

За разлику од својих претходника, Љ. Стојановић наводи три глаголска начина, те је он први језикословац у 19. веку који у ову глаголску категорију не сврстава индикатив.

Дијаграм 1276: Глаголски начини у граматици Љ. Стојановића (1892)

Употреба наведених термилолошких синтагми: *НЕОДРЕЂЕНИ НАЧИН* за инфинитив, *ЗАПОВЕДНИ НАЧИН* за императив и *ПОГОДБЕНИ НАЧИН* за потенцијал (Стој. 2, 36), такође се може тумачити Новаковићевим утицајем.

Слична је ситуација и са синтагмама којима се именују глаголски прилози и придеви. Стојановић, попут С. Новаковића, издваја *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ВРЕМЕНА САДАШЊЕГ* и *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ВРЕМЕНА ПРОШЛОГ*, док глаголске придеве дели на *ПРОШАСТИ* и *ТРИНИ* (Стој. 2, 30). Једину разлику у односу на Новаковићеву терминологију из 1870. године представља именовање радног глаголског придева: С. Новаковић га назива *СПРЕЖНИМ ПРИДЕВОМ*, а Љ. Стојановић *ПРОШАСТИМ*.

На крају овог одељка аутор закључује: „Свега дакле глаголских облика има тринаест” (Стој. 2, 30). У поређењу са савременим системом глаголских облика, Стојановићевој граматици једино недостаје футур други, одн. предбудуће време.

5. 7. Термини за прилоге

Изузимајући Вукову *Српску граматику* (1818) и *Малу српску граматику* (1850) Ђ. Даничића, у којима непроменљиве врсте речи нису обрађене,²⁶⁷ прилози се у српским граматицама из 19. века увек наводе као прва од четири индеклинабилне врсте речи.²⁶⁸

Табела 23: Називи за *прилоге*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
нарјечија	Мраз., 151	1811.
нарјечије	Вук 1, 109	1814.
нарјечије	Вук 9, XLII	1818.
нарјечије	Вук 25, 65	1826.
нарјечије	Вук 27, 297	1828.
нарјечија / прирјечија	Сол. 2, СЛ 27, 27	1834.
нарјечије	Хаџ. 1, 293	1837.
нарјечија	Вид. 4, 144	1838.
нарјечије	Милак., 196	1838.
нарјечије	Поп. Ј., 101	1843.
нарјечије	Суб. 2, 25	1841.
нарјечије	Суб. 3, 37	1842.
нарјечије	Суб. 5, 21	1845.
нарјечије	Лаз., 798	1845.
нарјечије	Поп. Ј. С. 2, 875	1846.
нарјечије	Зах. 1, 70	1847.
нарјечије	Бал. 2, 80	1850.

²⁶⁷ Што се непроменљивих врста речи тиче, Ђ. Даничић у *Малој српској граматици* говори само о предлозима, задржавајући се искључиво на проблему њиховог слагања с падежима.

²⁶⁸ Једино су у *Српској граматици* С. Новаковића наведене три непроменљиве врсте речи.

приреч	Цук., 73	1850.
нарјечије	Груј., 59	1852.
нарјечије (Rebenwort, adverbium) ²⁶⁹	Нинк. 4, 5	1856.
прилог (adverbium)	Дан. 5, 1	1858.
означице	Ил., 13	1860.
нарјечије	Мих., 78	1863.
прилози (наречја)	Бошк. 1, 17	1863.
нар(ј)ечице	МСГ, 89	1866.
наречица / нарјечије (adverbium)	Вуј., 10	1867.
наречица, прилог	Нов. 1, 11, 78	1870.
прилози	Жив. 2, 47	1874.
адверб	Дан. 8, 83	1876.
прилози (наречја)	Маг., 62	1883.
прилог	Бошк. 5, 79	1888.
прилог (adverbium)	Жив. 5, 22	1889.
прилози	Стој. 2, 60	1892.
прилози	Нов. 4, 19	1879–1894.

5.7.1. Приказана грађа показује да већина српских граматичара користи руски одн. рускословенски термин *НАРЈЕЧИЈЕ*.²⁷⁰ Овај облик А. Мразовић је преузео од М. Смотричког, а затим је, највећим делом захваљујући Вуковим граматикама, доспео и у остале уџбенике и полемичке списе српских језикословаца (Ј. Хаџића, М. Видаковића, Д. Милаковића, Ј. Поповића, Ј. Суботића, В. Лазића, Стерије, И.

²⁶⁹ Занимљиво је напоменути да се *ПРИЛОЗИМА* у Нинковићевој граматици именује променљива врста речи која се у српској литератури данас уобичајено назива *придевима* (исп. тачку 6.3.10).

²⁷⁰ Термин *НАР(Ј)ЕЧ(И)ЈЕ* био је у српском граматичком систему с прве половине 19. века полисемичан. Осим *прилога*, њиме је означаван и *дијалекат* – у Вуковој *Писменици* (Вук 1, 112) и Предговору *Српском рјечнику* из 1818. године (Вук 8, XVI), у Хаџићевом „Утуку” (Хаџ. 2, 422), у Предговору *Српског граматички Ј. Поповића* (Поп. Ј., VIII), у Даничићевој *Малој српској граматици* (Дан. 3, 3), у Стејићевом „Предлогу за Српски рјечник и Српску граматику” (Стеј. 2, 11) и др.; али и *глаголски прилози* (исп. одељак 5.6). У *Посрбицама* В. Михајловића посведочен је само у значењу ’дијалекат’ (Михајловић 1982).

Захаријевића, Ј. Балугџића, П. Нинковића, Н. Грујића и Ј. Михајловића), те је био доминантан у употреби до 60-их година 19. века: „Нарѣчїа сѣтъ части слова нескланѣмыа, наже по болшей части глаголѣмъ прилагаютсѣ, и показѣють, какѣ извѣстнаа нѣкаа вещь дѣйствѣеть, или страждеть” (Мраз., 151); „Наречїе їест нескланѣїеми дїел говоренѣа, коїи се понаївише глаголима прилаже, и показуе, како ствар дїеїствуїе, или страда” (Вук 1, 109); „Нарѣчїа су такове речи, коє се употребљаваю ради опредѣленїа глагола или прилагателногъ имена” (Зах. 1, 70).

Терминолошка посрбица *НАР(Ј)ЕЧИЦА*, у којој је црквенословенски суфикс *-ије* замењен народним *-ица*, забележена је у *Малој србској граматѣици* неименованих аутора и у уџбенику В. Вујића: „Нарѣчице есу рѣчи, коє се не мѣняю, него се зато говоре, да се болѣ каже значенѣ глагола и придѣва” (МСГ, 89); „Речи, које радњу подлога (или и неку каквоћу) којим знаком изближе означују, зову се наречице” (Вуј., 96).

Термини *ПРИРЈЕЧИЈЕ*, одн. *ПРИРЕЧ*, који се јављају код П. Соларића и К. Цукића, највероватније су настали под утицајем хрватског језикословаца Ш. Старчевића (Караџа 1984: 243), који је за ову непроменљиву врсту речи употребљавао назив *ПРИРИЧАК*: „Нарѣчїа, или болѣ рѣчи Прирѣчїа, есу нескланѣемее такове рѣчи, коє, стоећи уз Глаголе, показую гдѣ, како и проч: бѣва дѣйствїе или страданїе, кое Глаголи гласе” (Сол. 2, СЛ 27, 34); „Приречъ е часть говора, коя показуе како, кадъ и гди некїй предметъ естъ или дѣйствуе” (Цук., 73).

Терминолошку иновацију у именовање прилога уноси и Ј. Илић, у чијој се граматѣици ова непроменљива врста речи назива термином домаћег порекла *ОЗНАЧИЦЕ*, али он није заживео у српском језикословном систему: „Свака реч, која радњу главне Именице каквим знаком озназује (sic!), зове се Означица” (Ил., 13). Наведени Илићев термин посведочен је и у РСАНУ, али се његовом дефиницијом ’одредба, детерминатор’ не прецизира врста речи коју овај термин именује, већ његова синтаксичка функција.

Данашњи термин *ПРИЛОГ* први је употребио Ђ. Даничић у *Српској синтакси* из 1858. године (у заградама је навео и контактни синоним из латинског језика – *ADVERBIUM*): „У ове две реченице подмети су савезъ (conjunctio) [...] и прилогъ

(adverbium) *сютра*” (Дан. 5, 1). Иако у својим *Облицима српскога или хрватскога језика* користи интернационализам латинског порекла *АДВЕРБ* (Дан. 8, 83), овај облик није забележен у даљем корпусу из 19. века.

Даничићев термин *ПРИЛОГ* прихватио је најпре Ј. Бошковић, а затим и остали писци српских граматика у последње три деценије 19. века (Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић), када се термин *ПРИЛОГ* устаљује у српском језикословном терминолошком регистру. Поред термина *ПРИЛОЗИ*, Ј. Бошковић и Ђ. Магарашевић у заградама наводе и посрбљени руски одн. рускословенски термин *НАРЈЕЧЈА*.

5.7.2. Саме дефиниције прилога у анализираним граматикама из 19. века не разликују се много међу собом. Прилози се најчешће дефинишу као непроменљиве врсте речи које одређују глаголе, односно глаголску радњу, или, ређе, придеве, заменице и друге прилоге. Ни у једној дефиницији не помиње се специфична промена прилога – компарација, као ни њихова синтаксичка функција (прилошке одредбе) (исп. Грицкат 1983: 5–9).

5. 8. Термини за предлоге

У одељцима о непроменљивим врстама речи српских граматика из 19. века предлози се наводе одмах иза прилога. Они представљају једну непроменљиву врсту речи у чијем именовану, изузев индивидуализма Ј. Илића, нема терминолошког шаренила.

Табела 24: Називи за *предлоге*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
предлог	Мил., 471	1810.
предлози	Мраз., 154	1811.
предлог	Вид. 1, 361	1813.

предлог	Вук 1, 110	1814.
предлог	Вук 3, 127	1818.
предлог	Вук 9, XXIX	1818.
предлог	Вук 25, 66	1826.
предлози	Сол. 2, СЛ 27, 34	1834.
предлог	Хаџ. 1, 293	1837.
предлози	Бој., 307	1838.
предлози	Вид. 4, 147	1838.
предлог	Милак., 202	1838.
предлог	Суб. 3, 34	1842.
предлог	Поп. Ј., 103	1843.
предлог	Лаз., 795	1845.
предлог	Суб. 5, 21	1845.
предлог	Хаџ. 4, 1022	1846.
предлог	Зах. 1, 70	1847.
предлози (praepositiones)	Дан. 3, 78	1850.
предлози	Бал. 2, 87	1850.
предлози	Цук., 74	1850.
предлог	Стеј. 1, 4	1852.
предлог	Тир., 7	1852.
предлог	Груј., 15	1852.
предлог (Vorwort, praepositio)	Нинк. 4, 5	1856.
предлог (praepositio)	Дан. 5, 1	1858.
приречице	Ил., 14	1860.
предлог	Мих., 62	1863.
предлози	Бошк. 1, 17	1863.
предлози	МСГ, 90	1866.
предлог (praepositio)	Вуј., 10	1867.
предлог	Нов. 1, 4	1870.

предлози	Жив. 2, 47	1874.
предлози	Маг., 63	1883.
предлог	Бошк. 5, 79	1888.
предлог	Жив. 5, 27	1889.
предлог	Стој. 1, 3	1891.
предлози	Стој. 2, 62	1892.
предлози	Нов. 4, 20	1879–1894.

5.8.1. Из наведене табеле јасно се види да је за ову непроменљиву врсту речи доминантан и готово једини у употреби црквенословенски граматички термин *ПРЕДЛОГ*, добијен према лат. *praepositio* (Симеон 1969, под *приједлог*). Термин *ПРЕДЛОГ* доследно су употребљавали сви језикословци из 19. века, чија су дела ушла у корпус за ово истраживање – од А. Мразовића, Л. Милованова и Вука, до Ј. Бошковића, Ј. Живановића, С. Новаковића и Љ. Стојановића: „Предлози сѣтъ части слова нескланѣмыа, наже именемъ и мѣстоименїамъ предполагаютсѣ, и показꙋютъ, какъ извѣстныа падежи взыскꙋютъ” (Мраз., 154); „Предлог ѿест нескланѣѿеми дїел говоренѣа, коїи се именима и мїестоимениѿама предлаже, и различне падеже изискуѿе” (Вук 1, 110); „Предлози су речи које казују у каквој свези међу собом стоји оно што значе имена, или имена и глаголи, у погледу на место, правац, време, узрок, итд” (Нов. 4, 20); „Предлози су непроменљиве речи које показују узајамну везу између две речи” (Стој. 2, 62).

Терминолошку уједначеност разбија једино усамљени назив Ј. Илића – *ПРИРЕЧИЦЕ*, у чијој се терминологији запажају изразите пуристичке тенденције према рускословенским називима језикословних појмова: „Свака реч, која радњу главне Именице преноси на Другу Именицу, зове се Приречица” (Ил., 14).

5.8.2. Попут прилога, и предлози се у највећем броју дефиниција одређују као непроменљиве врсте речи. Углавном се наглашава да стоје уз именице (ређе заменице, придеве и бројеве). Готово по правилу граматичари из прве половине 19.

века у своја одређења предлога додају да они изискују различите падеже, док се у дефиницијама из друге половине 19. века инсистира на особини предлога да изразе различите односе, одн. везу међу предметима, појавама и сл.

5. 9. Термини за везнике

Након прилога и предлога, везници се наводе у граматичким уџбеницима из 19. века као трећа непроменљива врста речи. За разлику од предлога, код којих је терминологија практично уједначена, у именовану ових индеклинабилних врста запажа се термилошка варијантност.

Табела 25: Називи за *везнике*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
сојузи	Мраз., 155	1811.
сојуз	Вук 1, 110	1814.
сојузи	Сол. 2, СЛ 27, 36	1834.
сојузи	Вид. 4, 148	1838.
сојуз	Милак., 204	1838.
сајуз	Поп. Ј., 105	1843.
сајузи	Суб. 5, 21	1845.
свеза, сојуз	Зах. 1, 3, 72	1847.
сајузи, везачи	Бал. 2, 96	1850.
свеза	Цук., 77	1850.
савез, свеза	Груј., 58, 30	1852.
свеза (Bindewort, conjunctio)	Нинк. 4, 5	1856.
савез (conjunctio)	Дан. 5, 1	1858.
свеза	Ил., 15	1860.
савези	Бошк. 1, 18	1863.
свезе	МСГ, 91	1866.

свеза (сојуз, conjunctio)	Вуј., 10	1867.
савез	Нов. 1, 11	1870.
савези	Жив. 2, 48	1874.
свезе	Маг., 64	1883.
савез	Жив. 5, 28	1889.
свеза	Стој. 1, 3	1891.
свезе	Стој. 2, 62	1892.
свезе	Нов. 4, 21	1879–1894.

5.9.1. Русизам одн. рускословенизам *СОЛУЗ*, који је А. Мразовић преузео од Смотричког, доминантан је у језикословној терминологији код Срба у прве четири деценије 19. века, те га у својим делима употребљавају Вук, П. Соларић, М. Видаковић и Д. Милаковић: „Сојузи сѣть части слова нескланѣмыѧ, овогда реченїѧ, овогда же цѣлыѧ члены чиновнѣ свазѣюцыѧ” (Мраз., 155); „Соїуз їест нескланѣѣми дїел говоренѣѧ, коїи рїечи, и разговоре састављѣѧ” (Вук 1, 110); „Сојузи есѣ части слова нескланѣѣме, кое, какѣ поособне рѣчи, такѣ и цѣле членове слова, чиновнѣ свезываю” (Вид. 4, 148).

Прво фонетско посрбљавање изменом иницијалног руског одн. рускословенског префикса *со-* у српско *са-* уочено је у граматици Ј. Поповића из 1843. године: „Саюзъ есть часть слова нескланѣѣма, свезываюћа цѣле смысле, нѣѣове членове и рѣчи” (Поп. Ј., 105). Србизирани облик тј. славеносрбизам *САЛУЗ*, поред Ј. Поповића, посведочен је у делима Ј. Суботића и Ј. Балугѣића: „Нарѣчїѧ, предлози, саюзи и междуметїѧ, ако отежућїѧ гласъ на себи имаю, есу дугачки” (Суб. 5, 21); „Такоѣ речи, коѣ речи и слоѣове свезую, и тако говорѣ свезати помажу, зову се саюзи (везачи)” (Бал. 2, 96). У Балугѣићевој граматици је поред посрбљеног руског одн. рускословенског облика *САЛУЗ* у заградама наведена посрбица *ВЕЗАЧ*, изведена

суфиксом *-āч*, која се, будући да није заживела у језикословном метајезику код Срба, може одредити као Балугџићева термилошка иновација.²⁷¹

Процес понародњавања термина *СОЈУЗ* настављен је и крајем 40-их година 19. века. Термин *САВЕЗ* први пут је посведочен у Захаријевићевој граматичи из 1847. године: „Све се речи деле на 8. части, на: Име, местоименіе, глаголь, причастіе, наречіе, предлогъ, сvezу, и междометіе” (Зах. 1, 3). Овај аутор, међутим, у даљем тексту употребљава руски одн. рускословенски облик *СОЈУЗ*: „Союзъ естъ такова часть говора, коя сvezуе речи и израженія” (Зах. 1, 71).

У другој половини 19. века паралелно се употребљавају домаћи термини *САВЕЗ* и *СВЕЗА*. Иако се у литератури као прва потврда за термин *СВЕЗА* наводи Даничићева *Српска синтакса* из 1858. године (Симеон 1969, под *свеза*; Матетић 1932), у корпусу ексцерпираним за потребе овога рада он се најпре јавља у раду Н. Грујића из 1852. године: „Овдѣ є додана у преводу свеза ’и’, и то є назначено да є додано” (Груј., 30). Као конкурентан облику *СВЕЗА*, у Грујићевом делу јавља се и термин *САВЕЗ*: „’Гдѣ’ као савезъ употребљава се по свойству Србскога езика кадѣ на мѣсто: ’да’, ’како’” (Груј., 58).²⁷²

Облик *САВЕЗ* посведочен је још у делима К. Цукића, П. Нинковића, Ј. Илића, В. Вујића, Ђ. Магарашевића и Љ. Стојановића: „Свеза є часть говора, којомъ се слогови и речи говора сединяваю” (Цук., 77); „Речи, којима се вежу мисли једна с другом, зову се свезе” (Вуј., 102); „Свезе су непроменљиве речи које везују реченице или поједине речи” (Стој. 2, 62). С друге стране, термин *САВЕЗ* користили су Ђ. Даничић, Ј. Бошковић и Ј. Живановић: „У ове две реченице подмети су савезъ (conjunctio) [...] и прилогъ (adverbium) *сютра*” (Дан. 5, 1); „Савези везују две речи или две реченице” (Бошк. 1, 18; Жив. 2, 48). Као и код Н. Грујића, и у делима С. Новаковића запажа се напоредна употреба ових двају термилошких јединица: „Додатак тај долази у 2-ом падежу с предлогом од, или са савезом него или но” (Нов. 1, 11); „Свезе су споне или копче у језику, којима се реченице или речи једна другу

²⁷¹ РСАНУ термилошко значење ове лексеме поткрепљује једино примером из Балугџићевог дела (РСАНУ, под *везач*² (4)).

²⁷² У *Посрбицама* В. Михајловића посведочен је пример из 1844. године (Михајловић 1984).

везују, да се покаже заједница, супротност, узрок, итд. који их у вези држи” (Нов. 4, 21).

Савремени термин *ВЕЗНИК* није забележен у ексцерпираним корпусу, док је код хрватских језикословаца овај облик забележен већ 1812. године, у граматици Ш. Старчевића (Караца 1984: 244).

5.9.2. Ваљало би напоменути и то да се у анализираним граматикама из 19. века јављају прилично уједначене дефиниције везника. У њима се, као и приликом дефинисања прилога и предлога, везници најпре одређују као непроменљива врста речи, а затим се истиче њихова особина спајања речи и реченица.²⁷³

5. 10. Термини за узвике

Изузимајући *Српску граматику* С. Новаковића, код свих осталих језикословаца узвици су уврштени у систем непроменљивих речи као четврта врста. Као што је већ наведено, С. Новаковић издваја осам врста речи, а *УСКЛИКЕ* помиње у напомени, на крају одељка о непроменљивим врстама речи: „Гдекоји броје као девету врсту речи усклике, који управо нису речи него гласови којима се исказује осећање, или се природним звуцима подражава” (Нов. 4, 11).

Код назива за узвике у ексцерпираној грађи слична је ситуација као и са терминима којима се именују везници. У првој половини 19. века чува се руски одн. рускословенски термин *МЕЖДОМЕТИЈЕ*, средином века он се фонетски и творбено посрбљава на два нивоа (сугласничка група /-жд-/ и именички суфикс *-ије*, заједнички српскословенском и руском одн. рускословенском језику) – *МЕЉУМЕТАК*, да би се у другој половини 19. века усталио најпре термин *ПОДВИК*, а затим и *УСКЛИК*.

²⁷³ Српски језикословци 19. века не истичу везничку улогу у спајању синтагми.

Табела 26: Називи за узвике

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
междометије	Мраз., 156	1811.
междометије	Вук 1, 110	1814.
междуметије	Вук 9, 84	1818.
међуметија	Сол. 2, СЛ 27, 38	1834.
междуметија	Вид. 4, 149	1838.
междометије	Милак., 205	1838.
междуметије	Суб. 2, 24	1840.
међур(ј)ечије (Zwischenwort)	Поп. Ј., 105	1843.
междуметија, међумеци	Суб. 5, 21, 23	1845.
междометије	Зах. 1, 73	1847.
међуметија	Бал. 2, 99	1850.
међуметак	Цук., 77	1850.
међуметак (Empfindungswort, interjectio)	Нинк. 4, 5	1856.
подвик	Ил., 14	1860.
усклици	Бошк. 1, 19	1863.
подвици	МСГ, 92	1866.
усклик / подвик / междометије (interjectio)	Вуј., 10	1867.
усклици	Жив. 2, 48	1874.
усклици	Маг., 64	1883.
усклици	Стој. 1, 3	1891.
усклици	Стој. 2, 62	1892.
усклици	Нов. 4, 11	1879–1894.

5.10.1. Руски одн. рускословенски термин *МЕЖДОМЕТИЈЕ* А. Мразовић је преузео из граматике М. Смотричког. Осим у Мразовићевом уџбенику, овај термин посведочен је и у делима Вука, Д. Милаковића и И. Захаријевића: „Междометїа сѣтъ

части слова нескланяемыа различныа страсти глаголющагw изобразющаа” (Мраз., 156); „Междометіе іест нескланяіеми діел говоренъа, коіи различне страсти показуіе” (Вук 1, 110); „Междометіе зове се звукъ гласа, коимъ се изражава буди каково душевно движеніе” (Милак., 205).

Први елементи посрбљавања руског одн. рускословенског термина *МЕЖДОМЕТІЈЕ* запажају се још 1834. године, у граматичици П. Соларића, где је руска тј. рускословенска сугласничка група /-жд-/ замењена српским народним /-ђ-/ , што је аутор обележио диграфом <дь>: „Медъуметія есу нескланяемее рѣчи, или болѣ рећи вопіянія, коя изражаваю различнее страсти говореняга” (Сол. 2, СЛ 27, 38).

Термин *МЕЂУР(Ј)ЕЧИЈЕ*, посведочен само код Ј. Поповића, може се сматрати калком према немачкој сложеници *Zwischenwort*:²⁷⁴ „Међурѣчіе естѣ часть слова нескланяема, коя чувствованѣ душе изражава” (Поп. Ј., 105).

У студији Ј. Суботића из 1845. године јавља се и србизирани термин *МЕЂУМЕТАК*, у коме је руска/рускословенска сугласничка група /-жд-/ замењена српским народним /-ђ-/ , а црквенословенски суфикс *-ије* народним суфиксом *-ак*: „Међуметцы имаю последнѣ слогае кратке” (Суб. 5, 23).

С друге стране, док И. Захаријевић доследно остаје веран рускословенској граматичкој терминологији, у граматикама К. Цукића и П. Нинковића јавља се посрбица *МЕЂУМЕТАК*, посведочена и код Ј. Суботића: „Међуметакъ е часть говора, коіомъ се разна чувства и природни гласови изражаваю и подражаваю” (Цук., 77–78); „Међуметакъ е часть говора, коя означава жалость, радость, чудо, или друго какво станѣ душе наше или срдца” (Нинк. 4, 90).

Илићеву терминолошку кованицу *ПОДВИК* поменуо је у свом уџбенику граматике и В. Вујић, али она није потврђена у преосталом корпусу: „Свака реч, којом се подвикује – кликће, уздише, поздравља, куне, благосиља, запомаже –, зове се Подвик” (Ил., 17).

Термин *УСКЛИК*, који се користи од 70-их година па све до краја 19. века, први је у анализираном корпусу употребио Ј. Бошковић 1863. године: „Усклицы су гласови

²⁷⁴ Исп. Anleitung 1779: 196.

којима казујемо осећања” (Бошк. 1, 19). Бошковићев термин преузели су и Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић: „Усклици су гласови којима казујемо осећања или су гласови којима подражавамо природи” (Жив. 2, 48); „Усклици су више гласови него речи, које човек даје од себе, кад хоће да исказе разна своја осећања” (Маг., 64); „Усклици су једна врста узвика којима се исказује радост, изненађење, жалост, итд.” (Стој. 2, 62).

Иако у Даничићевим делима која су ушла у корпус за ово истраживање нема термина за узвике, ваља напоменути да се у његовом *Рјечнику хрватскога или српскога језика*, објављиваном у Загребу од 1880. до 1882. године, јавља термин *УЗВИК* (Даничић 1880–1882).

5.10.2. За разлику од прилога, предлога и везника, у чијим се граматичким дефиницијама најпре истицало да су у питању непроменљиве врсте речи, код узвика се њихова непроменљивост много чешће наглашава у одељку о врстама речи него у оквиру саме дефиниције. Почевши од Д. Милаковића, преко Ј. Балугџића, Ј. Бошковића и Ђ. Магарашевића, закључно са Љ. Стојановићем, српски граматичари су приликом дефинисања узвика истицали да су у питању више гласови него речи, којима човек изражава различита осећања. Иако сами узвици немају значење, могло би се рећи да су овакве дефиниције пре свега семантичке (Ломпар 2009: 469), јер описују шта они сами у контексту могу изражавати. Ономатопејска страна узвика описана је само у дефиницијама К. Цукића и Ј. Живановића.

5. 11. Закључне напомене о морфолошкој терминологији

Имајући у виду да је поглавље о морфологији чинило неизоставни део сваке анализирание граматике, као и то да су се многи аутори у својим полемичким текстовима и другим језикословним делима често дотицали различитих проблема из ове области, не изненађује чињеница да су термини из области морфологије далеко најбројнији у ексцерпираним корпусу.

5.11.1. Појам *врсте речи* у анализираном корпусу доследно је представљен термилошки синтагмама: *ЧАСТИ СЛОВА*, *ЧАСТИ РЕЧИ*, *ЧАСТИ ГОВОРА*, *ДИЈЕЛОВИ ГОВОРЕЊА*, *ДИЈЕЛОВИ ЈЕЗИКА*, *ДЕЛОВИ ГОВОРА*, *РЕДОВИ РЕЧИ*, *ВИДОВИ РЕЧИ* и *ВРСТЕ РЕЧИ*, којима се, када је реч о деклинабилним речима, додају придеви: *СКЛАЊАЈЕМИ(ЈА)*, *ПРЕМЈЕЊАЈЕМИ*, *ПРЕМЈЕНЉИВИ*, *ПРОМЕЊИВИ* и *ПРОМЕНЉИВИ*, а када је реч о индеклинабилним – *НЕСКЛАЊАЈЕМИ(ЈА)*, *НЕПРЕМЈЕНЉИВИ*, *НЕПРОМЕЊИВИ* и *НЕПРОМЕНЉИВИ*. Изузетак представљају уџбеници Ј. Бошковића и Ј. Живановића, у којима су речи подељене на *ИМЕНА* одн. именске речи, *ГЛАГОЛЕ* и *РЕЧЦЕ* тј. речи које не мењају свој облик у реченици.

Термин *ИМЕНА* у језикословној терминологији 19. века показује семантичко варирање, одн. има три термилошка значења:

- 1) у граматикама А. Мразовића, Вука, П. Соларића, М. Видаковића, Ј. Поповића и И. Захаријевића њиме су збирно именоване именице, придеви и бројеви;
- 2) у уџбенику К. Цукића *ИМЕНИМА* су назване само именице;
- 3) код Ј. Бошковића и Ј. Живановића овим термином именоване су именске речи (именице, заменице, придеви и бројеви).

5.11.2. Анализирана грађа указала је на термилошку неуједначеност у називању именица. Мразовићеву руску одн. рускословенску синтагму *ИМЈА СУШЧЕСТВИТЕЛНОЈЕ*, преузету из граматике М. Смотричког, најпре је посрбио Вук у *ИМЕ СУШЧЕСТВИТЕЛНО*. Ова термилошка синтагма посведочена је у делима П. Соларића, Ј. Хаџића, Л. Бојића, В. Радишића, Ј. Суботића, Ј. Поповића, Стерије и Ј. Михајловића. Дакле, била је у употреби код Срба до 60-их година 19. века.

У првој половини 19. века, као конкурентан облик посрбљеној синтагми *ИМЕ СУШЧЕСТВИТЕЛНО* јавља се код М. Видаковића и И. Захаријевића руска одн. рускословенска синтагма *ИМЕ СУШЧЕСТВИТЕЛНО*, као и облик са суфиксом *-тељ*: *ИМЕ СУШЧЕСТВИТЕЉНО* у граматичи Д. Милаковића и правопису Д. Тирола. Поименичени придев *СУШЧЕСТВИТЕЛНО* потврђен је у чланцима В. Лазића, Стерије и Е. Јовановића, као и у граматичи Ј. Балугџића и студији Н. Грујића.

Иако је до појаве *Мале српске граматике* (1850) користио Вуков термин *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО*, Ђ. Даничић у овоме делу ствара термилошку синтагму *САМОСТАВНЕ РИЈЕЧИ*, коју употребљава и у *Српској синтакси* (1858). У *Облицима српскога језика* (1864) он истиче да, под Бошковићевим утицајем, употребљава термин *ИМЕНИЦА*, мада га сматра неадекватним и да га треба заменити обликом *ЗАСЕБНИЦА* (Даничић 1864: VII–VIII, у предговору). Ексерпирана грађа показује да Ђ. Даничић од ове идеје одустаје, будући да у својим делима из 70-их година 19. века користи једино латинизам *СУПСТАНТИВ*, који је посведочен и у делима Ј. Живановића.

Као што је већ напоменуто, термин *ИМЕ* у значењу 'именица' у ексерпираном корпусу јавља се само код К. Цукића, те се може сматрати нераспрострањеним.

С друге стране, облик *ИМЕНИЦА*, који је у употреби и данас, први пут је забележен у граматичи Ј. Илића, одакле га по свему судећи преузимају и Ј. Бошковић, Ј. Живановић, В. Вујић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић, а јавља се и у *Малој србској граматичи* неименованих аутора из 1866. године. Од 60-их година 19. века, овај облик постаје доминантан у језикословним делима код Срба.

У Табели 27 приказан је синонимски низ термина којима су се у 19. веку означавале именице. Поред сваке термилошке јединице у заградама је наведена година када је облик први пут посведочен у анализираном корпусу.

Табела 27: Синонимни термини којима се називају *именице*

имја сушчествителноје (1811) – име суштествително (1814) – име сушчествително (1838) – име суштествително (1838) – суштествително (1845) – самоставна ријеч (1850) – име (1850) – именица (1860) – супстантив (1876)
--

Аутори анализираних граматика класификовали су именице углавном према значењском (семантичком) критеријуму, док се класификација која подразумева чулну спознатљивост појмова у најширем смислу (подела на конкретне и апстрактне именице) јавља тек 50-их година 19. века, најпре у граматичи П. Нинковића.

До појаве Милаковићевог уџбеника (1838), српски језикословци преузимали су Мразовићеву двочлану именичку поделу именица. Мразовићеве придеве *СОПСТВЕНОЈЕ* и *НАРИЦАТЕЛНОЈЕ*, којима су описане властите и заједничке именице, србизирао је најпре Вук, те су његове морфолошки прилагођене облике *СОПСТВЕНО* и *НАРИЦАТЕЛНО* преузели П. Соларић, М. Видаковић, Д. Милаковић, Ј. Поповић, И. Захаријевић и Ј. Балугџић. Поред термилошког придева *НАРИЦАТЕЛНО*, Д. Милаковић у овом значењу користи и облик *ОПШТЕ*, посведочен и у граматици К. Цукића, *Малој србској граматици* и уџбенику В. Вујића. Процес посрбљавања руске одн. рускословенске форме *НАРИЦАТЕЛНО* настављен је код П. Нинковића (1856), у чијем су делу заједничке именице означене као *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЛНА НАРИЧНА*. Новине у именовању властитих и заједничких именица, које се огледају у стварању домаћих термина, уноси Ј. Илић. Он наведене именичке врсте назива *ЗАСЕБНИМ* и *ПРОСТИМ ИМЕНИЦАМА*, али његове идеје остају на нивоу нераспрострањених термилошких јединица. Од 60-их година 19. века, тј. од појаве *Мале србске граматике*, властите именице називају се *ОСОБНИМ* и ово термилошко решење прихватају В. Вујић, С. Новаковић и Љ. Стојановић. С друге стране, термилошка синтагма *ЗАЈЕДНИЧКЕ ИМЕНИЦЕ*, која је у употреби у савременој србистици, први пут је посведочена на самом крају 19. века, у граматицима С. Новаковића и Љ. Стојановића.

Према ексцерпираном корпусу, појам *збирних именица* у науку о језику уводи Вук у *Српској граматици* из 1818. године, називајући их посрбљеним руском одн. рускословенском термилошком синтагмом *САБИРАТЕЛНА ИМЕНА*. Ова именичка врста посведочена је и у уџбенику Д. Милаковића, са руским одн. рускословенским префиксом *со-*, тј. у форми *СОБИРАТЕЛНА ИМЕНА*. Варијанте са српским префиксом *са-*, осим код Вука, забележене су и у граматицима Ј. Поповића и Ј. Балугџића, док је у Захаријевићевом делу уочена конкуренција двају придевских облика: *СОБИРАТЕЛНА/САБИРАТЕЛНА*. О збирним именицама говори и Ј. Илић, називајући их *МНОГОУКУПНИМ*, али код осталих аутора Илићево термилошко решење није потврђено. Од средине 19. века руски одн. рускословенски придев *СОБИРАТЕЛНА* и његову фонетску варијанту *САБИРАТЕЛНА (имена)* заменује придев домаћег порекла

ЗБИРНЕ (именице), потврђен у делима К. Цукића, П. Нинковића, В. Вујића, Ј. Живановића, С. Новаковића и Љ. Стојановића, као и у *Малој србској граматици*.

О градивним именицама први је у анализираном корпусу писао Д. Милаковић, именујући их као *ИМЕНА СУШТЕСТВИТЕЉНА ВЕШТЕСТВЕНА*. У граматици Ј. Илића ова именичка врста названа је термилошком синтагмом домаћег порекла *ЦЕЛОКУПНЕ ИМЕНИЦЕ*, док их С. Новаковић и Љ. Стојановић називају *ВЕШТАСТВЕНИМ* или *МАТЕРИЈАЛНИМ*.

Као што је већ истакнуто, подела именица која подразумева чулну спознатљивост појмова у најширем смислу, одн. класификација на конкретне и апстрактне именице, у анализираном корпусу јавља се најпре у граматици П. Нинковића (1858). Овај граматичар конкретне именице назива *СТВАРНИМ* или *ТЕЛЕСНИМ*, а апстрактне *ОДНОСНИМ* или *УМНИМ*. Нинковићево термилошко одређење конкретних именица преузели су и С. Новаковић и Љ. Стојановић, док у именовању апстрактних именица влада термилошко шаренило. Синтагму *ОДЛУЧНЕ ИМЕНИЦЕ* у овом значењу употребио је В. Вујић, док их *МИСЛЕНИМ* називају неименовани аутори *Мале србске граматике*, као и С. Новаковић и Љ. Стојановић. С друге стране, у делима Ј. Живановића оне су именоване придевом латинског порекла *АПСТРАКТНЕ именице*, одн. *АПСТРАКТНИ супстантиви*.

Термилошка синтагма *БРОЈНЕ ИМЕНИЦЕ* први пут је посведочена код Ј. Бошковића (1863), а затим и у уџбеницима Ђ. Магарашевића и С. Новаковића.

Синонимски низ термина којима су се у 19. веку означавале именичке врсте приказан је у Табели 28. Година поред сваке термилошке јединице означава време када је она први пут посведочена у анализираном корпусу.

Табела 28: Синонимне термилошке синтагме
којима се називају *именичке врсте*

имја сушчествителноје сопственоје (1811) – име сушчествително сопствено (1814) – име сушчествително сопствено (1838) – име сушчествително сопствено (1838) – засебна именица (1860) – особна именица (1866)

имја сушчествителноје нарицателноје (1811) – име суштествително нарицателно (1814) – име сушчествително нарицателно (1838) – име суштествително нарицателно (1838) – име суштествително опште (1838) – опште име (1850) – име нарично (1856) – проста именица (1860) – заједничка именица (1879–1894)

сабирателно име суштествително (1818) – име сушчествително сабирателно (1838) – име суштествително сабрателно (1843) – име сушчествително сабирателно (1847) – збирно име (1850) – многукупна именица (1860) – збирна именица (1866) – супстантив колективни (1876)

име сушчествително вештаствено (1838) – целокупна именица (1860) – вештаствена именица (1879–1894) – материјална именица (1879–1894)

стварно суштествително (1856) – т(ј)елесно суштествително (1856) – стварна именица (1879–1894)

односно суштествително (1856) – умно суштествително (1856) – мислена именица (1866) – апстрактна именица (1889) – апстрактни супстантив (1889)

5.11.3. Српски језикословци из 19. века били су прилично уједначени у именовању придева. Посрбљавање Мразовићеве руске/рускословенске синтагме *ИМЈА ПРИЛАГАТЕЛНОЈЕ*, преузете из граматике М. Смотричког, посведочено је, на првом месту, у Вуковој *Писменици* – *ИМЕ ПРИЛАГАТЕЛНО*. Ова синтагма у употреби је била до 50-их година 19. века, а осим Вука, користили су је у својим језикословним делима и П. Соларић, М. Видаковић, Ј. Поповић, В. Лазић, Ј. Стејић и Д. Тирол. Као конкурентна наведеној синтагми у употреби је била и њена скраћена варијанта – *ПРИЛАГАТЕЛНО*, забележена најпре код Ј. Мушичког, а затим и у чланцима Ј. Бојића, Ј. Суботића и В. Радишића, као и у граматичи Ј. Балугџића. У делима Ј. Хацића и И. Захаријевића запажа се напоредна употреба обе наведене термилошке јединице: синтагме *ИМЕ ПРИЛАГАТЕЛНО* и њене скраћене варијанте *ПРИЛАГАТЕЛНО*.

Грамматика К. Цукића (1850) доноси термилошку новину у именовање придева. Овај аутор, наине, придеве назива *ПРИЛОЗИМА*, а његово термилошко решење у анализираном корпусу преузима једино П. Нинковић (1856).

У раној фази свог стваралаштва, Ђ. Даничић је ову врсту речи називао поимениченим придевом *ПРИЛАГАТЕЛНА*. У *Малој српској граматици* (1850) он креира термин *ПРИДЈЕВИ*, али у студијама из 70-их година употребљава и интернационализам латинског порекла *АДЈЕКТИВ*. Даничићев термин *ПРИД(Ј)ЕВ* у својим уџбеницима користе и Ј. Илић,²⁷⁵ Ј. Бошковић, неименовани аутори *Мале србске граматике*, В. Вујић, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић. Дакле, овај облик потискује посрбљену руску/рускословенску синтагму *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНА* и од 60-их година 19. века постаје једини у употреби у анализираном корпусу.

Табела 29: Синонимни термини којима се именују *придеви*

имја прилагателноје (1811) – име прилагателно (1814) – прилагателно (1817) – име прилагателно (1838) – придјев (1850) – прилог (1850) – адјектив (1876)
--

За разлику од именица, чијом су се класификацијом бавили аутори готово свих анализираних граматика из корпуса, подела придева, посебно у првој половини 19. века, остаје ван интересовања многих језикословаца (П. Соларића, М. Видаковића, Ј. Поповића, И. Захаријевића, Ђ. Даничића, Ј. Балугџића, К. Цукића, Ј. Бошковића, Ј. Живановића и С. Новаковића, као и у *Малој српској граматици*).

Код граматичара који су се бавили придевском класификацијом уочено је мешање граматичких (морфолошких, творбених и синтаксичких) критеријума са семантичким. Од морфолошког критеријума у својој подели придева пошао је најпре А. Мразовић, разделивши их на *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНАЈА ЈЕДИНАГО ОКОНЧЕНИЈА* и *ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛНАЈА ТРЕХ ОКОНЧЕНИЈИ* према томе разликују ли придеви род или не. Ову Мразовићеву класификацију нису преузели српски остали аутори граматика

²⁷⁵ Илић термин *ПРИДЕВ* користи у нешто друкчијем, ширем значењу.

у 19. веку, али је код П. Соларића посведочена синтагма *СУШТЕСТВИТЕЛНИ ПРИДЈЕВЦИ*, која се може сматрати синонимном са Мразовићевим *ИМЕНИМА ПРИЛАГАТЕЛНИЈЕМ ЈЕДИНАГО ОКОНЧЕНИЈА*, будући да указује на именичку функцију придева.

На недовољну развијеност језикословног термилошког регистра код Срба указују описне термилошке конструкције којима придевске врсте именују Вук, П. Нинковић и Ђ. Магарашевић. Тако су, нпр., за описне придеве код ових аутора истиче да *показују какво је што*, за присвојне да *показују чије је што* итд.

Прве термилошке синтагме којима се именују придевске врсте руског/рускословенског су порекла и посведочене су у граматичи Д. Милаковића. Описни придеви именовани су синтагмом *ПРИЛАГАТЕЉНА ИМЕНА КАЧЕСТВЕНА*, месни и временски означени су као *ПРИЛАГАТЕЉНА ИМЕНА ОПСТОЈАТЕЉСТВЕНА*, а присвојни као *ПРИЛАГАТЕЉНА ИМЕНА ПРИТЈАЖАТЕЉНА*. Шездесетих година 19. века у именовању придевских врста јављају се термилошке синтагме домаћег порекла, те се тако описни придеви означавају као *ПРОСТИ* (Ј. Илић) или *ПРАВИ* (В. Вујић), у *Малој србској граматичи* први пут у анализираном корпусу забележена је синтагма *ПРИСВОЈНИ ПРИДЕВИ*, а код Љ. Стојановића *ОПИСНИ* и *ГРАДИВНИ ПРИДЕВИ*. У Даничићевим *Основама српскога или хрватскога језика* јавља се интернационализам латинског порекла *ПОСЕСИВНИ АДЈЕКТИВ*.

Посебно је занимљиво издвојити граматичу Ј. Илића, у којој се уочава спорна класификација речи на врсте. Овај аутор је *ПРИДЕВИМА* збирно именовао придеве и заменице, збирне именице којима се исказује скуп јединки исте врсте, као и прилоге за количину.

5.11.4. Неуједначена терминологија којом су се називали бројеви као врста речи посебно је карактеристична за прву половину 19. века. Као и код осталих врста *ИМЕНА* – именица и придева – полазну основу представља Милаковићева руска одн. рускословенска термилошка синтагма *ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ*, коју с морфолошког аспекта прилагођавају српском језику П. Соларић, М. Видаковић и Ј. Поповић, те она у њиховим уџбеницима гласи *ИМЕ ЧИСЛИТЕЛНО*.

Мразовићеву синтагму Вук даље посрбљава и на лексичком нивоу, те бројеве у *Писменици* назива *ИМЕНИМА БРОЈИТЕЛНИМ*. Као семантички конкурентну овом облику Вук у истом делу употребљава и конструкцију *ИМЕ БРОЈЕЊА*, док се једном његовом чланку из 1822. године јавља термилошка синтагма *ИМЕ БРОЈА*, а у предговору *Српским народним пословицама* из 1836. и облик *БРОЈНО ИМЕ* (Жараца 1984: 188), која је посведочена и у Нинковићевој граматици. Вуковим хибридом *ИМЕ БРОЈИТЕЛНО* именовано је бројеве у својој граматици И. Захаријевић, док је варијанта са суфиксом *-тељ* потврђена у уџбенику Д. Милаковића. Скраћени облик *БРОЈИТЕЛНО* јавља се у чланку И. Захаријевића, као и у Балугџићевом уџбенику.

Термин *БРОЈ* увео је у језикословну терминологију Ћ. Даничић у *Малој српској граматици*. Овај облик преузимају Ј. Бошковић, неименовани аутори *Мале српске граматике*, В. Вујић, Ј. Живановић, Ћ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић. Од 60-их година 19. века термин *БРОЈ* замењује руске одн. рускословенске термилошке синтагме и њихове поименичене облике и постаје једини у употреби.

Табела 30: Синонимни термини којима се именују бројеви

<p>имја числителноје (1811) – име бројително (1814) – име бројења (1814) – име броја (1822) – име числително (1831) – бројно име (1836) – име бројително (1838) – бројително (1850) – број (1850)</p>

У анализираним граматицама из прве половине 19. века, изузевши Поповићеву и Балугџићеву, подела бројева најчешће је четворочлана и петочлана јер је обухватала, осим ове врсте речи, и оне категорије које својом семантиком изражавају неку количину, а то су бројни придеви и прилози за количину.

Прву врсту бројева чине основни, које је А. Мразовић означио термилошком синтагмом руског одн. рускословенског порекла *НАЧАЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА*. Његово термилошко решење преузимају и делимично србизирају П. Соларић (*НАЧАЛНА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*), М. Видаковић (*НАЧИНАТЕЛНА ИМЕНА*

ЧИСЛИТЕЛНА) и Ј. Поповић (*НАЧАЛНА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*), који основне бројеве назива још и *КОЛИКОВСТВЕНИМ*. Терминолошку синтагму *ОСНОВНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА* увео је Вук у *Писменици*, где ову врсту бројева назива још и *КОРЕНИМ*, а од Вука је преузимају и И. Захаријевић, Ј. Балугџић и П. Нинковић, у чијем уџбенику она гласи *ОСНОВНО ИМЕ БРОЈНО*. Изузетак представља и граматика Д. Милаковића, у којој су, под руским утицајем, основни бројеви означени као *КОЛИЧЕСТВЕНА ОСНОВНА ИМЕНА БРОЈИТЕЉНА*. Синтагмом *ПРОСТИ БРОЈЕВИ* Даничић је у *Малој српској граматици* означио основне бројеве, а његову синтагму преузимају Ј. Бошковић, неименовани аутори *Мале србске граматике*, В. Вујић, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић.

За редне бројеве А. Мразовић користи терминолошки израз *ЧИНИТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА*, који у морфолошки прилагођеном облику користи једино М. Видаковић – *ЧИНИТЕЛНА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*. Вук је у *Писменици* први у анализираном корпусу ову врсту бројева назвао *РЕДНИМ*, а овај терминолошки придев преузима већина српских језикословаца у 19. веку (И. Захаријевић, Ђ. Даничић, Ј. Бошковић, неименовани аутори *Мале србске граматике*, В. Вујић, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић), додајући га терминолошким синтагмама и терминима којима су именовали бројеве. Као конкурентан терминолошком придеву *РЕДНИ* јавља се и облик *РЕДОВНИ*, посведочен код П. Соларића, Ј. Поповића, Ј. Балугџића и П. Нинковића. Нешто друкчије именовање редних бројева, настало под утицајем руских граматика, забележено је у уџбенику Д. Милаковића – *ПОРЕДАЧНА ИМЕНА БРОЈИТЕЉНА*.

Полазну основу у именовању збирних бројева чини Мразовићева терминолошка синтагма *САМОСТОЈАТЕЛНАЈА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА*. Мразовићев руски одн. рускословенски терминолошки придев *САМОСТОЈАТЕЛНОЈЕ* у анализираном корпусу најпре је морфолошки адаптиран у облик *САМОСТОЈАТЕЛНО*, и то у граматицама П. Соларића, М. Видаковића и Ј. Поповића. Наведени термин затим је србизиран с творбеног аспекта у облик *САМОСТОЈНО*, најпре у Вуковим граматицама, а затим код И. Захаријевића, Ј. Балугџића и П. Нинковића. У Милаковићевом уџбенику збирни бројеви именовани су синтагмом *КОЛИЧЕСТВЕНА СОБИРАТЕЉНА ИМЕНА*

БРОЈИТЕЉНА, док код Ђ. Даничића, Ј. Бошковића и Ј. Живановића нема термина за ову врсту бројева. Ексерцирана грађа показује да је синтагма *ЗБИРНИ БРОЈЕВИ* први пут потврђена у *Малој србској граматици* неименованих аутора, а јавља се и у уџбеницима С. Новаковића и Љ. Стојановића.

Бројне придеве и прилоге за количини А. Мразовић је збирно називао *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНАЈА УМНОЖИТЕЛНАЈА*. Ова синтагма, у морфолошки прилагођеном лику *ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА УМНОЖИТЕЛНА*, потврђена је код П. Соларића и М. Видаковића. Вук у *Писменици* ову скупину рашчлањује на две групе, именујући *САСТАВНИМ ИМЕНИМА БРОЈИТЕЛНИМ* бројне придеве, а *УМНОЖНИМ* прилоге за количину. У *Српској граматици* пак *УМЛОЖНИМ ИМЕНИМА БРОЈИТЕЛНИМ* назива бројне придеве, а прилоге одређује као *НАРЈЕЧНА ИМЕНА БРОЈИТЕЛНА*. Бројне придеве Ј. Поповић именује синтагмом *ДЈЕЛИТЕЛНА ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛНА*, И. Захаријевић из назива *МНОЖИТЕЛНИМ ИМЕНИМА ЧИСЛИТЕЛНИМ*, Ј. Балугџић *УМЛОЖНИМ БРОЈИТЕЛНИМ*, док П. Нинковић користи синтагму *УМНОЖНА ИМЕНА БРОЈНА*. С друге стране, ови језикословци, под утицајем Вукове *Српске граматике*, прилоге за количину називају *НАРЈЕЧНИМ ИМЕНИМА ЧИСЛИТЕЛНИМ / БРОЈИТЕЛНИМ / БРОЈНИМ*. У другој половини 19. века, с изузетком Нинковићеве граматике, бројни придеви и прилози за количину не улазе у класификацију бројева.

Табела 31: Синонимни термини којима се именују *врсте бројева*

<p>началноје имја числителноје (1811) – основно име бројително (1814) – корено име бројително (1814) – начално име числително (1831) – начинателно име числително (1838) – количествено основно име бројително (1838) – коликовствено име числително (1843) – основно бројително (1850) – прости број (1850) – основно име бројно (1856)</p>
<p>чинителноје имја числителноје (1811) – редно име бројително (1814) – редовно име числително (1831) – чинително име числително (1838) – поредачно име бројително (1838) – редни број (1850) – редовно бројително (1850) – редовно име бројно (1856)</p>

самостојателноје имја числителноје (1811) – самостојно име бројително (1814) – самостојателно име числително (1831) – количествено собиратељно име бројитељно (1838) – самостојно бројително (1850) – самостојно име бројно (1856) – збирни број (1866)

умножителноје имја числителноје (1811) – саставно име бројително; умножно име бројително (1814) – умложно име бројително; нарјечно име бројително (1818) – умножително име числително (1831) – д(ј)елително име числително (1843) – множително име бројително (1847) – умложно бројително; нар(ј)ечно бројително (1850) – умножно име бројно; нар(ј)ечно име бројно (1856)

5.11.5. Називање заменица у анализираном корпусу прилично је уједначено. Првих шест деценија 19. века доминантан је у употреби Мразовићев руски одн. рускословенски термин *МЕСТОИМЕНИЈЕ*, који у својим делима користе и Вук, Л. Мушицки, П. Соларић, М. Видаковић, Д. Милаковић, Л. Бојић, Ј. Поповић, В. Лазић, Ј. Балугџић, Н. Грујић, Д. Тирол и Ј. Суботић. У граматици И. Захаријевића посведочен је облик екавизирани облик *МЕСТОИМЕНИЈЕ*. Терминолошку новину уноси К. Цукић у својој граматици, именујући ову врсту речи обликом *ЗАИМЕ*, карактеристичним за илирске и хрватске граматике из прве половине 19. века. Овај термин усваја и П. Нинковић у другом издању свог уџбеника, али он није заживео у језикословном метајезику код Срба. Термин *ЗАМ(Ј)ЕНИЦА*, актуелан и у савременој лингвистичкој терминологији, креира 1850. године Ћ. Даничић у *Малој српској граматици*, а прихватају га Ј. Бошковић, неименовани аутори *Мале српске граматике*, В. Вујић, Ј. Живановић, Ћ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић. У Даничићевим *Облицима српскога или хрватскога језика* из 1876. године посведочен је и интернационализам латинског порекла *ПРОНОМЕН*.

Табела 32: Синонимни термини којима се именују заменице

мјестоименије (1811) – местоименије (1847) – заиме (1850) – замјеница (1850) – прономен (1876)

Изузимајући Д. Милаковића, до појаве Даничићеве *Мале српске граматике* сви аутори граматика класификовали су заменице само према семантичком критеријуму, те углавном издвајају показне, односне, упитне, присвојне, личне и повратне. Показне заменице А. Мразовић именује руском одн. рускословенском терминолошком синтагмом *УКАЗАТЕЛНАЈА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. Морфолошки адаптирани лик ове синтагме – *УКАЗАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* – посведочен је у Вуковој *Писменици*, у граматикама П. Соларића и М. Видаковића, као и у једном чланку Ј. Суботића. Даљи процес посрбљавања наставља се у *Малој србској граматници* и уџбенику В. Вујића, у којима су именоване као *УКАЗНЕ ЗАМ(Ј)ЕНИЦЕ*. Код појединих аутора јављају се конкурентни облици, у чијој се основи налазе глаголи *показати/показивати*: *ПОКАЗАТЕЉНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* (Д. Милаковић), *ПОКАЗИВАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* (Ј. Поповић), *ПОКАЗАТЕЛНА МЕСТОИМЕНИЈА* (И. Захаријевић), *ПОКАЗУЈУЋА МЈЕСТОИМЕНИЈА* (Ј. Балугџић), *ПОКАЗНЕ ЗАМЕНИЦЕ* (Ј. Бошковић, Ђ. Магарашевић). У Вуковој *Српској граматници*, Даничићевој *Малој српској граматници*, као и у делима С. Новаковића и Љ. Стојановића, показне заменице приказане су описним терминолошким конструкцијама. Ипак, у *Облицима српскога или хрватскога језика* Ђ. Даничића из 1876. ова заменичка врста именована је терминолошком синтагмом латинског порекла – *ДЕМОНСТРАТИВНИ ПРОНОМЕН*.

Односне заменице у Мразовићевој граматници означене су руском одн. рускословенском терминолошком синтагмом *ВОЗНОСИТЕЛНАЈА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. Морфолошка адаптација овог облика – *ВОЗНОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* – забележена је у Видаковићевом уџбенику. Из заменичке поделе у Вуковој *Писменици* и Балугџићевој граматници изостају односне заменице, али их Вук наводи у *Српској граматници*, приказујући их описном терминолошком конструкцијом. Србизирање руског одн. рускословенског префикса *воз-* у народно *уз-* посведочено је код П.

Соларића, који ову заменичку врсту именује као *УЗНОСИТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. Милаковић их назива *ОДНОСИТЕЉНИМ*, а као творбено конкурентни јављају се и облици са суфиксима *-телни* и *-ни*: *ОДНОСИТЕЛНО М(Ј)ЕСТОИМЕНИЈЕ* (Ј. Поповић, И. Захаријевић), *ОДНОСНО ЗАИМЕ* (К. Цукић, П. Нинковић), *ОДНОСНА ЗАМ(Ј)ЕНИЦА* (МСГ, В. Вујић, Ђ. Магарашевић).

Мразовићева руска одн. рускословенска синтагма *ВОПРОСИТЕЛНАЈА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, којом је означио упитне заменице, била је, уз делимично србизирање, у употреби до 60-их година 19. века. Вук, П. Соларић, М. Видаковић, Ј. Поповић и И. Захаријевић користе морфолошки прилагођени облик *ВОПРОСИТЕЛНА М(Ј)ЕСТОИМЕНИЈА*, док се код Д. Милаковића јавља облик са суфиксом *-тељ*: *ВОПРОСИТЕЉНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. Творбено посрбљавање забележено је у граматици П. Нинковића – *ВОПРОСНО ЗАИМЕ*, а лексичко у Цукићевом, Балугџућевом и Вујићевом уџбенику, као и у *Малој србској граматици – ПИТАЈУЋЕ ЗАИМЕ / ПИТАЈУЋЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ / ПИТАЈУЋА ЗАМ(Ј)ЕНИЦА*. Терминолошка синтагма *УПИТНА ЗАМЕНИЦА* посведочена је код Ђ. Магарашевића, док у граматицима Вука (1818), Ђ. Даничића (1850), С. Новаковића и Љ. Стојановића нема терминолошких назива за упитне заменице.

Присвојне заменице у Мразовићевом уџбенику именоване су руском одн. рускословенском синтагмом *ПРИТЈАЖАТЕЛНАЈА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. Фонетско-морфолошке посрбице забележене су код П. Соларића – *ПРИТЈАЖАТЕЛНА / ПРИТЕЖАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*, и код М. Видаковића – *ПРИТЈАЖАТЕЛНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*. Облици са суфиксом *-тељни* јављају се у Милаковићевој граматици (*ПРИТЈАЖАТЕЉНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*), као и у уџбенику Ј. Поповића (*ПРИТЈАЖАВАТЕЉНА МЈЕСТОИМЕНИЈА*). Вук у *Писменици* србизира Мразовићев термин на лексичком нивоу, те присвојне заменице назива *ПРИСВОЈАВАТЕЉНИМ МЈЕСТОИМЕНИЈИМА*, док их у *Српској граматици* представља описно. Као конкурентни забележени су и облици *ПРИСВОЈИТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЈЕ* (И. Захаријевић), *ПРИСВАЈАЈУЋЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* (Ј. Балугџић), *ПРИСВАЈАЈУЋЕ ЗАИМЕ* (К. Цукић), *ПРИСВОЈНО ЗАИМЕ* (П. Нинковић), *УСВАЈАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* (Ј. Суботић) и *ПРИСВОЈНА ЗАМ(Ј)ЕНИЦА* (Ј. Бошковић, МСГ, В. Вујић, Ђ. Магарашевић). У Даничићевим *Облицима српскога или*

хрватскога језика јавља се интернационализам латинског порекла *ПОСЕСИВНИ ПРОНОМЕН*.

Конструкцију *ЛИЧНА МЈЕСТОИМЕНИЈА* у српски језикословни термилошки систем увео је Вук у *Писменици*, а наведени придев усвојили су сви језикословци из анализираног корпуса, додајући га терминима којима су означавали заменице (*ЛИЧНО ЗАИМЕ*, *ЛИЧНА ЗАМ(Ј)ЕНИЦА*, *ЛИЧНИ ПРОНОМЕН*).

Повратна заменица у Мразовићевом уџбенику такође је изражена термилошком синтагмом руског одн. рускословенског порекла – *ВОЗВРАТИТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*. Морфолошки и творбено србизирани лик *ВОЗВРАТНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* јавља се у граматицама П. Соларића и М. Видаковића. Као семантички конкурентни посведочени су и истокорени облици са префиксом */по-/* и кореном */-врат-/*: *ПОВРАЋАТЕЛНО М(Ј)ЕСТОИМЕНИЈЕ* (Вук, *Писменица*; И. Захаријевић), *ПОВРАТНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* (Вук, *Српска граматика*; Ј. Балугџић), *ПОВРАТИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* (Ј. Поповић), *ПОВРАТНО ЗАИМЕ* (К. Цукић, П. Нинковић), *ПОВРАТНА ЗАМ(Ј)ЕНИЦА* (МСГ, В. Вујић).

Заменичка подела према граматичком критеријуму најпре је посведочена у уџбенику Д. Милаковића. Овај језикословац *МЈЕСТОИМЕНИЈА* дели и на *СУШТЕСТИВТЕЉНА* и *ПРИЛАГАТЕЉНА*, одн. на именичке и придевске, према врсти речи уместо које заменица стоји, преузимајући њене синтаксичке функције. Оваква подела налази се и у *Малој српског граматички* Ђ. Даничића, само с друкчијом терминологијом. Даничић именичке заменице назива *ЧИСТИМ*, а придевске *ПОМИЈЕШАНИМ*. Његова термилошка решења преузимају и Ј. Бошковић и Ђ. Магарашевић, с тим што се у Магарашевићевом уџбенику именичке заменице називају *ЧИСТО ЛИЧНИМ*. У *Малој србској граматички* неименованих аутора, као и у уџбенику В. Вујића, именичке заменице назване су *ПРАВИМ*, а придевске *ПРИЛОЖНИМ*. Термилошке синтагме *ИМЕНИЧКЕ* и *ПРИДЕВНЕ ЗАМЕНИЦЕ* посведочене су у граматицама С. Новаковића и Љ. Стојановића.

Табела 33: Синонимни термини којима се именују *заменичке врсте*

<p>указателноје мјестоименије (1811) – указателно мјестоименије (1814) – показатељно мјестоименије (1838) – показивателно мјестоименије (1843) – показателно местоименије (1847) – показујуће мјестоименије (1850) – показујуће заиме (1850) – показна заменица (1863) – указна зам(ј)еница (1866) – демонстративни прономен (1876)</p>
<p>возносителноје мјестоименије (1811) – узносително мјестоименије (1831) – возносително мјестоименије (1838) – односително мјестоименије (1838) – односително мјестоименије (1843) – односно заиме (1850) – односна зам(ј)еница (1866)</p>
<p>вопросителноје мјестоименије (1811) – вопросително мјестоименије (1814) – вопросително мјестоименије (1838) – вопросително местоименије (1847) – питајуће мјестоименије (1850) – вопросно мјестоименије (1850) – питајуће заиме (1850) – вопросно заиме (1856) – питајућа зам(ј)еница (1866) – упитна заменица (1883)</p>
<p>притјажателноје мјестоименије (1811) – присвојавателно мјестоименије (1814) – притјажателно мјестоименије (1831) – притежателно мјестоименије (1831) – притјажателно мјестоименије (1838) – притјажавателно мјестоименије (1843) – присвојително местоименије (1847) – присвајајуће мјестоименије (1850) – присвајајуће заиме (1850) – усвајателно мјестоименије (1853) – присвојна заменица (1863)</p>
<p>лично мјестоименије (1814) – лично местоименије (1847) – лично заиме (1850) – лична замјеница (1850) – лични прономен (1876)</p>
<p>возвратителноје мјестоименије (1811) – повраћателно мјестоименије (1814) – повратно мјестоименије (1818) – возвратително мјестоименије (1831) – повратно мјестоименије (1838) – повратително мјестоименије (1843) – повраћателно местоименије (1847) – повратно заиме (1850) – повратна зам(ј)еница (1866)</p>

5.11.6. Попут заменица, именовање глагола у језикословним делима 19. века било је врло уједначено. Најдоминантнији је, свакако, термин *ГЛАГОЛ*, а као терминолошке конкурентне једнице јављају се и деривати *ВРЕМЕНИК* и *РАДНИЦА*. Термин *ВРЕМЕНИК* сковао је Ј. Поповић, а посведочен је још само у Балугџићевој граматизи, и то као семантичка варијанта облику *ГЛАГОЛ*. Илићева кованица *РАДНИЦА* није прихваћена код осталих аутора чија дела чине корпус за ово истраживање.

Табела 34: Синонимни термини којима се именују глаголи

глагол (1811) – временик (1843) – радница (1860)
--

Систем глаголских облика у првој половину 19. века чинили су глаголски начини – *НАКЛОНЕНИЈА*, глаголска *ВРЕМЕНА* и партиципи – *ПРИЧАСТИЈА*. У другој половини 19. века, тачније од појаве Даничићеме *Мале српске граматике*, српски језикословци не говоре више о партиципима, већ о *ГЛАГОЛСКИМ ПРИДЕВИМА* и *ПРИЛОЗИМА* које или подводе под глаголске начине, или их обрађују као независну категорију глагола.

Мразовићев руски одн. рускословенски термин *НАКЛОНЕНИЈЕ* преузимају Д. Милаковић, И. Захаријевић и Ј. Балугџић. Вук у *Писменици* посрбљава обај облик на творбеном нивоу, те глаголски начин назива *НАКЛОНЕЊЕМ*, али се у *Српској граматизи* враћа руској/рускословенској форми *НАКЛОНЕНИЈЕ*. Као конкурентан наведеним облицима јавља се и термин *НАКЛОЊЕНИЈЕ*, посведочен у уџбенику П. Нинковића. Код П. Соларића за ову категорију глагола забележен је облик *ОПСТОЈАНИЈЕ*, који није заживео у језикословном терминолошком регистру код Срба у 19. веку. Термин *НАЧИН* први пут је забележен у анализираном корпусу код М. Видаковића, а користе га и Ј. Поповић, Ђ. Даничић, К. Цукић, Ј. Бошковић, неименовани аутори *Мале српске граматике*, В. Вујић, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић. Даничић уз овај облик наводи и контактни синоним из латинског језика – *MODI* (Дан. 3, 37).

Табела 35: Синонимни термини којима се именује *глаголски начин*

наклоненије (1811) – наклонење (1814) – опстојаније (1833) – начин (1838) –
наклоњеније (1843)

Већина језикословаца у својим делима издваја четири глаголска начина: индикатив, императив, конјунктив и инфинитив. У именовану индикатива полазну основу представља Мразовићев руски одн. рускословенски придев *ИЗЈАВИТЕЛНОЈЕ*, која се у морфолошки прилагођеном лику *ИЗЈАВИТЕЛНО* јавља код Вука, П. Соларића, М. Видаковића, Ј. Поповића, И. Захаријевића и П. Нинковића. У Милаковићевој граматици посведочен је облик са суфиксом *-тељни* – *ИЗЈАВИТЕЉНИ*, док се код Ј. Балугџића овај начин обележава придевима *ОПРЕДЕЛЕНО* или *ИЗВЕСНО* (НАКЛОНЕНИЈЕ). Код К. Цукића јавља се синтагма *ПОКАЗУЈУЋИ НАЧИН*, а у граматици Ј. Илића *ПОЗНАТИ ПРОСТИ НАЧИН*. Даничићеву термилошку синтагму *ОДРЕЂЕНИ НАЧИН* у значењу 'индикатив' усвајају аутори *Мале србске граматике*, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић.

Императив или начин *заповедни* А. Мразовић назива *НАКЛОНЕНИЈЕ ПОВЕЛИТЕЛНОЈЕ*. Морфолошки адаптирани облици овог придева – *ПОВЕЛИТЕЛНО/ПОВЕЛИТЕЉНО* јављају се код П. Соларића, у Вуковој *Српској граматици*, код М. Видаковића, Д. Милаковића, И. Захаријевића и Ј. Балугџића. Лексичко посрбљавање наведеног руског/рускословенског придева најпре је забележено у Вуковој *Писменици* (*ЗАПОВЈЕДАТЕЛНО* НАКЛОНЕЊЕ), а затим и у делима Ј. Поповића (*ЗАПОВ(Ј)ЕДАТЕЛНИ* начин), Ј. Балугџића и К. Цукића (НАЧИН *ЗАПОВЕДАЈУЋИ*), П. Нинковића (НАКЛОЊЕНИЈЕ *ЗАПОВЕДНО*), Ђ. Даничића, В. Вујића, Ј. Илића, Ј. Живановића, Ђ. Магарашевића, С. Новаковића и Љ. Стојановића (*ЗАПОВ(Ј)ЕДНИ* начин). Седамдесетих година 19. века, код Ђ. Даничића и Ј. Живановића посведочен је и интернационализам латинског порекла *ИМПЕРАТИВ*.

Неки аутори граматика из прве половине 19. века у глаголске начине убрајали су и конјунктив, именујући га посрбљеним облицима Мразовићеве руске/рускословенске синтагме *НАКЛОНЕНИЈЕ СОСЛАГАТЕЛНОЈЕ*. У Вуковој *Писменици* и

Захаријевићевом уџбенику овај глаголски начин назван је *СОСЛАГАТЕЛНИМ*, П. Соларић га назива *СОЈУЗИТЕЛНИМ ОПСТОЈАНИЈЕМ*, Ј. Поповић *УСЛОВНИМ НАЧИНОМ*, док у Вуковој *Српској граматизи* из 1818. конјунктив изостаје из класификације глаголских начина. У глаголске начине М. Видаковића, Ј. Балугџића и П. Нинковића уместо конјунктива убрајају оптатив, именован терминолошким синтаagmaма *ЖЕЛАТЕЛНИ / СЛОЖЕНИ НАЧИН* (М. Видаковић), *ПОЖЕЛАТЕЛНО НАКЛОНЕНИЈЕ* (Ј. Балугџић) и *ЖЕЛАТЕЛНО НАКЛОЊЕНИЈЕ* (П. Нинковић). Синтагмом *УСЛОВНИ НАЧИН*, за разлику од Ј. Поповића, К. Цукић и С. Новаковић означавају потенцијал, који је у анализираном корпусу називан још и *ПОГОДБЕНИМ НАЧИНОМ* (Ј. Илић, Ј. Бошковић, МСГ, Ј. Живановић. Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић). Ваљало би истаћи и то да се код појединих аутора (П. Соларића, И. Захаријевића, Ј. Живановића) потенцијал сврстава у глаголска времена. Живановић га назива *ПОГОДБЕНИМ ВРЕМЕНОМ*, док П. Соларић и И. Захаријевић разликују потенцијал (*ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО НЕИЗВЈЕСНО / ВРЕМЕ УСЛОВНО ПРОШАВШЕ*) и потенцијал прошли (*ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО ПРЕШЕДШЕ / ВРЕМЕ УСЛОВНО ДАВНОПРОШАВШЕ*).

У свим анализираним граматикама, инфинитив је сврстан у глаголске начине. Мразовић га именује синтагмом НАКЛОНЕНИЈЕ *НЕОПРЕД(ИЈ)ЕЛЕНОЈЕ*. Морфолошки адаптирани лик овог придева *НЕОПРЕД(Ј)ЕЛЕНО* (НАКЛОНЕНИЈЕ) одн. *НЕОПРЕД(Ј)ЕЛЕНИ* (НАЧИН) јавља се и код Вука, П. Соларића, М. Видаковића, Ј. Поповића, И. захаријевића, Ј. Балугџића, К. Цукића и П. Нинковића. У Балугџићевом уџбенику посведочен је и облик *НЕИЗВЕСНО НАКЛОНЕНИЈЕ*, код Ј. Илића *НЕПОЗНАТ НАЧИН*, док Даничићеву синтагму *НЕОДРЕЂЕНИ НАЧИН* усвајају аутори *Мале србске граматике*, В. Вујић, Ј. Бошковић, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић. Интернационализам *ИНФИНИТИВ* јавља се 70-их и 80-их година 19. века код Ђ. Даничића, Ј. Бошковића и Ј. Живановића.

Табела 36: Синонимни термини којима се именују *врсте глаголских начина*

<p>наклоненије изјавителноје (1811) – наклонење изјавително (1814) – наклоненије изјавително (1818) – опстојаније изјавително (1833) – начин</p>

изјавителни (1838) – наклоненије изјавитељно (1838) – наклоњеније изјавително (1843) – наклоненије опред(ј)елено (1850) – наклоненије извесно (1850) – показујући начин (1850) – одређени начин (1850)
наклоненије повелителноје (1811) – наклонење заповједателно (1814) – наклоненије повелително (1818) – опстојаније повелително (1833) – начин повелителни (1838) – наклоненије повелитељно (1838) – начин запов(ј)едателни (1843) – начин заповедајући (1850) – заповедни начин (1850) – императив (1874)
наклоненије сослагателноје (1811) – наклонење сослагателно (1814) – опстојаније сојузително (1833) – условни начин (1843)
желателни начин (1838) – сложени начин (1838) – пожелателно наклоненије (1850) – желателно наклоњеније (1856)
условни начин (1850) – погодбени начин (1860)
наклоненије неопредјеленоје (1811) – наклонење неопредјелено (1814) – наклоненије неопредјелено (1818) – опстојаније неопредјелено (1833) – начин неопредјелени (1838) – наклоненије неопредјељено (1838) – наклоненије неизвесно (1850) – неодређени начин (1850) – непознат начин (1860) – инфинитив (1874)

У именовану глаголски времена код српских језикословаца у 19. веку влада термилошко шаренило. Уместо закључка, у Табели 37 (а, б) представљени су термилошке синтагме за седам глаголских облика, које су код анализираних аутора улазили у састав глаголских *ВРЕМЕНА*²⁷⁶ – презент, аорист, имперфекат, перфекат, плусквамперфекат, футур први и футур други. У вертикалној колони налазе се имена

²⁷⁶ Даничић у *Малој српској граматици* поред овог облика наводи и контактни синоним из латинског језика – *TEMPORA* (Дан. 3, 37).

аутора, поред којих је у заградама наведена година употребе термина, а у хоризонталној термини за врсте глаголских *ВРЕМЕНА*.

Табела 37а: Синонимни термини којима се именују *врсте глаголских времена*
(презент, аорист, имперфекат)

	ПРЕЗЕНТ	АОРИСТ	ИМПЕРФЕКАТ
Мраз. (1811)	настојашчеје времја	непредјеленоје времја	преходјашчеје времја
Вук (1814)	садашње време	скоро прошавше време	полу прошавше време
Вук (1818)	садашње врејеме	скоро прошавше врејеме	полу прошавше врејеме
Сол. (1834)	садашње (текуће) време	преходеће (полу- прешедше) време	
Вид. (1838)	настојашче време	преходјашче време	мимошедше време
Милак. (1838)	садашње време	прошасто просто време	полу прошасто време
Поп. Ј. (1843)	садашње време	скоропрошавше време	
Зах. (1847)	садање време	скоропрошавше време	
Дан. (1850)	садашње време	пређашње прво време	пређашње друго време
Бал. (1850)	садашње време	скоропрошавше време	
Цук. (1850)	садашње време	скоропрошло време	полупрошло време
Нинк. (1858)	садашње време	прошасто прошло време	преходеће време
Ил. (1860)	садашње време	пређашње прво време	пређашње друго време
МСГ (1866)	садашње време	прошло време	несвршено / полупрошло време
Вуј. (1867)	садашње време	скоропрошло време	полупрошло време
Нов. (1870)	садашње време	пређашње тренутно / прво пређашње време	пређашње трајно / друго пређашње време
Жив. (1874)	садашње време	прво пређашње време	друго пређашње време
Дан. (1874)		аорист	имперфекат
Маг. (1883)	садашње време	пређашње прво време	пређашње друго време

Бошк. (1887)	садашње време	пређашње приповедно (тренутно) време	пређашње описно (трајно) време
Бошк. (1888)		прво пређашње време / аорист	друго пређашње време / имперфекат
Жив. (1888)		аорист	
Жив. (1889)	презенаг		имперфекат
Нов. (1879–1894)	садашње време	пређашње свршено време / аорист	пређашње несвршено време / имперфекат
Стој. (1892)	садашње време	пређашње свршено време	пређашње несвршено време

Табела 376: Синонимни термини којима се именују *врсте глаголских времена* (перфекат, плусквамперфекат, футур први, футур други)

	ПЕРФЕКАТ	ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ	ФУТУР I	ФУТУР II
Мраз. (1811)	прешедшеје времја		будушчеје времја	
Вук (1814)	давно прошавше 1 ^{во} време	давно прошавше 2 ^{го} време	будуште време	
Вук (1818)	давно прошавше вријеме		будуће вријеме	
Сол. (1834)	прешедше (пуно- прешедше) време	давно-прешедше време	будуће просто време	будуће бивше време
Вид. (1838)	прешедше време	препрешедше време	будушче време	
Милак. (1838)	прошасто сложено време		полу прошасто време	
Поп. Ј. (1843)	прошавше време	давнопрошавше време	будуће време	
Зах. (1847)	прошавше време	давнопрошавше време	будуће време	прошавше будуће време
Дан. (1850)	сложено пређашње прво	сложено пређашње друго време	будуће време	

	време			
Бал. (1850)	прошавше / пређашње време	давнопрошавше време	будуће време	
Цук. (1850)	прошло време	давнопрошло време	будуће време	
Нинк. (1858)	прошасто сложено време	давно прошасто време	будуће прво време	будуће друго време
Ил. (1860)	прошло време	давнопрошло време	будуће време	
МСГ (1866)	прошло сложено прво време	прошло сложено друго време	будуће време	будуће време сложено
Вуј. (1867)	прошло време	давнопрошло време	будуће време	
Нов. (1870)	прошло / прво сложено пређашње време	давнопрошло / друго сложено пређашње време	будуће време	
Жив. (1874)	прво пређашње сложено време	друго пређашње сложено време	будуће време	
Дан. (1874)				
Маг. (1883)	сложено пређашње прво време	сложено пређашње друго време	будуће време	
Бошк. (1887)	пређашње свршено (осебно) време	пређашње претходно (давно свршено) време	будуће време	будуће претходно време
Бошк. (1888)				будуће друго време
Жив. (1888)			футур	
Жив. (1889)				
Нов. (1879–1894)	прошасто време / перфекат		будуће време	
Стој. (1892)	прошло време	давнопрошло време	будуће време	

У првој половини 19. века већина српских језикословаца издвајала је у посебну врсту речи *ПРИЧАСТИЈА*, одн. партиципе, код којих се обрађују и *ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈА* и *ПРИЧАСТОДЈЕТИЈА*. Термине *ПРИЧАСТИЈЕ* и *ПРИЧАСТОДЈЕТИЈЕ* руског одн. рускословенског порекла А. Мразовић преузео од М. Смотричког, док је облик *ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈЕ* сковао сâм.

Под термином *ПРИЧАСТИЈА* у првој половини 19. века подразумевани су:

а) партиципи (А. Мразовић, Вук, П. Соларић, Д. Милаковић, Ј. Поповић, И. Захаријевић, П. Нинковић); код П. Нинковића се коа синонимна варијанта јавља и посрбица *ПРИЧЕШЋЕ*;

б) герунди (К. Цукић).

С друге стране, термином *ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈА* руског одн. рускословенског порекла аутори језикословних дела у 19. веку означавају герунде (А. Мразовић, М. Видаковић, Д. Милаковић, Ј. Поповић), с тим да је Д. Милаковић у њих сврстао и глаголске именице;

Педесетих и шездесетих година 19. века у граматикама Ђ. Даничића и В. Вујића глаголски придеви и прилози обрађени су у склопу глаголских начина, док се од 70-их година до краја 19. века наводе као засебна категорија глаголских облика. Глаголски прилог садашњи именован је као: *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊЕГА ВРЕМЕНА* (Ђ. Даничић, С. Новаковић, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, Љ. Стојановић), *ПРВА ОЗНАЧИЦА* (Ј. Илић), *САДАШЊИ ПРИД(Ј)ЕВ* (МСГ), *GERUNDIUM PRAESENTIS* (В. Вујић), а глаголски прилог прошли као: *НАРЈЕЧИЈЕ САДАШЊЕ* (П. Нинковић), *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ПРЕЂАШЊЕГА ВРЕМЕНА* (Ђ. Даничић, Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић), *ДРУГА ОЗНАЧИЦА* (Ј. Илић), *ПРОШЛИ ПРИД(Ј)ЕВ* (МСГ), *GERUNDIUM PRAETERITI* (В. Вујић), *ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ВРЕМЕНА ПРОШЛОГ* (С. Новаковић, Љ. Стојановић). Терминолошком синтагмом *СПРЕЖНИ ПРИД(Ј)ЕВ* именовали су радни глаголски придев Ј. Илић, аутори *Мале србске граматике*, В. Вујић и С. Новаковић у *Српској синтакси* из 1870. У Даничићевој, Живановићевој и Магарашевој граматици овај неличан глаголски облик назван је *ПРВИМ ГЛАГОЛСКИМ ПРИДЕВОМ*, док С. Новаковић и *Српској граматици* и Љ. Стојановић у овом значењу користе синтагму *ПРОШАСТИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ*. Даничићеву синтагму *ДРУГИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЈЕВ* за именовање

трпног глаголског придева употребљавали су и Ј. Живановић у свом *Изводу I*, као и Ђ. Магарашевић. У *Малој србској граматици* посведочена је термилошка синтагма *НЕПРЕЛАЗНИ ПРИД(Ј)ЕВ*, док је облик *ТРПНИ ПРИДЕВ* први пут потврђен у *Српској синтакси* С. Новаковића, одакле га преузимају Ј. Живановић (у књизи *О српском језику*) и Љ. Стојановић.

5.11.7. У вези са непроменљивим врстама речи може се закључити следеће:

а) Индеклинабилне речи обично се класификују на четири врсте (осим у *Српској граматици* С. Новаковића), а затим се у посебном одељку дефинишу и обрађују на нивоу њихових подврста. Изузетак представљају Вукова *Српска граматика* из 1818. и Даничићева *Мала српска граматика* из 1850. године, у којима непроменљиве врсте речи нису обрађене;

б) Ни у једној од наведених граматика не помињу се *РЕЧЦЕ* као пета непроменљива врста речи;

в) Мразовићева руска одн. рускословенска језикословна терминологија, коју преузимају српски граматичари у првој половини 19. века – пре свега Вук, П. Соларић, М. Видаковић, Д. Милаковић и И. Захаријевић, нестаје из употребе 60-их година;

г) Потпуну иновацију у термилошки систем науке о српском језику покушао је 1860. године да унесе Ј. Илић, али су његове кованице остале на нивоу термилошких индивидуализама;

д) Крајем 60-их и почетком 70-их година 19. века језикословни термилошки систем код Срба почиње да се уједначава и стабилизује, па су тако термини за непроменљиве врсте речи практично идентични код Ј. Бошковића, Ј. Живановића, Ђ. Магарашевића, Љ. Стојановића и Ст. Новаковића.

ђ) Као циљ за наредна истраживања остаје класификација непроменљивих врста речи на подврсте, која је углавном представљена описним термилошким конструкцијама (нпр. *Означице [које] показују место или правац радње; предлози [који] казују положај више или ниже какве ствари или лица; савези [који] две једнаке*

мисли везују; междометія подражавајућа звуку [за] звукъ паданя и др.), што указује на недовољну развијеност језикословног метајезика код Срба у 19. веку.

6. СИНТАКСИЧКА ТЕРМИНОЛОГИЈА

Да је синтакса у 19. веку била најнеразвијенији део науке о језику, већ су указивали поједини српски лингвисти. У монографији о Вуковим граматичким терминима М. Караџа истиче како у Вуковом језикословном опусу готово да нема синтаксичких термина (Караџа 1984: 123).²⁷⁷ Бавећи се положајем синтаксе у Вуково време, И. Грицкат наводи да је у првој половини 19. века синтакса била у сенци других лингвистичких истраживања, која су се бавила изолованим лексичким јединицама:

„Синтакса се угласном сводила на разна питања слагања речи, тј. на оно шта испред чега или иза чега може стајати, како се понашају облици рода и броја у појединачним случајевима – све то, обично, наређано у једноличним низовима без хијерархије, у збрци мртвих старословенизама са грецизмима и оскудних података о живом стању у језику [...] све се кретало на нивоу морфолошких или лексичких јединица, састављених у нешто шире целине. Синтакса је представљала својеврсну морфологију реченице. Износила се материјална речничка грађа, уз мноштво правила и изузетака око питања међусобних додира” (Грицкат 1974: 56).

Слично запажање посведочено је и у студији З. Радуловић о развоју граматичке мисли у Србији и Црној Гори до 1850. године, у којој ауторка бележи да „na tom stupnju razvoja nauke o jeziku gotovo da nije bilo ni moguće postaviti granice između morfologije i sintakse” (Радуловић 1990: 103).

Ексерцирана грађа показује да се први синтаксички термини код српских језикословаца у 19. веку јављају 40-их година, најпре у граматизици Ј. Поповића (1843). У овом поглављу биће анализирани терминологијски јединице које се односе на функцију речи у реченици, посведочене у:

- а) граматикама Ј. Поповића, И. Захаријевића, Ј. Илића, В. Вујића, С. Новаковића и Љ. Стојановића;
- б) чланку Ј. Суботића;

²⁷⁷ О Вуку као синтаксичару исп. Стевановић 1988.

в) синтаксичким уџбеницима Ђ. Даничића, Ј. Бошковића, Ј. Живановића и С. Новаковића;

г) осталим монографијама о језику, чији су аутори Н. Грујић, Ђ. Даничић и Ј. Живановић.

6. 1. Термини за главне реченичне конституенте

6.1.1. У језикословним делима из 19. века као главни реченични чланови, који конституишу реченицу, па су у том смислу и обавезни, издвајани су субјекат и предикат. Термини којима се у анализираном периоду именовало субјекат приказани су у Табели 38.

Табела 38: Термини за *субјекат*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
подлог, подлежеће (subjectum)	Поп. Ј., 44, 106	1843.
подлог	Зах. 1, 76	1847.
подлог (subjectum)	Груј., 58	1852.
субјект	Суб. 7, 20	1853.
подлог (subject)	Нинк. 4, 51	1856.
субјект, подмет	Дан. 5, 1, 1	1858.
подлог	Ил., 3	1860.
подмет (субјект, подлог)	Бошк. 2, 1	1864.
подлог (subjectum)	Вуј., 1	1867.
подмет	Нов. 1, 1	1870.
субјекат	Дан. 8, 46 (у фусноти)	1876.
подмет (субјекат)	Бошк. 4, 147	1887.
подмет	Бошк. 5, 118	1888.
субјекат	Жив. 3, 106	1888.
подмет	Нов. 4, 2	1879–1894.

подмет	Стој. 1, 8	1891.
подмет	Стој. 2, 63	1892.

Термин *ПОДЛОГ* у анализираном корпусу први пут је посведочен у Поповићевој граматичици, а аутор у заградама наводи и облик из латинског језика: „Повратителна [мѣстоименія] [...] се на подлогъ (subjectum) едногъ истогъ смисла повраћаю” (Поп. Ј., 44).²⁷⁸ У одељку о *СЛОВСАЧИЊЕНИЈУ*, одн. о синтакси, овај аутор употребљава и термин *ПОДЛЕЖЕЋЕ*, који није забележен у преосталом корпусу: „Смысалъ свакій мора имати: 1. Подлежеће (Subjectum) кое се зове Лице, или стварь, о којој говорисе” (Поп. Ј., 106). Оба наведена Поповићева облика представљају посрбљену варијанту руског термина *подлежащее* (Ахманова⁵2009).

Поред Ј. Поповића, термин *ПОДЛОГ* користили су у својим делима и И. Захаријевић, Н. Грујић, П. Нинковић, Ј. Илић и В. Вујић: „Подлогъ е речъ, збогъ кое се све остале речи у израженію наоде” (Зах. 1, 76); „*Повратный* [глаголъ] показуе станѣ нѣко, кое се као и кодъ среднихъ, на самъ подлогъ (subject) односи” (Нинк. 4, 51); „У сваком говору разликујемо: Ствар, о којој се говори, и то се зове Подлог” (Ил., 3).

Интернационализам латинског порекла *СУБЈЕК(А)Т* најпре се јавља у чланку Ј. Суботића из 1853. године: „Субѣктъ и обѣктъ свагда е двоє различно. Па башъ и онда, кадъ се субѣктъ самъ као обѣктъ свога дѣйствованя укаже, мора се као обѣктъ за различно што одъ субѣкта узети” (Суб. 7, 20), а његова употреба бележи се и у Даничићевим, Бошковићевим и Живановићевим језикословним делима: „У овом смислу имамо и прирок (предикат) у овом падежу, који управо једначи подмет (субјекат) с оним, што се у прироку о њему каже, уз глаголе који значе бивање” (Бошк. 4, 147); „Прва је реч у овој сложеној речи [разбивојска] императив, а друга је првој субјекат или објекат” (Жив. 3, 106).

²⁷⁸ У Михајловићевим *Посрбцима* прва потврда овог термина посведочена је 1802. године код Јована Рајића (Михајловић 1984).

Термин *ПОДМЕТ* у анализираном корпусу први пут је посведочен у Даничићевој *Српској синтакси* из 1858. године као конкурентни облик латинизму *СУБЈЕКТ*: „У свакој мисли има двоје: едно о чему се мисли, а друго шта се о нјму мисли; оно се прво зове субјѣктъ или подметъ” (Дан. 5, 1).²⁷⁹ Облик *ПОДМЕТ* представља калк према латинском облику *subjectum*, изведеном од глагола *subjicere*, што значи ’подметнути’ (РЈАЗУ; Маретић 1932: 24). Осим код Даничића, забележен је и у делима Ј. Бошковића, С. Новаковића и Љ. Стојановића: „У синтакси сложених реченица каткад [се] целе реченице *узимају* за подмет” (Бошк. 5, 118); „У свакој реченици (изговореној мисли) има двоје: 1. Оно о чему се говори, и то се зове *подмет*” (Нов. 4, 2); „Оно, о чему се у реченици нешто исказује, зове се **подмет**” (Стој. 1, 8).

6.1.2. За разлику од субјекта, предикату је у анализираним језикословним делима посвећивано више пажње. У Табели 39 представљени су термини којима се у 19. веку називао овај реченични члан:

Табела 39: Термини за *предикат*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
сказујемо (Praedicatum)	Поп. Ј., 106	1843.
прилог	Зах. 1, 76	1847.
предикат	Суб. 7, 25	1853.
предикат	Нинк. 4, 84	1856.
предикат, прирок	Дан. 5, 1, 1	1858.
прилог	Ил., 3	1860.
прирок (предикат, прилог)	Бошк. 2, 1	1864.
прилог (praedicatum)	Вуј., 1	1867.
прирок	Нов. 1, 1	1870.

²⁷⁹ У *Посрбцима* се, међутим, као прва потврда термина *ПОДМЕТ* наводи Соларићев текст из 1809. године (Михајловић 1984).

предикат	Дан. 8, 47 (у фусноти)	1876.
прирок (предикат)	Бошк. 4, 147	1887.
прирок, предикат	Жив. 3, 18	1888.
предикат	Жив. 5, 11	1889.
прирок	Нов. 4, 2	1879–1894.
прирок	Стој. 1, 8	1891.
прирок	Стој. 2, 58	1892.

У Поповићевој граматици први пут је у анализираном корпусу забележен термин којим се означава предикат – *сказујемо*, уз који је у заградама наведен контактни синоним из латинског језика: „Смысалъ свакій мора имати: [...] 2. Сказуемо (Praedicatum) т. е. оно что се говори о Подлежећемъ” (Поп. Ј., 106). Термин *СКАЗУЈЕМО* Ј. Поповић употребљава под руским/рускословенским утицајем (исп. Ахманова ⁵2009, под *сказуемое*), али га остали језикословци не користе у својим делима. У даљем опису главних реченичних чланова такође се запажа утицај руског језика: „Подлежеће и Сказуемо обично се сајужава съ рѣчцомъ естъ, коя се у овомъ случаю Свеза (Сорула) называ [...] Ако е Сказуемо временикъ, то се Свеза у томе подразумѣва” (Поп. Ј., 106–107). Термином руског/рускословенског порекла *СВЕЗА* аутор је означио спону или копулу, одн. глагол *јесам/бити* у копулативном предикату, који повезује субјекат и предикатив (Станојчић/Поповић ¹⁵2014: 239; Кристал 1988, под *копула*).

У граматицама И. Захаријевића, Ј. Илића и В. Вујића предикат је означен термином *ПРИЛОГ*.²⁸⁰ „Прилогъ сочиняваю речи, кое подлогу штогодъ придаю, или одричу” (Зах. 1, 76); „У сваком говору разликујемо [...] Оно, што се о ствари говори, и то се зове Прилог. *Дете (подл.) плаче (прил.)*” (Ил., 3); „У свакоме говору мора бити

²⁸⁰ У језикословном терминологији код Срба у 19. веку термин *ПРИЛОГ* развио је три термилошка значења. Осим значења 'предикат', *ПРИЛОЗИ* су у 19. веку, као и у савременој лингвистици, подразумевали непроменљиву врсту речи која стоји уз глаголе, именице, придеве и друге прилоге и одређује их по неком од њихових сталних пратилачких елемената (месту, времену, количини и сл.) (исп. одељак 5.7), али и *придеве* (исп. тачку 5.3.10).

[...] шта се о чему мисли и говори, и то се зове *прилог* (praedicatum) н. пр. *човек* (подл.) *мисли* (прил.)” (Вуј., 1).

Попут Ј. Поповића, и И. Захаријевић помиње *СВЕЗУ*: „Свеза є, која подлогъ са прилогомъ скопчава” (Зах. 1, 76). Утицај руске синтаксе запажа се у ауторовој подели *СВЕЗА* на *ЈАВНЕ* и *ТАЈНЕ*: „Свеза є глаголъ *быти*, и гдигди є явна, гдигди тайна [...] Тако є у првомъ примѣру явна свеза [Я самъ младихъ]; а при другом скривена у глаголу приповедамъ [Я приповедамъ], и дознає се, кад се каже: Я самъ приповедаюћий” (Зах. 1, 76). У руским речницима лингвистичких термина *СВЕЗА* је дефинисана као помоћни глагол у сложеном (именском) предикату (Ахманова ⁵2009, под *связка*; Журављова и др. 2008, под *связка*), будући да у русистици не постоји дистинкција између глагола у функцији копуле и помоћног глагола који улази у састав сложених глаголских облика.²⁸¹ Стога се чини да је у граматичи И. Захаријевића *СВЕЗА* означена као *ЈАВНА* онда када се јавља у сложеном предикату (и глаголском и именском), док је у предикату израженом простим личним глаголским обликом она *САКРИВЕНА*, тј. *ТАЈНА* (исп. рус. *связка нулевая*).

Попут термина *СУБЪЕК(А)Т*, интернационализам латинског порекла *ПРЕДИКАТ* такође је први пут забележен у Суботићевом чланку из 1853. године: „Свой поредъ Я и ты предиката стои” (Суб. 7, 25). Осим Ј. Суботића, термин *ПРЕДИКАТ* користили су и П. Нинковић,²⁸² Ђ. Даничић и Ј. Живановић: „Нарѣчія су опредѣлене рѣчи предиката” (Нинк. 4, 84); „Прва пола основа ријечи [...] је другој поли предикат, али од обје бива име нечему трећему без новог наставка” (Дан. 8, 46–47, у фусноти); „Придеви, заменице и бројеви кад су атрибути или предикати слажу се са својом именицом у роду, броју и падежу” (Жив. 5, 11).²⁸³

Термин *ПРИРОК* први пут је посведочен у у Даничићевој *Српској синтакси* из 1858. године, што потврђује и Р. Симеон у свом *Рјечнику*, наводећи да је Ђ. Даничић

²⁸¹ Сложеним предикатом у руској синтакси сматра се, осим глаголског предиката израженог двама глаголским облицима, и именски предикат, у којем су одвојени „бытийный и вещественный компонент” (прва компонента је изражена копулом, а друга предикативом) (Журављова и др. 2008, под *сказуемое*).

²⁸² Термин *ПРЕДИКАТ* није посведочен у првом издању Нинковићеве граматике (Караца 1984).

²⁸³ Занимљиво је напоменути да је у Михајловићевим *Посрбицама* (1984) посведочен термин *СЛОВО* у значењу ’предикат’, а поткрепљен је примером из *Подунавке* за 1844. годину.

овај термин преузео из *Супрасаљског споменика* (Симеон 1969, под *прирок*). Облик *ПРИРОК* код Ђ. Даничића остварује два термилошка значења – именује предикат: „У свакој мисли има двоје: едно о чему се мисли, а друго шта се о њему мисли; оно се прво зове субјект или подмет а друго предикат или прирок” (Дан. 5, 1), али и предикатив: „Будући да [се] у оваквим реченицама [Сан је *лажа*, а бог је *истина*; Крв *није вода*] [...] глагол *бити* зове само саставак, који остало што се у прироку каже саставља с подметом да би била мисао, друга реч која је управо с њим прирок, зове се и сама прирок” (Дан. 5, 2). За разлику од Ј. Поповића и И. Захаријевића, у чијим се синтаксичким терминосистемима среће се облик *СВЕЗА* у значењу ’спона, копула’, Ђ. Даничић креира дериват домаћег порекла *САСТАВАК*.²⁸⁴

Од Ђ. Даничића, термин *ПРИРОК* преузели су Ј. Бошковић, С. Новаковић и Ј. Стојановић: „У свакој мисли има двоје: а. Оно о чему се мисли, које се зове *подмет*. б. Оно што се о подмету мисли, и то се зове *прирок*” (Нов. 1, 1); „**Проста реченица** зове се она у којој има само *подмет* и *прирок*” (Стој. 1, 8).

Термин *ПРИРОК*, под Даничићевим утицајем, и у Бошковићевом *Изводу I* реализује два термилошка значења. Прво се односи на предикат: „У свакој мисли има двоје: једно, о чему се мисли, које се зове *подмет*, а друго, шта се о њему мисли, које се зове *прирок*” (Бошк. 2, 1)²⁸⁵, а друго на предикатив: „Кад је глагол *бити* таким недовољан прирок, онда се *друга реч*, која је управо с њим прирок, зове сама *прирок*; а глагол *бити* зове се само *саставак*” (Бошк. 2, 2). Овај аутор је од Ђ. Даничића преузео и термин *САСТАВАК*, уз који у фусноти наводи два контактна синонима – један латинског (*КОПУЛА*), а други руског/рускословенског порекла (*СВЕЗА*).

У Новаковићевој *Српској синтакси* (1870) посведочена је прва класификација предиката: „Прирок је двострук: или од самога глагола, или од глагола и још које речи. По томе се прирок који је од самог глагола зове прост, а који је од глагола и још које речи – састављен” (Нов. 1, 3). Аутор, дакле, глаголски предикат назива *ПРОСТИМ ПРИРОКОМ*, а именски *САСТАВЉЕНИМ*, а затим даље напомиње: „У састављен прирок

²⁸⁴ Облик *САСТАВАК* забележен је у *Посрбицама* В. Михајловића, али у нетермилошком значењу – ’композиција’ (Михајловић 1984).

²⁸⁵ Поред наведеног термина, Ј. Бошковић у фусноти наводи семантички конкурентне облике *ПРЕДИКАТ* и *ПРИЛОГ*, али их у даљем тексту не користи.

може се метнути свака реч којом се може нешто казати за подмет, и понајвише та реч (именица, придев итд.) и јесте прави прирок, а глагол је само саставак који саставља прирок с подметом, те показује време у које се мисао збива” (Нов. 1, 4). Од Ђ. Даничића С. Новаковић преузима и термин *САСТАВАК* у значењу ’копула, спона’, док предикатив назива *ПРАВИМ ПРИРОКОМ*. У Новаковићевој *Српској граматици* среће се пак нешто другачија терминологија. За глаголски предикат уместо термилошке синтагме *ПРОСТИ ПРИРОК* аутор употребљава синтагму *ГЛАГОЛСКИ ПРИРОК*, док је *САСТАВЉЕНИ ПРИРОК* у овом делу назван *ИМЕНСКИМ*: „Прирок може бити двострук: или од самога глагола, или од глагола и каквог имена. по томе се прирок од самога глагола зове *глаголски*, а од глагола и имена – *именски*” (Нов. 4, 250). Термин *САСТАВАК* овај аутор у *Српској граматици* замењује обликом *СПОНА*, који води порекло из чешког језика (Маретић 1932: 24; Симеон 1969, под *спона*), а С. Новаковић га је, може бити, преузео из Бабукићеве *Илирске словнице* (Бабукић 1854/2014: 351): „Суштина прирока обично је тим именима и казана, а глагол је само *спона*, којом се саставља прирок с подметом” (Нов. 4, 251).²⁸⁶

Новаковићеве термине *ГЛАГОЛСКИ ПРИРОК*, *ИМЕНСКИ ПРИРОК*, *ПРАВИ ПРИРОК* и *СПОНА* преузима у Љ. Стојановић у својим уџбеницима: „Обично је прирок у реченици глагол, али он мора бити у личном глаголском облику. Такав прирок зове се *глаголски прирок* [...] Има глагола који сами нису довољни да нешто искажу о подмету. Тада се уз њих меће још каква реч, и онда то обоје саставља прирок. Такав прирок зове се *именски прирок* [...] Глагол у именском прироку зове се *спона*, а она друга реч је прави прирок” (Стој. 1, 8–9).

²⁸⁶ „Kako su Hrvati u vrijeme ilirskoga preporoda i malo poslije uzeli prilično mnoštvo riječi iz češkoga jezika, tako su njihovi onovremeni gramatici uzeli nekoliko gramatičkih termina iz istoga jezika. Vrijedno je istaći, da su od tih termina Srbi uzeli samo *spona*, ili bolje govoreći, uzeo ju je samo Novaković, i to zato, jer je mislio da je to prava srpskohrvatska riječ” (Маретић 1932: 24).

6. 2. Термини за споредне реченичне конституенте

У граматичким уџбеницима српских језикосоваца из друге половине 19. века, пре свега Ђ. Даничића, Ј. Бошковића, Ј. Живановића, С. Новаковића и Љ. Стојановића, поред главних реченичних чланова (субјекта и предиката) срећу се и запажања о споредним конституентима реченице, које ови аутори доследно називају *ДОДАЦИМА*: „Осимъ подмета и прирока може у реченицама бити и другихъ речи [...] Оне се додаю или подмету или прироку да бы мисао была јасня, и могу се звати додатци” (Дан. 5, 5).²⁸⁷

6.2.1. У *ДОДАТКЕ ПОДМЕТУ* наведени језикословци сврставају најчешће атрибут и апозицију,²⁸⁸ док се код појединих аутора у ову групу сврстава и актуелни квалификатив, најчешће називан као *ПРИРОЧНИ ДОДАТАК ПОДМЕТУ*.

Табела 40: Термини за *атрибут*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
додатак спојени (атрибут)	Дан. 5, 6	1858.
спојени додаци (атрибути)	Бошк. 2, 4	1864.
спојени додаци (атрибути)	Нов. 1, 21	1870.
атрибут, спојени (атрибутивни) додатак	Жив. 3, 73, 18	1888.
атрибут	Жив. 4, 9	1889.
атрибут (спојени додатак)	Жив. 5, 6	1889.
придевни додатак подмету (атрибут)	Нов. 4, 255	1879–1894.
прост додатак подмету (атрибут)	Стој. 1, 15	1891.

²⁸⁷ Идентична реченица, само у савременом граfiјско-ортографском руху, посведочена је и код Ј. Бошковића (Бошк. 2, 3).

²⁸⁸ Такође треба истаћи да наведени реченични чланови нису субјекатски, тј. *ПОДМЕТНИ* додаци како их аутори одређују, већ се они могу приписати било ком именичком појму у реченици.

За *ДОДАТАК СПОЈЕНИ*, поред којег у заградама наводи интернационализам латинског порекла *АТРИБУТ*, Ћ. Даничић бележи: „У додатцима [...] се узима да е оно што значе већ састављено с онимъ чему се додаю и по томъ да су с њимъ заедно већ една стварь; овакови додатци могу се звати споени (атрибутъ), н. п. *Бела вила из горе дозива. Коњ зеленко росну траву пасе. Вели њему царица Милица*” (Дан. 5, 5–6). Из наведених примера може се закључити да је Ћ. Даничић под *СПОЈЕНИМ ДОДАЦИМА* или *АТРИБУТИМА* подразумевао конгруентне атрибуте и атрибутиве.

Бошковић у своме *Изводу II (синтакса)* преузима Даничићево појашњење *СПОЈЕНИХ ДОДАТАКА (АТРИБУТА)*, наводећи чак и идентичне примере из Даничићево *Српске синтаксе*: „У спојеним²⁸⁹ [додацима] се узима да је оно што значе додатци, већ састављено с оним, чему се додају, и по том да су с њим заједно као једна ствар, на прилику: *Бела вила из горе дозива. Коњ зеленко росну траву пасе. Вели њему царица Милица*” (Бошк. 2, 13). Ипак, код овог језикословца посведочена је једина подела атрибута у анализираном корпусу. Он, наиме, разликује *ПРИДЕВСКЕ* и *ИМЕНИЧНЕ АТРИБУТЕ*. Прву атрибутску групу поткрепљује примером „*златна јабука*”, а другу „*од злата јабука*” (Бошк. 2, 7), те се може закључити да Ј. Бошковић под *ПРИДЕВСКИМ АТРИБУТИМА* подразумева падежне атрибуте, а под *ИМЕНИЧНИМ* конгруентне.

Појмовно-терминолошких новина нема у *Српској синтакси* С. Новаковића: „У спојеним додацима²⁹⁰ узима се да је оно што значе већ састављено, или већ једна ствар с оним чему се додају [...] *Прим. Гледа твоје големе красоте. – Тиха вода бријег рони. – Кад то зачу царица Милица*” (Нов. 1, 21). Међутим, у *Српској граматици* аутор терминолошку синтагму *СПОЈЕНИ ДОДАЦИ* замењује синтагмом *ПРИДЕВНИ ДОДАЦИ*, и то појашњава на следећи начин:

„У *придевним додацима* (атрибутима) подмет се обично описује по свагдашњим знацима или по каквоћи својој. По тој природи својој такви су додатци понајвише придеви, и често их бива и више на једанпут. Именице могу бити само онда

²⁸⁹ Бошковић у фусноти наводи латинизам *АТРИБУТИ*.

²⁹⁰ Попут Ј. Бошковића, С. Новаковић у фусноти наводи облик *АТРИБУТИ*.

придевни додатак кад су употребљене у смислу придева. *Примери. Бела вила из горе дозива. – Жали неву старац бабо. – Кад то зачу царица Милица*” (Нов. 4, 255).

У Живановићем делима као конкурентни облици јављају се термини *АТРИБУТ* и *СПОЈЕНИ (АТРИБУТИВНИ) ДОДАТАК*: „Дакле у белојабука било би бело при тумачењу атрибут” (Жив. 3, 73); „У примеру: *Diana dea erat filia Latonae [...] dea [је]* додатак речи *Diana*, и то спојени (атрибутивни) додатак” (Жив. 3, 18).

Поред термина *АТРИБУТ*, у граматички Л. Стојановића из 1891. године посведочена је и синтагма *ПРОСТ ДОДАТАК*: „**Додаци подмету** могу бити [...] *прости* (атрибути) [...] **Прост додатак** подмету зове се онај који показује неко својство или каквоћу подметову, или показује чиј је подмет или одакле је. Пр.: *Жарко* сунце греје. – Полегла је *белица* шеница. – Излазила браћа *Миличина*” (Стој. 1, 15).

6.2.2. Друга врста *ДОДАТАКА ПОДМЕТУ* именована је у анализираном корпусу као *АПОЗИЦИЈА*.

Табела 41: Термини за *апозицију*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
додатак изједначени (апозиција)	Дан. 5, 6	1858.
изједначени додаци (апозиције)	Бошк. 2, 4	1864.
изједначени додаци (апозиција)	Нов. 1, 21	1870.
апозиција	Жив. 5, 91 (у фусноти)	1889.
самостални додатак подмету (апозиција)	Нов. 4, 255	1879–1894.
подметни додатак подмету (апозиција)	Стој. 1, 15	1891.

Даничић у *Српској синтакси* за *ИЗЈЕДНАЧЕНИ ДОДАТАК* или *АПОЗИЦИЈУ* наводи:

„У додатцима [...] се исто што значи речь коіой є доданъ казує другимъ именовъ, кое му припада кадъ се гледа съ друге стране; овакій додатакъ може се звати изједначеный (апозиція), н. п. Да сам, *јадна*, студена водица. Ил ћу *јадна* у воду скочити /

Или ћу се *млада* обесити. Ће си сине, *Страхињићу бане*. Царе Лазо, *честито колено*. Веће си ми *младој* додијао. Него мене *старца* послушајте” (Дан. 5, 5–6).

Наведени примери указују на то да је Ћ. Даничић у *ИЗЈЕДНАЧЕНЕ ДОДАТКЕ (АПОЗИЦИЈУ)* сврставао и апозицију и апозитив.

У *Изводу II (синтакса)* Ј. Бошковића и у *Српској синтакси* С. Новаковића задржани су Даничићеви термине *ИЗЈЕДНАЧЕНИ ДОДАТАК (АПОЗИЦИЈА)* за апозицију и апозитив: „У *изједначеним* се додатцима оно, чему се додају, казује другим именом, које му припада, кад се гледа с друге стране, као: Царе Лазо, *честито колено*. Ће си сине, *Страхињићу бане*. Да сам, *јадна*, студена водица. Та немој их, *младе*, погубити” (Бошк. 2, 4); „У *изједначеним* се додацима²⁹¹ казује оно исто што значи подмет другим именом, да би се сам подмет боље описао и осветлио. *Прим.* Ће си сине, *Страхињићу бане*. Царе Лазо, *честито колено*. Да сам, *јадна*, студена водица. Стоји ага горско звере, гвозден ступац, камен тврди” (Нов. 1, 21).

Уместо синтагме *ИЗЈЕДНАЧЕНИ ДОДАТАК* С. Новаковић у *Српској граматици* употребљава термин *САМОСТАЛНИ ДОДАТАК*:

„У *самосталним додацима* (апозицијама) ваља нам разликовати јесу ли ти додатци *именице* или *придеви*. Ако су *именице*, онда се њима подмет управо казује још једанпут, другим неким именом, које му припада када се гледа с неког другог гледишта [...] *Примери.* Стоји ага *горско звере, гвозден ступац, камен тврди*. Ми, *сиромаси*, носимо им *колаче* [...] Ако ли су *самостални додаци* *придеви*, онда се њима казује, управо као други прирок, неко нарочито истакнуто својство подметово [...] *Примери.* Ко *жив* дочека. – Ој Дунаве, тиха водо, што ти тако *мутна* течеш. – Јер сам *јадан* тешко оболио. – Ао свете, *мио и премио*, *красно* ли те вишњи удесио!” (Нов. 4, 256).

Новаковић, дакле, појмовно раздваја апозицију од апозитива (и актуелног квалификатива), али му недостају термини за наведене синтаксичке функције.

Попут својих претходника, и Љ. Стојановић *АПОЗИЦИЈУ* сврстава у *ДОДАТАКЕ ПОДМЕТУ*: „**Додаци подмету** могу бити [...] *подметни* (апозиције)” (Стој. 1, 15). За *ПОДМЕТНИ ДОДАТАК (АПОЗИЦИЈУ)* аутор наводи да „исказује подмет другим именом, тако да се он може тим додатком и заменити. Пр.: Али Туре, *Гавран-ага*, већ три

²⁹¹ Обојица аутора у фусноти наводе интернационализам латинског порекла *АПОЗИЦИЈА* (исп. лат. *appositio*).

ноћи нема санка. – Нек погинем *јунак* на јунаштву” (Стој. 1, 16). Под наведеним терминима Љ. Стојановић је подразумевао само апозицију, не и апозитив.

6.2.3. Термини за актуелни квалификатив, у савременој синтакси називан још и предикативним атрибутом или атрибутом предикативом (Станојчић/Поповић¹⁵2014: 257; Пипер и др. 2005: 73), атрибуто-прилошком одредбом (Стевановић⁵1991: 55) и предикатским атрибутом (Ковачевић 2013: 243), представљени су у Табели 42.

Табела 42: Термини за *актуелни квалификатив*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
додачи прирочни (предикативни)	Дан. 5, 5	1858.
прирочни додатак подмету	Бошк. 2, 4	1864.
прирочни додатак подмету	Стој. 1, 15, 17	1891.
прирочни додатак подмету	Стој. 2, 63	1892.

Даничић *ДОДАЦИМА ПРИРОЧНИМ (ПРЕДИКАТИВНИМ)* сматра оне реченичне чланове у којима се „оно што значе саставља с њимъ чему се додаю истомъ онда кадъ се изреку, као што бива у правој прироку [...] н. п. Ко *жив* дочека. Отиде *жалостан*” (Дан. 5, 5).

Код Ј. Бошковића ова синтаксичка функција представљена је као трећа врста *ДОДАТАКА ПОДМЕТУ*, коју он назива *ПРИРОЧНОМ*: „У *прирочним* се додатцима саставља оно, што значи додатак, с оним чему се додаје, истом онда, кад се додатак изече, на пример: Отиде *жалостан*. Ко *жив* дочека. Нисам их рад отпустити *гладне*” (Бошк. 2, 4).

Попут Ј. Бошковића, и Љ. Стојановић у својим граматикама актуелни квалификатив назива *ПРИРОЧНИМ ДОДАТКОМ ПОДМЕТУ*, који „казује својство или каквоћу подметову, али не као његову сталну особину, већ као неко прелазно својство које подмет има само у оном случају који се у реченици представља. Пр.: Те

се нисам *млада* удомила. – Ој Дунаве, тиха водо, што ти тако *мутна* течеш” (Стој. 1, 16).

6.2.4. Српски језикословци из друге половине 19. века о објекту су најчешће говорили у оквиру одељка о *ПРИРОЧНИМ ДОДАЦИМА*.

Табела 43: Термини за *објекат*

ТЕРМИН	ИЗВОР	ГОДИНА
подлог (Objectum)	Поп. Ј., 107	1843.
предмет	Груј., 77	1852.
објект	Суб. 7, 20	1853.
предмет	Нов. 1, 23	1870.
објекат	Дан. 8, 46 (у фусноти)	1876.
објекат	Жив. 3, 106	1888.
предмет (објекат)	Жив. 5, 38	1889.
предмет	Нов. 4, 257	1879–1894.
предмет	Стој. 1, 16	1891.
предмет	Стој. 2, 64	1892.

Прва термилошка потврда којом се именовано објекат посведочена је у граматици Ј. Поповића: „Ако є Сказуемо временикъ дѣйствителный, то има поредь себе Существоително име, у Винителномъ падежу, сирѣчь предметъ, на кои се односи, и то се называ Подлог (Objectum) н. п. Богъ є створио овай свѣтъ” (Поп. Ј., 107). Термин *ПОДЛОГ* код Ј. Поповића очигледно је двозначан, будући да је аутор њиме именовано још један реченични члан – субјекат (исп. тачку 6.1.1).

Интернационализам латинског порекла *ОБЈЕК(А)Т* најпре се јавља код Ј. Суботића: „Субѣктъ и обѣктъ свагда є двоє различно. Па башъ и онда, кадъ се субѣктъ самъ као обѣктъ свога дѣйствованя укаже, мора се као обѣктъ за различно што одъ субѣкта узети” (Суб. 7, 20), а употребљавају га и Ђ. Даничић и Ј.

Живановић: „То је сасвијем онако како се и потпунија реченица, која има и објекат, налази као име нечему: крсти-кѹме-дѹте” (Дан. 8, 46, у фусноти); „Прва је реч у овој сложеној речи [разбивојска] императив, а друга је првој субјекат или објекат” (Жив. 3, 106).

У Маретићевом чланку и Симеоновом *Рјечнику* као прва потврда за термин *ПРЕДМЕТ* у значењу 'објекат' наводи се Мажуранићева граматика *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika* из 1839. године (Маретић 1932: 57; Симеон 1969, под *предмет*). Термин *ПРЕДМЕТ*, по свему судећи, представља калк латинског облика *objectum*, а код анализираних српских језикословаца најпре се појавио у студији Н. Грујића из 1852. године: „Све је кроз њу постало [...] 'кроз њу' мора се сматрати као падежъ, кои показуе, да се подлогъ 'она' т. е рѣчь промѣнила у прѣдметъ” (Груј., 77).²⁹²

У уџбеницима С. Новаковића и Љ. Стојановића *ПРЕДМЕТ* одн. објекат издвајан је као први од пет *ПРИРОЧНИХ (ПРИРОКОВИХ) ДОДАТАКА / ДОДАТАКА ПРИРОКУ*: „Предмет се зове додатак четвртога падежа који се јавља као неодвојна допуна прелазних глагола [...] *Прим.* Онда иште суху дреновину. – Имам стару самохрану мајку и једнога брата рођенога” (Нов. 1, 23); „**Предмет** се зове онај додатак прироков што стоји уз прелазне глаголе у четвртном или другом падежу да покаже на шта прелази радња прирокова. *Предмет* се тражи питањем **кога** или **шта**. Пр.: А девојке *венце* сплетавају. – *Платно* ткала лијепа дјевојка” (Стој. 1, 16).

6.2.5. Осим објекта, у *ПРИРОЧНЕ (ПРИРОКОВЕ) ДОДАТКЕ / ДОДАТАКЕ ПРИРОКУ* С. Новаковић и Љ. Стојановић сврставају прилошке одредбе за:

а) *ПРОСТОР* или *МЕСТО*: „Простор или место на коме се збива радња исказана у прироку казује се додатком који се може рећи прилогом или каквим именом у неком падежу с предлогом. *Прим.* Онда се он дигне у свет да тражи заната” (Нов. 1, 23–24); „**Простор** или **место** где се врши радња исказана прироком казује се каквим додатком који може бити или *прилог за место* или *какво име* у неком падежу без предлога или са предлогом. Пр.: Да с' *одавде* мало уклонимо” (Стој. 1, 17);

²⁹² Овај облик посведочен је у Михајловићевим *Посрбицама* (1984).

б) *ВРЕМЕ*: „Време у које се збива радња исказана у прироку казује се у додатку највише прилогом или именом у коме падежу, с предлогом или без предлога. *Прим.* Сунце јарко зашло већ одавна” (Нов. 1, 24); „**Време** у које се збива радња прирокова казује се такође или прилогом, или каквим именом у коме падежу без предлога или са предлогом. *Пр.*: *Позадуго* бане гостовао” (Стој. 1, 17–18);

в) *НАЧИН*: „Начин којим се збива радња прирокова може се такође казати у додатку прилогом или именом у коме падежу, с предлогом или без предлога. Овамо се може узети и поређење. *Прим.* Зелена јој гора јеком одговара. – Па кроз гору ступа ка’но муња хитра” (Нов. 1, 25); „**Начин** на који се врши радња прирокова казује се такође или прилогом или каквим именом у ком падежу без предлога или са предлогом. *Пр.*: *Једва* дочекасмо. Ступа чета *тихо, глухо* [...] Додатак прироку за начин је и *поређење* или *сличност*. *Пр.*: *К’о детенце* дошао сам амо. – Висока је *као оморика*” (Стој. 1, 18);

г) *УЗРОК*: „Узрок оне радње која се у прироку каже, казује се највише именима, падежима који значе узрок. *Прим.* занесе се млада од веље милоте. – Дарујте ме ручицама зарад данка данашњега, зарад ваше добре среће” (Нов. 1, 25); „**Узрок** радње прирокове понајвише се исказује падежима с прилозима који значе узрок. *Пр.*: *Због сирота* сунце греје. – Благо прогнанима *правде ради*” (Стој. 1, 18–19).

6. 3. Закључне напомене о синтаксичкој терминологији

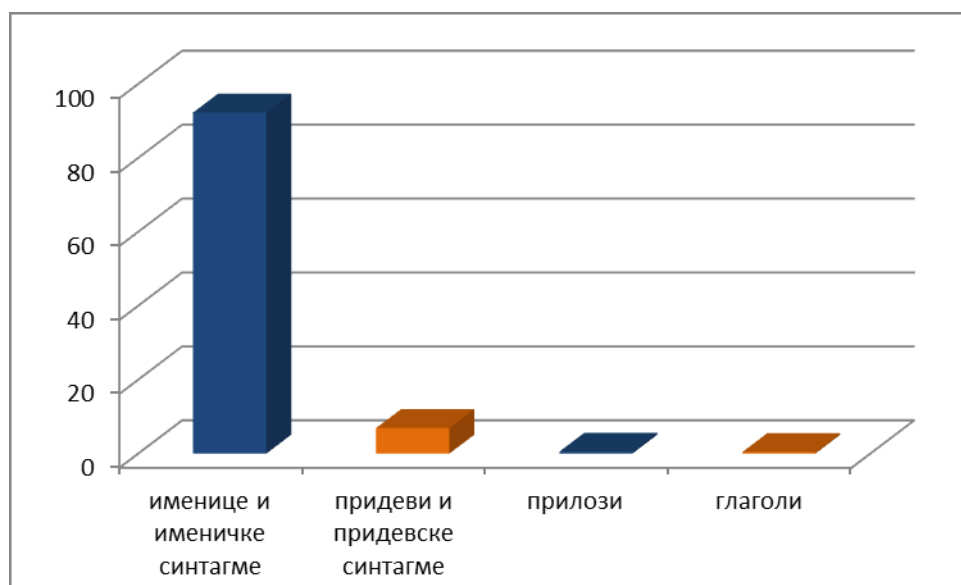
Анализа синтаксичке терминологије у 19. веку потврдила је став појединих србиста да је синтакса дуго остала најнеразвијенији део науке о језику. У првој половини века 19. века ова граматичка област представљала је својеврсну морфологију реченице, аутори су се у оквиру ње бавили углавном питањима „слагања речи” и њиховим међусобним „додирима”. На овом ступњу језикословља практично није било могуће поставити јасне границе између морфологије и синтаксе, те је стога број синтаксичких термина у првој половини века веома мали, и они су посведочени једино у граматици Ј. Поповића.

У другој половини 19. века неколико знаменитих језикословаца пише прве синтаксичке уџбенике – најпре Ђ. Даничић 1858. године, затим Ј. Бошковић 1864, С. Новаковић 1870. и Ј. Живановић 1889. У њиховим делима почиње да се развија метајезик ове граматичке дисциплине, чему је значајан допринос дао и Ј. Суботић.

7. ЗАКЉУЧАК

Лексичко-семантичка и творбена анализа језикословне терминологије код Срба у 19. веку показала је следеће:

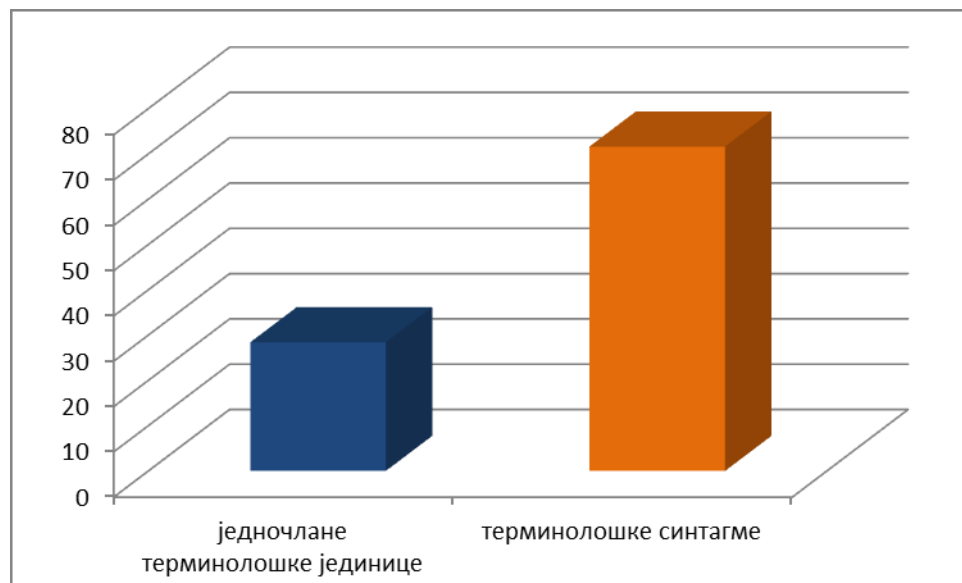
7.1. Од укупно 1.092 анализираних терминолошке јединице, 1.007 јединица чине именице и именичке синтагме (92,21%), придева и придевских синтагми има 75 (6,87%), док глаголи и прилози чине најмањи део – прилога има свега шест (0,55%), а глагола четири (0,37%). Процентуална заступљеност врста речи у анализираној грађи представљена је Графиконом 2.

Графикон 2: Процентуална заступљеност врста речи у анализираној грађи

Имајући у виду да је примарна функција термина номинација, сасвим је очекивано да највећи број термина буде репрезентован именицом (или именичком синтагмом).

7.2. Према параметру структуре, у регистрованој грађи се уочавају једночлане термилошке јединице и термилошке синтагме. Највећи број чине вишечлане, синтагматске јединице – укупно 777 (71,22%), док једночланих термина има 315 (28,78%). Процентуална заступљеност анализиране грађе према структури представљена је Графиконом 3.

Графикон 3: Процентуална заступљеност анализиране грађе према структури

7.3. Према пореклу, представљени термини могу се поделити у три групе:

а) термини странага порекла (интернационализми пореклом из латинског и грчког језика, русизми и рускословенизми, и по један германизам и бохеизам);

б) посрбице и славеносрбизми или хибридне творевине, настали србизацијом руске и рускословенске термилошке лексике;

в) термини домаћег порекла (настали творбом, калкирањем или процесом терминологизације лексема из општег лексичког фонда).

Добијене податке тешко је статистички представити, будући да око 71% грађе чине вишечлане термилошке јединице, а њихове саставне делове могу чинити лексеме различитога порекла (нпр. *АКЦЕНАТНА РЕЧ*, *АПСТРАКТНА ИМЕНИЦА*,

АТРИБУТИВНИ ДОДАТАК, ЛАБИЈАЛНО СУГЛАСНО СЛОВО, ЛИЧНИ ПРОНОМЕН, СУШТЕСТВИТЕЛНИ ПРИДЈЕВАК, ПРОМЕНЉИВЕ ЧАСТИ ГОВОРА, СПРЕЖНИ ПРИД(Ј)ЕВ итд.).

7.3.1. Интернационализми грчкога порекла најбројнији су међу општом језикословном терминологијом. У Табели 44 приказан је њихов азбучни инвентар, а поред сваког облика дат је податак о години када је први пут посведочен у 19. веку, као и о ауторима и делима у којима је употребљаван.

Табела 44: Интернационализми грчког порекла
у језикословној терминологији код Срба

ТЕРМИН	ГОДИНА ПРВЕ ПОТВРДЕ У 19. В.	ИЗВОРИ
аорист	1874.	Дан. 7; Бошк. 5; Жив. 3
апостроф	1811.	Мраз.; Вук 11; Вук 16; Вук 33; Милак., Поп. Ј., Нов. 1; Нов. 4; Бошк. 5; Стој. 1; Стој. 2
варија	1811.	Мраз., Вид. 4
глотика	1888.	Бошк. 5
граматика	1810.	Мил.; Сол. 1; Мраз.; Вук 2; Вид. 2; Вук 5; Вук 6; Вук 7; Вук 8; Вук 9; Вук 10; Вук 11; Вук 12; Вук 16; Вук 18; Вук 24; Вук 27; Вук 31; Вук 33; Хаџ. 1, Павл.; Вид. 4; Милак., Бој.; Хаџ. 2; Драг.; Пеј.; Нинк. 1; Суб. 4; Поп. Ј.; Лаз.; Зах. 1; Дан. 2; Бал. 1; Бал. 2; Цук.; Дан. 3; Нинк. 4; Дан. 5; Стеј. 2; Ил.; Мих.; Бошк. 1; Вуј., МСГ; Жив. 2; Маг., Бошк. 4; Бошк. 5; Нов. 2; Нов. 3; Нов. 4; Стој. 1; Стој. 2
дифтонг	1826.	Вук 25; Суб. 1

етимологија	1811.	Мраз.; Вук 9; Вук 17; Вук 18; Вук 31; Вид. 4; Милак.; Вуј.; Бошк. 5
етимолођија	1847.	Дан. 2
исо	1811.	Мраз.
лексикографија	1888.	Нов. 2; Нов. 3
лексикон	1817.	Муш. 1; Нинк. (према Караца 1984)
морфологија	1888.	Бошк. 5
оксија	1811.	Мраз., Вид. 4
ортоепија	1811.	Мраз.
ортографија	1811.	Мраз.; Муш. 1; Вук 5; Вук 6; Вук 7; Вук 8; Вук 11; Вук 13; Вук 19; Вук 23; Вук 24; вук 37; Вид. 4; Милак.; Хаџ. 4; Драг.; Јов. 1; Јов. 2; Јов. 3; Нинк. 3
прозођија	1810.	Мил.; Мраз.; Вид. 4; Рад.; Суб. 5
синтакса	1858.	Дан. 5; Бошк. 1; Бошк. 2; Вуј.; Нов. 1; Нов. 2; Жив. 3; Бошк. 5; Жив. 5; Нов. 4
синтаксис	1811.	Мраз.; Вид. 4; Милак.
филологија	1840.	Драг.; Рад.; Хаџ. 4; Суб. 7; Бошк. 5
филолођија	1847.	Дан. 2
фонетика	1888.	Бошк. 5
фонологија	1888.	Бошк. 5

Највећи број термина приказаних у Табели 44 спада у системски адаптиране облике, док су свега три неадаптирана интернационализма грчког порекла посведочена у ексцерпираној грађи: први, који чува формант *-ис*, јесте облик *СИНТАКСИС*, други је назив акцента *ИСО*, а трећи именује речник – *ЛЕКСИКОН*. Од ових интернационализама деривирани су и бројне изведнице, које се не третирају више као стране будући да су се у потпуности прилагодиле српском језику: *ГЛОТИЧАР*; *ГРАМАТИКАР* / *ГРАМАТИЧАР*, *ГРАМАТИЧКИ* / *ГРАМАТИЧНИ*; *ЕТИМОЛОГИЧКИ*; *СИНТАКТИЧКИ*;

ФИЛОЛОГИЧНИ / ФИЛОЛОШКИ, ФИЛОЛОЖНО; ФОНЕТИЧАН / ФОНЕТИЧКИ, ФОНЕТИЧНО / ФОНЕТИЧКИ итд.

7.3.2. Системски прилагођени интернационализми латинскога порекла најзаступљенији су у графичкој и фонетско-фонолошкој, морфолошкој и синтаксичкој терминологији. Њихов азбучни инвентар приказан је у Табели 45.

Табела 45: Интернационализми латинског порекла
у језикословној терминологији код Срба

ТЕРМИН	ГОДИНА ПРВЕ ПОТВРДЕ У 19. В.	ИЗВОРИ
адверб	1876.	Дан. 8
адјектив	1876.	Дан. 8
акцен(а)т	1823–1825.	Вук 23; Вук 31; Драг.; Суб. 2; Суб. 5; Дан. 1; Дан. 2; Дан. 4; Бошк. 1; Вуј., Дан. 7; Жив. 2; Маг.; Бошк. 4; Бошк. 5; Нов. 2; Стој. 1; Стој. 2; Нов. 3; Нов. 4
апозиција	1858.	Дан. 5; Бошк. 2; Нов. 1; Жив. 5; Стој. 1; Нов. 4
атрибут	1858.	Дан. 5; Бошк. 2; Нов. 1; Жив. 3; Жив. 4; Жив. 5; Стој. 1; Нов. 4
апстрактни супстантив	1889.	Жив. 5
вокал	1888.	Бошк. 5; Жив. 3
граматик	1817.	Муш. 1; Вук 9; Вук 11; Вук 16; Вук 24; Хаџ. 1; Бој.; Хаџ. 2; Драг.; Тек.; Суб. 4; Бал. 1
гугурал	1874.	Дан. 7
демонстративни	1876.	Дан. 8

прономен		
императив	1874.	Дан. 7; Жив. 3
имперфекат	1874.	Дан. 7; Дан. 8; Бошк. 5; Нов. 4
инфинитив	1874.	Дан. 7; Дан. 8; Бошк. 5; Нов. 4
конзонант	1888.	Жив. 3
копула	1864.	Бошк. 2
лингвистика	1888.	Бошк. 5; Нов. 2
објек(а)т	1853.	Суб. 7; Дан. 8; Жив. 3; Жив. 5
посесивни адјектив	1876.	Дан. 8
посесивни прономен	1876.	Дан. 8
предикат	1853.	Суб. 7; Нинк. 4; Дан. 5
презенат	1889.	Жив. 5
прономен	1876.	Дан. 8
проминални	1876.	Дан. 8
семивокал	1888.	Бошк. 5
субјек(а)т	1853.	Суб. 7; Дан. 5; Бошк. 2; Дан. 8; Жив. 3
супстантив	1874.	Дан. 7; Дан. 8; Жив. 3; Жив. 5
супстантив колективни	1876.	Дан. 8

Изложена грађа такође бележи само два неадаптирана интернационализма латинског порекла – *КОПУЛА* и *ПРОНОМЕН*. Занимљиво је да су изведенице са латинском основом мање су бројне него деривати настали од интернационализама грчког порекла: *АКЦЕНАТНИ* / *АКЦЕНТОВАНИ*; *АТРИБУТСКИ*; *ЛИНГВИСТИЧАР*, *ЛИНГВИСТИЧКИ* / *ЛИНГВИСТИЧНИ* итд.

Поређење Табела 44 и 45 доводи до закључка да је процес интернационализације језикословне терминологије код Срба интензиван од 70-их година 19. века, углавном под утицајем Даничићевог филолошког стваралаштва.

7.3.3. Терминолошке јединице руског и рускословенског порекла веома су бројне у анализираном корпусу, посебно у првим деценијама 19. века. Поједини русизми/рускословенизми из корпуса дати су азбучним редом: *АЗБУЧНОЈЕ ПИСМЈА, БЕСЈЕДНИ ОРГАНИ, ВОЗВРАТИТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ВОЗНОСИТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ВОПРОСИТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ВРЕМЈА, ВРЕМЈА БУДУШЋЕЈЕ, ВРЕМЈА НАСТОЈАШЋЕЈЕ, ВРЕМЈА НЕПРЕДЈЕЛЕНОЈЕ, ВРЕМЈА ПРЕХОДЈАШЋЕЈЕ, ВРЕМЈА ПРЕШЕДШЕЈЕ, ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ, ГРАМАТИЧЕСКИ, ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈЕ, ДВОЈЕГЛАСНОЈЕ СЛОЖЕНОЈЕ САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ЗВАТЕЛНИ ПАДЕЖ, ИМЈА ПРИЛАГАТЕЛНОЈЕ, ИМЈА ПРИЛАГАТЕЛНОЈЕ ЈЕДИНАГО ОКОНЧЕНИЈА, ИМЈА ПРИЛАГАТЕЛНОЈЕ ТРЕХ ОКОНЧЕНИЈИ, ИМЈА СУШЧЕСТВИТЕЛНОЈЕ, ИМЈА СУШЧЕСТВИТЕЛНОЈЕ НАРИЦАТЕЛНОЈЕ, ИМЈА СУШЧЕСТВИТЕЛНОЈЕ СОПСТВЕНОЈЕ, ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ, ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ НАЧАЛНОЈЕ, ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ САМОСТОЈАТЕЛНОЈЕ, ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ УМНОЖИТЕЛНОЈЕ, ИМЈА ЧИСЛИТЕЛНОЈЕ ЧИНИТЕЛНОЈЕ, ЈАВСТВЕНОЈЕ ДВОЈЕГЛАСНОЈЕ СЛОЖЕНОЈЕ САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ЈАЗИК, ЈЕДИНИТЕЛНОЈЕ, МЕЖДОМЕТАЈЕМОЈЕ ПИСМЈА, МЕЖДОМЕТИЈЕ, МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ ИЗЈАВИТЕЛНОЈЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ НЕОПРЕДЈЕЛИТЕЛНОЈЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ ПОВЕЛИТЕЛНОЈЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ СОСЛАГАТЕЛНОЈЕ, НАРЈЕЧИЈЕ, НАТЧЕРК, НЕОПРЕДЈЕЛИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, НЕРАЗДЈЕЛИМОЈЕ СЛОЖЕНОЈЕ СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ОБЛЕЧЕНАЈА, ОБЛЕЧЕНОЈЕ УДАРЕНИЈЕ, ОПСТОЈАНИЈЕ, ОПСТОЈАНИЈЕ ИЗЈАВИТЕЛНО, ОПСТОЈАНИЈЕ ПОВЕЛИТЕЛНО, ОПСТОЈАНИЈЕ СОЈУЗИТЕЛНО, ОСТРОЈЕ УДАРЕНИЈЕ, ОТРЈЕШТЕНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПИСМЈА, ПОТАЈЕНОЈЕ ДВОЈЕГЛАСНОЈЕ СЛОЖЕНОЈЕ САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ, ПРАВОПИСАНИЈЕ, ПРИТЈАЖАТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПРИЧАСТИЈЕ ДЈЕЈСТВТЕЛНО, ПРИЧАСТИЈЕ ДЈЕЈСТВТЕЛНОГА ЗАЛОГА, ПРИЧАСТИЈЕ СТРАДАТЕЛНО, ПРИЧАСТИЈЕ СТРАДАТЕЛНОГА ЗАЛОГА, ПРИЧАСТОДЈЕТИЈЕ, ПРОСТОЈЕ САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ПРОСТОЈЕ СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, РАЗДЈЕЛИМОЈЕ СЛОЖЕНОЈЕ СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, СКАЗУЈЕМО, СКУДОЈАЗИЧНИ, СЛИТНАЈА, СЛОВАР, СЛОВОПРОИЗВЕДЕНИЈЕ,*

СЛОВСОЧИНЕНИЈЕ, СЛОЖЕНОЈЕ САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, СЛОЖЕНОЈЕ СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, СОЈУЗ, СОКРАТИТЕЛНОЈЕ, СОСЛАГАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, СТРАНОЈАЗИЧНИ, ТРОЈЕГЛАСНОЈЕ СЛОЖЕНОЈЕ САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, УДАРЕНИЈЕ, УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА, УКАЗАТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, УСУГУБЛЕНОЈЕ ЈЕДИНАКО САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, УСУГУБЛЕНОЈЕ ЈЕДИНАКО СОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ХУДОЖНОСЛОВИЈЕ и др.

7.3.4. У ексцерпираној грађи забележен је свега један германизам – АКЦЕНТУАЦИЈА (Дан. 1; Бошк. 4), и један бохемизам – СПОНА (Нов. 4; Стој. 1; Стој. 2).

7.3.5.1. Већ у првим деценијама 19. века, тачније од појаве Вука Караџића, код српских језикословаца запажа се тежња ка србизирању руских и рускословенских термина. Илустрације ради, у Табели 46 представљени су прототипични примери истокорених терминолошких синонима са формантима различитог порекла.

Табела 46: Истокорени терминолошки синоними са формантима различитог порекла

азбучноје писмја – азбучно писме
возвратителноје мјестоименије – возвратително мјестоименије – повратително мјестоименије – повратно мјестоименије – повраћателно мјестоименије
времја будушчеје – време будушче – време будуште – време будуће
времја преходјашче – време преходеће
гласоудареније – гласоударење – гласоударење – гласоудар – гласоударавица
граматически – граматијски – граматикални – граматични – граматички
етимологически – етимологички
знак умекшатељни – знак умекшавања
име бројително – име бројитељно – име бројно – име броја – име бројења
име собиратељно – име збирно

междометије – междуметије – међуметије – међуметак
наклоненије – наклоњеније – наклонење
нарјечије – нар(ј)ечје
начин заповједателни – начин запов(ј)едни – начин заповедајући
неопредјелително мјестоименије – неопредјелено мјестоименије – неопредјељено мјестоименије
правописаније – правописање – правописство – правопис
прирјечије – приреч – приречица
присвојавателно мјестоименије – присвојително мјестоименије – присвајајуће мјестоименије
притјажателноје мјестоименије – притјажателно мјестоименије – притјажавателно мјестоименије – притјажатељно мјестоименије – притежатељно мјестоименије
причастије – причешће
сојуз – сајуз
сливателни гласић – сливени глас
словосочиненије – словосачиненије – словосачињеније – словосачињење
удареније гласа – ударање гласа – удар гласа
умекшателно писме – умекшатељно писме/писмо – умекшавајуће слово – умекшано слово
филологически – филологични – филолошки

Полазна терминолошка јединица у приказаној табели руског је тј. рускословенског порекла, а њена србизација одвијала се на два нивоа – фонетском и творбеном, које се најчешће огледало у:

а) замени руског/рускословенског /а/ иза непалаталних, одн. /ја/ иза палаталних сугласника, које води порекло од некадашњег назалног вокала <а>, српским народним /е/: *ВРЕМЕ НАСТОЈАШЧЕ* → *ВРЕМЕ НАСТОЈЕЋЕ*, *ВРЕМЈА* → *ВРЕМЕ*, *ВРЕМЈА ПРЕХОДЈАШЧЕ* → *ВРЕМЕ ПРЕХОДЕЋЕ*, *ИМЈА* → *ИМЕ*, *ПИСМЈА* → *ПИСМЕ*, *ПРИТЈАЖАТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* → *ПРИТЕЖАТЕЛНОЈЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*, *ПРИЧАСТИЈЕ* → *ПРИЧЕШЋЕ* итд.;

б) екавизацији руског/рускословенског рефлекса јата: *МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* → *МЕСТОИМЕНИЈЕ*, *ДЈЕЈПРИЧАСТИЈЕ* → *ДЕЈЕПРИЧАСТИЈЕ*;

в) замени руске/рускословенске сугласничке групе /жд/, која води порекло из старословенског језика (развила се из прасловенске гласовне групе *dj), српским народним /ђ/: *ГРАЖДАНСКО СЛОВО* → *ГРАЂАНСКО СЛОВО*, *МЕЖДОМЕТИЈЕ* → *МЕЂУМЕТИЈЕ*;

г) замени руске/рускословенске сугласничке групе /шч/ српскословенским /шт/ или гласом /ћ/ из српског народног језика: *ИМЕ СУШЧЕСТВИТЕЛНО* → *ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО*, *ВРЕМЕ БУДУШЧЕ* → *ВРЕМЕ БУДУШТЕ* → *ВРЕМЕ БУДУЋЕ*; *ВРЕМЕ НАСТОЈАШЧЕ* → *ВРЕМЕ НАСТОЈЕЋЕ* итд.;

д) замени руског/рускословенског префикса /воз-/ српским народним /уз/: *ВОЗНОСИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ* → *УЗНОСИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ*;

ђ) замени руског/рускословенског префикса /со-/ српским народним /са-/: *ИМЕ СУШЧЕСТВИТЕЛНО СОБИРАТЕЛНО* → *САБИРАТЕЛНО ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО*, *СЛОВОСОЧИНЕНИЈЕ* → *СЛОВОСАЧИНЕНИЈЕ* / *СЛОВОСАЧИЊЕНИЈЕ* / *СЛОВОСАЧИЊЕЊЕ*, *СОГЛАСНИК* → *САГЛАСНИК*, *СОГЛАСНО* → *САГЛАСНО* итд.;

е) замени црквенословенског именичког суфикса /-ије/ српским народним /-је/ одн. /-ље/, /-ње/ или /-ће/,²⁹³ /-ак/, /-ица/ или нултим суфиксом: *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* → *ГЛАСОУДАРАЊЕ* / *ГЛАСОУДАР*, *ЉУБОСЛОВИЈЕ* → *ЉУБОСЛОВЉЕ*, *МЕЂУМЕТИЈЕ* → *МЕЂУМЕТАК*, *НАКЛОНЕНИЈЕ* → *НАКЛОНЕЊЕ*, *НАРЈЕЧИЈЕ* → *НАР(Ј)ЕЧЈЕ* / *НАРЕЧИЦА*, *ПРАВОПИСАНИЈЕ* → *ПРАВОПИСАЊЕ*, *ПРИРЈЕЧИЈЕ* → *ПРИРЕЧИЦА* / *ПРИРЕЧ*, *ПРИЧАСТИЈЕ* →

²⁹³ Гласовне промене на морфемном шаву доводе каткад до појаве различитих ликова појединих суфикса. Тако се именички суфикс /-је/, у зависности од карактера своје везе са творбеном основом, јавља у више варијација: /-је/ (нпр. *нарјечје*), /-ље/ (нпр. *љубословље*), /-ње/ (нпр. *наклонење*) и /-ће/ (нпр. *причешће*).

ПРИЧЕШЋЕ, СКЛОНЕНИЈЕ → СКЛАЊАЊЕ, СЛОВОСАЧИЊЕНИЈЕ → СЛОВОСАЧИЊЕЊЕ, УДАРЕНИЈЕ (ГЛАСА) → УДАРАЊЕ (ГЛАСА) / УДАР (ГЛАСА) итд.;²⁹⁴

ж) замени руског/рускословенског придевског суфикса /-телни/ и његове варијанте /-ителни/ српским народним /-(е)ни/: ИМЕ БРОЈИТЕЛНО → БРОЈНО ИМЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ НЕОПРЕДЈЕЛИТЕЛНО → НАКЛОНЕНИЈЕ НЕОПРЕДЈЕЛЕНО, НАЧИН ЗАПОВЈЕДАТЕЛНИ → НАЧИН ЗАПОВ(Ј)ЕДНИ, ОДНОСИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ → ОДНОСНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОВРАТИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ → ПОВРАТНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОКАЗАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ → ПОКАЗНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПРИСВОЈИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ → ПРИСВОЈНО ЗАИМЕ, СЛИВАТЕЛНИ ГЛАСИЋ → СЛИВЕНИ ГЛАС итд.;²⁹⁵

з) замени руског/рускословенског придевског суфикса /-ески/ српским народним /-ски/ одн. његовим варијантама /-чки/ и /-шки/ или /-ни/: ГРАМАТИЧЕСКИ → ГРАМАТИЧКИ / ГРАМАТИЧНИ, ЕТИМОЛОГИЧЕСКИ → ЕТИМОЛОГИЧКИ, ФИЛИЛОГИЧЕСКИ → ФИЛОЛОГИЧНИ / ФИЛОЛОШКИ.

Трећи вид србизације руских тј. рускословенских језикословних термина – на лексичком нивоу – подразумевало је замену руске/рускословенске лексеме српским народним еквивалентом: ВОЗВРАТИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ → ПОВРАЋАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ / ПОВРАТНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ВОПРОСИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ → ПИТАЈУЋЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ / УПИТНА ЗАМЕНИЦА, ГЛАГОЛАНИЈЕ → ИЗГОВАРАЊЕ/ГОВОРЕЊЕ, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО СОБИРАТЕЛНО → ЗБИРНА ИМЕНИЦА, ИМЕ ЧИСЛИТЕЛНО → ИМЕ БРОЈНО, НАКЛОНЕНИЈЕ ПОВЕЛИТЕЛНО → ЗАПОВ(Ј)ЕДНИ НАЧИН, ПРИТЈАЖАТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ → ПРИСВАЈАЈУЋЕ ЗАИМЕ / ПРИСВОЈНА ЗАМЕНИЦА, ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ → ПРАВОГОВОРЕЊЕ / ПРАВОИЗГОВАРАЊЕ, СЛОВОСОЧИНЕНИЈЕ → ГОВОРОСОЧИНЕНИЈЕ итд.

7.3.5.2. На овај начин образован је немали број како једночланих термина тако и терминолошких синтагми који припадају групи славеносрбизама одн. хибридних творевина, у којима се истовремено може уочити присуство црта из различитих

²⁹⁴ У појединим примерима постоје разлике у основи, најчешће због различитог вида глагола који су у основи, нпр. *гласоудареније/гласоударање*, *склоненије/склањање*, *удареније/ударање*. Основа је измењена и у пару *причастије/причешће* због србизације руског/рускословенског /а/ у српско народно /е/.

²⁹⁵ У наведеној скупу такође постоје разлике у глаголској творбеној основи – у руским/рускословенским облицима на /-телни/ основа се завршава на вокал, а у посрбљеним облицима на /-(е)ни/ основа се завршава на сугласник.

језичких идиома (српског народног, руског, рускословенског, па и српкословенског): *БРОЈИТЕЛНО, БРОЈИТЕЛНО НАР(Ј)ЕЧНО, БРОЈИТЕЛНО ОПРЕДЈЕЛЕНО, БРОЈИТЕЛНО РЕДОВНО, БРОЈИТЕЛНО УМЛОЖНО, ВОПРОСНО ЗАИМЕ, ВРЕМЕ БУДУШЧЕ, ВРЕМЕ МИМОБУДУШЧЕ, ВРЕМЕ НАСТОЈАШЧЕ, ВРЕМЕ ПРЕХОДЈАШЧЕ, ГЛАГОЛСКА НАР(Ј)ЕЧИЦА, ГРАЖДАНСКО СЛОВО, ДЕЈЕПРИЧАСТИЈЕ, ДИЈЕЛОВИ ЈЕЗИКА (НЕ)СКЛАЊАЈЕМИ, ДЈЕЈЕПРИЧАСТИЈЕ ПРОШАСТО, ДВОЈЕСТРОЧНО ПИСМЕ, ИМЕ БРОЈИТЕЛНО, ИМЕ БРОЈИТЕЛНО КОРЕНО, ИМЕ БРОЈИТЕЛНО САМОСТОЈНО, ИМЕ БРОЈИТЕЛНО УМНОЖНО, ИМЕ БРОЈИТЕЛНО КОЛИЧЕСТВЕНО, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО НАРИЦАТЕЛНО, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО САБРАТЕЛНО, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО СОПСТВЕНО, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО СОБИРАТЕЛНО, ИМЕ ЧИСЛИТЕЛНО, ИМЕ ЧИСЛИТЕЛНО НАЧАЛНО, ИМЕ ЧИСЛИТЕЛНО САМОСТОЈАТЕЛНО, МЕЂУР(Ј)ЕЧИЈЕ, МЕЖДУМЕТИЈЕ / МЕЂУМЕТИЈЕ, МЕСТОИМЕНИЈЕ, МЕКАНО СОГЛАСНО СЛОВО, НАДНАЧАЛНО ПИСМЕ, НАКЛОНЕЊЕ ЗАЛОГА ДЈЕЈСТВИТЕЛНОГ, НАКЛОНЕЊЕ ЗАПОВЈЕДАТЕЛНО, НАКЛОНЕЊЕ ПРИЧАСТНО, НАКЛОНЕЊЕ СОСЛАГАТЕЛНО, НАЧАЛНО ПИСМЕ, НАЧИН ЗАПОВЈЕДАТЕЛНИ, НЕОПРЕДЈЕЛЕНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, (НЕ)ПРОМЕНЉИВЕ ЧАСТИ ГОВОРА, НЕРАЗДЈЕЛИМО СЛОЖЕНО САГЛАСНО ПИСМЕ, ОДНОСНО СУШТЕСТВИТЕЛНО, ОПСТОЈАНИЈЕ НЕОПРЕДЈЕЛЕНО, ПИТАЈУЋЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОВРАТНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОВРАЋАТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОДНАЧАЛНО ПИСМЕ, ПОКАЗАТЕЛНО МЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОКАЗУЈУЋЕ МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, ПОЛУГЛАСНО СОГЛАСНО СЛОВО, ПРИЛАГАТЕЛНО ИМЕ КАЧЕСТВЕНО, ПРИЛАГАТЕЛНО ИМЕ ПРИТЈАЖАТЕЛНО ОПШТЕ, ПРИПРЈАЖНОГЛАСНО ПИСМЕ, ПРИЧАСТИЈЕ ЗНАЧЕЊА ДЈЕЈСТВИТЕЛНОГ, САБИРАТЕЛНО СУШТЕСТВИТЕЛНО, САЈУЗ, СКЛАЊАЊЕ, СЛИВАТЕЛНИ ГЛАСИЋ, СЛОВОИСПИТИВАЊЕ, СЛОВОСАЧИНЕНИЈЕ / СЛОВОСАЧИЊЕНИЈЕ / СЛОВОСАЧИЊЕЊЕ, СОГЛАСНО ПИСМЕ, СОКРАТИТЕЛНО ПИСМЕ, СУШТЕСТВИТЕЛНИ ПРИДЈЕВАК, СУШТЕСТВИТЕЛНО, СУШТЕСТВИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, УЗВИШЕНО ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ, УЗНОСИТЕЛНО МЈЕСТОИМЕНИЈЕ, УМЕКШАТЕЛНО ПИСМЕ* итд.

7.3.5.3. Потпуном србизацијом руске/рускословенске терминологије настао је одређени број посрбица: *ВРЕМЕ БУДУЋЕ, ВРЕМЕ ДАВНОПРОШЛО, ВРЕМЕ ПРЕЂАШЊЕ, ВРЕМЕ ПРОШЛО, ДВОГЛАСНО СЛОВО, ЗБИРНИ БРОЈ, ЗНАК УМЕКШАВАЊА, ИМЕ БРОЈА, ИМЕ БРОЈЕЊА, ИМЕ БРОЈНО, ИМЕ ЗБИРНО, ЉУБОСЛОВЉЕ, МЕЂУМЕТАК, НАЧИН ЖЕЛЕЋИ, НАЧИН ЗАПОВЕДАЈУЋИ, НАЧИН ЗАПОВ(Ј)ЕДНИ, НАЧИН НЕОДРЕЂЕНИ, НАЧИН ОДРЕЂЕНИ,*

(НЕ)ПРОМЕЊИВЕ ВРСТЕ РЕЧИ, ОРГАНИ ГОВОРА / ОРГАНИ ЗА ГОВОР / ОРГАНИ ИЗГОВАРАЊА, ПОЛУГЛАСНО СЛОВО, ПРАВОГОВОРЕЊЕ, ПРАВОИЗГОВАРАЊЕ, ПРИЧЕШЋЕ, РЕДНИ БРОЈ, САГЛАСНО СЛОВО, УДАРАЊЕ ГЛАСА / УДАР ГЛАСА, УМЕКШАВАЈУЋЕ СЛОВО / УМЕКШАНО СЛОВО итд.

7.3.6. Термини домаћег порекла могу се поделити у три категорије:

а) термини настали творбом: *АБЕЦИЈА, АЗБУКВИЦА, АЗБУКОВИЦА, АКЦЕНАТНА (РЕЧ), АКЦЕНТОВАНИ (СЛОГ), АТРИБУТИВНИ (ДОДАТАК), БУКВИЦА, ВИШЕСЛОЖНИ, ВУКОВИЦА, ГЛАСАК, ГЛАСИЋ, ГЛАСНИК, ГЛАСНИЦА, ГЛАШЧИЋ, ГРАМАТИКАР / ГРАМАТИЧАР, ГРАМАТИЧИТИ, ДВОГЛАСНИК, ДВОГЛАСНИЦА, ДВОЈЕГЛАСНИК, ДВОСЛОЖНО (СЛОВО), ДЕБЕЛОГЛАСНИК, ЗАМ(Ј)ЕНИЦА, ЗВУЧИЋ, ЗГЛАСНИК, ИМЕНИЦА, ЈАСНИК, ЈАСНОГЛАСНИК, ЈЕЗИКОВКА, ЈЕЗИКОГРАДИТЕЉ, ЈЕЗИКОЗНАЛАЦ, ЈЕЗИКОИСПИТАТЕЉ, ЈЕЗИКОПОЗНАВАТЕЉ, ЈЕЗИКОПОПРАВТЕЉ, ЈЕЗИКОУЧИТЕЉ, ЈЕЗИКОПИСАЦ, ЈЕЗИКОУЧЕВНИК, ЈЕЗИЧАРСТВО, ЈЕЗИЧНИ, ЛИНГВИСТИЧАР, ЛИНГВИСТИЧКИ / ЛИНГВИСТИЧНИ, МУКЛАЦ, НАГЛАС, НАГЛАСАК, НАГЛАШАВАЊЕ / НАГЛАШИВАЊЕ, НЕЈАСНОГЛАСНИК, ОЗНАЧИЦА, ПОДВИК, ПОДМУКЛОГЛАСНИК, ПОЛУГЛАСНИК, ПРАВОПИСТВО, ПРИГЛАС, ПРИГЛАСИЛО, ПРИГЛАСИЦА, ПРИД(Ј)ЕВ, Р(Ј)ЕЧНИК, САГЛАСНИК, САМОГЛАСНИК, САМОГЛАСНИЦА, СЛОВОСЛОЖНОСТ, СЛОВЦЕ, СУГЛАСНИК, СУГЛАСНИЦА, ТАНКОГЛАСНИК, ТРОСЛОЖНИ, ЋИРИЛИЦА, УМЕКЧАК, ФИЛОЛОГОВАЊЕ* итд.

Међу домаћим терминима у фонетско-фонолошкој терминологији најбронији су деривати изведени суфиксом *-ик* од придевске основе: *ГЛАСНИК, ДВОЈЕГЛАСНИК, ДВОГЛАСНИК, ДЕБЕЛОГЛАСНИК, ЈАСНИК, ЈАСНОГЛАСНИК, ПОДМУКЛОГЛАСНИК, ПОЛУГЛАСНИК, САГЛАСНИК, САМОГЛАСНИК, СОГЛАСНИК, СУГЛАСНИК* и *ТАНКОГЛАСНИК*. У општој језикословној терминологији запажа се неколико изведеница из категорије *nomina actoris*, деривираних од именичке основе суфиксом домаћег порекла *-ар*: *ГЛОТИЧАР, ГРАМАТИКАР/ГРАМАТИЧАР, ЈЕЗИЧАР, ЛИНГВИСТИЧАР*, одн. интернационалним суфиксом *-ист(a)*: *ГРАМАТИСТА, ЛИНГВИСТ(A), ОРТОГРАФИСТ*.

б) термини настали калкирањем интернационализама грчког и латинског порекла, као и германизама: *ВРЕМЕНИК* (Поп. Ј., 49; Бал. 2, 43), *ГОВОРНИ ОРГАНИ* (Суб. 1, 6; Нинк. 4, 3; Бошк. 1, 1; Жив. 3, 28), *ЗАИМЕ* (Цук. 5; Нинк. 4, 44), *ИМЕ БРОЈНО* (Нинк.

4, 5), *ИМЕ ЗБИРНО* (Цук.; 7; Нинк. 4, 12), *ЈЕЗИКОЗНАНИЈЕ* (Сол. 2, СЛ 24, 13), *ЈЕЗИКОИСПИТАТЕЉ* (Мркаљ 3, 384; Муш. 1, 69; Рад., 813; Хаџ. 4, 1025), *ЈЕЗИКОНАУК* (Мил., 468), *ЉУБОСЛОВИЈЕ/ЉУБОСЛОВЉЕ* (1834, према Михајловић 1982 / Драг., 7), *МЕЂУР(Ј)ЕЧИЈЕ* (Поп. Ј., 105), *МЕКАНО СЛОВО* (Вук 9, XXX), *НЕМО СЛОВО* (Вук 4, 137), *ПОЛУГЛАСНО СЛОВО* (Вук 4, 137; Вук 8, IX; Вук 9, XXIX; Вук 10, 219; Вук 11, 226; Вук 23, 339; Вук 25, 54; Вук 26, 121; Вук 27, 240), *ПИСКАВО СЛОВО* (Бошк. 1, 5; Жив. 2, 8; Бошк. 4, 238; Маг., 5), *ПОДМЕТ* (Дан. 5, 1; Бошк. 2, 1; Нов. 1, 1; Бошк. 4, 147; Бошк. 5, 118; Нов. 4, 2; Стој., 1, 8; Стој. 2, 63), *ПРАВОПИС / ПРАВОПИСАНИЈЕ* (1841, према Михајловић 1984; Рад., 814; Хаџ. 4, 989; Вук 1845, према Караџа 1984; Суб. 6, 122; Дан. 2, 3; Дан. 4, 5; Нинк. 4, 91; Бошк. 2, 4; Бошк. 5, 12; Жив. 3, 175; Нов. 2, 10 / Мраз., 2; Мркаљ 1, 18; Вук 13, 25; Вид. 4, 31; Милак., 1), *ПРЕДМЕТ* (Груј., 77; Нов. 1, 23; Жив. 5, 38; Нов. 4, 257; Стој. 1, 16; Стој. 2, 64), *ТВРДО СЛОВО* (Вук 9, XXX), *ТЕЧНО СЛОВО* (Бошк. 1, 5; Жив. 2, 8; Бошк. 4, 238; Маг., 5) итд.

в) термини настали у процесу терминологизације лексема из општег лексичког фонда: *ГЛАС, ЗВУК, ЗНАК, ДОДАТАК, САСТАВАК, ЦРВИЋ*.

7.3.7. Конкуренција творбених форманата у анализираној грађи запажа се код одређеног броја деривата, тј. истокорених формација са формално различитим, али семантички идентичним или блиским афиксом:

а) /-ак/ : /-ић/ : *ГЛАСАК : ГЛАСИЋ*;

б) /-ије/ : /-ак/ : *МЕЂУМЕТИЈЕ : МЕЂУМЕТАК*;

в) /-ије/ : /-ица/ : *НАРЈЕЧИЈЕ : НАРЕЧИЦА, ПРИРЈЕЧИЈЕ : ПРИРЕЧИЦА*;

г) /-ије/ : /-је/ одн. /-ље/, /-ње/ или /-ће/ : *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ : ГЛАСОУДАРЕЊЕ, ЉУБОСЛОВИЈЕ : ЉУБОСЛОВЉЕ, МЕЂУМЕТИЈЕ : МЕЂУМЕТАК, НАКЛОНЕНИЈЕ : НАКЛОНЕЊЕ, НАРЈЕЧИЈЕ : НАР(Ј)ЕЧЈЕ, ПРАВОПИСАНИЈЕ : ПРАВОПИСАЊЕ, ПРИЧАСТИЈЕ : ПРИЧЕШЋЕ, СКЛОНЕНИЈЕ : СКЛАЊАЊЕ, СЛОВОСАЧИЊЕНИЈЕ : СЛОВОСАЧИЊЕЊЕ, УДАРЕНИЈЕ (ГЛАСА) : УДАРАЊЕ (ГЛАСА)*;

д) /-ије/ : /-ство/ : *ПРАВОПИСАНИЈЕ : ПРАВОПИСТВО*;

ђ) /-ик/ : /-ица/ : *ГЛАСНИК : ГЛАСНИЦА, ДВОГЛАСНИК : ДВОГЛАСНИЦА, САМОГЛАСНИК : САМОГЛАСНИЦА, СУГЛАСНИК : СУГЛАСНИЦА*;

е) /-ист(а)/ : /-ар/: ГРАМАТИСТА: ГРАМАТИКАР / ГРАМАТИЧАР, ЛИНГВИСТ(А) : ЛИНГВИСТИЧАР;

ж) /-ица/ : /-овица/: АЗБУКВИЦА : АЗБУКОВИЦА;

з) /со-/ : /са-/: СОЈУЗ : САЈУЗ; СОБИРАТЕЛНО (ИМЕ) : САБИРАТЕЛНО (ИМЕ), СОГЛАСНО (ПИСМЕ) : САГЛАСНО (СЛОВО);

и) /-ески/ : /-ски/: /-ни/: ГРАМАТИЧЕСКИ : ГРАМАТИЧКИ : ГРАМАТИЧНИ, ФИЛИЛОГИЧЕСКИ : ФИЛОЛОШКИ : ФИЛОЛОГИЧНИ;

ј) /-телни/ : /-тељни/ : /-ни/: ВОПРОСИТЕЛНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ) : ВОПРОСИТЕЉНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ) : ВОПРОСНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ), (ИМЕ) БРОЈТЕЛНО : (ИМЕ БРОЈТЕЉНО) : БРОЈНО (ИМЕ), ОДНОСИТЕЛНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ) : ОДНОСИТЕЉНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ) : ОДНОСНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ), ПОКАЗАТЕЛНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ) : ПОКАЗАТЕЉНО (МЈЕСТОИМЕНИЈЕ) : ПОКАЗНА (ЗАМЕНИЦА), УМЕКШАТЕЛНО (ПИСМЕ) : УМЕКШАТЕЉНО (ПИСМЕ/ПИСМО) : УМЕКШАНО (СЛОВО) итд.

7.3.8. Имајући у виду спроведену анализу језикословног метајезика код Срба у 19. веку, могло би се закључити да се у анализираном корпусу јавља прилично разуђен и шаренолик систем термилошких јединица. Основни механизми којима се конституисао језикословни термилошки систем код Срба у 19. веку подразумевали су позајмљивање (уз често делимично или потпуно посрбљавање) и стварање нових термина творбом или калкирањем, уз спорадичну терминологијацију лексема из општег лексичког фонда.

Међусобним поређењем термина на основу стања затеченог у представљеном корпусу утврђена су четири основна правца развоја српског језикословног термилошког система. Ови правци, међутим, нису јасно временски омеђени, већ постоје напоредо и каткад се преплићу.

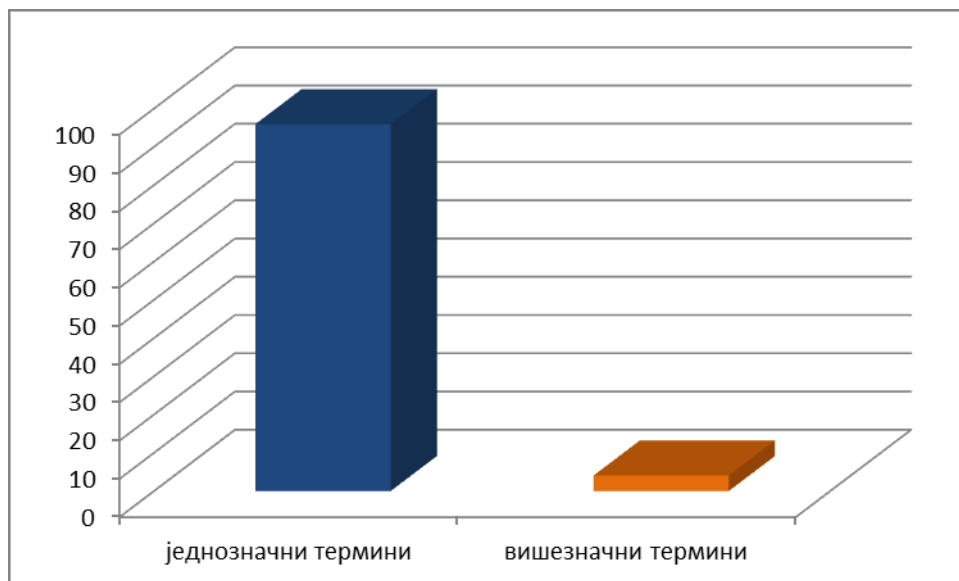
7.3.8.1. У првим деценијама 19. века приметан је велики утицај руске и рускословенске језикословне терминологије. Под утицајем руских и рускословенских граматика, приметна је знатна русификација језикословне терминологије код Срба, посебно у делима А. Мразовића, П. Соларића, М. Видаковића, Д. Милаковића и Ј. Поповића.

7.3.8.2. Процес посрбљавања руске и рускословенске језикословне терминологије заузима централно место у развоју метајезика ове лингвистичке дисциплине. Започео је ступањем Вука Стефановића Караџића на српску филолошку сцену, а наставили су га и други српски језикословци до 60-их година 19. века (И. Захаријевић, Ј. Балугџић, К. Цукић, аутори *Мале србске граматике*, В. Вујић итд.).

7.3.8.3. У завршној фази развоја језикословног метајезика код Срба, која обухвата период од 60-их година до краја 19. века, приметно је потискивање славенизама у термилошком систему језикословља и креирање термина домаћих порекла углавном помоћу творбе речи. У овој фази посебно су се истакли Ђ. Даничић, Ј. Илић и Ј. Бошковић. Илићева граматика одликује се високим степеном пуризма и већина његових термилошких решења није прихваћена код осталих аутора (изузевши термин *ИМЕНИЦА*, који се неправедно приписује Ј. Бошковићу). Даничићеве и Бошковићеве термилошке идеје углавном су прихватили и Ј. Живановић, Ђ. Магарашевић, С. Новаковић и Љ. Стојановић, те језикословни терминосистем код Срба почиње да се устаљује од 60-их година 19. века.

7.3.8.4. Осим стварања нових термилошких јединица домаћег порекла, у завршној фази развоја језикословне терминологије код Срба у 19. веку уочава се, пре свега у Даничићевим, Живановићевим и Новаковићевим делима, појачани прилив интернационализама, углавном у области морфолошке терминологије (нпр. *АОРИСТ*, *ИНФИНИТИВ*, *ПРОНОМЕН*, *СУПСТАНТИВ* итд.).

7.4. Степен семантичке трансформације унутар анализираниог термилошког регистра прилично је низак. Од укупно 1.092 анализирание термилошке јединице, свега 31 (2,75%) доживљава семантичку трансформацију, док 1.061 термин (97,25%) бележи по једно термилошко значење. Процентуална заступљеност семантичког варирања унутар термилошког лексикона приказана је Графикомом 4.

Графикон 4: Процентуална заступљеност семантичког варирања унутар терминолошког лексикона

7.4.1. Примера ради, термин *ИМЕ* у ексцерпираним корпусу остварује три терминолошка значења. Најшире значење је заправо најмлађе – посведочено је у делима Ј. Бошковића и Ј. Живановића, који под овим термином подразумевају заједнички назив за речи које се деклинирају (именице, придеве, заменице и бројеве). Нешто уже терминолошко значење, преузето из руских одн. рускословенских приручника о језику, забележено је у граматикама А. Мразовића, Вука, П. Соларића, М. Видаковића, Ј. Поповића и И. Захаријевића, код којих термин *ИМЕ* означава заједнички назив за именице, придеве и бројеве. Најуже значење овога термина може се сматрати нераспрострањеним, будући да је потврђено само у уџбенику К. Цукића, који *ИМЕНОМ* назива променљиву врсту речи којом се означава име или назив бића, предмета, појаве, осећања итд., одн. именицу. У Табели 47 приказан је преглед значења терминолошких јединица које доживљавају семантичку трансформацију.

Табела 47: Семантичко варирање у језикословној терминологији код Срба у 19. веку

ТЕРМИН	ЗНАЧЕЊЕ	ПРИМЕР
азбука	<i>утврђени ред слова гласовног система једног језика</i>	„Писмена кад се уједно скупе и напишу, зову се азбука” (Ил., 5).
	<i>ћирилица</i>	„Ја сад овде имајући за наміеренје успіех Сербскога Књижества не могу друге Азбуке употребити него Меркаилову” (Вук 1, 35).
акцен(а)т	<i>истицање слога јачином и(ли) висином гласа</i>	„Ово нијесу говорни гласи, но само ударање гласом или акценти” (Дан. 1, 16).
	<i>врста, тип таквог истицања</i>	„Као што је познато, у српском језику имају четири акцента, два кратка `` ` (оштри и благи) и два дуга ^ ' (снажни и отегнути), слава, магла – правда, глава” (Бошк. 4, 19).
апостроф	<i>запета изнад реда за означавање изостављеног слова</i>	„Глаголи кои се окончавају на ремъ [...] у причастию дѣйствиельномъ прошастомъ избацую оно послѣ р стоѣће е, коега мѣсто заузима апострофъ” (Милак., 155).
	<i>врста акцента у рускословенском језику,</i>	„Апострофъ [...] иматъ произношеніе подобное варіи”

	<i>веза спирита и варије</i>	(Мраз., 10).
број	<i>врста речи која показује колико има нечега у јединицама, које место заузима нешто у низу истоветних јединица или колики је (у јединицама) скуп, збир</i>	„Бројем се казује колико има чега на број, или где је што по броју и реду. Бројеви се деле на просте, збирне и редне” (Нов. 4, 13).
	<i>облик променљивих речи којима се показује да ли се говори о једном предмету, лицу, појму (једнина) или о више њих (множина)</i>	„У српском језику има два броја: једнина и множина” (Стој. 2, 12).
глас	<i>артикулисани звук као основни елемент говора, који улази у састав слогова и речи</i>	„Сав српски језик склопљен је из тридесет гласова, који се данас пишу сваки својим словом” (Нов. 4, 25).
	<i>акцент, нагласак</i>	„Свака реч састоје се из једнога, или из више слогова; но ови слогови како уговору, тако и учитанју неизговарају се свуд једнаким гласом, него се на неким слоговима глас мање или више продужује, на неким пак скраћује,

		а на неким подиже” (Вук 1, 39).
гласник	<i>самогласник, вокал</i>	„И сугласнице и гласнице были су у нѣму деблѣ и силніе одь сугласница’ и гласница’ у езыку южных Славена” (Хац. 1858, према РСАНУ).
	<i>врста говорног органа</i>	„Гласови човечанскога говора постају оруђима смештеним у грудној дупљи и у глави човечијој. Та су оруђа: [...] гркљан и у њему гласница (или писак)” (Нов. 4, 24).
гласоудареније	<i>наука о акцентима и квантитету слога</i>	„Просвѣда или Гласоудареніе есть наука оучащаа коемждо произношаемомꙋ слогу подобающій гласъ воздати” (Мраз., 13).
	<i>акцент, нагласак</i>	„Удареніе гласа, само ради означенія силе и важности, кое се поединымъ рѣчма у читаню дае, называсе гласоудареніе (tonus)” (Поп. Ј., 136).
	<i>логички, реченични акцент</i>	„Оно есть особито повышеніе гласа, съ коимъ говореһій у цѣлой своіой бесѣди, ону рѣчь осимъ свію

		<p>већма произноси, којој по намѣренію своме, највећу важность и силу придати жели. Отуда видисе, да гласоудареніе премѣнително естъ, н. п. У овомъ предложенію: онъ е тебе срећна учинію, удареніе може бити четворогубымъ образомъ” (Поп. Ј., 136–137).</p>
граматика	<p><i>наука која учи правилном говору и писању</i></p>	<p>„Славенскаа Грамматика естъ Назка оучаштаа Славенски добрѣ глаголати, и праву писати” (Мраз., 1).</p>
	<p><i>наука о језику</i></p>	<p>„Грамматика је наука о језику. Српска је грамматика дакле наука о српском језику” (Бошк. 1, 1).</p>
	<p><i>уџбеник из те науке</i></p>	<p>„Српска грамматика” (Вук 9, наслов).</p>
	<p><i>школски предмет у оквиру којег се ова наука изучава</i></p>	<p>„Требало бы већ да се почне и Српска Грамматика предавати по школама” (Вук 5, 183).</p>
етимологија	<p><i>наука о облицима и грађењу речи, збирни назив за морфологију и творбу речи</i></p>	<p>„Етимологија, или Хрдожнословіе сіесть Назка вбзчајущаа реченіа правилну производити и скланати” (Мраз., 2).</p>

	збирни назив за фонетку са фонологијом, морфофологију, морфологију и творбу речи	„Србска Грамматика раздѣљује се на три части, које су: I. Словопроизведеніе (Етимологија). II. Словосочиненіе (Синтаксисъ). III. Правописаніе (Орѳографија) [...] Словопроизведеніе показује, како се састављају рѣчи, то естъ, разбира њијове саставне части и промѣне, и разлаже рѣчи у редове” (Милак., 1–2).
	наука о грађењу речи, творба речи	„Садашња наука дели грамматику на четири дела: на фонологију, етимологију, морфологију и синтаксу или српски: науку о гласовима, о основама (творби речи), облицима речи и реченицама” (Бошк. 5, 117).
	наука о пореклу речи	„Етимологија [је] наука о ’етимонима’, тј. о коренима, основама, пореклу речи, а неје само о гласовима и о мењању именских и глаголских облика” (Бошк. 5, 117).
знак	обележени глас, слово	„Знаке Đ đ (ђ), Љ љ (љ), Њ њ (њ), и Ѓ ѓ (џ) увео је у латиницу Ђуро Даничић” (Нов. 4, 26).

	<i>оно што се ставља између речи у реченици, део интерпункције</i>	„Велика писмена [...] пишу се [...] после вопросителне (?) и удивителне (!), кадъ се овимъ знацима, као точкомъ (.), слогъ или смисао заключава” (Стеј. 1, 13–14).
	<i>графичка ознака за акценат</i>	„Глас је првога знака (‘) двојак, које се особито може познати у једнаким ријечима [...] зато сам ја у оваковим ријечима метнуо два знака (‘) ђе се оштрије изговара” (Вук 9, XXXVI).
име	<i>збирни назив именице, придеве и бројеве</i>	„Име се дѣли [...] на Существително [...], Прилагателно [...], Числително” (Поп. Ј., 4).
	<i>збирни назив за речи које се деклинирају (именице, придеве, заменице и бројеве)</i>	„Све речи по ономе што значе или су имена или глаголи или речце” (Бошк. 1, 10).
	<i>именица</i>	„Имена су речи, коє означаваю лица или ствари” (Цук., 6).
језик	<i>систем знакова који служи као средство споразумевања међу појединцима</i>	„Најбољи су они [знаци], коє човек очленненим гласом либо звуком своим от себе дає, и кои се нашки називаю рѣчма. Цѣли овакови знакова сбир, то ест, цѣли сбир очленнени разборни звукова,

		коима човек човеку мисли свое сообштава, наричемо езиком у нас” (Мркаљ 1, 3).
	<i>моћ, способност</i> <i>говорења</i>	„Иначе три знаменованѧ има код нас рѣч ова език [...] Найпослѣ способност, возможность говорити; н.п. кад речем: Човек има език, на мѣсто: Човек ест словесан” (Мркаљ 1, 3).
	<i>врста говорног органа</i>	„Оруђа (органи) за говор [...] су: плућа, грло, језик, зуби, усне, непце, нос” (Бошк. 5, 291).
нар(ј)еч(и)је	<i>дијалекат</i>	„Ни ѿдан народ (премда говори ѿдним ѿезиком) не говори свуд ѿеднако, него у сваком готовопредѣлу налазисе, гди манѧ гди већа, разлика у говору. Ова иста по предѣлу разлика има и у Сербском ѿезику, и по ньоѿ се може раздѣлити Сербски ѿезик на 3. предѣлна нарѣчиѧ” (Вук 1, 112).
	<i>прилог, адверб</i>	„Нарѣчиѧ су такове речи, коѣ се употребљаваю ради опредѣленѧ глагола или прилагателногѧ имена” (Зах. 1, 70).
	<i>глаголски прилог</i>	„Нарѣчие є оно исто, што и

		причешће, само не скланя се и употребля се на питанѣ како, н. пр. ради пѣваюћи, иде смеюћи се” (Нинк. 4, 83).
ортографија	<i>наука о правилима писања речи и реченичних знакова</i>	„Орфографија, или Правописаніе естъ наука оучацаа подобаюцими писмены написовати; таа при разатіи добрѣ раздѣлати, и ѿмѣнныа знаки правилнѡ оупотреблати” (Мраз., 16).
	<i>начин писања речи</i>	„Ово што ћемо садъ рећи, нека не мысле Читательи, да мы говоримо за обрану Писменице и нѣзине орфографіе” (Вук 5, 196).
писме	<i>обележени глас, слово</i>	„У оконченіяма <i>ство</i> и <i>скій</i> почетно писме <i>с</i> естъ предъ писмама <i>т</i> и <i>к</i> дометак” (Рад., 814).
	<i>глас</i>	„Писме естъ изображеніе основнога звука, кои служи да састави рѣчь” (Милак., 2).
писменица	<i>наука која учи правилном говору и писању, граматика</i>	„Да се діечица наша не буду ціелу, као сада, Писменицу изучити морала, перво него што право писати знаду” (Мркаљ 1, 18).

	<i>уѣбеник из те науке</i>	„Писменица сербскога ꙗезика по говору простога народа написана” (Вук 1, наслов).
письмо	<i>систем графичких знакова који се употребљавају за писање</i>	„Већ има близу иљаду година како Србљи имају своја слова и письмо” (Вук 8, III).
	<i>обележени глас, слово</i>	„Письмо ћ не треба нам, имаютьи ми т, к и ь” (Јов. 2, 917).
подлог	<i>субјекат</i>	„ <i>Повратный</i> [глаголь] показуе станѣ нѣко, кое се као и кодъ среднихъ, на самъ подлогъ (subject) односи” (Нинк. 4, 51).
	<i>објекат</i>	„Ако є Сказуемо временикъ дѣйствителный, то има поредъ себе Существоително име, у Винителномъ падежу, сирѣчь предметъ, на кои се односи, и то се называ Подлог (Objectum) н. п. Богъ є створио овай свѣтъ” (Поп. J., 107).
правопис	<i>скуп правила за писање речи и реченичних</i>	„Правописъ учи рѣчи право писати и знаке правилно

	<i>знакова</i>	употреблявати” (Тир., 3).
	<i>уџбеник о тим правилима</i>	„Правописъ сръбскогъ языка за употребленіе учеће се сръбске младежи” (Тир., наслов).
	<i>начин писања речи</i>	„И зато є онъ [Вук – прим. А. Р.] са своимъ послѣдовательнимъ са свимъ удаліо се и одцепіо одъ правописа Славенскогъ, и задржао є свакій таковый звукъ само єдно єдино слово” (Хаџ. 4, 989).
правописаније	<i>наука о правилима писања речи и реченичних знакова</i>	„Правописаніе єсть наука оучацаа подобаюцими писмены написовати; таа при разатіи добрѣ раздѣлати, и ѿмѣнныа знаки правилно употреблати” (Мраз., 16).
	<i>начин писања речи</i>	„Ми знамо из остали књига Доситејеви, да је он <i>ы</i> слабо писао и ђе му је мјесто (по Славенском правописанију)” (Вук 13, 25).
правописање	<i>наука о правилима писања речи и реченичних знакова</i>	„Правописанѣ єсть наука, коя учи, како треба рѣчи съ пристоешимъ писмеима [sic!] написывати, те при дѣленю добро дѣлити, и находеће знаке правилно употреблявати” (Поп. Ј., 138).

	<i>начин писања речи</i>	„Што се тиче Србскога езика, и својства нѣгова, у тому Г: Србски новина учредници заслужую чест. Но будући да ни една ствар от човека совершена изитѣи не може, тако и овде э Реч. неке погрешке, особито у правописаню, примѣтио” (Вук 2, 15).
прид(ј)ев	<i>врста речи која значи припадање, својство или особину, адјектив</i>	„Придеви су речи које стоје уз именице и показују какво је шро, или чије је што, или од чега је што” (Стој. 2, 50).
	<i>збирни назив за збирне именице којима се исказује скуп јединки исте врсте, бројне именице, придеве, придевске заменице и прилоге за количину</i>	„Свака реч, којом се Именици какав знак придева, зове се Придев” (Ил., 60). ²⁹⁶
прилог	<i>непроменљива врста речи која се додаје глаголима, придевима и другим прилозима и допуњује или ближе одређује њихово</i>	„У ове две реченице подмети су савезъ (conjunctio) [...] и прилогъ (adverbium) сютра” (Дан. 5, 1).

²⁹⁶ Исп. тачку 5.3.12.

	<i>значење, адверб</i>	
	<i>придев</i>	„Прилози су части говора, које се узь имена употребљаваю и нїову каквоћу означаваю” (Цук., 23).
	<i>предикат</i>	„У сваком говору разликујемо [...] Оно, што се о ствари говори, и то се зове Прилог. <i>Дете (подл.) плаче (прил.)</i> ” (Ил., 3).
прирок	<i>предикат</i>	а) <i>предикат</i> „У свакој мисли има двоє: едно о чему се мисли, а друго шта се о нѣму мисли; оно се прво зове субѣктъ или подметъ а друго предикатъ или прирокъ” (Дан. 5, 1).
	<i>предикатив</i>	„Будући да [се] у оваквимъ реченицама [<i>Сан је лажа, а бог је истина; Крв није вода</i>] [...] глагол <i>быти</i> зове само саставакъ, кои остало што се у прироку каже саставља съ подметомъ да бы была мисао, друга речъ коя е управо съ нѣмъ прирокъ, зове се и сама прирокъ” (Дан. 5, 2).
причастије	<i>партицип</i>	„Причастія, које нису ништа друго него имена прилагателна, означаваюћа време дѣйствія или

		станя” (Милак., 113).
	<i>партицип у функцији глаголског прилога, герунд</i>	„Причастія. читаюћи, читавши” (Цук., 56).
прозодија	<i>наука о акцентима и квантитету слога</i>	„Просвдіа или Гласоздареніе естъ нажка оучацаа коемъждо произношаемомъ слогъ подобающій гласъ воздати” (Мраз., 13).
	<i>науку о склопу стиха, о дугим и кратким слововима и о акценту</i>	„Ова часть Науке Стихотворенія зове се наука мѣрєня слогова, или Просодія, и учи: дужину и краткость слогова опредѣлити” (Суб. 5, 14).
свеза	<i>везник</i>	„Овдѣ є додана у преводу свеза ’и’, и то є назначено да є додано” (Груј., 30).
	<i>облик помоћног глагола који повезује субјекат и предикатив, копула</i>	„Подлежеће и Сказуемо обично се саюжава съ рѣчцомъ естъ, коя се у овомъ случаю Свеза (Copula) называ [...] Ако є Сказуемо временикъ, то се Свеза у томе подразумѣва” (Поп. Ј., 106–107).

СЛОВО	<i>реч</i>	„Име естъ часть слова скланяема” (Вид. 4, 51).
	<i>писмени знак у писму, азбуци, који обично одговара једном гласу</i>	„Кадъ бы имали мы какво слово, кое бы значило као латинско h, онда бы могли писати врh, врhа, врhy, крhати и т. д.” (Вук 4, 139).
	<i>глас</i>	„Слова се дѣле на [...] самогласна, сагласна, двогласна и безгласна, проста и сложена, тврда, мекана и сродна” (Нинк. 4, 2).
синтакса	<i>наука о реченици</i>	„Садашња наука дели граматику на четири дела: на фонологију, етимологију, морфологију и синтаксу или српски: науку о гласовима, о основама (творби речи), облицима речи и реченицама” (Бошк. 5, 117).
	<i>уџбеник из те науке</i>	„Српска синтакса” (Дан. 5, наслов).
словопроизведеније	<i>збирни назив за фонетку са фонологијом, морфофонологију, морфологију и творбу речи</i>	„Србска Грамматика раздѣлюе се на три части, кое су: I. Словопроизведение (Етимологија). II. Словосочинение (Синтаксисъ). III. Правописание (Орѳографія) [...] Словопроизведение показуе, како се саставляю рѣчи, то естъ,

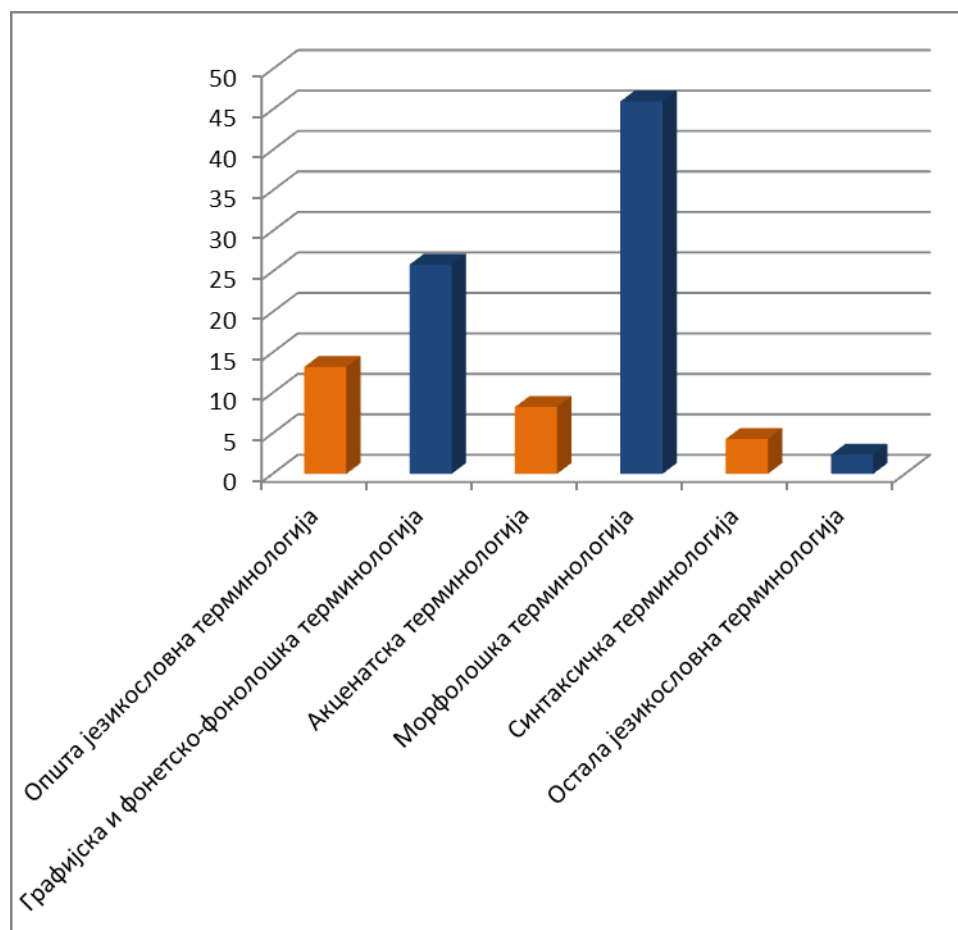
		разбира њиове саставне части и промѣне, и разлаже рѣчи у редове” (Милак., 1–2).
	<i>наука о грађењу речи, творба речи</i>	„Словопроизведеніе естъ такова наука, коя показуе, како се речъ одъ речи прави” (Зах. 1, 73).
слог	<i>стил</i>	„Совѣтуйте Ему моимъ именовемъ да онъ [Павле Соларић] писаютьи просто Сербски, потрудисе, и величайшее прилѣжаніе въ томъ да приложи, да свойство, чистоту, и ясность Славеносербскаго слога (то естъ Стила) себи придобіе” (Страт., 120–121).
	<i>реч или део речи од једног самогласника самог или с једним или више сугласника који се осећа као изговорна целина</i>	„Слог јест једнога или више писмена једним уста јазом изговорен глас. Једно дакле или више писмена, једним отвором уста изјаснено, чини један слог” (Мил., 465).
	<i>наука о реченици, синтакса</i>	„Наука о говору дѣли се на четири главне части: 1-во на говорне звуке и слова, 2-го на рѣчи, 3-ће на словосачиненіе или слогъ, 4-то на гласоудареніе” (Нинк. 4, 1).

7.4.2. Ваља истаћи да су међу терминима који се одликују семантичким варирањем најбројнији они чија је семантичка трансформација заснована на метонимији. Тако је, на пример, основно значење термина *ГРАМАТИКА* у 19. веку 'грана језикословне науке која утврђује језичке законе и систематизује језичке елементе и појаве', из којег се развијају два метонимијска значења – 'уџбеник из те науке' и 'школски предмет у коме се изучава та наука'. Метонимијском трансформацијом 'наука' → 'уџбеник из те науке' своја секундарна термилошка значења у 19. веку остварују и облици *ПИСМЕНИЦА*, *ПРАВОПИС* и *СИНТАКСА*.

7.5. Висок степен присуства синонимије и дублетних термилошких облика, на који указују табеле представљене у закључним напоменама у оквиру сваког поглавља, присутан је међу терминима у различитим временским периодима, нпр. *ИМЈА СУШЧЕСТВИТЕЛНОЈЕ* (1811) – *ИМЕ СУШЧЕСТВИТЕЛНО* (1814) – *ИМЕ СУШЧЕСТВИТЕЛНО* (1838) – *ИМЕ СУШЧЕСТВИТЕЉНО* (1838) – *СУШЧЕСТВИТЕЛНО* (1845) – *САМОСТАВНА РИЈЕЧ* (1850) – *ИМЕ* (1850) – *ИМЕНИЦА* (1860) – *СУПСТАНТИВ* (1876), како у оквиру текстова различитих аутора, тако и у језикословном опусу истог аутора (нпр. код Ђ. Даничића *СУШЧЕСТВИТЕЛНО ИМЕ* (1847) – *САМОСТАВНА Р(ИЈ)ЕЧ* (1850) – *ИМЕНИЦА* (1864) – *СУПСТАНТИВ* (1876), па чак и у истом тексту (нпр. *ЧАСТИ Р(ИЈ)ЕЧИ – ЧАСТИ ГОВОРА – ЧАСТИ СЛОВА*, у граматици Ј. Поповића из 1843. године). Ова појава може се тумачити као знак нестабилности језикословне терминологије у 19. веку.

7.6. Од 1.092 анализираних термилошких јединица, 502 припадају морфолошкој терминологији (46,01%), 283 термина сврстана су у графијску и фонетско-фонолошку терминологију (25,85%), општих језикословних термина има 144 (13,20%), акценатских 90 (8,25%), синтаксичких термина свега 47 (4,31%), док на осталу језикословну терминологију (углавном правописну) отпада 26 термилошких јединица (2,38%). У наведеним статистичким подацима може бити незнатних одступања због семантичког варирања унутар термилошког регистра, те у појединим, ретким случајевима, долази до извесних преклапања (нпр. термин *ГЛАСОУДАРЕНИЈЕ* означава језикословну дисциплину, али се њиме именује и акценат,

па се он може сврстати и у опште језикословне термине и у акценатску терминологију). Процентуална заступљеност термина по језикословним нивоима приказана је Графиконом 5.

Графикон 5: Процентуална заступљеност термина по језикословним нивоима

Број термина из области морфологије очекивано је навећи будући да је већина српских језикословаца овој језикословној дисциплини поклањала највише пажње. Имајући у виду да се почетком 19. века уочавају различити предлози за физиономију будућег ћириличног писма, као и да се затим јављају многобројне полемике у вези са реформом азбуке, не чуди да је друга по бројности графијска и фонетско-фонолошка терминологија. Затим следе општи језикословни термини, у које су сврстани термини за језикословне поддисциплине што су се у наведеном периоду издвајале и

проучавале. Темелји обележавања четвороакценатског система новоштокавских говора такође су ударени у 19. веку, почевши акценатских поставки Л. Милованова, преко Вука, Ћ. Даничића и његових следбеника, те акценатски термини заузимају четврто место по бројности у анализираној грађи. Најмањи је број синтаксичких термилошких јединица стога што су српски језикословци овој језичкој научној грани посвећивали најмање пажње.

7.7. Поређењем добијеног језикословног термилошког регистра у 19. веку са стањем у савременој лингвистичкој терминологији може се запазити да се у проучаваном периоду највећи део термина у знатној мери разликује од савремених. Број термина који је у потпуности остао неизмењен релативно је мали – 191 термилошких јединица (17,49%), што представља нешто мање од петине од укупној броја ексцерпираних термина. У Табели 48 приказан је инвентар ових термина, класификован по језичким нивоима.

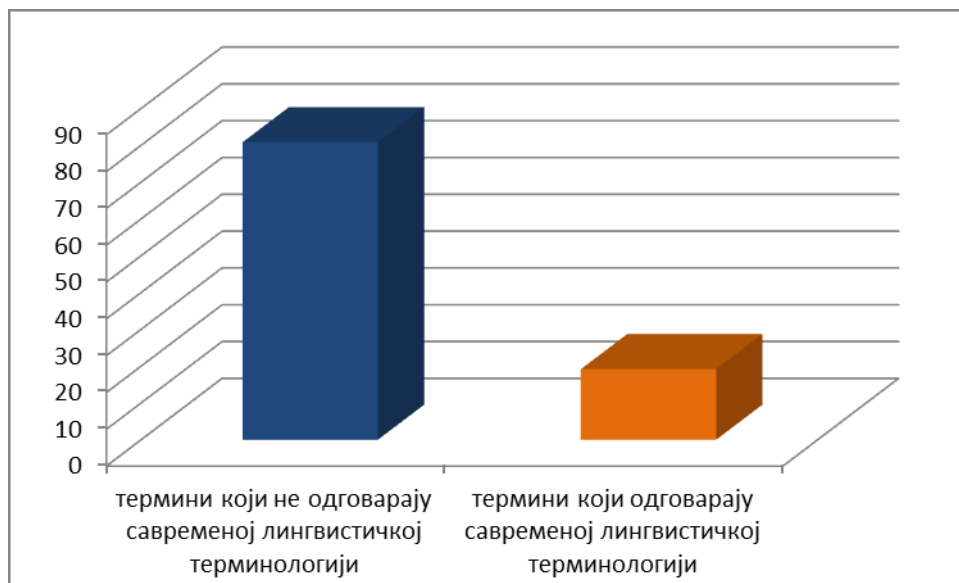
Табела 48: Списак језикословних термина из 19. века који се слажу са стањем у савременој лингвистичкој терминологији

Општа језикословна терминологија	буквар, граматика, граматичар, етимологија, језик, језикословац, језикословни, језичар, језичарев, лексикограф, лексикографија, лексикографски, лексикон, лингвист(а), лингвистика, лингвистичка наука, лингвистички, морфологија, ортографија, ортоепија, правопис, правописни, правописно, прозодија, прозодијски, р(ј)ечник, синтакса, стилистика, стилистички, творба речи, филолог, филологија, филолошки, фонетика, фонетички, фонетички (прил.), фонетично, фонологија, фразеологија
----------------------------------	---

Графијска и фонетско- фонолошка терминологија	абецеда, азбука, азбучни ред, вокал, вишесложни, Вукова азбука, глас, гласница, говорни органи, грађанска азбука, грађанска ћирилица, грлени сугласник, грло, гутурал, двосложни, дифтонг, душник, задње непце, задњонепчани сугласник, звук, звучни сугласник, знак, зуби, зубни сугласник, једносложни, латиница, меки знак, многосложни, непце, непчани сугласник, нос, носни сугласник, парњак, петоросложни, писмо, плућа, полувокал, полугласник, самогласник, семивокал, слитна, славенска азбука, словенска азбука, слово, слог, сугласник, тросложни, ћирилица, усне, уснени сугласник, уста, црквена азбука, црквена ћирилица
Акцентска терминологија	акцен(а)т, акценатна реч, акцентовани слог, акцентовати, акцентуација, дуг акценат, дуги слог, кратак акценат, кратак слог, логички акценат, нагласак, нагласити, наглашавање, наглашивање, неакцентовани слог
Морфолошка терминологија	адверб, адјектив, аорист, апстрактна именица, апстрактни супстантив, бројна именица, бројни придев, бројни прилог, будуће време, вид, време, врсте речи, глагол, глаголски облик, глаголски прид(ј)ев, глаголски прилог, градивни придев, грађење речи, давнопрошло време, демонстративни прономен, заједничка именица, зам(ј)еница, запов(ј)едни начин, збирна именица, збирни број, именица, именичка заменица, именичка заменица свакога лица, императив, имперфекат, инфинитив, лична зам(ј)еница, лична заменица сваког лица, мислена именица, нар(ј)ечје, начин, неодређена зам(ј)еница, непроменљиве врсте речи, описни придев, перфекат, погодбени начин, показна заменица, посесивни адјектив, посесивни прономен, предлог, прид(ј)ев, прилог, присвојна заменица, присвојни придев, променљиве врсте речи, прономен, прономинални, прошло време, редни број, садашње време, супстантив, супстантив колективни, усклик, условни начин, футур
Синтаксичка терминологија	апозиција, атрибут, копула, објек(а)т, предикат, придевски атрибут, свежа, спона, субјек(а)т

Остала језикословна терминологија	апостроф, велико слово, курзивно слово, мало слово
---	--

Највећи део грађе, нешто више од четири петине забележених термина, не одговара стању у савременој терминологији. У питању је 901 терминолошка јединица (82,51%), нпр: *БЕЗГЛАСНО ПИСМЕ, БРОЈИТЕЛНО НЕИЗВ(Ј)ЕСНО, ВАРИЈА, ВОЗВРАТИТЕЛНО М(Ј)ЕСТОИМЕНИЈЕ, ВОПРОСНО ЗАИМЕ, ВРЕМЕ МИМОБУДУШЧЕ, ВРЕМЕ ПОГОДБЕНО ПРЕШЕДШЕ, ВРЕМЕНИК, ГЛАСОПОМОЋНО ПИСМЕ, ГЛАСОУДАРАВИЦА, ГОВОРСОЧИНЕНИЈЕ, ГРАМАТИЧЕСКИ, ДВОЈЕГЛАСНО ПОТАЈНО СЛОЖЕНО САМОГЛАСНО ПИСМЕ, ДВОЛИЧНО СЛОВО, ДРУГА ОЗНАЧИЦА, ЗАДАХНУТИ СУГЛАСНИК, ЗАЛОГ, ЗВАТЕЛЦО, ЗГЛАСНИК, ИМЕ БРОЈИТЕЛНО КОЛИЧЕСТВЕНО, ИМЕ СУШТЕСТВИТЕЛНО САБРАТЕЛНО, ИМЕ ЧИСЛИТЕЛНО РЕДОВНО, ИСО, ЈАЧИ МУКЛАЦ, ЈЕДИНИТЕЛНОЈЕ, ЛИЧНО ЗАИМЕ, ЉУБОСЛОВЉЕ, МЕЖДУМЕТИЈЕ, МЕКО САМОГЛАСНО СЛОВО, НАДНАЧАЛНО ПИСМЕ, НАКЛОНЕНИЈЕ, НАКЛОНЕЊЕ ПРИЧАСТНО ВРЕМЕНА САДАШЊЕГ, НАТЧЕРК, НАЧАЛНО ПИСМЕ, НАЧИН ЖЕЛАТЕЛНИ, НЕЈАСНОГЛАСНИК, ОЗНАЧИЦА, ОПСТОЈАНИЈЕ, ОТМЕНИ ЗНАК, ПРАВОГЛАГОЛАНИЈЕ, ПРИГЛАСИЛО ОДУЉУЈУЋЕ, ПРИРЈЕЧИЈЕ, СКЛАЊАЊЕ, СЛИВАТЕЛНИ ЗНАК, СОЈУЗ, УДАРЕНИЈЕ ГЛАСА, УСГУЂЕЊЕНОЈЕ ЈЕДИНАКО САМОГЛАСНОЈЕ ПИСМЈА, ХУДОЖЕСЛОВИЈЕ, ЧАСТИ СЛОВА* итд. Процентуална заступљеност анализираних термина из 19. века у савременом лингвистичком терминосистему приказана је Графикомом 6.

Графикон 6: Процентуална заступљеност анализираних термина из 19. века у савременом лингвистичком терминосистему

7.8. Као подстицај за даља истраживања остаје проучавање терминологије из осталих језикословних дисциплина – творбе речи, лексикологије и лексикографије, стилистике, ортографије, дијалектологије, као и термина који се односе на језичке идиоме. Тако комплетирана анализа била би погодан извор за стварање речника језикословних термина код Срба у 19. веку. Концепција и израда оваквог речника допринела би, између осталог, и конструисању речника савремених лингвистичких термина, који постоје за велики број језика (руски, енглески, немачки, шпански, италијански, румунски итд.), али не и за српски.

ИЗВОРИ

- Стојк.:** Аѳанасіа Стойковича *Фусіка. Первая часть* [Предисловіе къ читателю], въ Будимѣ, 1801, [I–XIV].
- Страт.:** Стефанъ Стратимировичъ, „Писмо Митрополита Стратимировича Доситею”, *Лѣтопис Матице сербске*, год. XII, кнѣга 42, у Пешти, 1838, 120–128.²⁹⁷
- Дош.:** Иоан Атанасіев Дошенович, *Лирическа пѣнїя* [Предисловіе о пѣснотворству], в Будимѣ, 1809, 7–24.
- Мил.:** Луке Милованова *Опит наставлења к Сербској сличноречности и Слогомерју или Просодиѣ. По новом правописања начину сматрајући на повод к новој весма нужној Сербској Писменици или Језиконауку списан 1810.* А издао га Вук Стеф. Карацић, у Бечу, 1833.
- Мркаљ 1:** С. М., *Сало дебелого ера либо азбукопротрес*, у Будиму Граду, 1810.
- Мркаљ 2:** Савва Меркайлъ, „Палинодія либо обрана дебелого њ”, *Новине Сербске*, 41, 1817, 326–328.
- Мркаљ 3:** Савва Меркаљ, „Предложенїя противъ одбраненїя”, *Новине Сербске*, 48, 1817, 383–324.
- Мраз.:** *Рѣководство къ славенстѣй грамматицѣ во употребленїе славенско-сербскихъ народныхъ училищъ* издано трѣдомъ Авраама Мразовича, въ Бѣдинѣ Градѣ, 1811.²⁹⁸
- Кенг.:** Павель Кенгелаць, *Естествословїе* [Предисловіе], въ Бѣдинѣ Градѣ, 1811, [I–XXVI].
- Вид. 1:** М. В., „Примѣчанїе о Сербскому езыку”, у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Карацића*, кнѣ. 12, Београд: Просвета, 1968, 354–361.²⁹⁹
- Вид. 2:** М. Видаковичъ, „Отговоръ на крїтїческу реценсію издану сверху книге Усамленный юноша у Сербски новина у числу 205, 206, и 208”, у: *О језику и*

²⁹⁷ Писмо је написано 29. јула 1805.

²⁹⁸ Прво издање објављено је 1794. године.

²⁹⁹ Чланак је написан 3. октобра 1813.

књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића, књ. 12, Београд: Просвета, 1968, 314–318.³⁰⁰

Вид. 3: М. Видаковичъ, [Одељак Предисловија II књ. *Љубомира у Јелисијуму* који се односи на језик], у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 12, Београд: Просвета, 1968, 361–363.³⁰¹

Вид. 4: *Грамматика Србска или паче краткое по испытословію у Србскій езыкъ руководство* сочинено Милованомъ Видаковичемъ, у Пешти, 1838.

Вук 1: *Писменица Србскога језика по говору простога народа написана* Вуком Стефановићем Србијанцем, у Виенни, 1814, у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 12, Београд: Просвета, 1968, 21–121.

Вук 2: „Новине Србске из царствующега града Виенне от 2^{га} януарія 814 до 6: ферв. с дозволеніем его кес. кр. величества”, у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 12, Београд: Просвета, 1968, 13–20.³⁰²

Вук 3: „Рецензіа (послана учредникомъ Нов. Срб. на употребленіе) о Книзи зовомой: Усамленный Юноша”, у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 12, Београд: Просвета, 1968, 123–131.³⁰³

Вук 4: „Одговоръ на Палинодію, или обрану дебелога ера њ”, у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 12, Београд: Просвета, 1968, 133–140.³⁰⁴

Вук 5: „Друга рецензіа Србска (учредничеству послана) Любомиръ у Елісијуму”, у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 12, Београд: Просвета, 1968, 141–198.³⁰⁵

Вук 6: „Малый одвраћакъ на малый одговоръ г. Видаковића”, у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 12, Београд: Просвета, 1968, 199–207.³⁰⁶

³⁰⁰ Полемика је написана 15. октобра 1815.

³⁰¹ Текст је написан 15. августа 1816.

³⁰² Чланак је написан 1814.

³⁰³ Чланак је написан 1814.

³⁰⁴ Чланак је написан 1817.

³⁰⁵ Чланак је написан 1817.

³⁰⁶ Чланак је написан 1817.

- Вук 7:** „Одговоръ рецензентовъ”, у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 12, Београд: Просвета, 1968, 209–215.³⁰⁷
- Вук 8:** „Предговор Српском рјечнику”, у: *Српски рјечник 1818. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 2, Београд: Просвета, 1966, III–XX.³⁰⁸
- Вук 9:** „Српска граматика”, у: *Српски рјечник 1818. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 2, Београд: Просвета, 1966, XXIX–LXXI.³⁰⁹
- Вук 10:** „Додатакъ къ мнѣнію *О писмены НН у нашымъ причастіямъ*”, у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 12, Београд: Просвета, 1968, 217–220.³¹⁰
- Вук 11:** „Одговоръ господину – Ц – на нѣгово мнѣніе о Србској граматизи”, у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 12, Београд: Просвета, 1968, 221–234.³¹¹
- Вук 12:** „Неколико ријечи о другом објављенију на третју часть Лювомира у Елѣсіуму”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 15–17.³¹²
- Вук 13:** „Примјечанија на предговор Г. Павла Соларића к Мезимцу Доситеја Обрадовића (који је наштампан у Будиму 1818.)”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 21–37.³¹³
- Вук 14:** „Примјечанија на преводе Г. Ђоме Љубибратића, и на примјечаније на њи Г. Станимира Живковића”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 41–51.³¹⁴
- Вук 15:** „Неколико ријечи о језику у првој књижици Шрекове Историје”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 55–58.³¹⁵

³⁰⁷ Чланак је написан 1817.

³⁰⁸ Предговор је написан 10. октобра 1818.

³⁰⁹ Дело је објављено 1818.

³¹⁰ Чланак је написан 1818.

³¹¹ Чланак је написан 1819.

³¹² Чланак је написан 1817.

³¹³ Чланак је написан 1820.

³¹⁴ Чланак је написан 1820.

³¹⁵ Чланак је написан 1820.

- Вук 16:** „Глас народољубца”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 31–37.³¹⁶
- Вук 17:** „Одговор Јовану Ранитовићу, адвокату Штипкаловићеву”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 77–83.³¹⁷
- Вук 18:** „Неколико ријечи мојим овогодишњим рецензентима, а особито Благоју Штипкаловићу и старцу Куцкалу”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 61–73.³¹⁸
- Вук 19:** „Одговор на Добрићеве погледе *На начѣн Србска писаня* у додатак к ч. 53. Н. С. метнуте”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 87–90.³¹⁹
- Вук 20:** „Писмо, Димитрију Фрушићу, доктору медицине”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 93–102.³²⁰
- Вук 21:** „Одговор Штипкаловићу или Ранитовићу на његов одговор у додатку к 75. ч. н. С.”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 107–110.³²¹
- Вук 22:** „Додатак к санктпетербургским сравнитељним рјечницима свију језика и нарјечија”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 115–178.³²²
- Вук 23:** [О језику Јована Рајића и Атанасија Стојковића], у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 337–342.³²³
- Вук 24:** „Одговор рускоме рецензенту”, у: *Даница 1826. 1827. 1828. 1829. 1834. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 8, Београд: Просвета, 1969, 79–84.³²⁴

³¹⁶ Чланак је написан 1820.

³¹⁷ Чланак је написан 1821.

³¹⁸ Чланак је написан 1821.

³¹⁹ Чланак је написан 1821.

³²⁰ Писмо је написано 1819.

³²¹ Чланак је написан 1821.

³²² Чланак је написан 1821.

³²³ Чланак је настао између 1823. и 1825.

³²⁴ Чланак је први пут објављен у *Даници* 1826. године.

- Вук 25:** „Главне разлике између данашњег Славенског и Српског језика”, у: *Даница 1826. 1827. 1828. 1829. 1834. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 8, Београд: Просвета, 1969, 53–66.³²⁵
- Вук 26:** „Оглед Српског Буквара”, у: *Даница 1826. 1827. 1828. 1829. 1834. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 8, Београд: Просвета, 1969, 115–125.³²⁶
- Вук 27:** „Главна свршивања суштествителни и прилагателни имена у Српском језику”, у: *Даница 1826. 1827. 1828. 1829. 1834. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 8, Београд: Просвета, 1969, 233–321.³²⁷
- Вук 28:** [Белешка о Меримеовој књизи *Гусла*], у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 345.³²⁸
- Вук 29:** [Творба глагола], у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 363–431.³²⁹
- Вук 30:** „Објавленіе” [О књизи Луке Милованова *Опит настављења к Србској Сличноречности и Слогомјерју или Просодији*], у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 451–453.³³⁰
- Вук 31:** „Предговор издатељев [књизи Луке Милованова *Опит настављења к Србској Сличноречности и Слогомјерју или Просодији*], у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 435–445.³³¹
- Вук 32:** [Одговор др Јовану Стејићи на његове замерке језику *Пословица*], у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 15–18.³³²
- Вук 33:** „Одговор на *Ситнице језикословне* г. Ј. Хацића = М. Светића”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 21–33.³³³

³²⁵ Чланак је први пут објављен у *Даници* 1826. године.

³²⁶ Текст је први пут објављен у *Даници* 1827. године.

³²⁷ Чланак је први пут објављен у *Даници* 1828. године.

³²⁸ Чланак је написан 1828.

³²⁹ Спис је настао 1832.

³³⁰ Чланак је написан 17. јануара 1832.

³³¹ Текст је настао 1833.

³³² Чланак је написан 1836.

³³³ Чланак је написан 1839.

- Вук 34:** „Вуков одговор на Утук г. М. Светића”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 63–83.³³⁴
- Вук 35:** „Критика у језику”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 203–210.³³⁵
- Вук 36:** „Вуков одговор на лажи и опадање у Србскоме улаку”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 93–117.³³⁶
- Вук 37:** „Писма високопреосвештеноме господину Платону Атанацковићу”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 126–199.³³⁷
- Вук 38:** „Odgovor g. Vuka Stef. Karadžića [Vjekoslavu Babukiću]”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 213–220.³³⁸
- Вук 39:** „Утукъ III. езыкословный одъ М. Светића”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 223–226.³³⁹
- Муш. 1:** „О Србском’ езику и Грамматіки одъ Л. Мушицког’. (Оисмо Г. Вуку Стефановићу Караџићу 11. Марта 1817.)”, *Лѣтопис Матице сербске*, год. XII, књига 45, у Пешти, 1838, 65–82.
- Муш. 2:** „Гласъ народолюбца”, у: *О језику и књижевности II. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 13, Београд: Просвета, 1968, 486–493.³⁴⁰
- Сол. 1:** *Букварь славенскій тріазбучный, или первое руководство къ познанію книгъ и писаній, во употребленіе славено-сербовъ* списан Павломъ Соларичемъ, в Млеткахъ, 1812.
- Сол. 2:** Соларичъ, Павле, „Вход к’ Писменицы и езикузнанію”, *Сербскій Лѣтописъ*, год. VII–X, књ. 24–27, у Будиму, 1831–1834, 13–34, 27–51, 21–53, 17–40.

³³⁴ Чланак је први пут објављен 1843. године у Бечу.

³³⁵ Чланак је написан 1843.

³³⁶ Чланак је први пут објављен 1844. године у Бечу.

³³⁷ Писма су први пут објављена у Бечу 1845. године.

³³⁸ Писмо је написано 11/23. децембра 1846. године у Бечу.

³³⁹ Чланак је написан 12. фебруара 1847. године у Бечу.

³⁴⁰ Песма је написана 1819. године.

- Хаџ. 1:** „Ситнице езикословне одъ I. Хаджића – Светића”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 290–297.³⁴¹
- Хаџ. 2:** „Утукъ, или одговоръ на одговоръ на *Ситнице езикословне* [...] одъ М. Светића”, *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 411–432.³⁴²
- Хаџ. 3:** М. Светић, „Утукъ II. или одговоръ на Вуковъ одговоръ на лажи и опаданѣ у Србскоме улаку ”, *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 518–553.³⁴³
- Хаџ. 4:** „Утукъ III. езикословный. О езыку и правопису Србскомъ”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 980–1041.³⁴⁴
- Бој.:** Лазарь Боичъ, „Ситнице езикословне”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 304–309.³⁴⁵
- Милак.:** Димитрије Милаковић, *Србска грамматица састављена за црногорску младежъ. Часть прва*, у Црной Гори, 1838.
- Павл.:** „Ситнице на *Ситнице езикословне* Г. I. Хаджића – Светића”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 299–304.³⁴⁶
- Суб. 1:** I. Субботић, „Нешто о сербској азбуки”, *Лѣтописъ Матице сербске*, год. XIII, књ. 49, 1839, 1–26.
- Суб. 2:** Др. I. Субботичъ, „Примѣчанія на *Одговоръ на нешто о сербској азбуки*”, *Лѣтописъ Матице сербске*, год. XV, књ. 55, 1841, 14–26.
- Суб. 3:** Др. Јоаннъ Субботић, „О писмену ы”, *Лѣтописъ Матице сербске*, год. XVI, књ. 56, 1841, 33–42.

³⁴¹ Чланак је написан 1837. године.

³⁴² Чланак је први пут објављен у Новом Саду 1839. године.

³⁴³ Текст је први пут објављен у Београду 1844. године.

³⁴⁴ Чланак је први пут објављен у Новом Саду 1846. године.

³⁴⁵ Текст је написан 29. јуна 1838. године.

³⁴⁶ Чланак је штампан у Будиму 1838. године у часопису *Лѣтописъ Матице сербске*. Уместо имена аутора испод текста стоји „учредникъ”, али се ауторство приписује Теодору Павловићу.

- Суб. 4:** Др. Иоаннъ Субботичъ, „Афоризми Єзыкословни”, *Лѣтопись Матице сербске*, год. XVII, књ. 61, 1843, 43–60.
- Суб. 5:** *Наука о србскомъ стихотворенію* списана одъ Иоанна Субботића, у Будиму, 1845.
- Суб. 6:** Др. I. Субботићъ, „Нѣке черте изъ повѣстнице Сербскогъ књижества”, *Лѣтопись Матице сербске*, год. XX–XXI, књ. 74, 76, 1846–1847, 104–124, 91–108.
- Суб. 7:** Др. I. Субботићъ, „Разправа о употребљаваню усвятелныхъ Мой–Твой и Свой ”, *Лѣтопись Матице сербске*, год. XXVII, књ. 87, 1853, 1–33.
- Драг.:** Адамъ Драгосавлѣвићъ, *Постанакъ славенски слова или Писменость каква є и каква треба да є у Србскомъ єзыку*, у Београду, 1840.
- Нинк. 1:** П. Нинковићъ, „Задатакъ србскомъ филологу”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 824.³⁴⁷
- Нинк. 2:** П. Нинковићъ, „Одговоръ на задатакъ србскомъ филологу”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 891–897.³⁴⁸
- Нинк. 3:** П. Нинковићъ, „Нешто за Србскій єзыкъ”, *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 897–900.³⁴⁹
- Нинк. 4:** Петаръ Нинковићъ, *Србска граматика за ниже гимнасиалне класе*, у Београду, 1856.³⁵⁰
- Пеј.:** К[онстантин] П[еичић], „Грамматическо и єзыкословно мало примѣчаніе”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 812–813.³⁵¹
- Рад.:** В. Радишићъ, „Филологичный погледъ”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 813–818.³⁵²

³⁴⁷ Чланак је први пут објављен у Пешти 1842. године.

³⁴⁸ Текст је написан 1846. године.

³⁴⁹ Чланак је први пут објављен у Будиму 1843. године.

³⁵⁰ Прво издање Нинковићеве граматике објављено је 1848. године.

³⁵¹ Чланак је први пут објављен у Београду 1842. године.

³⁵² Текст је објављен у Београду 1842. године.

- Тек.:** Савва Тјукјули, „Писма високопреосвештеноме господину Платону Атанацковићу”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 126–199.³⁵³
- Јов. 1:** Е. Јоаннович, „Примјчаніе на страну 289. лѣта 1842. Скоротече”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 900–901.³⁵⁴
- Јов. 2:** Евг. Јоаннович, „Примјчаніе на књигу *Писма Вука Ст. Караџића и Савве Текеліе у Бечу 1845*”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 917–921.³⁵⁵
- Јов. 3:** „„Возраженіе на отговор г. Вука Ст. Караџића 19. числ. 1846 С. нар. листа”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 921–924.³⁵⁶
- Јов. 4:** Е. Е. I., „О Вуковој ортографији, и другимъ ситницама”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 924–926.³⁵⁷
- Јов. 5:** Е. I., „Примјчанія на књижицу Вука С. Караџича и Саве Текеліе о србскомъ правопису, у Бечу 1845.”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 927–932.³⁵⁸
- Поп. Ј.:** Јованъ Поповић, *Србска Грамматика или Писменица: по начину, коимъ најславнии наши садашњи Списателњи пишу, нарочно на ползу премиле младежи Србске устроена*, у Новомъ Саду, 1843.
- Лаз.:** [Василије Лазић], „О чистоти и правилности езика србскога”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 784–804.³⁵⁹

³⁵³ Писма су први пут објављена у Бечу 1845. године.

³⁵⁴ Чланак је први пут објављен у Будиму 1843. године.

³⁵⁵ Текст је први пут објављен у Пешти 1846. године.

³⁵⁶ Чланак је први пут објављен у Пешти 1846. године.

³⁵⁷ Чланак је први пут објављен у Београду 1849. године.

³⁵⁸ Текст је први пут објављен у Београду 1850. године.

³⁵⁹ Непотписани текст најпре је објављен у *Подунавки* 1845. године. Ауторство се приписује В. Лазићу.

- Поп. Ј. С. 1:** I. С. Поповић, „О србскимъ рѣчма предѣлнымъ”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 857–859.³⁶⁰
- Поп. Ј. С. 2:** Јоаннъ С. Поповић, „Разлози о називословнымъ рѣчма”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 871–877.³⁶¹
- Поп. Ј. С. 3:** I. С. Поповић, „Предговоръ. О србској азбуки”, *Даворѣ*, у Новомъ Саду, 1854, [1–10].
- Зах. 1:** Илія Захаріевић, *Србска Грамматика*, у Београду, 1847.
- Зах. 2:** Илія Захаріевић, *Одговоръ другій господару СР-у, тайномъ моме отпаснику, и моѣ Грамматике критичару, на нѣгове безобразне и подле руге и луде приметбе*, у Бечу, 1850.
- Дан. 1:** Ђуро Даничић, *Српски акценти*, Београд–Земун: Српска краљевска академија, 1925.³⁶²
- Дан. 2:** Ђ. Даничић, *Рат за српски језик и правопис*, у Будиму, 1847.
- Дан. 3:** Ђ. Даничић, *Мала српска граматика*, у Бечу, 1850.
- Дан. 4:** Ђ. Даничић, *Нови српски буквар*, у Бечу, 1854.
- Дан. 5:** Ђ. Даничић, *Србска синтакса*, у Београду, 1858.
- Дан. 6:** Ђ. Даничић, *Диоба словенских језика*, у Биограду, 1874.
- Дан. 7:** Ђ. Даничић, *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека*, у Биограду, 1874.
- Дан. 8:** Ђ. Даничић, *Основе српскога или хрватскога језика*, у Биограду, 1876.
- Бал. 1:** [Јован Балугџић], „Критично-разложне мысли о двоякој служби писмена *ѣ*, *ю*, *я*”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 901–904.³⁶³

³⁶⁰ Текст је први пут објављен у *Подунавки* 1845. године.

³⁶¹ Чланак је први пут објављен у *Гласнику Дружтва Србске Словесности* 1847. године.

³⁶² Даничићев рад на опису српског акценатског система, који обухвата седам чланака о акценатима објављеним од 1851. до 1872. године, сабрала је и под насловом *Српски акценти* објавила 1925. године Српска краљевска академија.

³⁶³ Непотписани текст најпре је објављен у *Подунавки* 1848. године. Ауторство се приписује Ј. Балугџићу.

- Бал. 2:** Јованъ Балукџићъ, *Грађа за србску граматику. II. теоретическо-практично руководство ко основномъ наставленію у србској граматики*, у Београду, 1850.
- Поп. Г.:** Г[аврило] П[оповић], „Нешто о називословнимъ рѣчма”, у: *О језику и књижевности III/1. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 14/1, Београд: Просвета, 2001, 883–888.³⁶⁴
- Цук.:** Коста Цукићъ, *Србска граматика за основне србске школе*, Београдъ, 1850.
- Груј.:** *Примѣтве Никанора Грујића, Архіман. Кувезж. на преводъ Новогa завѣта, кои е госп. Вукъ С. Караџићъ писао*, у Земуну, 1852.
- Стеј. 1:** Јованъ Стеићъ, *Србскій правописъ*, Београд, 1852.
- Стеј. 2:** Др. Јованъ Стеићъ, „Предлогъ за србскій рѣчникъ и србску граматику”, *Гласник Дружства србске словесности*, св. 5, 1853, 1–13.
- Тир.:** Димитрій Тирол, *Обштеупотребительный правописъ србскогъ ѣзыка за употребленіе учеће се србске младежи*, у Темишвару, 1852.
- Ил.:** Ј. Илијћ [sic!], *Српска писменица*, у Новом Саду, 1860.
- Бошк. 1:** Јован Бошковић, *Извод из српске граматике*, у Београду, 1863.
- Бошк. 2:** Јован Бошковић, *Извод из српске граматике II. Синтакса*, у Београду, 1864.
- Бошк. 3:** Јован Бошковић, *Прилог за познавање 'садашњегa стања' српске граматике*, у Београду, 1867.
- Бошк. 4:** Јов. Бошковић, *Скупљени списи о српском језику*, св. I, у Београду, 1887.
- Бошк. 5:** Јован Бошковић, *Скупљени списи о српском језику*, св. II, у Београду, 1888.
- Мих.:** Евстати Мiхaјловићъ, *Обрана ѣзыка србскогъ одъ изопачиваня и прoстаченя нѣговогъ и кирилице одъ вуковице*, у Великомъ-Бечкереку, 1863.
- МСГ:** *Мала србска граматика за основне србске школе*, у Београду, 1866.
- Вуј.:** Владимир Вујић, *Србска граматика, за гимназије у Кнежевини Србији. По источномe говору*, у Београду, 1867.³⁶⁵
- Нов. 1:** Стојан Новаковић, *Српска синтакса*, у Београду, 1870.
- Нов. 2:** Стојан Новаковић, *Српска краљевска академија и неговање језика српског*, Београд, 1888.

³⁶⁴ Текст је први пут објављен у *Подунавки* 1848. године.

³⁶⁵ Прво издање ове граматике објављено је 1856. године.

- Нов. 3:** Стојана Новаковића предлог Српској краљевској академији учињен 5 априла 1893 да се отпочне купљење грађе за академијски Српски Речник, и да се за тај посао установи у Академији Лексикографски Одсек, у Земуну, 1893.
- Нов. 4:** Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд, 1894.
- Жив. 1:** Јован Живановић, „Кратак историјски преглед слова **ђ** и **ћ**”, *Српски летопис*, књ. 114, 1872, 131–136.
- Жив. 2:** Јован Живановић, *Извод из српске граматике*, у Новом Саду, 1874.
- Жив. 3:** Јован Живановић, *О српском језику*, у Новом Саду, 1888.
- Жив. 4:** Јован Живановић, *Бранич српскога језика*, у Београду, 1889.
- Жив. 5:** Јован Живановић, *Српска синтакса*, Нови Сад, 1889.
- Маг.:** Ђорђе Магарашевић, *Мала српска граматика за српске народне школе по Даничићу и Миклошићу*, у Новом Саду, 1883.
- Стој. 1:** Љуб. Стојановић, *Лекције из српског језика за II разред гимназије*, у Београду, 1891.
- Стој. 2:** Љуб. Стојановић, *Српска граматика за I разред гимназије*, у Београду, 1892.

ЛИТЕРАТУРА

Anleitung 1779: : *Anleitung zur deutschen Sprachlehre*, Wien.

Ахманова ⁵2009: Ольга Сергеевна Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва: Книжный дом „Либроком”.

Бабић 1968: Stjepan Babić, „O Daničićevu nadglasnom sustavu kao sustavu”, *Jezik*, XV/5, Zagreb, 150–157.

Бабић 1981: Stjepan Babić, „Daničićevi nadglasni tipovi (jedan pogled s današnjega gledišta)”, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 341–345.

Бабукић 1836/2013: Vjekoslav Babukić, *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga*, prir. Branka Tafra, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Бабукић 1854/2014: Vjekoslav Babukić, *Ilirska slovnica*, prir. Branka Tafra, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Батас 2008: Ана Батас, „Дефиниције сонаната у у граматакама српског језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/3, Београд, 13–33.

Белић 1941: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*, Београд: Српска краљевска академија.

Белић 1998а: Александар Белић, „Вукова борба за народни и књижевни језик (расправе и чланци)”, *Изабрана дела*, т. VI, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Белић 1998б: Александар Белић, „Стојан Новаковић у својим лингвистичко-филолошким делима”, *Изабрана дела*, том VI, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Бјелаковић 2008: Исидора Бјелаковић, *Партиципски пасив у књижевном језику код Срба у XIX веку*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Бјелаковић 2012: Исидора Бјелаковић, *Географска терминологија код Срба у 18. и 19. веку*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.

- Бјелаковић/Суботић 2011:** Исидора Бјелаковић, Љиљана Суботић, „Концепција дијакхронијског термилошког речника”, *Лексикологија, ономастика, синтакса. Зборник у гост Гордани Вуковић*, Нови Сад: Филозофски факултет, 149–162.
- Блумфилд**¹³**1976:** Leonard Bloomfield, *Language*, London : George Allen and Unwin.
- Богдановић 2014:** Маријана Богдановић, „Допринос Луке Милованова развоју акценатске и метричке теорије код Срба”, *Језици и културе у времену и простору III*, Нови Сад, 321–330.
- Брапцова 1988:** Radoslava Brabcova, „Lingvistička terminologija Vuka St. Karadžića”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 17/1, Београд, 59–66.
- Брозовић 1962:** Dalibor Brozović, „О stanju srpskohrvatske lingvističke terminologije”, *Славянска лингвистична терминологија: Сборник статии*, I, Софија: Българска академия на науките – Институт за български език, 141–147.
- Бугарски**²**2003:** Ранко Бугарски, *Увод у опиту лингвистику*, Сабрана дела у 12 књига, књ. 6, Београд: Чигоја штампа – XX век.
- Бугарски 2007:** Ранко Бугарски, *Лингвистика у примени. Сабрана дела*, књ. 5, Београд: Чигоја штампа.
- Востоков 1831:** *Руская грамматика Александра Востокова, по начертанію его же сокращенной Грамматики полнѣ изложенная*, Санктпетербургъ въ Типографіи И. Глазунова.
- Вукомановић 1981:** Славко Вукомановић, „Значај Даничићеве *Историје облика* за науку о српскохрватском језику”, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 175–180.
- Гортан Премк 1990:** Даринка Гортан Премк, „О месту термина у лексичком фонду”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 18/1, Београд, 15–21.
- Гортан Премк 1991:** Даринка Гортан Премк, „О термилошким јединицама и њиховој обради у РСАНУ”, *Наш језик*, XXIX/1–2, Београд, 49–54.
- Гортан Премк**²**2004:** Даринка Гортан Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Греч 1828/2011:** Николай Иванович Греч, *Краткая русская грамматика*, Москва: Либроком.
- Грицкат 1964:** Ирена Грицкат, „Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века”, *Наш језик*, 14/2–3, Београд, 131–140.
- Грицкат 1974:** Ирена Грицкат, „Положај синтаксе у Вуково време и у Вуковом делу”, *Ковчежић*, XII, Београд, 56–60.
- Грицкат 1983:** Ирена Грицкат, „О прилозима у српскохрватској лингвистичкој литератури”, *Јужнословенски филолог*, XXXIX, Београд, 1–41.
- Гудурић 2004:** Снежана Гудурић, *О природи гласова*, Београд: Завод за уџбенике.
- Гутков 1974–1975:** Владимир Павлович Гутков, „Србска граматика Димитрија Милаковића и њен значај за науку о српскохрватском језику”, *Јужнословенски филолог*, књ. XXXI, Београд, 55–66.
- Гутков 1980:** Владимир Павлович Гутков, „О појави термина *речник* и његовој афирмацији у српској лексикографији”, *Наш језик*, XXIV/1–2, 34–39.
- Даничић 1864:** Gj. Daničić, *Srpska gramatika. Dio 3, Oblici srpskoga jezika*, Biograd: Državna štamparija.
- Даничић 1880–1882:** Đ. Daničić, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Драгићевић 2007:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Дудок 1996:** Мирослав Дудок, „Термин и текст”, *Стандардизација терминологије*, Београд: Српска академија наука и уметности, 17–20.
- Дурново 2001:** Николай Николаевич Дурново, *Грамматический словарь: Грамматические и лингвистические термины*; Москва: Издательство „Флинта” – Издательство „Наука”.
- Ђорђић 1990:** Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ђурић 2015:** Драгана Ђурић, „Славенизми у Српској граматици Илије Захаријевића”, *Савремена проучавања језика и књижевности*, год. VI, књ. 1, Крагујевац: ФИЛУМ, 23–31.

- ЕРСЈ:** *Етимолошки речник српског језика*, св. 1: А, ур. Александар Лома, Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 2003.
- Ефремова 2000:** Татьяна Фёдоровна Ефремова, *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*, Москва: Русский язык.
- Жеребило 2010:** Татьяна Васильевна Жеребило, *Словарь лингвистических терминов*, Назрань: ООО „Пилигрим”.
- Журављова и др. 2008:** Г. С. Журавлева, А. Н. Тихонов, Р. И. Хашимов, *Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий*, Москва: Флинта.
- Ивић М. 1990:** Milka Ivić, *Pravci u lingvistici I*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Ивић П. 1966:** Павле Ивић, „О Вуковом Рјечнику из 1818. године”, *Српски рјечник*, поговор, Београд: Просвета, 19–191.
- Ивић П. 1991:** Павле Ивић, *О Вуку Караџићу*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Ивић П. 1997:** Павле Ивић, „Ново читање Даничићевог *Рата за српски језик и правопис*”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XLV/1–3, Нови Сад: Матица српска, 153–163.
- Ивић П. 1998:** Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Ивић П. 2001:** Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Илић Марковић 2012:** Гордана Илић Марковић, „Сава Мркаљ – библиографија”, *An den Anfängen der serbischen Philologie. На почецима српске филологије. Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010). Salo debeloga jera libo azbukoprotres Save Mrkalja. Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1, Frankfurt am Main: Peter Lang, 371–409.
- Јовановић В. 2014:** Владан Јовановић, „Семантички калкови у структури вишезначних речи”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 43/1, Београд, 329–342.

- Јовановић Г. 1998:** Гордана Јовановић, „Акценатске и интерпункцијске поуке у ’Сказанију о писменех’ Константина Филозофа (Константина Костенечког)”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 27/2, Београд, 11–18.
- Јовановић Г. 2006:** Гордана Јовановић, „Нека лексичка питања у ’Сказанију о писменех’ Константина Филозофа (Константина Костенечког)”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 35/1, Београд, 285–291.
- Јонке 1976:** Ljudevit Jonke, „Daničićev prilog normi i kodifikaciji hrvatskoga književnog jezika”, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 45–53.
- Кајперт 1992:** Helmut Keipert, „Vuk Karadžić und Avram Mrazović. Zu den Quellen der Pismenica serbskoga jezika”, *Zeitschrift für slavische Philologie*, 52/1, Heidelberg, 104–127.
- Караџа 1984:** Mevlida Karadža, „Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije – uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji”, *Radovi X*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, 1–330.
- Каретер 1953:** Fernando Lázaro Carreter, *Diccionario de Términos filológicos*, Madrid: Editorial Gredos.
- Кашић 1968:** Јован Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Кашић 1975:** Јован Кашић, „Једно поређење Вукове и Даничићеве граматике”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XVIII/1, Нови Сад: Матица српска, 77–90.
- Ковал/Ман 1960:** Libor Koval, Oldřich Man, *Rusko-český slovník lingvistické terminologie*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Ковачевић 1999:** Милош Ковачевић, „Метонимија и синегдоха”, *Српски језик*, IV/1–2, Београд, 171–202.
- Ковачевић 2013:** Милош Ковачевић, „Предикатски апозитив без непосредне везе с предикатом”, *Зборник Матице српске за славистику*, 83, Нови Сад, 243–255.
- Колесникова 2011:** Елена Александровна Колесникова, *К проблеме становления русской лингвистической терминологии (вторая половина XVIII- первая треть XX*

вв.): лексикологически и лексикографически аспекти (автореферат), Санкт-Петербург, 1–22.

Кравар 1955: Miroslav Kravar, „Jedno pitanje naše gramatičke terminologije”, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga jezika*, 4/3, Zagreb, 82–85.

Кристал 1988: Devid Krystal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd: Nolit.

Кристал 2008: David Krystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Oxford: Blackwell publishers.

Кручињина 2001: Наталиа Евгеньевна Кручинина, „Екскурс в историю граматической науки: Что такое причастодетие”, *Вопросы филологии*, 8, ур. Э. Ф. Володарская и В. М. Алпатов, Москва, 33–38.

Кузминова/Римњова 2000: Е. А. Кузьминова, М. Л. Ремнёва, „Предисловие”, *Граматики Л. Зизаниа и М. Смотрицкогo*, Москва: Издательство Московского университета, 3–25.

Лашкова 1990: Лили Лашкова, „Српскохрватска граматичка терминологија у поређењу са општесловенском језичком традицијом”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 18/1, Београд, 89–98.

Локнар 1987: Vladimir Loknar, „О nekim anatomskim nazivima kojima se služi i fonetika”, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga jezika*, 34/3, Zagreb, 97–101.

Ломоносов 1755: Михаил Васильевич Ломоносов, *Російская грамматика*, Санктпетербург: Императорская Академія Наук.

Ломпар 2003: Весна Ломпар, „Систематизација врста речи у савременом српском језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, Београд, 35–49.

Ломпар 2004: Весна Ломпар, „Анализа приступа придевима у сербокroatистичким граматикама”, *Наш језик*, XXXV/1–4, Београд, 23–29.

Ломпар 2005: Весна Ломпар, „О класификацији именица у сербокroatистичким граматикама”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34/3, Београд, 177–185.

Ломпар 2009: Весна Ломпар, „Заступљеност и статус узвика у сербокroatистичким граматикама”, *Српски језик*, XIV/1-2, 467–478.

Магарашевић 1890: Ђорђе Магарашевић, „Историјско-критички преглед словено-српске граматике до године 1847”, *Летопис Матице српске*, 162, Нови Сад, 1–29.

- Малавашич 1849:** Fran Malavašič, *Slovenska slovnica za perve slovenske sole v mestih in na dezeli*, Ljubljana.
- Манолова 1999:** Лилия Манолова, *Речник на лингвистичните термини в българския език*, София: Наука и изкуство.
- Маретић 1932:** Tomo Maretić, „Pregled srpskohrvatske gramatičke terminologije XVII, XVIII i XIX vijeka”, *Rad JAZU*, knjiga 245, Zagreb, 13–78.
- Марицки Гађански 1975:** Ксенија Марицки Гађански, *Хеленска глотологија пре Аристотела*, Нови Сад: Матица српска.
- Марковић 2007:** Наташа Марковић, „Преглед Вукове граматичке терминологије”, *Шездесет година Института за српски језик САНУ: зборник радова II*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 97–108.
- Метјуз ³2014:** Peter H. Matthews, *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, Oxford: Oxford University Press.
- Милановић А. 2005:** Александар Милановић, „Статус појма и термина *славеносрбизам* у србистици”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34/3, Београд, 323–327.
- Милановић А. ³2010:** Александар Милановић, *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милановић А. 2012:** Александар Милановић, „Статус фонеме /ц/ у Мркаљевој реформи српске азбуке”, *An den Anfängen der serbischen Philologie. На почецима српске филологије. Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010). Salo debeloga jera libo azbukoprotres Save Mrkalja. Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1, Frankfurt am Main: Peter Lang, 217–232.
- Милановић А. 2013:** Александар Милановић, *Језик весма полезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Милановић А. 2014:** Александар Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду – Чигоја штампа.
- Милановић Б. 1981:** Бранислав Милановић, „Даничићева *Мала српска граматика*”, *Зборник о Бури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 447–459.

- Милисавац 1969:** Живан Милисавац, „Покушаји израде заједничке југословенске терминологије у XIX в. – одраз тежњи ка политичком и националном јединству”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад, 101–114.
- Милисавац 1986:** Живан Милисавац, *Историја Матице српске. I део, време националног буђења и културног препорода (1826–1864)*, Нови Сад: Матица српска.
- Милисавац 1987:** Живан Милисавац, *Матица српска и Вукова реформа*, Нови Сад: Матица српска.
- Милисавац 1992:** Живан Милисавац, *Историја Матице српске. II део (1864–1880), време изневерених нада и борбе за опстанак*, Нови Сад: Матица српска.
- Мићић 2010:** Радован Мићић, *Лука Милованов Георгијевић*, Нови Сад: Невкош.
- Михајловић 1972:** Велимир Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду, I том (А–Љ)*, Нови Сад: Институт за лингвистику.
- Михајловић 1974:** Велимир Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду, II том (М–Ш)*, Нови Сад: Институт за лингвистику.
- Михајловић 1982:** Велимир Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука. Прилог проучавању наших пуризама XVIII и XIX века. I том (Б–О)*, Нови Сад: Матица српска.
- Михајловић 1984:** Велимир Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука. Прилог проучавању наших пуризама XVIII и XIX века. II том (П–Ш)*, Нови Сад: Матица српска.
- Михалев ³2008:** Андрей Борисович Михалев, *Общее языкознание. История языкознания: путеводитель по лингвистике: конспект-справочник*, Москва: Флинта – Наука.
- Михаљевић 1998:** Milica Mihaljević, *Terminološki priručnik*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Младеновић 1960:** Александар Младеновић, „Прилог проучавању Орфелиновог језика”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, III, Нови Сад, 153–174.

- Младеновић 1964:** Александар Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад: Матица српска.
- Младеновић 1979:** Александар Младеновић, „Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXII/2, Нови Сад, 95–129.
- Младеновић 1981:** Александар Младеновић, „Даничићева филолошка аргументација исправности Вукове реформе књижевног језика и правописа”, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 35–43.
- Младеновић 1983–1984:** Александар Младеновић, „Филолошко дело Саве Мркаља”, *Ковчежић*, XX–XXI, Београд, 3–25.
- Младеновић 1987:** Александар Младеновић, „Улога рускословенског језика у формирању српског књижевног језика новијег времена”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXX/2, Нови Сад, 45–64.
- Младеновић 1988:** Александар Младеновић, „Стеријина схватања о терминолошком речнику и грађанској ћирилици”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXI/1, Нови Сад, 137–143.
- Младеновић 1989:** Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Мошин 1974:** Владимир Мошин, „Поговор [уз *Нови завјет*]”, *Сабрана дела Вука Караџића*, X, Београд: Просвета, 489–710.
- Мунен 1972:** Georges Mounin, *Dictionnaire de la linguistique*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Муршец 1847:** Josip Muršec, *Kratka slovenska slovnica za prvence*, v' Gradci.
- Недељковић 1965:** Олга Недељковић, „Правопис 'Ресавске школе' и Константин Филозоф”, *Српска књижевност у књижевној критици I. Стара књижевност*, прир. Ђорђе Трифуновић, Београд: Нолит, 467–475.
- Недељковић 1975:** Олга Недељковић, „Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара. (Посебно у односу на интерпункцију и прозодијски систем)”,

О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд–Крушевац: Филозофски факултет – Народни музеј, 243–254.

Никић и др. 2007: Љубомир Никић, Гордана Жујовић, Гордана Радојичић Костић, *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и Српске краљевске академије (1841–1947)*, Београд: Српска академија наука и уметности.

Николић Б. 1965: Берислав Николић, „Вукова *Писменица* и Мразовићева *Славенска граматика*”, *Наш језик*, XIV/4–5, Београд, 272–273.

Николић Б. 1981: Берислав Николић, „Однос акцената млађих новоштокавских говора према Даничићевом акценту”, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 139–148.

Николић М. 1996: Мирослав Николић, „Непроменљиви придеви у српском језику”, *Наш језик*, XXXI/1–5, Београд, 35–55.

Нимчук 1979: Василь Васильвич Нимчук, *Грамматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства*, Київ: Наукова думка.

Обижајева 2008: Марина Обижајева, „Онтологија првих српских граматика (црквено)словенског језика за Србе”, *Зборник Матице српске за славистику*, 74, Нови Сад, 95–129.

Окука 2010: Милош Окука, *Сало дебелого јера Саве Мркаља у старом и новом руху*, Загреб: СКД Просвјета.

Окука 2014: Милош Окука, *У вртлогу матице. Доприноси крајишких писаца развоју српског књижевног језика у првој половини 19. стољећа*, Загреб: Просвјета.

Окука 2016: Милош Окука, „Србска *Грамматика* или *Писменица* Јована Поповића (1843)”, *Зборник у част Љиљане Суботић*, рад у штампи.

Панић Бабић 2003: Биљана Панић Бабић, „О граматичкој терминологији Павла Соларића”, *Зборник радова са научног скупа Јединство наука данас (интердисциплинарни приступ сазнању)*, т. 1, књ. 4, Бања Лука, 169–1977.

Панић Бабић 2012: Биљана Панић Бабић, *Ортографске и језичке карактеристике у штампаним дјелима Павла Соларића*, Бања Лука: Филолошки факултет.

- Пендељ 2012:** Ljudmila Pendelj, „Fonetska analiza dubletnih oblika reči poreklom iz grčkog i latinskog jezika u *Građi za rečnik stranih reči u predvukovskom periodu I–II* Velimira Mihajlovića (II deo)”, *Interkulturalnost, časopis za podsticanje i afirmaciju interkulturalne komunikacije*, 4, Novi Sad, 164–195.
- Перуничих 1973:** Бранко Перуничих, *Друштво српске словесности (1841–1864)*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Пецо 1970:** Асим Пецо, „Вук-Даничићеви акценатски принципи и наша стандардна прозодијска норма”, *Наш језик*, XVIII/1–2, Београд, 93–102.
- Пецо 1981:** Асим Пецо, „Даничић као акцентолог”, *Зборник о Бури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 227–243.
- Пипер и др. 2005:** Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременог језика (проста реченица)*, Београд: институт за српски језик – Београдска књига – Матица српска.
- Пипер³ 2012:** Предраг Пипер, *Граматика руског језика у поређењу са српским*, Београд: Завет.
- Пипер/Клајн 2013:** Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Поповић² 2010:** Танја Поповић, *Rečnik književnih termina*, Beograd: Logos art.
- Правопис МС 2010:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурца, *Правопис српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Путанец 1976–1977:** Vladimir Putanec, „Podrijetlo nekih novijih termina u hrvatskom književnom jeziku: rječnik, točka, pravopis, *Jezik*, XXIV/5, 141–149.
- Радуловић 1990:** Zorica Radulović, *Razvoj gramatičke misli u Srbiji i Crnoj Gori do 1850. godine*, Nikšić: Univerzitetska riječ.
- Ранђеловић 2012:** Ана Ранђеловић, „Фонетски аспект славенизама у поезији Јована Дошенивића, *Језици и културе у времену и простору I*, Нови Сад, 445–452.
- Ранђеловић 2014а:** Ана Ранђеловић, „Лексика у *Искусном подрумару* Захарије Орфелина”, *Зборник са V научног скупа младих филолога Србије Савремена проучавања језика и књижевности*, књ. 1, Крагујевац: ФИЛУМ, 127–138.

- Ранђеловић 2014б:** Ана Ранђеловић, „Маргинализација у језикословној терминологији код Срба у 19. веку”, *Зборник са научне конференције Језик, књижевност, маргинализација*, Ниш: Филозофски факултет, 471–486.
- Ранковић 2011:** Зоран Ранковић, *Грамматика црквенословенског језика*, Београд: Православни богословски факултет – Институт за теолошка истраживања.
- Реј 1995:** Alain Rey, *Essay of terminology*, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins publishing company.
- Решетар 1925:** Милан Решетар, *Српски акценсти Ђуре Даничића*, прир. Милан Решетар, Београд: Српска краљевска академија.
- Ристић 1982:** Стана Ристић, „Морфема *-тељ* у савременом српскохрватском језику”, *Наш језик*, XXV/4–5, Београд, 189–230.
- Ристић 1983:** Стана Ристић, „Морфема *-тељ* у комбинацији са другим суфиксним морфемама”, *Наш језик*, XXVI/1, Београд, 6–24.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- РКТ 1986:** *Rečnik književnih termina*, [ur. Miloš Stambolić], Beograd: Nolit.
- РКТ²2001:** *Rečnik književnih termina*, [ur. Dragiša Živković], Banja Luka: Romanov.
- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад (– Загреб): Матица српска (– Матица хрватска), 1967–1976.
- РОС 2001–2007:** *Русский орфографический словарь*, ред. Владимир Владимирович Лопатин, Москва: Росийска академия наук.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- РСЈ:** *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, ²2010.
- Салус 1969:** Peter H. Salus, *On language: Plato to von Humboldt*, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Сенц³1910:** Stjepan Senc, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb: Naprijed.
- СЗ 1878:** „Др. Коста П. Цукић”, [аутор Ј.Б.], *Српска зора*, св. 12, ур. Мита Георгијевић, Беч, 236.

- Симеон 1969:** Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I–II*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Симић 1981:** Радоје Симић, „Вук-Даничићева акценатска система и питање акценатских парадигми”, *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб: Српска академија наука и уметности – Југославенска академија знаности и умјетности, 251–257.
- Симић 1983:** Radoje Simić, „Ђуро Даничић”, *Књижевност и језик*, 1–2, Београд, 1–6.
- Симић 2008:** Радоје Симић, „Српска граматика Димитрија Милаковића – први покушај обухватног описа морфолошке структуре српског језика”, *Слово, часопис за српски језик, књижевност и културу*, V/19–20, Никшић, 20–27.
- Симић ²2010:** Радоје Симић, *Стилистика српског језика I*, Београд: Јасен.
- Симић/Јовановић 2002:** Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд: Јасен.
- Скок 1971–1974:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I–IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Смотрички 1619/2000:** Мелетий Смотрички, „Граматики Славенскиа правильное Сунтагма, в Евю 1619”, *Граматики Л. Зизания и М. Смотричкога*, предисл. Е. А. Кузьминова, М. Л. Ремнёва, Москва: Издательство Московского университета.
- Сосир ²1977:** Фердинанд де Сосир, *Опита лингвистика*, Београд: Нолит.
- Станојчић/Поповић ¹⁵2014:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *ГраMATика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике у наставна средства.
- Стевановић ⁵1986:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски књижевни језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) I*, Београд: Научна књига.
- Стевановић 1988:** Михаило Стевановић, „Вук је, и без синтаксе, био велики синтаксичар”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 17/1, Београд, 1–12.
- Стевановић ⁵1991:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски књижевни језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) II*, Београд: Научна књига.
- Стерија 1847:** Јован Поповић Стерија, „Називословне рѣчи израђене Дружством србске словесности”, *Гласникъ Дружтва србске словесности*, I, Београд, 1–99.

- Стијовић Р. 1995:** Рада Стијовић, „Стојан Новаковић и модерна српска лексикографија”, *Стојан Новаковић – личност и дело. Међународни научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992)*, Београд: Српска академија наука и уметности, 365–371.
- Стијовић Р. 2014:** Рада Стијовић, „О лексици Синодовог превода Новог завјета у односу на лексику Вуковог превода”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 57/1, Нови Сад, 69–81.
- Стијовић С. 1992:** Светозар Стијовић, *Славенизми у Његошевим песничким делима*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Стојановић 2003:** Андреј Стојановић, „Интимизација у српској научној прози”, *Стил*, 2, Београд – Бања Лука, 143–155.
- Стојановић 2007:** Андреј Стојановић, „Рецептурни стил српскојезичне научне литературе XVIII века”, *Стил*, 6, Београд – Бања Лука, 51–61.
- Суботић 1984а:** Љиљана Суботић, „Јован Хаџић и граматичка терминологија Вуковске епохе”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 14/3, Београд, 47–53.
- Суботић 1984б:** Љиљана Суботић, „Судбина партиципа у књижевном језику код Срба у 19. веку”, *Прилози проучавању језика*, 20, Нови Сад, 5–81.
- Суботић 1989:** Љиљана Суботић, *Језик Јована Хаџића*, Нови Сад: Матица српска.
- Суботић 1991:** Љиљана Суботић, „Типови ортографских проседеа у предвуковском периоду”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 20/2, Београд, 91–96.
- Суботић 2002:** Ljiljana Subotić, *Istorijska lingvistika*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Суботић 2007а:** Љиљана Суботић, „Барокна геометрија реченице доситејевског типа књижевног језика (Стеријин роман *Дејан и Дамјанка*)”, у: *Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план)*, Лингвистичке свеске, 6, Нови Сад, 240–252.
- Суботић 2007б:** Љиљана Суботић, „Још једном о Стерији и ’називословним речима’”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/1, Београд, 215–224.
- Толстој 2004:** Никита И. Толстој, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска.

- Томић 1982:** Ljubomir Tomić, „Luka Milovanov i njegov rad na reformi srpske azbuke, prozodiji i književnom jeziku”, *Prilozi kulturnoj i književnoj povijesti Srba i Hrvata u Mađarskoj*, Budimpešta, 98–118.
- Трифенова 1967:** Рита Михайловна Трифенова, *Истоки русской грамматической терминологии* (автореферат), Москва, 1–17.
- Троцки 1936:** И. Троцки, „Проблемы языка в античной науке”, *Античные теории языка и стиля*, ред. О. М. Фрейденберг, Ленинград: Огиз, 7–143.
- ТС 1935–1940:** *Толковый словарь русского языка*, т. I–IV, ред. Дмитрий Николаевич Ушаков, Москва: Государственный институт „Советская энциклопедия” (т. I) – Государственное издательство иностранных и национальных словарей (т. II–IV).
- Ћихоньска 1990:** Marija Sichonska, „Место терминологије у језичком систему”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 18/1, Београд, 23–26.
- Ћорић 1983:** Божо Ћорић, „О Граматици Ђуре Даничића”, *Књижевност и језик*, 1–2, Београд, 7–12.
- Ћорић 1990:** Божо Ћорић, „О терминологији у нашој творби речи”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 18/1, Београд, 75–82.
- Ћорић 2008:** Божо Ћорић, *Творба именица у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.
- Ћорић 2009:** Божо Ћорић, *Лингвомаргиналије*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Ћорић 2012:** Божо Ћорић, „О језику Мркаљевих филолошких радова”, у: *An den Anfängen der serbischen Philologie. На почецима српске филологије. Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010). Salo debeloga jera libo azbukoprotres Save Mrkalja. Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1, Frankfurt am Main: Peter Lang, 189–215.
- Унбегаун 1995:** Борис Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба*, Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин.
- Фасмер 1950–1958:** Max Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, W. I–IV, Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag.

- Херити 1978:** Peter Herrity, „Puristic Attitudes in Serbia in the Second Half of the Nineteenth Century”, *Slavonic and East European Review*, 56/2, London, 202–223.
- Херити 1997:** Питер Херити, „Од *Ситница* језикословних до научно основане аргументације у *Рату* за српски језик и правопис”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XLV/1–3, Нови Сад, 177–184.
- Хофман/Рубенбауер ²1963:** Johann Baptist Hofmann, Hans Rubenbauer, *Wörterbuch der grammatischen und metrischen Terminologie*, Heidelberg: C. Winter.
- Цејтлин и др. 1994:** Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, С. Благова, *Старославјанскиј словарь (по рукописям X–XI веков)*, Москва: „Русский язык”.
- Чигоја 2006:** Бранкица Чигоја, *Траговима српске језичке прошлости*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Шипка ²2006:** Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.
- Штасни 2001:** Гордана Штасни, „Историјски аспект стандардизације медицинске терминологије”, *Књижевност и језик*, 3–4, Београд, 29–37.
- Штасни 2012:** Гордана Штасни, „Књижевни термини у *Посрбицама од Орфелина до Вука*”, у: *An den Anfängen der serbischen Philologie. На почецима српске филологије. Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010). Salo debeloga jera libo azbukoprotres Save Mrkalja. Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1, Frankfurt am Main: Peter Lang, 81–101.
- Шуковић 1972:** Радивоје Шуковић, „*Србска граматика* Димитрија Милаковића”, *Зборник за језик и књижевност*, књ. 1, Титоград: Друштво за српскохрватски језики књижевност СР Црне Горе, 110–116.

ПРИЛОГ – УАЗБУЧЕНИ СПИСАК АНАЛИЗИРАНИХ ТЕРМИНА

1. абецеда
2. абеција
3. адверб
4. адјектив
5. азбука
6. азбука Кирилова
7. азбука Срба западне вере
8. азбука Срба источне вере
9. азбуква
10. азбуквица
11. азбуковица
12. азбучни ред
13. азбучно писме
14. азбучноје писмја
15. акцен(а)т
16. акценатна реч
17. акценатовани слог
18. акценатовати
19. акцентуација
20. алфавит
21. аорист
22. апозиција
23. апостроф
24. апстрактна именица
25. апстрактни супстантив
26. атрибут
27. атрибутивни додатак
28. безгласно
29. безгласно писме
30. безгласно писмо
31. безгласно слово
32. безлична заменица
33. безлична именица
34. бесједни органи
35. бијела цигерица
36. бијелоцигерични
37. благи акценат
38. број
39. бројително
40. бројително извесно
41. бројително нар(ј)ечно
42. бројително неизвесно
43. бројително неопредјелено
44. бројително опредјелено
45. бројително основно
46. бројително редовно
47. бројително самостојно
48. бројително умложно
49. бројна заменица
50. бројна именица
51. бројни придев
52. бројни прилог
53. бројно име
54. буква
55. буквар
56. буквица
57. варија
58. везач
59. велико грађанско писмо
60. велико слово
61. вештаствена именица
62. вид
63. видови речи
64. висок акценат
65. вишесложни
66. повратително мјестоименије
67. повратителноје мјестоименије
68. возносително мјестоименије
69. возносителноје мјестоименије
70. вокал
71. вопросително мјестоименије
72. вопросителноје мјестоименије
73. вопросително мјестоименије
74. вопросно заиме
75. вопросно мјестоименије
76. време

77. време бивше
78. време будуће
79. време будуће бивше
80. време будуће друго
81. време будуће прво
82. време будуће претходно
83. време будуће просто
84. време будуће сложено
85. време будуште
86. време будушче
87. време давно прошавше
88. време давно прошавше друго
89. време давно прошавше прво
90. време давно прошасто
91. време давно сложено
92. време давно-прешедше
93. време давнопрошло
94. време мимобудушче
95. време мимошедше
96. време настојашче
97. време несвршено
98. време погодбено
99. време погодбено неизвјесно
100. време погодбено прешедше
101. време полу прошавше
102. време полу прошасто
103. време полупрешедше
104. време полупрошло
105. време пређашње
106. време пређашње
 давносвршено
107. време пређашње друго
108. време пређашње несвршено
109. време пређашње описно
110. време пређашње посебно
111. време пређашње прво
112. време пређашње претходно
113. време пређашње
 приповедно
114. време пређашње свршено
115. време пређашње трајно
116. време пређашње тренутно
117. време препрешедше
118. време преходеће
119. време преходјашче
120. време прешедше
121. време прошавше
122. време прошавше просто
123. време прошавше сложено
124. време прошасто
125. време прошасто просто
126. време прошасто прошло
127. време прошасто сложено
128. време прошасто сложено
 друго
129. време прошасто сложено прво
130. време прошло
131. време пунопрешедше
132. време садање
133. време садашње
134. време садашње општеобично
135. време садашње
 приповједателно
136. време скоро прошавше
137. време скоропрошло
138. време сложено пређашње
 друго
139. време сложено пређашње прво
140. време условно
 давнопрошавше
141. време условно прошавше
142. временик
143. времја
144. времја будушчеје
145. времја настојашчеје
146. времја непредјеленоје
147. времја преходјашчеје
148. времја прешедшеје
149. врло дуг акценат
150. врло дугачки акценат
151. врло кратки акценат
152. врлогласно
153. врсте речи
154. Вукова азбука

155.	вуковица	194.	грађанска буквица
156.	главни акценат	195.	грађанска кирилица
157.	глагол	196.	грађанска ћирилица
158.	глаголица	197.	грађанско слово
159.	глаголска нар(ј)ечица	198.	грађење речи
160.	глаголски облик	199.	гражданско слово
161.	глаголски прид(ј)ев	200.	граматијски
162.	глаголски прилог	201.	граматик
163.	глаголски прилог времена
прошлог	202.	граматика
164.	глаголски прилог пређашњега
времена	203.	граматикални
165.	глаголски прилог садашњега
времена	204.	граматикар
166.	глаголски прирок	205.	граматиста
167.	глас	206.	граматичар
168.	гласак	207.	граматически
169.	гласић	208.	граматически (прил.)
170.	гласни сугласник	209.	граматичити
171.	гласник	210.	граматички
172.	гласница	211.	граматични
173.	гласно	212.	графика
174.	гласно писме	213.	грлени глас
175.	гласно писмо	214.	грлени сугласник
176.	гласно слово	215.	грлено сагласно слово
177.	гласопомоћно писме	216.	грло
178.	гласоудар	217.	грлско сагласно писме
179.	гласоударавица	218.	гутурал
180.	гласоудараре	219.	делови говора
181.	гласоударати	220.	дијелови говорења
182.	гласоудареније	221.	дијелови језика
183.	гласоударење	222.	дијелови језика
несклањаједи
184.	глашчић	223.	дијелови језика склањаједи
185.	глотика	224.	дјејепричастије
186.	глотичар	225.	дјејепричастије прошасто
187.	говорна оруђа	226.	дјејепричастије садашње
188.	говорни глас	227.	двогласник
189.	говорни звуци	228.	двогласница
190.	говорни органи	229.	двогласно
191.	говоросочиненије	230.	двогласно слово
192.	градивни придев	231.	двозвучно писме
193.	грађанска азбука	232.	двојегласник
		233.	двојегласно
		234.	двојегласно потајно просто

- самогласно писме
235. двојегласно потајно
самогласно писме
236. двојегласно потајно сложено
самогласно писме
237. двојегласно самогласно писме
238. двојегласно слово
239. двојегласно сложено
самогласно писме
240. двојегласноје сложеноје
самогласноје писмја
241. двојесложни
242. двојестрочно писме
243. дволично слово
244. двосложни
245. двосложни глас
246. двосложно слово
247. дебели сугласник
248. дебелогласни сугласник
249. дебелогласник
250. демонстративни прономен
251. дивтонг
252. дифтонг
253. додатак
254. додатак подмету
255. додатак прироку
256. додатак прироку за време
257. додатак прироку за начин
258. додатак прироку за простор
или место
259. додатак прироку за узрок
260. друга означица
261. друга пригласица
262. други глаголски придјев
263. други знак
264. други придев
265. други прости придев
266. друго пређашње време
267. дуг акценат
268. дугачки акценат
269. дуги слог
270. душник
271. етимологија
272. етимологически
273. етимологички
274. етимолођија
275. живи глас
276. задахнути сугласник
277. задње непце
278. задњонепчани сугласник
279. заиме
280. заједничка именица
281. залог
282. зам(ј)еница
283. замјенљиво писме
284. засебна именица
285. збирна именица
286. збирни број
287. звателни падеж
288. звателцо
289. звателцо с оштрим
290. звателцо с тјашким
291. звук
292. звукопремјенљиво писме
293. звучић
294. звучни муклац
295. звучни мукли сугласник
296. звучни сугласник
297. згласник
298. згласно писме/писмо
299. згласно писме/писмо
300. знак
301. знак умекшавања
302. знак умекшатељни
303. зуби
304. зубни сугласник
305. зубно сагласно писме
306. зубно сагласно слово
307. зубно-носни сугласник
308. изједначени додатак
309. име
310. име броја
311. име бројења
312. име бројително

313. име бројително корено
314. име бројително множително
315. име бројително нар(ј)ечно
316. име бројително основно
317. име бројително редно
318. име бројително самостојно
319. име бројително саставно
320. име бројително умложно
321. име бројително умножно
322. име бројително
323. име бројително количествено
324. име бројително количествено основно
325. име бројително количествено собирателно
326. име бројително поредачно
327. име бројно нар(ј)ечно
328. име бројно основно
329. име бројно редовно
330. име бројно самостојно
331. име бројно умножно
332. име збирно
333. име нарично
334. име прилагателно
335. име самоставно
336. име суштествително
337. име суштествително нарицателно
338. име суштествително сабрателно
339. име суштествително сопствено
340. име суштествително опште
341. име суштествително сопствено
342. име суштествително нарицателно
343. име суштествително
344. име суштествително нарицателно
345. име суштествително собирателно
346. име суштествително сопствено
347. име суштествително
348. име суштествително вештаствено
349. име суштествително собирателно
350. име числително
351. име числително коликовствено самостојателно
352. име числително начално
353. име числително начално самостојателно
354. име числително начинателно
355. име числително определено
356. име числително определено дјелително
357. име числително определено коликовствено
358. име числително определено начално
359. име числително определено редовно
360. име числително определено умножително
361. име числително редовно
362. име числително самостојателно
363. име числително умножително
364. име числително чинително
365. именица
366. именичка заменица
367. именичка заменица свакога лица
368. именични атрибут
369. именски прирок
370. имја прилагателноје
371. имја прилагателноје јединого оконченија
372. имја прилагателноје трех оконченији

373. имја сушчествителноје
374. имја сушчествителноје
нарицателноје
375. имја сушчествителноје
сопственоје
376. имја числителноје
377. имја числителноје началноје
378. имја числителноје
самостојателноје
379. имја числителноје
умножителноје
380. имја числителноје
чинителноје
381. императив
382. имперфекат
383. инфинитив
384. исо
385. јавна свеза
386. јавствено двојегласно сложено
самогласно писме
387. јавственоје двојегласноје
сложеноје самогласноје
писмја
388. јазик
389. јак акценат
390. јасни сугласник
391. јасник
392. јасногласник
393. јасногласно писме/писмо
394. јачи муклац
395. јачи мукли сугласник
396. јединителна
397. јединителноје
398. јединозвучно писме
399. јединосложни
400. једнака ријеч
401. једногласно слово
402. једносложни
403. језик
404. језиковка
405. језиковни
406. језикоградитељ
407. језикозналац
408. језикознаније
409. језикоиспитатељ
410. језиконаук
411. језикописац
412. језикопознаватељ
413. језикопоправитељ
414. језикословац
415. језикословије
416. језикословни
417. језикоучевни
418. језикоучевник
419. језикоучитељ
420. језикочиститељ
421. језичар
422. језичарев
423. језичарство
424. језични
425. језични сугласник
426. језично сагласно писме
427. јерик
428. јерок
429. кирилица
430. кирилица црковна
431. книгопечатано писме
432. конзонант
433. копула
434. кратак акценат
435. кратак слог
436. курзивно слово
437. лабијално сугласно слово
438. латиница
439. латинска азбука
440. латинска буква
441. латинско слово
442. лексикограф
443. лексикографија
444. лексикографски
445. лексикон
446. лингвист(а)
447. лингвистика
448. лингвистичар

449. лингвистичка наука
450. лингвистички
451. лингвистични
452. лична зам(ј)еница
453. лична заменица свакога лица
454. лична именица
455. лични прономен
456. лично заиме
457. лично местоименије
458. лично мјестоименије
459. логички акценат
460. љубословац
461. љубословије
462. љубословље
463. мало грађанско писмо
464. мало слово
465. материјална именица
466. међуметак
467. међуметије
468. међур(ј)ечије
469. междометајемоје писмја
470. междуметије
471. междуметајемо писмо
472. междуметије
473. мекано писме
474. мекано полугласно слово
475. мекано слово
476. мекано сагласно слово
477. меки глас
478. меки знак
479. меки самогласник
480. меко сагласно писме
481. меко сагласно слово
482. меко самогласно слово
483. меко сугласно слово
484. мекше слово
485. местоименије
486. минејска буква
487. мислена именица
488. мјестоименије
489. многозвучно писме
490. многосложени
491. многосложни
492. многоукупна именица
493. морфологија
494. мртви знак
495. муклац
496. мукли сугласник
497. мутни полугласник
498. нијеме самогласник
499. наглас
500. нагласак
501. нагласити
502. наглашавање
503. наглашивање
504. надначно писме
505. називословне речи
506. наклоненије
507. наклоненије заповедајуће
508. наклоненије извесно
509. наклоненије изјавително
510. наклоненије изјавителноје
511. наклоненије изјавително
512. наклоненије неизвесно
513. наклоненије неопредјелено
514. наклоненије неопредјелително
515. наклоненије неопредјелителноје
516. наклоненије опредјелено
517. наклоненије повелително
518. наклоненије повелителноје
519. наклоненије повелително
520. наклоненије пожелателно
521. наклоненије сослагателно
522. наклоненије сослагателноје
523. наклонење
524. наклонење залога дјејствителног
525. наклонење залога страдателног
526. наклонење заповједателно
527. наклонење изјавително

528. наклонење неопредјелено
529. наклонење причастно
530. наклонење причастно времена
прошавшег
531. наклонење причастно времена
садашњег
532. наклонење причастно времена
садашњег и будуштег
533. наклонење сослагателно
534. наклоњеније
535. наклоњеније желателно
536. наклоњеније запов(ј)едно
537. наклоњеније изјавително
538. наклоњеније непредјељено
539. нар(ј)ечије
540. нарјечије прошасто
541. нарјечије садашње
542. нар(ј)ечје
543. натчерк
544. натчерк сведени
545. наука о акцентима
546. наука о гласовима
547. наука о говору
548. наука о облицима
549. наука о облицима речи
550. наука о основама
551. наука о постајању и значењу
речи
552. наука о постајању речи
553. наука о правопису
554. наука о реченицама
555. наука о творби основа
556. наука о творењу речи
557. наука правогорења
558. наука правописања
559. начално писме
560. начин
561. начин говора
562. начин желателни
563. начин желећи
564. начин заповедајући
565. начин запов(ј)едни
566. начин заповједателни
567. начин изјавителни
568. начин исказивања
569. начин исказивања
заповедни
570. начин исказивања непознат
571. начин исказивања погодбени
572. начин исказивања познат
573. начин исказивања прости
574. начин неодређени
575. начин неопредјелени
576. начин неопредјељени
577. начин одређени
578. начин повелителни
579. начин погодбени
580. начин показујући
581. начин причастни
582. начин сложени
583. начин условни
584. неакцентовани слог
585. негласно писме/писмо
586. нејасногласник
587. немо слово
588. немо согласно слово
589. ненепчани самогласник
590. неоглашени слог
591. неодређена зам(ј)еница
592. неопредјелено
мјестоименије
593. неопред(ј)ељено заиме
594. неопредјељено
мјестоименије
595. неопредјелително
мјестоименије
596. непознати бројни придев
597. непрелазни прид(ј)ев
598. непремјенљиве части говора
599. непроменљиве части говора
600. непромењиве врсте речи
601. непромењиви видови речи
602. непромењиви делови говора
603. непце

604.	непчани самогласник	642.	ортоепија
605.	непчани сугласник	643.	орудја говорења
606.	непчано сагласно слово	644.	оруђа за говор
607.	нераздјелимо сложено
сагласно писме	645.	особита сила
608.	нераздјелимо сложено
согласно писме	646.	особна именица
609.	нераздјелимо сагласно	647.	особни знак
610.	нераздјелимоје сложеноје
согласноје писмја	648.	особни придев
611.	несклањајеме части речи	649.	остроје удареније
612.	несклањајеми дијел
говорења	650.	отегнути акценат
613.	нос	651.	отмени знак
614.	носни сугласник	652.	отрјештено мјестоименије
615.	објек(а)т	653.	очленени глас
616.	облечена	654.	очленени звук
617.	облеченаја	655.	оштар акценат
618.	облеченоје удареније	656.	оштри глас
619.	одлучна именица	657.	оштри знак
620.	односително мјестоименије	658.	оштро гласоудареније
621.	односително мјестоименије	659.	пајерик
622.	односно заиме	660.	парњак
623.	односно суштествително	661.	перфекат
624.	одрицателно мјестоименије	662.	петеросложни
625.	означица	663.	петоросложни
626.	округло гласоудареније	664.	писак
627.	оксија	665.	пискави сугласник
628.	описни придев	666.	пискаво сагласно слово
629.	опстојаније	667.	писме
630.	опстојаније изјавително	668.	писмени знак
631.	опстојаније неопредјелено	669.	писменица
632.	опстојаније повелително	670.	писмја
633.	опстојаније сојузително	671.	писмо
634.	опште име	672.	писмознаније
635.	општи придев	673.	питајуће заиме
636.	општи слог	674.	питајуће мјестоименије
637.	органи говора	675.	плућа
638.	органи за говор	676.	повратително мјестоименије
639.	органи изговарања	677.	повратно заиме
640.	ортографија	678.	повратно мјестоименије
641.	ортографист	679.	повраћателно мјестоименије
		680.	повторително писме
		681.	подвик
		682.	подлежеће
		683.	подлог

684. подмет
685. подметни додатак подмету
686. подмуклогласник
687. подначално писме
688. поднебно сагласно писме
689. познати бројни придев
690. показателно местоименије
691. показатељно мјестоименије
692. показивателно мјестоименије
693. показна заменица
694. показујуће заиме
695. показујуће мјестоименије
696. полувокал
697. полугласник
698. полугласно
699. полугласно писме
700. полугласно писмо
701. полугласно слово
702. полугласно сагласно слово
703. помешана бројна заменица
704. пом(иј)ешана зам(ј)еница
705. помешана односна зам(ј)еница
706. помешана показна заменица
707. помешана присвојна заменица
708. помешана упитна заменица
709. посесивни адјектив
710. посесивни прономен
711. потајено двојегласно сложено самогласно писме
712. потајеноје двојегласноје сложеноје самогласноје писмја
713. права зам(ј)еница
714. права лична зам(ј)еница
715. права питајућа зам(ј)еница
716. права повратна зам(ј)еница
717. правоглаголаније
718. право говорење
719. правоизговарање
720. правопис
721. правописаније
722. правописање
723. правописни
724. правописно (прил.)
725. правописство
726. празвучно писме
727. прва означница
728. прва пригласница
729. први глаголски придјев
730. први знак
731. први придев
732. први прости придев
733. прво пређашње време
734. предикат
735. предикативни додатак
736. предлог
737. предмет
738. презент
739. претварање писмена
740. приглас
741. пригласило
742. пригласило одуљујуће
743. пригласило подижуће
744. пригласило преодуљујуће
745. пригласило преподижуће
746. пригласница
747. пригласница дуга
748. пригласница кратка
749. пригласница обла
750. пригласница оштра
751. прид(ј)ев
752. придевна заменица
753. придевна заменица за каквоћу
754. придевна заменица за меру и количину
755. придевна заменица за показивање

756. придевна заменица за присвајање
757. придевени додатак
758. придевски атрибут
759. прилагателно
760. прилагателно име
761. прилагателно име квалитивно
762. прилагателно име опстојатељствено
763. прилагателно име притјажателно
764. прилагателно име притјажателно лично
765. прилагателно име притјажателно опште
766. прилагателно име притјажателно часно
767. прилагателно мјестоименије
768. прилог
769. прилог пређашњег времена
770. прилог пређашњи
771. прилог причестија
772. прилог садашњег времена
773. приложна зам(ј)еница
774. приложна односна зам(ј)еница
775. приложна присвојна зам(ј)еница
776. приложна указна зам(ј)еница
777. припрјажногласно писме
778. прирјечије
779. приреч
780. приречица
781. прирок
782. прироков додатак
783. прирочни додатак
784. прирочни додатак за време
785. прирочни додатак за начин
786. прирочни додатак за простор или место
787. прирочни додатак за узрок
788. прирочни додатак подмету
789. присвајајуће заиме
790. присвајајуће мјестоименије
791. присвојавателно мјестоименије
792. присвојително мјестоименије
793. присвојна заменица
794. присвојни придев
795. присвојно заиме
796. притежатељно мјестоименије
797. притјажавателно мјестоименије
798. притјажателно мјестоименије
799. притјажателноје мјестоименије
800. притјажателно мјестоименије
801. причестије
802. причестије дјјствително
803. причестије дјјствителнога залога
804. причестије дјјствително
805. причестије дјјствително прошастог времена
806. причестије дјјствително прошастог времена друго
807. причестије дјјствително прошастог времена прво
808. причестије дјјствително садашњег времена
809. причестије значења дјјствителног
810. причестије значења дјјствителног прошастог времена
811. причестије значења дјјствителног садашњег времена
812. причестије значења страдателног
813. причестије страдателно
814. причестије страдателнога

- залога
815. причастије страдатељно
816. причастни прилог
817. причастодјетије
818. причешће
819. прозодија
820. прозодијски
821. прозодик
822. променљиве части говора
823. промењиве врсте речи
824. промењиви видови речи
825. промењиви делови говора
826. прономен
827. прономинални
828. прост додатак
829. проста именица
830. прости број
831. прости придев
832. прости прирок
833. просто писме
834. просто сагласно писме
835. просто самогласно писме
836. просто самогласно слово
837. просто согласно писме
838. простоје самогласноје писмја
839. простоје согласноје писмја
840. прошаста придев
841. прошли непрелазни придев
842. прошли прид(ј)ев
843. пуногласно писме
844. радна именица
845. радница
846. раздјелимо сложено
сагласно писме
847. раздјелимо сложено
согласно писме
848. раздјелимоје сложеноје
согласноје писмја
849. редни број
850. редно бројително
851. редови речи
852. речца
853. р(ј)ечник
854. рјечевједство
855. рукописно писме
856. рукописно слово
857. сабирателно име
суштествително
858. савез
859. сагласник
860. сагласно
861. сагласно писме
862. сагласно слово
863. садашње историчко време
864. садашњи прид(ј)ев
865. сајуз
866. сакривена свеза
867. самогласник
868. самогласница
869. самогласно
870. самогласно писме
871. самогласно слово
872. самогласноје писмја
873. самоставна р(иј)еч
874. самостални додатак
875. самостални додатак подмету
876. саставак
877. састављање разговора из
ријечи
878. састављени прирок
879. свеза
880. световна ћирилица
881. семивокал
882. сила говора
883. сила мисли
884. синтакса
885. синтаксис
886. синтактички
887. синтактички (прил.)
888. сказујемо
889. склањајеме части речи
890. склањајем дијел говорења
891. склањање
892. склоненије

893. скудојазични
894. слаб акценат
895. слабији муклац
896. слабији мукли сугласник
897. славенска азбука
898. славенска буква
899. славенско слово
900. сливателни гласић
901. сливателни знак
902. сливени глас
903. сливено писме
904. слитна
905. слитнаја
906. словарь
907. словенска азбука
908. словенска буква
909. словесност
910. словник
911. словница
912. слово
913. слово без гласа
914. словоиспитивање
915. словопис
916. словопроизведеније
917. словосачиненије
918. словосачињеније
919. словосачињење
920. словосложност
921. словосочиненије
922. словоудареније
923. словце
924. слог
925. слогомјерје
926. слогуудареније
927. сложена заменица
928. сложено писме
929. сложено сагласно писме
930. сложено самогласно писме
931. сложено самогласно слово
932. сложено слово
933. сложено сугласно писме
934. сложеноје самогласноје
935. сложеноје сагласноје писмја
936. снажни акценат
937. согласник
938. сагласно
939. сагласно писме
940. сагласно слово
941. сагласноје писмја
942. сојуз
943. сократителноје
944. сократително писме
945. сослагателно мјестоименије
946. сочиненије
947. спојени додатак
948. спојено писме
949. спона
950. споредни акценат
951. справе за говор
952. спрежни прид(ј)ев
953. спрезање
954. средњи сугласник
955. сродни глас
956. сродни сугласник
957. стварна именица
958. стварно суштествително
959. стилистика
960. стилистички
961. странојазични
962. строчно велико писме
963. строчно мало писме
964. субјек(а)т
965. сугласник
966. сугласница
967. сугласно
968. сугласно слово
969. супстантив
970. супстантив колективни
971. суштествителни придјевак
972. суштествително
973. суштествително име глаголно
974. суштествително мјестоименије

975. телесно суштетствително
976. тавногласно писме/писмо
977. тајна свеза
978. танки сугласник
979. танкогласни сугласник
980. танкогласник
981. творба речи
982. тврди глас
983. тврди самогласник
984. тврдо полугласно слово
985. тврдо сагласно писме
986. тврдо сагласно слово
987. тврдо самогласно слово
988. тврдо слово
989. тврдо согласно слово
990. тврдо сугласно слово
991. тврђе слово
992. течни сугласник
993. течно сагласно слово
994. тихи муклац
995. тихи мукли сугласник
996. тјашкоје удареније
997. трећа пригласица
998. трећи знак
999. тројегласно самогласно писме
1000. тројегласно сложено самогласно писме
1001. тројегласноје сложеноје самогласноје писмја
1002. тројесложни
1003. тросложни
1004. трпни прид(ј)ев
1005. ћирилица
1006. Ћирилова буквица
1007. Ћирилово слово
1008. ћириловска азбука
1009. ћириловска буквица
1010. удар гласа
1011. ударање гласа
1012. удареније
1013. удареније гласа
1014. удареније дугачко
1015. удареније кратко
1016. удареније одуљујуће
1017. удареније округло
1018. удареније подижуће
1019. удареније преодуљујуће
1020. удареније преподижуће
1021. удареније протегнуто
1022. удвојено писме
1023. узвишено гласоудареније
1024. узгласно писмо
1025. уносително мјестоименије
1026. указателно мјестоименије
1027. указателноје мјестоименије
1028. укупна именица
1029. умекчак
1030. умекшавајуће слово
1031. умекшано слово
1032. умекшателно писме
1033. умекшатељно писме/писмо
1034. умна именица
1035. умно суштетствително
1036. усвајателно мјестоименије
1037. усклик
1038. усне
1039. уснени сугласник
1040. уснено гласно слово
1041. уснено сагласно писме
1042. уснено сагласно слово
1043. уснено-носни сугласник
1044. уста
1045. усугубленоје јединако самогласноје писмја
1046. усугубленоје јединако согласноје писмја
1047. усугубљено једнако писме
1048. усугубљено једнакогласно писме
1049. уштерблено мјестоименије
1050. филолог
1051. филологија
1052. филологически
1053. филологични

1054. филологовање
1055. филолођија
1056. филоложно
1057. филолошки
1058. фонетика
1059. фонетичан
1060. фонетички
1061. фонетички (прил.)
1062. фонетично
1063. фонологија
1064. фразеологија
1065. футур
1066. художесловије
1067. художнословије
1068. целокупна именица
1069. црвић
1070. црквена азбука
1071. црквена кирилица
1072. црквена ћирилица
1073. црквено слово
1074. части говора
1075. части говора премјењајеме
1076. части говора склањајеме
1077. части говора склањајемине
1078. части речи
1079. части речи премјењајеме
1080. части слова
1081. части слова несклањајеме
1082. части слова несклањајемине
1083. части слова премјењајеме
1084. части слова склањајеме
1085. части слова склањајемине
1086. четверосложни
1087. четврта пригласица
1088. четврти знак
1089. числително
1090. чиста зам(ј)еница
1091. чисто лична заменица
1092. шичуће сагласно писме

БИОГРАФИЈА

Рођена је 1985. године у Београду, где је завршила основну школу и гимназију. На Филолошком факултету Универзитета у Београду (група *Српски језик и књижевност*) дипломирала је школске 2008/2009. године, а на истом факултету 2010. завршила је мастер студије (смер *Српски језик*) одбранивши рад под насловом *Творбена структура именица у поезији Јована Дошеновића*, под менторством доц. др Александра Милановића.

Од 2011. године ради у звању истраживача-приправника, а од 2013. у звању истраживача-сарадника, на пројекту *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* Института за српски језик САНУ.

Учествовала је на неколико међународних и домаћих научних скупова и објавила је више научних радова из области историје српског књижевног језика, дериватологије и лексикологије.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Ана З. Ранђеловић

број индекса 10078Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Језикословна терминологија код Срба у 19. веку

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 25. фебруара 2016. године

Ана Ранђеловић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Ана З. Ранђеловић

Број индекса 10078Д

Студијски програм Српски језик

Наслов рада *Језикословна терминологија код Срба у 19. веку*

Ментор проф. др Александар Милановић

Потписана Ана З. Ранђеловић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 25. фебруара 2016. године

Ана Ранђеловић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Језикословна терминологија код Срба у 19. веку

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, **25. фебруара 2016. године**

Потпис докторанда

Ана Пантелић